SPIRIDON GOPČEVIĆ

CRNOGORSKO-TURSKI RAT 1876-1878

VOJNO DELO

VOJNO DELO

IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA

KNJIGA ČETRDESET PETA

REDOVNA IZDANJA

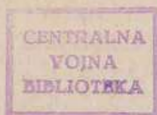
KNJIGA DVADESET SEDMA

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD JNA „VOJNO DELO“

SPIRIDON GOPČEVIĆ

CRNOGORSKO-TURSKI RAT 1876-1878

BEOGRAD 1963.

NASLOV DELA U ORIGINALU:

Der Krieg
Montenegro's gegen die Pforte im Jahre 1876.

von

SPIRIDION GOPČEVIĆ

Wien 1877.

*

Der
turco-montenegrinische Krieg

Zweiter Theil

Der Krieg
Montenegro's gegen die Pforte im Jahre 1877.

von

SPIRIDION GOPČEVIĆ

Wien 1878.

*

Der
turco-montenegrinische Krieg

Dritter Theil

Der Winterfeldzug 1877-78.

von

SPIRIDION GOPČEVIĆ

Wien 1879.

*

Preveli sa nemačkog

PETAR KILER I STEVAN KOJIĆ

L. W. Seidel & Sohn, Graben 13

O PISCU I DJELU

Spiridon Gopčević potiče iz trgovačke bokeljske porodice koja je imala jake poslovne i političke veze. Njegov otac, takođe Spiridon, živio je u Trstu. U crnogorsko-turskom ratu 1852/53. pružio je znatnu materijalnu pomoć Crnoj Gori, zbog čega mu je knjaz Danilo Petrović dodijelio najviše odlikovanje kao „jedinstveno opominanije oslobođenja nezavisime Crne Gore, kao učesniku slavodobitne pobjede nad Turcima". Postoje podaci da je stari Gopčević nudio knjazu Danilu znatnu pomoć u novcu da zarati s Turskom i u toku krimskog rata. Gopčević je bio i iskreni pristalica nacionalne politike Srbije. U vrijeme krimskog rata izgubio je gotovo svu imovinu i, doveden na rub propasti, duševno je obolio. Umro je 1861.

Sin staroga Gopčevića, autor djela **Crnogorsko-turski rat 1876. do 1878,** rođen je u Trstu 1855. godine. Iako je rano ostao bez oca, lišen ogromne imovine, imao je mogućnosti da se školuje i svestrano vaspitava. Gimnaziju je učio u Melku i Beču, a zatim nastavio sa studijama istorijskih, geografskih, vojnih nauka i pomorstva u Beču. Još za vrijeme školovanja sistematski se bavio filološkim studijama, a pošto je kasnije imao uslove za usavršavanje, postao je poliglot i po nekim podacima govorio je i pisao na 13 jezika.

Više rukovođen ambicijama nego političkim koncepcijama, Spiridon Gopčević vrlo mlad stupa u život baveći se raznovrsnim poslovima, mnogo putujući i pišući najraznovrsnije sastave, počev od novinarskih izvještaja, reportaža i književnih radova, do radova sa naučnim pre-

tenzijama iz oblasti političke i vojne istorije. Kao takav, Gopčević je ostavio veliki broj članaka, reportaža, književnih radova i studija.

Gopčevićevo prvo stupanje u javni i politički život pada baš u vrijeme hercegovačkog ustanka 1875. godine, kad je tek bio napunio 20 godina. Izbijanje hercegovačkog ustanka, a naročito zvanična odluka Crne Gore o pomaganju ustanka i stupanje Crne Gore u rat 1876. godine, pobudili su kod mladog Gopčevića želje za aktivnim učešćem u ratu protiv Turske i to sa dosta velikim ambicijama. Pred početak crnogorsko-turskog rata Gopčević se, prema nekim podacima, obratio crnogorskom Senatu i knjazu Nikoli Petroviću, sa kojim je stajao u nekim dalekim porodičnim vezama, da ga prime za državljanina, pretendujući na učešće u ratu kao komandant bokeljskih dobrovoljaca. Ne želeći da komplikuje odnose sa Austrijom, knjaz nije odgovorio na ovu Gopčevićevu ponudu. Po svoj prilici, ovakav stav knjažev jako je uticao na Gopčevićevo raspoloženje. Zato i ocjene koje će on kasnije, pogotovo u ovom radu, davati o knjazu kao vojskovođi, dobrim dijelom potiču baš otuda. Pošto nije uspio da učestvuje u ratu kao komandant i crnogorski državljanin, Gopčević je riješio da ratne operacije prati kao novinar i publicista. On tada objavljuje djelo **Crna Gora i Crnogorci,** štampano na njemačkom i francuskom jeziku. Djelo je gotovo bez ikakve naučnoistorijske vrijednosti, ali je postiglo nesumnjiv uspjeh kod savremenika koji su, baš zbog ratnih prilika, imali veliko interesovanje za Crnu Goru. U toku samog rata Gopčević je napisao i objavio svoje djelo **Rat Crne Gore protiv Porte 1876—1878. godine.** Tokom 1878. objavio je i brošuru **Turci i njihovi prijatelji.**

Pišući i veoma brzo obavještavajući njemačku, austrijsku i ostalu evropsku javnost o crnogorsko-turskom ratu, hercegovačkom ustanku i dramatičnim događajima na jednom od sektora gdje se jednim dijelom očekivao rasplet istočne krize, Gopčević je svojim radovima, punim detalja, stekao velika poznanstva i stupio u dodir i prepisku sa nizom uglednijih političara, diplomata i javnih radnika svoga doba.

Dvije godine poslije završetka Berlinskog kongresa i komplikacija oko ustupanja Plava i Gusinja Crnoj Gori,

Gopčević dolazi u Albaniju, gdje ulazi u razne planove i pregovore s Albanskom ligom. Otuda potiče i njegov rad **Gornja Albanija i njena liga** (Lajpcig 1881). Prateći kao novinar ustanak u Boki Kotorskoj 1882, Gopčević je napisao i jednu raspravu o Bokeljima, zbog čega je bio uhapšen u Dubrovniku od strane austrijske policije.

Septembarski proglas 1885. god. o ujedinjenju istočne Rumelije sa Bugarskom zatekao je Gopčevića u Bugarskoj na putu za Palestinu. Očekujući dalji razvoj događaja, Gopčević je ostao u Bugarskoj kao dopisnik *Berliner Tagblatta* i kao dopisnik prati srpsko-bugarski rat koji izbija u novembru iste godine. Ovaj boravak mu je dao podstreka za rad **Bugarska i Istočna Rumelija** (Lajpcig 1886—1889). Uskoro postaje ataše srpskog poslanstva u Berlinu, a zatim u Beču. Kao ataše objavljuje djelo **Srbija i Srbi.** Tokom 1888. godine Gopčević putuje kroz Makedoniju, proučava makedonski folklor i iste godine objavljuje djelo **Stara Srbija i Makedonija,** u kojem zastupa tezu da su Makedonci Srbi.

Zapleten u političko-stranačke trzavice Srbije i sputan u diplomatskoj službi, Gopčević krajem 1889. godine napušta Srbiju i odlazi u Beč, gdje nastavlja publicistički i novinarski rad (uređuje listove *Die Welt*, a zatim *Wiener Tagespost).* Uskoro napušta novinarstvo i počinje da se bavi astronomijom.

Početkom XX vijeka Gopčević ponovo stupa u javni život. Sarađujući u njemačkom vojnom listu *Danzers Armeezeitung*, postaje otvoreni protagonist ideje stvaranja zajednice jugoslovenskih naroda pod Austrijom, uključujući tu čak i nezavisne jugoslovenske zemlje — Srbiju i Crnu Goru. Nije čudo što je zbog takvih koncepcija bio osuđen od svih rodoljubivih snaga (pogotovo od omladine) koje su se borile za potpuno nacionalno oslobođenje. Otada Gopčevićevo austrofilstvo vidno raste i najviše dolazi do izražaja prilikom izbijanja i u toku prvog svjetskog rata, kad je u odbranu austrijskih interesa zauzeo otvoren stav protiv Srbije (**Russland und Serbien von 1804—1915,** München, 1916).

Umro je u Beču 1936. godine.

Sem nekoliko radova, među koje svakako treba ubrojiti i ovaj o crnogorsko-turskom ratu, studiju o Srbiji i

neke radove o Albaniji, koji imaju naučno-istorijske vrijednosti, sva ostala Gopčevićeva djela imaju samo bibliografski značaj. Posebno treba istaći da u njegovim radovima naučnu vrijednost danas najviše ima ono što je on kao savremenik vidio, doživio i registrovao. Takvog je karaktera i ovaj rad koji se prvi put prevodi na naš jezik, a dosad je mnogo korišćen u gotovo svakom značajnijem djelu o ovom ratu. Bez obzira što je i ovaj rad pun subjektivnih i neodmjerenih sudova, on daje u cjelini pregled crnogorsko-turskog rata 1876—1878. godine. Prva dva toma izašla su u toku samoga rata, a treći neposredno po njegovom okončanju 1879. godine u Beču.

Prva knjiga (**Der Krieg Montenegro's gegen die Pforte im Jahre 1876,** Wien 1876) obuhvata ratne operacije crnogorske vojske u toku 1876, druga (**Der turco — montenegrinische Krieg,** zweiter Theil — Der Krieg Montenegro's gegen die Pforte in Jahre 1877, Wien 1878) daje pregled operacija u 1877, a treća (**Der turco — montenegrinische Krieg,** dritter Theil, Der Winterfeldzug 1877—78, Wien 1879) se odnosi na zimski pohod crnogorske vojske 1878. godine.

U ovom djelu došle su do izražaja sve osobine Gopčevićevog publicističkog rada. On nije mogao uvijek, zbog prirode posla, da kritički provjeri svaki podatak iz komplikovanih događaja na Balkanu, o kojima je želio da upozna evropsku javnost. Pošto je pisao u žurbi, i u ovom radu je ostalo dosta neprovjerenih podataka, novinarskih pretjerivanja, olakog zaključivanja i subjektivističkih akcenata. Već sam fakat da je on u toku nepune tri godine požurio da obradi komplikovanu vojno-političku istoriju jednog rata ovakvih razmjera, dovoljno pokazuje piščevu osobinu da olako prilazi obradi i ocjeni prošlosti, zašto bi inače bio potreban dug i strpljiv stvaralački trud. Čak i kad ne bi imao više pretenzija od običnog novinarsko-reporterskog prikaza, autor je i u ovom radu pokazao za nauku neuobičajenu smjelost. Možda ova piščeva osobina ima i jednu pozitivnu stranu. Ovaj rad je pun autorovih ličnih, neposrednih impresija o događajima i ličnostima koje, ma koliko i bile subjektivne, mogu danas da budu od interesa ne samo za prosječnog čitaoca nego i za istraživača. Danas za čitaoca nijesu nezanimljivi tekstovi u

kojima je dato dosta zapažanja i osvrta na ustrojstvo crnogorske vojske, njen borbeni polet, raspoloženje, komandantsku sposobnost pojedinih vojskovođa, njihove lične i vojničke osobine, o opštoj atmosferi koja je vladala u zemlji, raspoloženju crnogorskog naroda i hercegovačkih ustanika, upravo o svemu onome što bi u jednom hladnom naučnom tekstu nedostajalo. To nije neinteresantno čak ni u onim slučajevima kad su takvi sudovi proizvoljni, netačni, a ponekad i zlurado nepravedni. Neki autorovi opisi kao: pohod crnogorske vojske kroz Hercegovinu, razvoj operacija u bici poznatoj pod imenom **Devet krvavih dana,** pohod na Primorje, opsada Bara itd., graniče sa najfinijom umjetničkom reportažom.

Čitalac će svakako lako i sam uočiti neke ozbiljnije nedostatke ovog djela. No, ipak ćemo i mi na neke od njih ukazati.

Autor prikazuje crnogorsko-turski rat izolovano od svih uslova i okolnosti u kojima je izbio i pod kojima je vođen. U knjizi nema nikakvih ili gotovo nikakvih podataka o unutrašnjim prilikama ustaničke Hercegovine, njenim političkim vezama i odnosima sa Crnom Gorom, o političkim planovima Crne Gore, o srbijansko-crnogorskim odnosima i vojno-političkoj saradnji, a pogotovo nedostaju osvrti na savremene međunarodne odnose, na grupisanje i suprotnosti među velikim evropskim silama, što je bitno uticalo na tok i ishod rata.

Posebno je potrebno ukazati na neke autorove pogrešne ocjene krupnih događaja i ratnih operacija.

Na prvom mjestu, treba kritički prihvatiti autorova rezonovanja o crnogorskom pohodu kroz Hercegovinu i tvrđenje o tzv. neuspjehu crnogorske ofanzive. Gopčević kritikuje crnogorska ofanzivna dejstva kroz Hercegovinu, polazeći od koncepcije da je pravac dejstava bio pogrešno izabran i da se pri tome nije vodilo računa o koordiniranoj akciji sa srbijanskom Ibarskom i Javorskom vojskom. Gopčević smatra da je knjaz Nikola u izboru operativnog pravca za napad na tursku vojsku trebalo da se okrene prema Drini. Izbor pravca operacija kroz dubinu Hercegovine diktiran je bio, po autoru, knjaževim hegemonističkim težnjama.

Iako sa vojne tačke gledišta ova Gopčevićeva koncepcija ne izgleda nestručna, on ipak ne uzima u obzir sveukupnost istorijskih uslova za vođenje ovoga rata. Ne upuštajući se u ocjene političkih planova zvanične Crne Gore prema Hercegovini, mora se uzeti u obzir da je hercegovački ustanak buknuo i dobio onako širok zamah, pored ostalog, blagodareći materijalnoj i neposrednoj vojnoj pomoći Crne Gore. I kad je već u ustanku stvorena oružana sila na širokom području, sasvim je prirodna bila i onakva koncepcija crnogorskog ratnog plana. Uostalom, postavlja se pitanje ne znači li i ovakav plan koordinaciju ofanzivnih dejstava srbijanske i crnogorske vojske?

Ne manje je potrebno ukazati na gotovo proizvoljne autorove tvrdnje o „neuspjehu crnogorske ofanzive" kroz Hercegovinu. Čak i ako bismo apstrahovali Gopčevićevu tendencioznost, prikazivanje crnogorskog pohoda kroz Hercegovinu u najmanju ruku je dato vojno-doktrinarski. Gopčević zamjera crnogorskom glavnom komandovanju nepoštovanje osnovnog principa u ofanzivnom ratu — brzine dejstva. Prema autorovim shvatanjima, crnogorska vojska, da je bila sposobnija za brz manevar i da su njene starješine bolje poznavale vojnu doktrinu, mogla je zauzeti Mostar i čitavu Hercegovinu. Međutim, stvari su se sasvim drukčije razvijale.

Poslije objave rata 30. VI, crnogorski Sjeverni odred prešao je crnogorsko-tursku granicu 4. VII, sa ustanicima se spojio 5. VII (čime su se snage Sjevernog odreda povećale na 18.000 ljudi), odmah poslije savjetovanja na Ublima odvojeno je 6 bataljona za obezbjeđenje od pravca Kleka, 4 bataljona su upućena u pravcu Studenog potoka, za presijecanje puta Gacko — Nevesinje, a sa ostatkom knjaz je krenuo na marš u pravcu Gacka (gdje su se nalazila 4 nizamska bataljona) i bio prinuđen da za opsadu Gacka odvoji još tri bataljona. Inače, a to i autor sam ističe, crnogorski marš kroz Hercegovinu vođen je u veoma teškim uslovima i oskudici u hrani i vodi (tek u Nevesinjskom polju crnogorska vojska je dobila prvo normalnije snabdijevanje). Zbog nepovoljnih uslova za brzo maršovanje, prinuđena da ostavlja znatan dio snaga za blokadu neprijateljskih garnizona, zbog toga što su prednji odredi morali da se kreću borbenim poretkom, glavnina Sjever-

nog odreda stigla je tek 15. VII u Nevesinjsko polje. Sljedećeg dana crnogorska vojska je preduzela blokadu Nevesinja. Ali, baš tada su stigle vijesti o neuspjesima srbijanske vojske na Drini i u Sandžaku i uslijedila je austrijska intervencija za obustavljanje ofanzivnih dejstava kroz Hercegovinu, a već sjutradan, 17. VII, primljene su provjerene vijesti da Muktar-paša maršuje usiljenim maršem za Mostar.

Čitaocu se poslije svega ovoga nameće pitanje da li je bilo ikakvih realnih osnova za odluku o napadu na Mostar? Šta je mogla u takvim uslovima da preduzme crnogorska glavna komanda? Samo ono što je i uradila. Prvo je donesena odluka da se primi odlučujuća bitka u Nevesinjskom polju. Ali zbog neuspjeha Radonjićevog odreda u Bišini i nemogućnosti da se na vrijeme koncentrišu snage za bitku sa jačim protivnikom, ovaj je plan izmijenjen i donesena je odluka da se izvrši povlačenje u toku kojeg su se koncentrisale snage, sa ciljem da se na svojoj teritoriji bije odlučujući boj. Konačan ishod ove odluke pokazao je koliko je to bilo najbolje rješenje.

Iako su podaci koje daje o bici **Devet krvavih dana** sa manjim izuzecima tačni, dragocjeni i zanimljivi, Gopčevićeva vojnostručna objašnjenja su u suštini šematska.

Kad je počela Sulejman-pašina ofanziva na Crnu Goru, glavnina crnogorskog Sjevernog odreda nalazila se u klancu Duga (18 bataljona). Ovaj odred je imao zadatak da upornom zadržavajućom odbranom omogući koncentraciju crnogorske vojske. Komandant Sjevernog odreda, vojvoda Petar Vukotić, i vrhovni crnogorski komandant bili su svjesni da je teško spriječiti deblokadu Nikšića daleko nadmoćnijoj armiji. No, i uprkos te izrazite nadmoćnosti neprijatelja u ljudstvu i naoružanju, Petar Vukotić donosi odluku da stupi u odlučujuću bitku sa Sulejman-pašom. Pošto nije mogao znati koji će glavni pravac za prodor izabrati Sulejman-paša, on je razdijelio svoj odred prema dva mogućna pravca: poslao je vojvodu Lazara Sočicu sa 7 bataljona u pravcu Goranska, a ostatak je zadržao kod sebe, sa izuzetkom tri bataljona, pod komandom vojvode Peka Pavlovića, koji su održavali vezu među odredima. Tako je Vukotić s polovinom svojih snaga prihvatio bitku u Dugi i izvojevao taktičku pobjedu nad Sulejman-pašom.

Sigurno su i knjaz Nikola i Petar Vukotić znali da ovaj uspjeh ne mogu pretvoriti u strategijsku pobjedu, zbog čega i donose brzu odluku o povlačenju Sjevernog odreda i zauzimanju novih položaja u rejonu Ostroga i Planinice. Kad su koncentrisane crnogorske snage na Planinici, održana je sjednica ratnog savjeta na kojoj je glavni komandant odbio predlog o prihvatanju odlučujuće bitke na Planinici, nametnuvši svoju koncepciju o podjeli crnogorskih snaga na dva odreda. Odredi su imali zadatak da propuste Sulejman-pašinu armiju u Ostroški klanac i tek onda da joj nametnu bitku, napadajući je sa svih strana. Tako je Sulejman-paša bio prinuđen da se probija sistemom kare kroz Ostroški klanac. Tek poslije devet dana neprestanih borbi Sulejman-paša je uspio da se spoji sa prednjim odredima Ali-Saib-paše. Tako je Sulejman-pašina armija bila ovom bitkom onesposobljena da izvrši postavljeni strategijski zadatak — osvajanje Cetinja i nanošenje poraza crnogorskoj vojsci.

Ovakva koncepcija bitke crnogorskog glavnog komandovanja pokazala se sa vojne tačke gledišta najuspješnijom, a to uostalom potvrđuju i sami autorovi podaci. Bitka **Devet krvavih dana** može se smatrati za školski primjer kako se manjim snagama može tući daleko jači protivnik, pod uslovom da se svi faktori od kojih zavisi ishod jedne bitke (terenski uslovi, izbor pravca i momenta za glavni napad itd.) predvide i maksimalno iskoriste.

Čitaocu će pasti u oči Gopčevićeva subjektivnost u ocjenama pojedinih crnogorskih komandanata, bilo da nekima pripisuje više nego što su bili u mogućnosti objektivno da učine, bilo da djelatnost nekih svodi očigledno tendenciozno na najmanju mjeru, težeći da od njih napravi katkad i prave karikature. Daleko bi nas odvelo komentarisanje svih ovakvih ocjena, ali ćemo skrenuti pažnju na autorovu tendencioznost u ocjeni glavnog komandanta crnogorske vojske, knjaza Nikole Petrovića, i komandanta crnogorskog južnog fronta, vojvode Boža Petrovića, kojima autor poriče svaku sposobnost komandovanja.

Strpljiv i objektivan istraživač, pogotovo onaj koji se posebno bavi vojnom istorijom, lako će uočiti da su ovakvi Gopčevićevi sudovi netačni. Opšta zamisao marš-manevra kroz Hercegovinu, pripremanje i izvođenje bitke na

Vučjem Dolu upravo su došli dobrim dijelom kao rezultat ispravne koncepcije crnogorskog glavnog komandanta. Knjaževa sposobnost komandovanja i vođenja rata na planinskom terenu došla je do izražaja, kako je to već istaknuto, i u bici **Devet krvavih dana.** Na kraju, knjaževa vidovitost i sposobnost komandovanja došle su do izražaja u pripremama iznenadnog marša za Primorje i u brzom zauzeću primorskih gradova, čime je ovaj rat krunisan uspjesima sa dalekosežnim značajem za dalji ekonomski, politički i međunarodni razvoj Crne Gore.

Slične ili gotovo slične su Gopčevićeve ocjene o komandantu crnogorskog južnog fronta. Ne potcjenjujući ulogu ostalih komandanata na ovom sektoru, autori moraju skrenuti pažnju na to da je komandant južnog fronta uspio da sa daleko manjim snagama sačuva južne granice Crne Gore, da obezbijedi operacije Sjevernog odreda i da u nekoliko odlučnih sudara sa armijom Ali-Saib-paše do nogu potuče neprijatelja.

Osvrnuli smo se samo na neke krupnije manjkavosti ovoga rada što, razumije se, nikako ne znači da mu se ne bi mogle učiniti i druge primjedbe. Uostalom, mi nijesmo imali namjeru, niti je to ovdje bilo moguće, da do detalja kritički komentarišemo Gopčevićeve tekstove. Stručni čitalac će to i sam moći uraditi. Za opštu ocjenu djela smatramo da će, sem ovih objašnjenja, pomoći i naši komentari ispod teksta.

Uprkos ovih nedostataka, ova knjiga pruža mnogobrojne podatke koji će se teško naći na drugom mjestu. U nju su utkani dragocjeni detalji i dat kontinuiran tok cjelokupnih ratnih operacija. Zbog toga je ovu knjigu i trebalo prevesti i pružiti našoj čitalačkoj publici.

Posebno je pitanje na kakav je način Gopčević dolazio do izvora i podataka za ovaj rad. Danas je o tome teško reći išta sigurno. Tome će budući istraživači, koji neće moći mimoići ovo djelo, morati da posvete posebnu pažnju. Ipak treba reći da su Gopčevićevi podaci o razvoju ovoga rata, sravnjeni sa drugim izvorima, najvećim dijelom tačni.

Dr Branko PAVIĆEVIĆ
Dr Tomica NIKČEVIĆ

PRVI DEO

RAT U 1876. GODINI

PREDGOVOR

Iako je već samo po sebi teško napisati tačnu i nepristrasnu istoriju ma koga rata, te poteškoće postaju još veće ako se radi o ratu u kulturno zaostalim krajevima i među nedovoljno civilizovanim narodima, jer je tada vrlo često gotovo nemoguće pribaviti tačne podatke o mnogim događajima.

Ne plašeći se svega toga i podstaknut iznenađujuće povoljnim prijemom na koji je kod svih nepristrasnih ljudi naišla moja nedavno izišla knjiga „Crna Gora i Crnogorci", a podržan priznanjem da događaje želim verno da prikažem, stavio sam sebi u zadatak da razne izvore o ovim događajima podvrgnem podrobnoj studiji. Time mi je, nadam se, uspelo da napišem ne samo nepristrasnu, već i tačnu istoriju ovog crnogorsko-turskog rata. Eventualne greške u ovoj knjizi treba pripisati jedino nemogućnosti da o svemu pribavim potpuno tačne podatke, ali se one mogu odnositi samo na beznačajne sitnice.

Pošto sam se služio ne samo crnogorskim, već i turskim izvorima (to se pri nepristrasnom opisivanju događaja samo po sebi razume), proći ću verovatno isto kao i prilikom objavljivanja pomenute knjige o Crnoj Gori. Ta je knjiga kod izvesnih zatucanih ultra-Srba izazvala buru negodovanja. Oni su me optuživali da nisam patriota već izdajnik svog sopstvenog naroda. Međutim, svestan sam da sam svojim istinitim, nenakićenim pisanjem, više koristio Crnoj Gori nego da sam se upustio u zaneseno pre-

terano hvalisanje. Knezu Nikoli nemam ništa drugo da prebacim sem onoga što je svojom sopstvenom krivicom sprečio ostvarenje svih jugoslovenskih planova.

Uostalom, zadovoljan sam i samim priznanjem nepristrasnih ljudi.

Beč 15. marta 1877. *PISAC*

PRVA GLAVA

UVOD

POLOŽAJ, VELIČINA I STANOVNIŠTVO CRNE GORE

Kneževina Crna Gora leži između $42^{0}10'$ i $43^{0}5'$ severne širine i $36^{0}10'$ i $37^{0}35'$ istočne dužine od Fera i obuhvata površinu od 84 geografske kvadratne milje na kojoj živi oko 200.000 stanovnika. Popis stanovništva izvršen je naime 1864. godine, tj. popisani su svi muškarci sposobni za oružje, a na osnovu toga je proračunato i ostalo stanovništvo. Na taj način se zaključilo da Crna Gora ima ukupno 196.238 stanovnika. Po drugom jednom izvoru, koji samo malo odstupa, ukupan broj stanovnika Crne Gore iznosi 196.329 duša. Sama Crna Gora je podeljena na sledeće nahije:

Katunska nahija	63.828	stanovnika	18.748	austr.	kvadr.	milja
Crmnička „	28.269	„	3.227	„	„	„
Riječka „	26.097	„	4.009	„	„	„
Lješanska „	15.368	„	2.360	„	„	„
Bjelopavlićka	33.228	„	13.111	„	„	„
Moračka	17.818	„	16.459	„	„	„
Vasojevićka	11.721	„	14.732	„	„	„
Ukupno:	196.329	stanovnika	72.646	austr.	kvadr.	milja

Broj od 72.646 austrijskih kvadr. milja svakako je mali, jer bi tom broju odgovaralo 76 geografskih kvadratnih milja, dok se planimetrijskim merenjem, izvršenim na

osnovu odličnih austrijskih generalštabnih sekcija, došlo do 84 kvadratne milje.[1] Što se, pak, tiče broja stanovništva, izgleda da izvesni podaci nisu tačni. Tako bi, na primer, Crmnička nahija imala gotovo 9.000 duša po kvadratnoj milji. Mada je to najgušće naseljena nahija, ipak brdovito zemljište (ravnica iznosi otprilike pola kvadratne milje) jedva dopušta toliki broj stanovništva; ova nahija daje 1.412 vojnika, dakle, samo 1/20 deo svog navodnog broja stanovnika, dok bi Katunska nahija, sa svojih 5.304 vojnika, morala, prema tome, davati 1/12 svog stanovništva.

Izgleda mi da je navedeni broj stanovnika za četiri nahije uže Crne Gore previsok, dok je za brdske nahije suviše mali. Prema gornjem pregledu, uža Crna Gora bi brojala 133.500, a Brda 62.800 glava. Međutim, za ofanzivnu armiju uža Crna Gora daje 9.700, a Brda 7.000 vojnika[2]. Po tom bi računu uža Crna Gora imala 116.000 a Brda 84.000 duša. Ova pretpostavka izgleda utoliko vero-

---

[1] Čitalac bi uz ovu knjigu morao svakako da ima dobru kartu Crne Gore. Karta koju je u 5 sekcija izdao austrijski Vojnogeografski institut već je rasprodata, ali bi zato mogle poslužiti sekcije k 11, k 12, L 12 (Crna Gora, Hercegovina, severna Albanija i južna Bosna), koje je, kao deo centralne Evrope (u razmeri 1 : 300.000) izdao isti Institut. Sekcija Crne Gore je, u stvari, samo deo reprodukovane karte manje razmere na kojoj su učinjene znatne ispravke, pri čemu je učestvovao i sam pisac. Cena svake sekcije je 70 krajcara. — *Prim. autora.*

[2] Postoji nekoliko izvora o brojnom sastavu crnogorske i turske vojske u ratu 1876—8. Najsigurnijim se moraju smatrati podaci koje daje knez Nikola u Memoarima (Zapisi, knj. XIV, 193—203; XV, 132—141). Detaljniji podaci mogu se naći u zvaničnoj publikaciji *Pedeset godina na prestolu Crne Gore* (Cetinje, 1910, 52—73). Delimične podatke daje Gavro Vuković (Hercegovački i vasojevićki ustanak 1875. i 1876. god. Sarajevo 1925; Opsada Bara 1877 god. Sarajevo 1930; Rat 1876. Crne Gore sa Turskom — Vučji Do, Fundina, Velež, Trijebač, Maljat, Omutić, Rasina Glavica, Visočica itd. Cetinje 1929; Vojvoda Miljan Vukov i Vasojevići 1820—1866, Cetinje 1932; Opsada grada Nikšića 1877, Sarajevo); J. Holeček, Za slobodu — slike i crte iz crnogorskih i hercegovačkih bojeva protiv Turaka, knj. I, Novi Sad 1880, knj. II, Novi Sad 1881 (prevod K. Dančina); Беляев Русско-турецкая война, 1877—1878 g., Moskva 1956, 57—63. Na ove izvore ukazujemo zato što o sastavu i rasporedu crnogorske i turske vojske u operacijama ovoga rata navedeni i drugi autori daju ponekad različite podatke, pa da ne bismo opterećivali tekst, nismo svuda ukazivali na te razlike, sem na mestima gde je to bilo zaista nužno. — *Prim. B.P. i T.N.*

vatnija što su Brda po površini za jednu polovinu veća od uže Crne Gore, koja doduše ima i gusto naseljenih nahija (Crmnička, Riječka, Lješanska); pri tom se ne sme izgubiti iz vida da je i u Brdima gusto naseljena Bjelopavlićka nahija.

Crnogorci i Brđani su Srbi grčko-ruske vere (jedino među Kučima u Brdima ima nekoliko hiljada katolika) i govore najčistijim srpskim narečjem. Oni potiču od ostataka onih izbeglih Srba koji su se posle bitke na Kosovu polju (1389) povukli u Crnu Goru gde su, zahvaljujući povoljnom zemljištu, do danas sačuvali svoju slobodu.

U prvo vreme je Crna Gora bila pod knezovima iz dinastije Balšića i Crnojevića, a 1516. godine postala je teokratska država, čiji je poglavar bio vladika.[3]

Danilo Petrović Njegoš se 1852. godine proglasio za „knjaza i gospodara slobodne Crne Gore i Brdah“ i time se odrekao duhovnog dostojanstva, koje od tog vremena ima mitropolit (sada Ilarion). Ovaj još uvek nosi titulu vladike ali nema, kao pre, nikakvog uticaja na politiku niti na komandovanje vojskom.

Sa Danilom I počinje novo doba za Crnu Goru, koja je njegovom zaslugom ušla u sistem evropskih država i stekla, iako mala (blagodareći pre svega lukavoj politici svojih kneževa), ugled koji se ne može potcenjivati. Najviše je zasluga u tom pogledu imao knez Nikola koji je politiku Crne Gore doveo do savršenstva, zbog čega ću je ovde detaljnije izneti.

POLITIKA CRNE GORE

Knez Nikola je s jedne strane obratio pažnju na civilizovanje svog naroda i tu je postigao iznenađujuće uspehe. Ovde nemamo dovoljno prostora da bismo opisali kako mu je to uspelo, niti to spada u ovu knjigu. Ako bi, pak, čitalac želeo da se s tim upozna i da o Crnoj Gori sazna sve što je potrebno, može to naći u mojoj knjizi „Crna Gora i Crnogorci“ gde se o toj zemlji iscrpno govori.

---

[3] Preuzimajući podatke iz starije istorijske literature, autor smatra da je odlaskom Skender-bega (1521) otpočeo novi period u istoriji Crne Gore, tzv. epoha vladika iz raznih plemena. — *Prim. B.P.* i *T.N.*

Danila I priznao je Napoleon III za suverenog vladara. Pošto su i Nemačka i Italija priznale nezavisnost Crne Gore, to samo Porta smatra tu državu za svog vazala. Šestog decembra 1852. godine istakao je u engleskom Gornjem domu lord Malmzberi (Malmesbury), ministar inostranih poslova: *Crna Gora je nezavisna već 250 godina.* Engleska do danas doduše nije zvanično priznala nezavisnost Crne Gore, ali je to učinila posredno time što se za vreme poslednjeg rata engleski predstavnik Monson ponašao prema knezu Nikoli kao prema suverenu. Posredno je to učinila čak i Turska za vreme poslednjeg rata, jer Crnogorce nije ubrojila u one „buntovnike" kojima je obećala amnestiju. Godine 1875. izbio je u Hercegovini ustanak koji se širio sve više tako da se broj ustanika u njegovom punom razmahu popeo na oko 10.000 ljudi pod oružjem. Do ustanka je došlo usled nečovečnog ugnjetavanja od strane muslimana, a podržavala su ga obećanja kneza Nikole i putovanje austrijskog cara u Dalmaciju.

U ustanak u Bosni uvučen je i knez Milan jer, kao što su hercegovački ustanici upirali pogled ka Cetinju, Bosanci su upirali pogled na Beograd. Milan je ograničen čovek, bez energije i nimalo ne teži povećanju svoje vladavine i moći ukoliko bi to bilo uslovljeno ratom. Zato se o to dugo oglušavao dok mu se najzad nisu otvorile oči, kad mu je saopšteno da su njegov presto, pa čak i život, u opasnosti ako se ne priključi narodnom pokretu, a pored toga će ga i lukavi Nikola preteći. U tom je i u Bugarskoj izbio snažan ustanak, te je svet sve više nateriva oba kneza da objavu rata ne odlažu više.

Nikola je to rado hteo da učini ali je uviđao da je sam isuviše slab i da bi u ratu morala „sarađivati" i Srbija.

Dok se sanjivi Milan, koji se tek oženio mladom ženom, predavao bračnim uživanjima, sa svih strana su ga saletali knez Nikola, njegov narod, Hercegovci, Bosanci i Bugari da iskoriste pogodan momenat, jer je opšte oduševljenje bilo veliko, a Porta je raspolagala sa jedva 100.000 vojnika.

Ali, badava! Bugarski ustanak je bio u međuvremenu krvavo ugušen, a Bugari su, pošto im je na zverski način ubijeno 15.000 žena i dece, izgubili svaku volju za daljim

ustankom. Bosanski ustanak se gasio, a i hercegovački je malaksavao.

Kod svih se Jugoslovena osetio tada talas negodovanja. Milan je dobio pouzdane izveštaje o nameravanim atentatima na njegov život koji bi izveli razni rodoljubi i o zaveri Petra Karađorđevića. On se tada trgao i 1. jula 1876. godine objavio Porti rat, a Crna Gora je to učinila odmah sutradan.

Knez Nikola je, za to vreme, vodio vrlo lukavu politiku. Do dana objave rata predstavljao se Porti kao dobronameran prijatelj koji želi samo da s njom živi u miru ali kao da, zbog svojih nemirnih podanika, ne može uvek da radi po svojoj volji već se ponekad mora povinovati i nacionalnim strujanjima. Međutim, Porta u tom pogledu može da bude potpuno mirna, jer će se on odlučno suprotstaviti svim ozbiljnim ratnim komplikacijama i izbegavati svaki povod koji bi možda mogao dovesti do konflikta. A za ovo on ne traži baš ništa, već sve to čini iz čistog prijateljstva prema Porti. Ali, Porta bi vrlo korisno uradila ako bi ga sa svoje strane pomogla time što bi njegovoj zemlji dala izvesne koncesije. Porta je doduše tek pre kratkog vremena priznala njegovu zastavu, ali u crnogorskom narodu postoji još nekoliko žarkih želja koje istovremeno predstavljaju i životna pitanja Crne Gore. Tako bi, na primer, za Crnu Goru od životnog značaja bilo jedno pristanište na Jadranu; granice koje je 1862. godine odredila komisija,[4] predstavljaju tako isto kočnicu razvitka zemlje, a Nikšić i Spuž prekidaju žilu kucavicu Crne Gore; Pri tom je Morača, kao prirodna granica, veoma preporučljiva, i to tim pre što bi Žabljak tako opet pripao svojim starim vlasnicima; Kuči, Drekalovići, Banjani, Šaranci, Zupci, Drobnjaci, Vasojevići itd.[5] toplo priželjkuju vladu kneza „crnih brda“; isto tako ne bi bilo rđavo ako

---

[4] Međunarodna komisija za razgraničenje Crne Gore s Turskom završila je posao na terenu u martu 1859, a protokol o razgraničenju potpisali su ambasadori velikih sila u Carigradu aprila 1860 god. – *Prim. B.P.* i *T.N.*

[5] Nazivi lokaliteta u originalu nisu uvek tačni. U prevodu su dati po današnjim kartama. Ukoliko se kasnije naziv nekog mesta promenio, naveden je u zagradi uz raniji i sadašnji naziv. – *Prim. red.*

bi se zagarantovala slobodna plovidba po Skadarskom jezeru i Bojani; vraćanje Crnogorcima ostrva Vranjine i Lesendre, koja su im protivpravno oteta 1843. godine, bio bi samo akt pravednosti itd.

Porta, presrećna što u opakim „crnim brdima" (kaur Kara Dagh — srpska Crna Gora, kako su Turci nazivali Crnu Goru) najzad jednom vlada knez sa kojim se može pregovarati, brižljivo je pazila da ga ne razočara u njegovim očekivanjima. Ona je na njegove zahteve pravila vrlo ljubazno lice, izjavila kako će biti srećna da mu učini neku uslugu, ali o tako važnim stvarima ne može na brzinu donositi odluke; neka se on samo strpi, jer će vreme uroditi plodom itd. Prirodno, knez Nikola nije time bio naročito oduševljen. Stoga je najpre odlučio da Porti na vrlo obilazan način pokaže kako bi joj mogao postati opasnim time što je tajno pomagao hercegovački ustanak, i posredno je izvestio Portu da samo od njega zavisi kad će se ustanak završiti.

U Carigradu su to i shvatili, ali im se tražena cena učinila previsokom, te su se nadali da će ustanak sigurnije ugušiti oružjem.

To je bila najveća greška turskih diplomata. Teritorija koju je tražio knez Nikola nije iznosila više od 24 kvadratne milje sa približno 30.000 stanovnika, što predstavlja sitnicu za državu kakva je Turska, a naročito ako se ima u vidu da je ona time mogla sebi uštedeti rat koji ju je stajao 200.000 ljudi i nekoliko stotina miliona forinti.

U vojničkom, političkom i privrednom pogledu ovo bi povećanje teritorije za Crnu Goru bilo od neocenjive koristi. Da bi nadoknadila gubitak od 5 tvrđava i nekoliko desetina forova, Porta je mogla podići sebi nove, a Crna Gora bi postojeće tvrđave sigurno porušila, jer Crnogorci ne vole da se u njih zatvaraju.

Kao što smo već rekli, Porta je htela da zavarava kneza „crnih brda" sve dok se ne uguši ustanak, pa da mu se onda ljubazno zahvali za ponuđene usluge. Nikola je međutim baš hteo da sačeka traženo povećanje teritorije i da, ukoliko bi prilike bile povoljne, napadne baš ojačan tom novom teritorijom i oslanjajući se na nju. Svaki od partnera je mislio da nadmudri drugog ali su konačno obojica ispala prevarena. Od te svoje dvolične igre imao je

ipak više koristi sam knez Nikola, jer kada je objavio rat, u Hercegovini nije uopšte bilo trupa, pošto je Porta, verujući do poslednjeg časa u svečano obećanu neutralnost Crne Gore, izdala naređenje Muktar-paši da sa svojim trupama odmaršuje u Bosnu radi zaštite od očekivanog srpskog upada. U Carigradu su imali toliko poverenja da se veliki vezir, svega nekoliko dana pre objave rata, zahvalio depešom Nikoli na njegovom korektnom držanju i za uzvrat ga uveravao u blagodarnost Turske. Knez Nikola je stvarno stekao simpatije Porte time što je posredno dozvolio snabdevanje hranom Nikšićke tvrđave i što je odbio da primi titulu kneza Hercegovine koju su mu izglasale vođe ustanika 27. juna u Grahovu.

Međutim, sad se više nije moglo natrag, 15 (27) juna, baš na godišnjicu bitke na Kosovu, odlučili su se na Cetinju za rat; sa Srbijom potpisani ugovor o savezu[6] sadržavao je da su se obe kneževine solidarisale protiv Porte, da nijedna od njih neće povesti s Portom pregovore o separatnom miru niti će zaključiti takav mir koji bi samo za nju bio koristan. Rat je trebalo objaviti jednovremeno. Međutim, usled nepoverenja, knez Nikola je sačekao na odluku svoga „brata" Milana za jedan dan. Pošto se uverio da su Srbi objavili rat, knez Nikola je, na depešu koju je primio od velikog vezira pre osam dana, odgovorio na isti način. On se zahvalio na priznanju svog lojalnog stava prema Porti, ali je ujedno izjavio da ne može primiti njena uveravanja. Ona je, prema njegovim rečima, obmanuta lažnim izveštajima svojih agenata; blokada stvarno postoji i turske su trupe u poslednje vreme na crnogorskoj granici pojačane. Slušajući savet Velikih sila, on je, navodno, jedva zadržavao svoj narod od učešća u ustanku i podržavao je smirivanje, ali njegov narod danas uviđa da

---

6 Već od početka hercegovačkog ustanka zvanična Crna Gora je nastojala da dođe do zajedničke srpsko-crnogorske akcije u Hercegovini i Bosni. Tek u februaru 1876. god. došao je na Cetinje delegat vlade Srbije sa predlogom „tajnog ugovora o savezu Srbije i Crne Gore" i „tajne vojne konvencije". Međutim, u tekstovima ovih dokumenata bilo je predviđeno da se strane ugovornice sporazumeju o ratu tek ukoliko do njega dođe, iako su crnogorski zvanični krugovi insistirali da se rat objavi odmah. Ipak je ubrzo posle toga, početkom juna (28. V) došlo do potpisivanja ovih dokumenata u Mlecima. — *Prim. B.P.* i *T.N.*

Porta nije u stanju da okonča ovu borbu. On se i sam slaže sa ovakvim stavom svoga naroda i zato pretpostavlja otvorenu objavu rata.

O RATIŠTU SA VOJNIČKE TAČKE GLEDIŠTA

Već smo se upoznali sa dosadašnjom politikom Crne Gore i saznali za uzroke koji su najzad i doveli do rata. A na početku ovog dela čitalac se u kratkim crtama upoznao i sa ovom zemljom. Sada bi, pak, bilo zgodno razmotriti koliko ratište pomaže ili ograničava operacije, borbe i ishranu trupa.

Poznato je da je Crna Gora izrazito planinska zemlja. Ogromne ispresecane gole i strme stene iz kojih se svakog časa nailazi na uzane provalije i klance (tesnace) predstavljaju u stvari prirodnu zaštitu zemlje. Bez njih danas ne bi postojala slobodna Crna Gora. Zar i Švajcarci ne duguju svoju slobodu brdima? Čerkezi i Kavkasci mogli bi još i danas biti slobodni, da ruska rublja nema tako čaroban zvuk.

Razume se da nema brdovite zemlje u kojoj nema i malih ravnica. U Crnoj Gori su one vrlo male, usled čega se zovu polja. Najveća: dolina Zete (oko jedne kvadratne milje), usred kneževine, deli Crnu Goru od Brda; Crmničko polje (oko pola kvadratne milje), Grahovsko polje (jedna četvrtina kvadratne milje), Cetinjsko i Riječko polje (po jednu desetinu kvadratne milje).

Ova polja, većinom plodna, neophodna su za ishranu stanovništva, jer se uz sama brda retko nalaze kotline i uvale (katkad eufemistički nazvane „doline“) koje se mogu obrađivati. Inače, za ishranu mnogobrojne stoke koja vrlo spretno skače sa stene na stenu da bi našla nešto hrane, služi ono malo trave koja raste na planinama. Razumljivo je što su i putevi prilagođeni tim brdskim uslovima. U unutrašnjosti Crne Gore je u poslednje vreme doduše sagrađeno nekoliko lepih, širokih kolskih drumova, ali o njima ovde nećemo govoriti, pošto se nalaze izvan ratišta. Ostali putevi su bez izuzetka konjske i pešačke staze, kojima ne mogu proći ni kola ni poljski topovi. Crnogorci se, umesto kolima, služe mazgama i konjima još i zbog toga

što u celoj Crnoj Gori postoje samo jedna jedina kola, odnosno dvokolica,[6a] i ona se nalaze na Cetinju. Građena su na neobičan način i podsećaju na dalmatinske dvokolice. Imaju nedovoljno zaokrugljene točkove, koji tek vremenom gube ćoškove. U kola su upregnuta dva bivola koji nisu vični vuči tako da svaki čas naleću na neku kuću, usled čega im je potrebno triput više vremena nego pešaku da bi prešli izvesnu razdaljinu. Sresti se na Cetinju sa ovim vozilom predstavlja pravu opasnost po život. Potpuno iste osobine imaju i hercegovačke dvokolice, kojima se delimično služila turska vojska. Pošto se municija, hrana i prtljag moraju prenositi tovarnom stokom, to ova mnogobrojna komora predstavlja ne samo neprijatnu, već i vrlo dosadnu smetnju koja koči svaku brzu operaciju, ali koja srećom pogađa obe strane. Umesto poljskih, moraju se upotrebljavati brdski topovi, koji se rasklapaju i tovare na mazge, od kojih jedna nosi cev, a druga lafet i točkove. U Crnoj Gori se mogu naći mnogobrojni zaplenjeni turski topovi, koji često imaju ogroman kalibar (do 48 funti). Prosto je neshvatljivo kako su Turci u ranije vreme vukli za sobom tolika čudovišta. U Crnoj Gori bi se kao defanzivno oružje mogao veoma uspešno upotrebiti mitraljez tipa „gatling", ali je on knezu bio isuviše skup, jer su engleski trgovci oružjem tražili 11.000 franaka po komadu. Na takvom terenu se, razume, se, ni konjica ne može upotrebiti.

Sada ćemo obići celu crnogorsku granicu da bismo objasnili njen vojnički značaj. Ako pođemo od krajnjeg južnog vrha Crne Gore, naići ćemo na Crmničku nahiju koja se graniči s Albanijom. Ona je najplodniji deo Crne Gore, a klima joj je slična napuljskoj. Njen se detaljniji opis može naći u mojoj već pomenutoj knjizi „Crna Gora i Crnogorci". U tu nahiju vode dva puta. Južni je konjska staza i ona ide pored Sutormana pa preko istoimenog sedla, koje se sa crnogorske strane može odlično braniti. Turci su našli za potrebno da ovaj put, koji vodi u Bar, osiguraju od upada Crnogoraca izvesnim brojem utvrđenja. Uz samu granicu na brdu nalazi se for koji dominira ovim putem. Na svakih četvrt sata hoda, idući prema Baru, raspore-

---

[6a] Pisac verovatno misli na vrstu dvokolica, što se oseća u daljem tekstu. — *Prim prev.*

đeno je ukupno 5 kula, koje se nazivaju Lubim, Vijet, Žibezi, Crni kamen i Skaliva. Pred samim Barom nalaze se još dve kule, a sama varoš je zaštićena tvrđavom i malim forom koji se nalaze na brdu.

Drugi je put pešačka staza koja, pored južne ivice Skadarskog jezera i preko Godinja, vodi u Virpazar, a ovaj je opet zaštićen jednom kulom. Na crnogorsku obalu Skadarskog jezera nije moguće izvesti veće iskrcavanje. Rijeka Crnojevića je plovna sve do istoimene varošice, gde se nalazi i malo pristanište.

Na severnoj obali jezera granicu obrazuje mala provalina. Na udaljenosti od jednog sata hoda ispred ušća reke leži jaka turska tvrđava Žabljak koja je, po pričanju, naoružana mnogim Krupovim topovima. Tvrđava se nalazi na ravnoj krečnjačkoj steni dok je varošica opasana bedemom. Od nje za Crnu Goru vodi jedan put koji se docnije račva, ali zbog močvarnog tla nije baš preporučljiv.

Dalje na sever, kod sela Beri, može se iz Podgorice doći u Lješansku nahiju, ali se pri tom mora preći prevoj Kruse, na kome je 1796. godine bila uništena cela turska armija.

Od turske tvrđave Spuž može se u Crnu Goru doći sa četiri pravca, od kojih tri izvode na levu, a četvrti na desnu obalu Zete. Spuž je jaka tvrđava. Jedan njen for se nalazi na najvišem visu baš gde reka Zeta pravi okuku, dok se drugi nalazi u sredini okuke; na severnoj strani nalaze se forovi: Abdi-paša, Derviš-paša i Grbe, dok se na južnoj, pored četiri karaule, nalaze i forovi Avni-paša, Ivzi, Serdarova kula i Alah-venir. Spuž je, sa Podgoricom koja je udaljena nepuna tri i po sata hoda, vezan drumom koji vodi pored Zete, a koji brani šest kula i karaula. Sama, pak, Podgorica predstavlja najjaču i najvažniju tvrđavu na albanskoj granici. Ona ima vrlo veliku i jaku citadelu, koja je sa dve strane zaštićena vodom (Moračom i njenom pritokom Ribnicom), dok se na ostalom delu prostire prilično velika varoš. Spuž i Podgorica, kao i sva veća utvrđenja, naoružani su u toku poslednjeg rata modernim naoružanjem.

Kao što se vidi, klin koji zaseca u crnogorsku teritoriju izvanredno je zaštićen s turske strane, dok je sa crnogorske potpuno nezaštićen. To istovremeno predstavlja

i najosetljiviju tačku Crne Gore. Nedavno podignuta varoš Danilovgrad leži nezaštićena i izložena svakom turskom napadu jer levom obalom Zete put ide većinom kroz ravnicu, a isto tako i desnom, samo što na ovoj obali šuma omogućuje organizovanje boljeg odbrambenog položaja. Na tome mestu turska napadačka armija može najlakše prodreti u Crnu Goru. Ovde se može angažovati i konjica i artiljerija.

Severoistočno od Podgorice, duž crnogorske granice, leži oblast Kuča Drekalovića, divlji, ispresecan i stenovit predeo, koji se ni po čemu ne razlikuje od susedne Crne Gore. Stanovnici ove oblasti su jedno albansko pleme, većinom katolici i saplemenici plemena Kuča Bratonožića[7], koji su crnogorski podanici i koji su tu svoju braću u poslednjem ratu privoleli da se priključe Crnoj Gori. Turci se nisu usudili da na njihovom zemljištu podignu utvrđenja, već su se zadovoljili time što su tvrđavu Medun, koja je od Podgorice udaljena dva sata hoda, povezali sa ovim mestom preko četiri karaule. Medun leži na brežuljku, a naoružan je sa četiri Krupova topa.

Sve do svog najistočnijeg vrha Crna Gora je potpuno nepristupačna. Ali duž onog dela granice koji ide Limom, vodi put preko turskog prevoja Sutjeske (Sućeska) u Vasojevićku nahiju, a iz te iste nahije vode još dva puta ka turskoj tvrđavi Berane, koja je vrlo jaka i sposobna da primi veliku posadu. Ako sada krenemo na zapad, naići ćemo na put kojim se u Crnu Goru može doći uz Taru s tim da se najpre prođe pored tvrđave Kolašin, koja leži na samoj granici i koju brani 5 forova i karaula. Ova tvrđava je od najveće važnosti kao najkraća veza sa Srbijom (odatle se u Srbiju može stići za dva dana). Severozapadno od Kolašina žive Šaranci i Drobnjaci, koji simpatišu sa Crnom Gorom i koji su se i priključili ustanku. Od Drobnjaka vodi u Crnu Goru nekoliko puteva koji, sa ostalim ovde neopisanim putevima, imaju tu zajedničku osobinu što se ne mogu koristiti za nastupanje jer ti putevi vode kroz strahovite klance u kojima bi neprijateljska vojska svakako bila uništena. Isti je slučaj i sa ostalim stazama koje, do Nikšića, vode u Crnu Goru.

---

[7] Autor ovde greši jer identifikuje dva odvojena plemena — Kuče i Bratonožiće. — *Prim. B. P. i T.N.*

Nikšić na severnoj granici predstavlja za Tursku isto ono što i Podgorica na južnoj. Varoš je opkoljena bedemom koji flankira 5 bastiona i brane četiri detašovana fora i kule, od kojih se južni for Čađalica nalazi na brdu istoga imena. Citadela se nalazi pored same varoši na brdu. Kao što vidimo, Nikšić je izvanredno jaka tvrđava koja može da primi i mnogobrojnu posadu, a to što grupa stena na kojima se nalazi tvrđava leži usamljeno usred ravnice, čini ovu tvrđavu još jačom.

Od Nikšića vodi u Crnu Goru više staza. Međutim, za nadiranje tim stazama potrebno je vrlo dobro poznavati taj predeo, a operacije voditi spretno i oprezno, što ne bi bilo sasvim nemoguće. Od sela Laz vodi za Nikšić staza koju sa turske strane zatvaraju for i kula. Još je najbolji od svih puteva onaj preko Ostroga, ali se i ovde može organizovati dobar odbrambeni položaj. Ostrog je crnogorski Gibraltar; to je prava prirodna tvrđava. Putem koji je dug 11 sati hoda stiže se iz Nikšića na Krstac, važnu strategijsku tačku Hercegovine. Taj put vodi preko slavnog i ozloglašenog klanca Duga. Njega štiti 16 utvrđenja, od kojih je većina bila za vreme ustanka zauzeta i uništena; Presjeka i Zlostup bili su gotovo jedini forovi koji su uspeli da se održe. To što je klanac Duga bio neprekidno u rukama ustanika održalo je i sam ustanak i docnije omogućilo nastupanje Crnogoraca.

Zapadno od Nikšića žive Banjani koji za svoga gospodara priznaju kneza Crne Gore, a za tursku vlast neće ni da čuju. Oni su predstavljali jezgro ustanka i s te strane onemogućili turski napad.

Na najzapadnijem vrhu Crne Gore nalazi se turska tvrđava Klobuk koja leži na vrlo visokom, strmom bregu i koja se smatra neosvojivom (bar za Crnogorce). Odavde se za četiri sata hoda stiže u Grahovo, ali se i ovaj put može lako braniti.

Od Klobuka se za pet sati hoda stiže u Trebinje; uz put se prolazi pored kule Azizije, a kod Grančareva se prelazi most preko Trebišnjice koji brane 2 kule.

Trebinje je još važnije od Nikšića i predstavlja isto tako važnu tvrđavu. Nju nadvisuje i štiti citadela, dok je varoš u niziji opasana bedemom, načičkanim puškarnicama i bastionima.

Za 7 sati hoda drumom stiže se od Trebinja do jake tvrđave Bileća, koja zapravo i ne zaslužuje taj naziv, jer se sastoji samo iz 7 razbacanih forova i blokhauza.

Između Trebinja i Klobuka žive Korjenići, vrlo hrabro srpsko islamizirano pleme, koje je uvek bilo uz Turke, dok su stanovnici Zubaca i Sutorine (južno od njih) bili uvek vatrene pristalice Crne Gore. Zbog toga su Turci, u njihovoj zemlji na prostoru od jedva tri kvadratne milje, podigli ništa manje nego 15 utvrđenja, koja su međutim za vreme ustanka bila delimično uništena.

Sada smo se upoznali sa celim tursko-crnogorskim graničnim pojasom. Što se, pak, tiče predela kojima je prošla crnogorska Severna vojska u svom nastupanju ka Mostaru, o tome će biti reči prilikom opisa tog nastupanja.

Smatram za korisno da ovde dodam nekoliko napomena u pogledu nomenklature.

ZNAČENJE NEKIH TURSKIH REČI: jeni = nov; eski = star; tabia = baterija; kula = toranj (kula); karaula = blokhauz; bala = iznad; zir = ispod; bujuk = velik; kučuk = mali; čitlik = majur; dag, džebel = brda, planina; dere = reka, potok, dolina; gol = jezero; hisar = zamak; kara = crn; karakol = stražara; monastir = manastir; orman = šuma; ova = polje; taš = kamen; tepe = vrh; kej = selo.

O VOJSKAMA ZARAĆENIH STRANA

Na prvi pogled bi izgledalo suludo što su se dve male kneževine, i to jedna sa 200.000, a druga sa 1,380.000 stanovnika, usudile da objave rat državi sa 22 miliona stanovnika koja, pored toga, raspolaže i vojskom afričkih vazalnih država, koje imaju 20 miliona stanovnika. Međutim, stvar nije tako opasna kao što izgleda. Čak i da je imala mudrije rukovodstvo, Turska bi na kraju morala podleći, jer je njena vojska bila mnogobrojna samo na hartiji. Po zakonu od 22. juna 1869. svi su muslimani vojni obveznici. Regrutacija se vrši dobrovoljnim stupanjem u vojsku ili regrutacijom sa otkupljivanjem. Vojna obaveza traje 20 godina, od kojih se četiri (kod konjice i tehničkih jedinica pet) provode u kadru (nizam), dve odnosno jedna na odsustvu (ihtijat), tri u rezervi (idatjal), šest u II pozivu (re-

dif) i osam u III pozivu (hijad). Nemuslimani plaćaju samo vojni porez od 3.000 do 5.000 pijastera po glavi.

Po planu je do 1878. godine trebalo da bude 720.000 obveznika, od kojih 220.000 otpada na nizam i ihtijat, 80.000 na idatjal, a 420.000 na redif i hijad. Pored toga, tu je bilo još i 50.000 neregularnih i 80.000 pomoćnih trupa vazalnih država, tako da je na hartiji bilo ukupno 850.000 vojnika.

Od regularne vojske formira se 7 armijskih korpusa (ordü). Ovi se dele na divizije i brigade kojima komanduje divizijski general (ferik-paša) i brigadir (liva). Svakim korpusom komanduje maršal (mušir).

Pešadija se sastoji od 45 pukova (41 kadrovskog puka, 2 bosanska, 1 dunavskog i 1 grčkog graničnog puka) sa po 2.300 vojnika, kojima komanduje pukovnik (mir-alaj bej), a ovome je potčinjen potpukovnik (kajmakam). Svaki se puk deli u tri bataljona (tabora) kojima komanduje po jedan major (bimbaša). Jačina bataljona iznosi 760 vojnika. Bataljon ima osam četa sa po 95 vojnika. Komandiri četa su kapetani (juzbaše), a sastav svake čete je: jedan poručnik (mulasim evel), 2 potporučnika (mulasim sami), 1 narednik (čauš-baša), 1 podnarednik (čauš-sira), 4 kaplara (onbaše), 6 desetara (bujuk emin) i 80 boraca (nefera). Prema tome, ukupno brojno stanje pešadijskih pukova iznelo bi 103.500 vojnika. Pored toga, postoje još: 41 lovački bataljon, 2 bataljona Hercegovaca, 2 bataljona Albanaca i 1 nikšićki granični bataljon, što ukupno iznosi 46 bataljona sa 35.000 vojnika.

Konjica se sastoji od 26 pukova, od kojih 24 imaju po 800, jedan ima 670 i jedan 530 vojnika. Jedan eskadron broji 133 vojnika (5 oficira, 20 podoficira, 108 boraca), a svaki puk ima po 6 eskadrona, izuzev 2 kozačka puka, koji imaju po 5 odnosno 4 eskadrona. Pored toga, postoje i 2 samostalna eskadrona, kao i 1 puk na kamilama, što iznosi ukupno 161 eskadron sa 21.500 vojnika.

Artiljerija ima 7 artiljerijskih pukova, od kojih svaki treba da ima po 9 baterija sa izolučenim cevima koje se pune spreda, i po 6 baterija ostraguša od livenog čelika. Međutim, samo 1 puk ima 15 baterija, tri imaju po 14, jedan samo 11, jedan samo 6 (ali zato jedan čak i 17 bateri-

ja). Pored toga, postoji i rezervni puk od 12 baterija. Svaka baterija ima 6 oruđa i oko 100 vojnika posluge. U artiljeriji, dakle, ima ukupno 103 baterije sa 10.500 vojnika. U ovaj broj ne ulazi: 7 pukova tvrđavske artiljerije, od kojih svaki ima po 2.040 vojnika. Jedan takav puk se sastoji od 4 bataljona, a svaki od njih od po 3 čete — što ukupno iznosi oko 14.000 vojnika. Zatim postoje 2 brigade obalske artiljerije, 5 samostalnih artiljerijskih bataljona, 17 lokalnih artiljerijskih odeljenja i 1 artiljerijsko-zanatlijski odred.

Inžinjerija se sastoji od 7 saperskih i 7 zanatlijskih četa, od kojih svaka broji po 141 vojnika.

Prema tome, regularna vojska ima:

181	bataljon pešadije	138.500	vojnika
161	eskadron konjice	21.500	"
103	baterije — 618 oruđa	10.500	"
7	pukova tvrđavske artiljerije	14.000	"
2	brigade obalske artiljerije, 5 bataljona i 18 odeljenja	6.500	"
14	inžinjerijskih četa	2.000	"
	zaptija (žandarma)	14.500	"

To znači da regularna vojska broji 208.000 vojnika sa 618 poljskih oruđa. Zvanično se računalo da je stvarno brojno stanje ostalih formacija bilo:

idatjala 105.600 vojnika; redifa 24.000 vojnika; hijađa 120.000 vojnika; zaptija 30.000 vojnika; bašibozuka, Čerkeza, Tatara i spahija 50.000 vojnika, dok bi kontingenti iz Afrike, Bosne i Albanije iznosili ukupno 50.000 vojnika.

Prema tome, po zvaničnim podacima na početku rata brojno stanje celokupne turske vojske iznosilo je 585.000 vojnika[8].

Po mome mišljenju ovaj broj je veoma preteran jer su trupe koje su se, prema sigurnim izvorima, nalazile po raznim delovima turske države, bile ovako raspoređene:

---

[8] Detaljne podatke o snazi i rasporedu celokupne turske vojske na početku i kasnije tokom rata 1877—8 dao je sovjetski vojni istoričar Beljajev u iscrpnoj monografiji *Русско-турецкая война*. — *Prim. B.P.* i *T.N.*

U gornjoj Albaniji, na granici prema Crnoj Gori, 11.520 vojnika; u Hercegovini 20.000 vojnika; u Bosni 16.000; između Srbije i Crne Gore 12.000; kod Niša 35.000; kod Plovdiva 11.000; kod Vidina 10.000; kod Gabrova 10.000; kao posada u tvrđavama 27.000 i u rezervi 20.000, što ukupno iznosi 172.500 vojnika. U ustanku je turska vojska izgubila oko 25.000 vojnika.

Na početku neprijateljstava stajalo je na granicama Crne Gore 43.500 vojnika, od kojih je 12.000, koji su stajali između Srbije i Crne Gore, upućeno protiv Srbije, a i Muktar-paša je odmaršovao sa 15.000 vojnika u Bosnu, i to po naređenju Porte koja je računala sa sigurnom neutralnošću Crne Gore.

U Hercegovini se, dakle, protiv Crnogoraca nalazilo 5.000 turskih vojnika, a u Albaniji (bez posada) dvaput više.

A kolike su bile crnogorske snage?

Broj Crnogoraca, sposobnih za vojsku, a preko 10 godina starosti, iznosi 35.000 ljudi. Ovaj broj, razume se, dolazi u obzir samo u slučaju kada treba odbiti najezdu neprijatelja. Za ofanzivu je sposobno samo 16.700 vojnika a to su muškarci od 17 do 50 godina starosti. Kad je, pak, otadžbina u opasnosti, onda se uzimaju muškarci od 14. do 60. godine tako da se time dobija još 8.000 vojnika U krajnjoj nuždi poziva Crna Gora i dečake od 10. do 14. godine starosti, kao i starce preko 60 godina, što iznosi otprilike 10.000 boraca. Pošto se u takvim slučajevima krajnje nužde i žene laćaju oružja, Crna Gora može da u očajničkoj borbi suprotstavi neprijatelju i do 50.000 boraca; stoga je ona i neosvojiva.

Za ovaj rat dolazi u obzir samo I poziv. Četrdeset dve kapetanije, na koje je podeljena Crna Gora, daju sledeći broj vojnika:

Katunska nahija: kapetanija Cetinje 370, Njeguši 449 Čeklići 313, Bjelice 337, Cuce 450, Grahovo 505, Rudine 405, Ozrinići 551, Zagarač i Komani 527, Pješivci 573, Lukovo 374, župska kapetanija 450. Cela ova nahija daje, prema tome, 5.304 vojnika.

Riječka nahija daje 1.724 vojnika, od kojih Ljubotinj 452, Dobrsko Selo 204, Građani 168 i Ceklin 900.

Lješanska nahija daje 920 vojnika.

Crmnička nahija daje 1.412 vojnika, od kojih Brčeli 246, Podgor 193, Boljevići 170, Dupilo 226, Sotonići 113, Gluhi Do 406 i Seoce 58.

Bjelopavlićka nahija daje 1.708 vojnika, od kojih Petrušinovići 516, Pavkovići 652, Martinići 237 i Vražegrmci 303.

Piperska nahija daje 3.329 vojnika, od kojih Zavala 450, Stijena 360, Crnci 237, Bratonožići 429, Brskut (Kuči) 169, Rovca i Morača 842, Drobnjak 450 i Uskoci 392.

Vasojevićka nahija iz kapetanija Kralje, Trepča, Buce, Konjuhe i Zabrđe daje ukupno 1.677 vojnika.

Konjička lična garda kneza broji 100 perjanika.

U navedeni broj od 16.700 vojnika ulazilo je i 12 vojvoda na komandnim položajima i isto toliki broj prekobrojnih vojvoda, zatim 8 serdara, 42 kapetana, 24 komandira, 140 stotinaša, 138 barjaktara, 1.458 desetara i 45 pisara.

Taktičku jedinicu predstavlja četa, koja broji 100 vojnika. Njom komanduje stotinaš sa 10 desetara; 4—8 četa formiraju bataljon, čiji se zapovednik zove komandir, a 4—6 bataljona formiraju brigadu. Dve brigade formiraju diviziju, ali se ove podele Crnogorci ne pridržavaju u ratu tako strogo.

Brdska artiljerija je brojala 20 topova od 3 funte od kojih je 12 poklonila Srbija a 8 Austrija; ti topovi su se punili spreda.

Sem perjanika nije bilo nikakve konjice mada bi se, u slučaju potrebe, moglo od stanovnika iz ravnice prikupiti oko 3.000 izvrsnih konjanika.

Svaka pešadijska četa ima po dva nosioca ranjenika, koji na levom rukavu imaju znak Crvenog krsta; oni su snabdeveni zavojnim materijalom, malom apotekom i lakim, vrlo praktičnim nosilima.

Nekada je postojalo i odeljenje pionira koje se vremenom sasvim izgubilo.

Što se tiče naoružanja dveju neprijateljskih vojski, tursko je svakako bilo bolje od crnogorskog. Turci su bili naoružani i dobro izvežbani na puškama „henri martini“ ili „šnajder“ puškama i noževima koji su služili i za udar i bod. Ovi su noževi služili i kao sablja. Kod Crnogo-

raca je 12.000 ljudi bilo naoružano ruskim puškama zvanim „krnka", dok je 5.000 vojnika imalo austrijske puške tipa „verndl" ili „vencl". Većina je imala i revolver tipa „gaser" sa 6 metaka (kalibra kao i karabin „verndl") ili bar nekoliko pištolja kremenjača kao i handžar, čijoj se upotrebi vežbaju svi od svoje 10 godine. Oficiri nose savremene sablje, dok turske (sve iz ratnog plena) nose samo u paradi.

Naoružanje ustanika koji su bili uključeni u crnogorsku vojsku bilo je vrlo oskudno. Samo mali broj tih ljudi imao je puške ostraguše ili revolvere, dok su mnogi imali puške kremenjače ili isto takve pištolje, ali su docnije većim delom naoružani izolučenim puškama koje su se punile spreda, a koje je nabavila crnogorska vlada. Pred kraj rata se naoružanje u velikoj meri poboljšalo plenom od mnogo hiljada turskih ostraguša. Veliku smetnju su predstavljale mnogobrojne zastave (crvene sa velikim belim krstom), od kojih je svaka četa imala po jednu, ali im je zato ponos bio tim veći što za vreme celog rata nije izgubljena nijedna zastava.

Odelo Crnogoraca obično se sastoji od plavih, vanredno širokih čakšira sa naborima koji dosežu do kolena, zatim od crvenog prsluka (džamadana), dugačkog belog kaputa (gunja) koji je spreda otvoren, crvenog ili šarenog pojasa oko struka, za kojim se nosi oružje, od crvene kape presvučene crnom svilom, a bez suncobrana i najzad od dokolenica sa opancima.

Turski vojnici nose isto čakšire, pojas i dokolenice kao i Crnogorci, ali imaju plavi prsluk kao i kratak plavi mavarski kaputić sa ukrasima. Na glavi nose crveni fes. To važi samo za regularnu vojsku. Neregularna vojska, a naročito hercegovački bašibozuci, ima istu nošnju kao Bokelji i hercegovački hrišćani, samo što na glavi ima turban. Naoružanje te vojske je slično naoružanju ustanika, a u rukovanju jataganom ti vojnici su bili vrlo vešti.

Turska je vojska bila potpuno spremna i uvežbana za ofanzivu, iako turskom vojniku više leži odbrana utvrđenja nego napad na otvorenom polju. Do upotrebe konjice nije ni dolazilo, a i artiljerija se slabo primećivala. Komora i služba snabdevanja bile su još u povoju, mada su ih Crnogorci sa svojim još primitivnijim sredstvima čak

i prevazišli. Kod obe su vojske komore sputavale sposobnost manevrovanja.

Crnogorska artiljerija imala je veoma mnogo nedostataka. Srpski instruktori bili su prerano opozvani, dok su crnogorski artiljerci bili potpuno neiskusni u rukovanju oruđima. Izgleda neverovatno ali je istinito: artiljerijska obuka u Crnoj Gori ograničavala se na brzo sklapanje i postavljanje, rasklapanje i tovarenje brdskih topova! Gađanja se nisu nikad vršila jer se smatralo da su suviše skupa! Stoga smatram da se mogu na prste izbrojati ljudi koji su poginuli od crnogorske artiljerije.

Ali je zato crnogorska pešadija bila veoma dobra. Crnogorac je rođen vojnik koji smatra da mu je ratovanje jedini životni poziv. On ne zna za strah i smatra da je sasvim prirodno ako svoju krv proliva za voljenu otadžbinu. Iako tamo nikog ne primoravaju da pođe u rat, to ipak svako smatra za pitanje časti, pa su za vreme rata 1862. ostala kod kuće samo 2 Crnogorca. Kad su se ratnici vraćali sa bojišta, ismejali su ih, tako da su ova dvojica morala da obuku ženske suknje i odlože oružje.

Divlja i neobuzdana hrabrost Crnogoraca uvek im je i donosila pobedu. O taktici ne može ovde biti ni govora, jer nju u Crnoj Gori i ne poznaju. Stoga, misliti na ofanzivne operacije protiv turske vojske nije predstavljalo nikakvu ludost. Takve bi operacije čak i uspele da je knez imao bar nešto znanja iz strategije. Međutim, ovako je crnogorska vojska ličila na gomilu pobunjenika koja je bez ikakve discipline, reda i vođstva, srljala najbližim pravcem i sudarala se sa neprijateljem, gde već na njega naiđe a da prethodno ne izvede ni najmanji taktički manevar da lakše postigne pobedu. A o strategijskim pokretima nisu u crnogorskom Glavnom stanu imali ni pojma. Što pod takvim okolnostima nisu Crnogorci pretrpeli poraz treba da zahvale i turskim vojnim rukovodiocima koji su, doduše, stekli na ratnim školama „vojnička znanja", ali su u praksi bili isto tako nesposobni kao i crnogorski komandanti.

DRUGA GLAVA

CRNOGORSKA OFANZIVA NA MOSTAR

(2—22. jula)

DO PRELASKA PREKO GRANICE

Kad je najzad došlo do odluke o ratu, preduzete su sve potrebne mere da se sa operacijama otpočne odmah.

U Rijeci Crnojevića i Vusojeniću [?] podignute su bolnice, a ona na Cetinju proširena je na 450 kreveta. Doduše, u lekarima i lekovima vladala je velika oskudica. Istina, ruski Crveni krst poslao je nekoliko lekara koji su u Crnoj Gori organizovali bolnice. Pored toga, iz Petrograda je najavilo svoj dolazak 28 lekara, ali većina nije došla. I iz Austrije je došlo na Cetinje nekoliko lekara, ali je snabdevanje ipak bilo vrlo oskudno, iako se docnije sa nedaćama sve lakše izlazilo na kraj. Tako je, na primer, na Cetinje stigla jedna dvorska dama ruske carice da u ime nekog ruskog ženskog društva rukovodi negom bolesnika. U tu je svrhu dovela i bolničarke i donela zavojni materijal, hirurške instrumente, dve dobro snabdevene apoteke i tako dalje. Devetnaestog jula stigla su iz Moskve tri lekara i donela ambulantu sa 100 kreveta.

U političkom pogledu započeti su pregovori sa Rusima. Rezultat toga je bio taj što je knezu Nikoli upućen ruski državni savetnik Jonin, generalni konzul u Dubrovniku, sa dva sekretara, da bi učestvovao u ratu ali, razume se, ne kao borac, već kao politički agent u crnogorskom

Glavnom stanu, a verovatno i kao blagajnik, pošto je knez imao veoma mnogo novca. Životne namirnice su kupovane za gotov novac, a svaki vođa ustanika dobio je na poklon po 1.000 franaka. Pošto je knez bio poznat sa svoga tvrdičluka, čovek ne bi mogao ni da poveruje da je on taj novac davao iz sopstvenog džepa. Pada u oči i činjenica da je istim parobrodom kojim je došao i srpski predstavnik Belimarković iz Trsta u Kotor stigla za ruski generalni konzulat u Dubrovniku zamašna pošiljka novca.

Tamo gde se nije radilo o novcu, knez je zaista bio darežljiv, a to znači prema onima koji su mu bili potrebni. Tako je, na primer, katoličkom župniku, don Ivanu Musiću, poklonio divno crnogorsko odelo i oružje, imenovao ga za vojvodu i dodelio mu orden. Isti je slučaj bio i sa većinom vođa bokeljskih ustanika, koji sada ponosito nose orden „za nezavisnost Crne Gore“ (Danilov orden).

Knez je bio veliki lisac; ako nešto i naredi to sigurno ima svog razloga. Odlikujući don Musića, knez je hteo da za sebe pridobije Hercegovce katolike, a ističući baš Bokelje, hteo je da ih još više privuče u svoj tabor. Ali, ovde mu je na žalost austrijska vlada pokvarila račune, jer je energično tražila da joj se vrate njeni podanici. Tako su oni i vraćeni, a to za kneza (koji je želeo da sa Austrijom ostane u dobrim odnosima) nije bio lak posao jer se, samo usled njegovog izričitog i odlučnog naređenja, teška srca vratilo u Austriju 3.000—4.000 Dalmatinaca.[9] Oni su se docnije možda utešili kad su saznali da njihova braća Crnogorci nisu ni imali prilike za pljačku.

Pomenuti pukovnik Belimarković bio je u toku rata predstavnik Srbije. Njegov je zadatak bio da privoli kneza da sa svojom vojskom pomogne srpske operacije. U istom svojstvu poslao je knez Nikola svog ministra unutrašnjih poslova, glavnog komandanta artiljerije i vojvodu, Mašа Vrbicu u Beograd odakle se ovaj uputio u srpsku vojsku i kasnije obrazovao leteći korpus, takozvanu Jatagan-legiju, koja se sastojala od Crnogoraca, Hercegovaca, Bosanaca i Srba. Ona je, navodno, brojala 4.200 boraca; uče-

---

[9] Knez Nikola takođe govori o vraćanju bokeljskih dobrovoljaca, ali ne navodi njihov broj (Zapisi, XIV, 80—81). — *Prim. B.P. i T.N.*

stvovala je u nekoliko uspešnih okršaja. U jednom od njih i sam je Vrbica bio ranjen u nogu.

Docnije je u crnogorsku vojsku stigao i austrijski predstavnik potpukovnik fon Temel.

I pored već odavno preduzetih ratnih priprema, primetila se 2. jula (bila je nedelja) izvesna užurbanost, pošto za taj dan još nije bilo sve spremno. Žurba je bila tolika da je morao ostati jedan lekar, sa poljskom apotekom i sandukom sa hirurškim instrumentima, pošto za to nisu bili spremljeni konji.

U kneževom Generalštabu vršio je dužnost ađutanta i jedan od najuticajnijih glavara Mirdita, koji je knezu ulivao nadu da će njegovi zemljaci učestvovati u ratu. To se, međutim, nije dogodilo pošto su se Mirditi bojali da će u tom slučaju stradati Prenk, sin njihovog omiljenog kapetana Bib Dode, koga su Turci držali u Carigradu kao taoca.

Stoga je knezu savetovano da objavi ratni manifest ne čekajući na akciju Mirdita, što je on i učinio.

Taj manifest upućen Hercegovcima glasi:

Hercegovci,

Vođen božjim providenjem, pozivom svojim i moje male ali slobodne i hrabre državice, bratskom ljubavlju prema vama i željom, da se narod srpski oslobodi i ujedini, koju sam ljubav i želju od svojih predaka našljedio i neprekidno najživlje njegovao. Ja sam evo ušao u Hercegovinu, da presječem ropske lance, koji ve vjekovima stezahu.

Hercegovci, Ja sam uvjeren, da tijem ispunjavam i vašu najvišu želju. Vi ste mi vazda i svakom prilikom davali uvjerenja, da se u vašem mučeničkom životu držite jedino o nadi u dan, kada ću doći, da vas oslobodim iga turskoga našom složnom zajedničkom borbom protivu sile turske.

Hercegovci, evo je došao taj radosni, i ako Bog da sretni dan, za sve nas, dan, kada otpočinje borba naša, borba, kojom ćete oslobođeni biti.

Hercegovci, junačko pregnuće, složni rad i posluh uvjenčaće djelo naše uspjehom. Ako Bog da, Hercegovina će brzo slobodna biti i vi ćete uživati slobodu, s kojom se i vaša braća Crnogorci uvijek ponose. A vi ste je dostojni, Hercegovci, i vi ste junaci, koji ćete dati svijetu veličanstvenijeh primjera junačke borbe i požrtvovanja za slobodu, kao što ste vazda, a osobito ovu godinu dana kako pregnuste viteški, te uzdrmaste carevinu tursku i stekoste poštovanje i naklonost svega obrazovanoga i slobodoljubivoga svijeta. U Hercegovini je od vazda živio cvijet naroda srpskoga, koji ni za pet vjekova najužasnije varvarstvo uništiti nije moglo. Otuda ona lijepa, značajna, za vas ponosita riječ srpska: Hercegovina svijet naseli, a sebe ne raseli.

Hercegovci, ne klonite vašim junačkim duhom ni za jedan časak. Bog je milostiv i pravičan, a sveta je stvar, za koju se borimo. Mi ćemo biti pobjedioci. Ja sam s vama, a s vama je svaki Crnogorac. Zajedno ćemo dijeliti svaku muku, život i smrt.

Za to naprijed, Hercegovci. Naprijed za mnom i za zastavom crnogorskom, koja je stari svjedok nebrojenih najslavnijih pobjeda našijeh i najvećijeh poraza turskijeh.

Hercegovci, vì ste pod vlašću podnosili muke, koje sam Ja vazda u dubini Moje duše osjećao. Ipak sloboda, u kojoj se danas nalazite, ne smije vas zanijeti na osvetu prema braći svojoj muhamedanske vjere. Ja želim, da duh bratstva i pomirljivosti zavlada među vama.

Hercegovci muhamedanske vjere, sve što rekoh našoj braći Hristove vjere važi potpuno i za vas. Vrijeme, kada su vaši pretci primili vjeru muhamedovsku i uživali osobitu vlast i gospostvo, prošlo je odavno. Malo po malo oduzeo vam je sve to Osmanlija, i teški samovoljni pritisak osmanlijski počeli ste već i vi jako osjećati. Da nije došao ovaj i za vas sretni čas, i vi biste još za malo postali raja Osmanlijska kao Hrišćani.

Muhamedanci, i ako ste druga vjera, vi ste braća naša. U žilama vašim teče naša krv srpska. Za to Ja dolazim, da vas oslobodim isto kao i braću našu Hrišćane. U oslobođenoj Hercegovini vi ćete živjeti slobodno. Zakon će u njoj za svakoga jedan i jednak biti, a za sve pravedan. U vjeru vašu, kao u svetinju neće niko ticati. Ja vam jamčim za to. A o pravičnosti i o ljubavi Mojoj prema vama, svjedoci su stotine jednovjernika vašijeh, koji su u zemlji Mojoj i kod Mene nalazili vazda bratskoga dočeka, pomoći i odlikovanja.

Ja vas pozivam, dakle, Muhamedanci, da ne dižete oružja protiv svoje jednokrvne braće Hrišćana. Ako ne možete već danas sa vašom braćom Hrišćanima zajedno boriti se protiv Osmanlija, vašega zajedničkoga neprijatelja, Ja vas pozivam da sjedite mirno. U tome slučaju sa životom i imanjem svojim bićete sigurni od svakoga napadanja i povrede. Ako ne učinite tako, i ako Mi svako pleme i mjesto preko starješina svojijeh ne izjavi svoju miroljubivost i odanost svoju, Meni će jako žao biti, ali ću morati s vama kao s neprijateljem postupati.

Ja ne želim i ne nadam se, da će do toga doći. Ja očekujem, da će doista i u narodu hercegovačkome, bez razlike vjere, zavladati pravo bratstvo iz kojega će se podići i razviti sloboda i sreća njegova.

Hercegovci, kao što je veliko djelo, koje smo otpočeli, tako se i duševna veličina pobornika njegovijeh najbolje pokazuje u njemu. Za to vas, Hercegovci, i opet pozivam, isto kao i Crnogorce da budete plemeniti i velikodušni u borbi i naročito da pazite nepovrjedimost susjedne carevine austrijske koja nam je prijateljska, i podanika njenijeh.

Hercegovci, svijema vam dovikujem: stupajte složno kao braća i oduševljeno kao sretni junaci, kojima je palo u dio, da združeni s braćom Crnogorcima, oslobodite milu otadžbinu svoju Hercego-

vinu, bogatu riznicu slavnih uspomena velike prošlosti naše i ličnu perjanicu naroda srpskoga. Stupajte pod zastavu moju.

Hercegovina mora biti slobodna.

Nikola I
knez i gospodar slobodne Crne Gore
i Brda[10]

Drugog jula u 6 časova izjutra knez je na čelu svoje vojske napustio Cetinje da bi se, kao što to kaže u svojoj proklamaciji, borio protiv zakletog neprijatelja. Već davno pre toga Cetinje je ličilo na logor. Svakog časa se očekivao polazak vojske. Naznačenog dana u 5 časova su svi Crnogorci upućeni na zborna mesta, da bi odande pošli prema granici. Najveći deo Severne vojske prikupio se na Cetinju. U 5 časova izjutra objavila su manastirska zvona početak svečane službe božje, kojoj su prisustvovali: knez sa svojom porodicom, senatori, vojvode, serdari, starešine i komandiri. Po prizivanju svetog duha vladika Ilarion blagoslovio je celu vojsku, posle čega je ona na Cetinjskom polju zauzela borbeni raspored. Knez je izvršio smotru trupa i po završetku se vratio u svoj dvor. Sada se na jedno uzvišenje popeo knežev brat od strica, predsednik Senata Božo Petrović, pa je gologlav pročitao sakupljenom narodu i vojsci ratni manifest. U međuvremenu se knez nežno oprostio od svoje žene kneginje Milene, majke Stane, sina Danila i od ostale dece. Onda je uzjahao konja i sa velikim ratnim barjakom (alaj-barjak) u desnici, stao na čelo postrojene vojske i pozdravio je glasnim: „Pomoz bog, vojsko".

Iz hrapavih grla crnogorskih vojnika triput se prolomio uzvik „živio". Tada je knez predao barjak barjaktaru Zeku rečima: „Zeko, predajem ti ratni barjak". Knez je tada stao na čelo vojske, ponova pozdravio rukom kneginju koja je stajala na velikom balkonu dvora, a zatim je otpočeo odlazak trupa, za kojima su išle sanitetska i profijantska komora.

Pošto ne postoji crnogorski *ordre de bataille*, pokušaću da ga, prema najsigurnijim izvorima, sam sastavim.

Severnom vojskom komandovao je lično knez. Pod njim su bili: njegov tast Petar Stefanov Vukotić koji je

---

[10] Tekst ovog proglasa daje se po originalu (Zapisi, XIV, 78—80). — *Prim. B.P.* i *T.N.*

kao veliki vojvoda zauzimao najviši položaj u vojsci; zatim Peko Pavlović koji je kasnije imenovan za vrhovnog vojvodu, a ranije je bio vrhovni komandant hercegovačkih ustanika, na kom je položaju i ovde ostao; potom vojvode Bajo Bošković, Petar Filipov (sakat, bez jedne noge), Krco Petrović (knežev stric), Đuro Matanović (otac drugog kneževog ađutanta), Lazar Sočica, Ivan Musić, Bogdan Zimonjić (poslednja trojica su vođe ustanika) i najzad Anto Daković. Načelnik štaba i prvi ađutant kneza bio je vojvoda i ministar inostranih poslova i prosvete Stanko Radonjić. Druga dva ađutanta bili su: Nikola Matanović i pomenuti glavar Mirdita. U Glavni stan spadali su, sem Generalštaba, i sve vojvode koje nisu imale jedinice, zatim, italijanski vojvoda Vivaldi Paskva, bivši ađutant Garibaldijev, bivši ruski predstavnik Božidar Veselicki, zatim francuski lični knežev lekar, dotadašnji urednik „Glasa Crnogorca" Simo Popović koji je knezu bio toliko potreban da ga je kao sekretara vukao sa sobom, i najzad dvorski slikar Kikerec.

Među serdarima i komandirima naročito su se isticali: Milo Martinović (čija su dva sina komandovala artiljerijom), Pero Pejović (ranije konzul u Skadru), Mitar Bjelov (koji je 7. oktobra spasao ovu isprva neizvesnu bitku), Luka Petković (koji je bio uskoro uhapšen na austrijskoj teritoriji), Trifko Vukalović, arhimandrit Melentije Perović, Grigorije Milićević, Uzelac, Božić, Simo Baćević, sve vođe ustanika, kojima treba dodati i Đorđa Vojnovića, Jefta Gojkovića, Ivana Stanišića, Jefta Bjelobrka i Jefta Stanića koji su pristupili vojsci sa 2.000 Bokelja.

Cela se vojska sastojala, pošto se kod s. Ubli sjedinila sa ustanicima, od 20.000 vojnika, od kojih je bilo 11.000 Crnogoraca, 6.000 ustanika, 2.000 Bokelja i 1.000 Dalmatinaca i ostalih dobrovoljaca. Zvanično se tvrdilo da postoji 30 bataljona od po 800 boraca (od kojih je 600 bilo naoružano ostragušama „krnka", a ostatak austrijskim puškama koje su se punile spreda). Nije mi poznato odakle ovih 4.000 boraca (preko onih 20.000).

Još iz I poziva Crne Gore bilo je upućeno prema albanskoj granici 5.700 vojnika, tako da je Severna vojska mogla da ima najviše 11.000 vojnika. Po jednom je tvrđenju u Banjanima bilo sakupljeno 10.000, a po drugom 7.000

ustanika. Međutim, znam pozitivno da je broj ustanika pred samu objavu rata spao na 5.000, a ovima se, pri pojavi crnogorske vojske, priključilo opet 1.000 boraca. Dalmatinskih, italijanskih i hrvatskih dobrovoljaca nije bilo više od 1.000, dok o Bokeljima jedna dobro obaveštena ličnost priča sledeće: „Cela se Boka sprema za rat protiv Turaka. Među četama kneza Nikole nalazi se već nekoliko stotina Bokelja iz Paštrovića i Krivošija. Danas (7. jula) su napustili Herceg-Novi sledeći plemenski glavari (knezovi): Đorđe Vojnović, Ivan Stanišić, Jefto Bjelobrk, Jefto Gojković i Jefto Stanić sa po 400 vojnika. Oni će za nekoliko dana stići kneza Nikolu da bi se priključili njegovoj vojsci. Tih 2.000 vojnika (u stvari ih je bilo samo 1.200) naoružano je ostragušama (takođe preterivanje). Oni su većinom učestvovali u nesrećnom ustanku 1869. godine. (U tom je ustanku bilo samo 600 ustanika). Od objave rata Crne Gore Turskoj ustanici iz Boke drže prevoj Sutorinu. Oni su ga tako poseli da ga Turci mogu forsirati samo posle teških borbi (što im ne bi ni na pamet palo). Ovakva uzbuđena atmosfera nije vladala ni za vreme ustanka iz 1869 godine“. Ako se ovom broju od 1.200 Bokelja doda još 200 na Sutorini i 600 u Banjanima, dobićemo ukupno 2.000. Pošto je knez, kao što smo već napomenuli, morao da vrati sve austrijske podanike, sigurno je da od 30 bataljona nijedan docnije nije brojao 800 vojnika, već je u bataljonu bilo prosečno jedva 600 ljudi.

Postoji, doduše, tvrdnja da je Severnoj vojsci prišlo i 1.200 (???) Crnogoraca koji su se vratili iz Carigrada, Aleksandrije, Odese i sa Krfa, a da je u rat pošlo i mnogo dobrovoljaca iz II poziva, ali su ovi Crnogorci mogli služiti samo za to da popune praznine, nastale od turske vatre i bekstava (među ustanicima), a i da bi se brojno stanje Severne vojske zadržalo na 17.000—18.000 boraca.

Što se tiče sastava Južne vojske to ćemo izneti prilikom opisivanja njenih operacija.

Knez je 2. jula maršovao sa svojom vojskom do s. Izvora nekih 4 i po milje; 3. jula je stigao u Grahovo (3 milje), gde je održao svojim trupama sledeći govor:

Crnogorci! Ja vas neću hrabriti, jer je junaštvo stvar koja se ne može nikome veštački uliti, već se u kolevci usisava sa majčinim mlekom. Vidim da vam plamte oči sokolove i da vam se junačke

grudi nadimaju od borbenosti. *Ovoga puta se Kosovo mora osvetiti.* Ja polazam u ovaj sveti rat protiv Turaka a da vas i ne pozivam, jer sam uveren da vas ne bih mogao zadržati i ako bih to hteo. Vi imate, kao i ja, samo jednu želju — uništenje smrtnog neprijatelja.

A sad napred, sokolovi slovenskih brda! Pod Muratom I srušeno je srpsko carstvo, a pod Muratom V ono mora opet uskrsnuti. To je želja moja i sviju nas, kao i volja svemogućeg boga, koga moja kuća vekovima tako žarko moli i poštuje.

U Grahovu su već mnogo ranije bila pripremljena sva transportna sredstva za prenos hrane, a crnogorskoj vladi je uspelo da u susednim krajevima nađe 800 mazgi, dok je poznato da Turci, kada su mesec dana ranije hteli da iz Risna doture hranu u Nikšić, nisu ni po najvišim cenama mogli da nađu nijednu mazgu pošto je kod inače tako gramzivih Bokelja nadjačao patriotizam što je, svakako, za divljenje.

Sutradan je marš nastavljen, granica je bila prekoračena, a posle šestočasovnog marša stigli su u Velimlje (Veleniće) gde su prvi put zanoćili na neprijateljskom zemljištu.

DO PRVOG SUDARA S NEPRIJATELJEM

Zašto se još 4. jula nije maršovalo do Crnog kuka ne mogu da razumem. Sa ovim počinje čitav niz neshvatljivih postupaka koji su najzad doveli do neuspeha crnogorske ofanzive.

Sada bih rekao nešto o ratnom planu kneza i njegovog Generalštaba.

Sa srpskom vladom bilo je dogovoreno da general Zah krene sa srpskom Ibarskom vojskom (brojala je oko 10.000 vojnika) u susret Crnogorcima, a ovi su dužni da mu pruže ruku. Mesto tog susreta nije, doduše, bilo precizirano ali se, na osnovu strategijskih pravila, moglo zaključiti da će se ove dve vojske spojiti negde u okolini Sjenice ili Nove Varoši. Na osnovu toga su Srbi preduzeli 6. jula prve napade na Sjenicu i Novi Pazar. Ovim je napadima usledio 8. jula napad na Novu Varoš, a 11. jula (kada se verovatno saznalo o severnom pravcu crnogorskog marša) i na Višegrad. Pošto Srbi nisu mogli ovladati pomenutim utvrđenim mestima, to je bilo tim preporuč-

ljivije da knez Nikola rastereti generala Zaha i arhimandrita Dučića, što bi išlo vrlo lako jer bi se turska Javorska vojska, koja je brojala jedva nešto više od 12.000 vojnika, morala predati kad bi je napao frontalno isto toliki broj Srba, a s leđa još 18.000 Crnogoraca. Tako sjedinjene vojske mogle bi okrenuti prema Drini, gde bi se turska vojska opet mogla staviti između dve vatre; a ko sme da kaže da bi u tom slučaju 20.000 opkoljenih Turaka izišlo kao pobednici nad 45.000 Srba i Crnogoraca? Posledica toga bi verovatno bila turski Sedan, pa bi Bosna i Hercegovina, izuzev utvrđenih mesta, postale srpski plen bez otpora. Posle tolikih uspeha bi dizanje ovih pokrajina na ustanak bilo vrlo lako. Time bi se snage udruženih vojski povećale možda do 70.000 boraca, a sa ovim bi se pošlo u pomoć glavnini srpske vojske tako da bi se bez sumnje izvojevala i konačna pobeda. Ovaj lepi plan je srpska vlada uzela u obzir, ali je ona pravila račun bez krčmara, tj. bez Nikole.

Egoista kakav je inače, knez Nikola nije ni za trenutak pomislio na ostvarenje ove dobre zamisli sa kojom su se saglasile i mnoge vojvode. On je pre svega težio da proširi svoju ličnu vlast i gospodstvo, bez obzira na opšte dobro svih Jugoslovena. Zato je mislio samo na to da što pre posedne Hercegovinu pa možda i Bosnu, da bi se posle toga pri eventualnom brzom zaključivanju mira mogao pozvati na *status quo*. Ako bi mu se ustupila Hercegovina i severna Albanija, knez Nikola se sigurno ne bi ni najmanje snebivao da, protivno ugovorima sa srpskom vladom, zaključi i separatan mir.

Da je knez Nikola bio vojskovođa, on bi sigurno uvideo da je čak i za njegove planove najpodesniji baš pomenuti srpski plan. Ali pošto u celoj njegovoj vojsci nije bilo nijednog stratega, ili se ti ljudi nisu usuđivali da iznesu svoje mišljenje, znajući unapred da će, usled uobraženosti kneza i njegovog poverenja u rđave savetodavce, svaka predstavka ionako biti beskorisna, bio je prihvaćen jedan ratni plan za koji kažu da je potekao iz mozga načelnika štaba Stanka Radonjića.[11] Ovaj plan, zbog dečački

---

[11] Stanko Radonjić je, dakle, sukrivac za neuspeh Crnogoraca u ovom ratu. To je razlog zbog koga sam ga tako strogo ocenio u

naivnog načina izvođenja, može kod iskusnog vojnika izazvati samo sažaljiv osmejak.

Naime, bilo je zaključeno nastupanje ka Mostaru pošto je Hercegovina, odlaskom trupa, bila ogolićena (jer su Turci koji su se u njoj nalazili krenuli protiv srpske Drinske i Ibarske vojske). Ali, zašto onda traćiti vreme beskorisnim posedanjem jedne pokrajine koju je neprijatelj već napustio, ako se može nešto korisnije uraditi?

Čak i ako bismo ovaj plan odobrili, način njegovog izvršenja morali bismo energično osuditi. Ako je već jednom odlučeno da se zauzme Mostar, jasno je da je pri tom trebalo napregnuti sve svoje snage da se to i uradi što pre, kako Crnogorce ne bi u tome sprečio neprijatelj koji bi mogao da pristigne.

U Grahovu se sedelo pola dana zato što se tu sređivala služba snabdevanja. Svaki Crnogorac je morao da ponese po 50 metaka i hrane za prvih osam dana, a posle toga je vojsku snabdevala država, u koju su se svrhu već tada iz Risna preko Grahova danonoćno kretale za vojskom duge kolone tovarnih grla sa hlebom, dvopekom, pirinčem, lukom i kafom.

Ali, zašto se iz Grahova maršovalo samo do Velimlja i zašto se kao dnevni marš za 5. jul odredilo svega 3 sata marša, tj. put od Velimlja do Crnog kuka, to predstavlja tajnu crnogorskog Generalštaba. Ni devetočasovni marš ne predstavlja za crnogorsku vojsku, koja je tek krenula svežim snagama, nikakvu teškoću, jer se na nju ne mogu primeniti norme i uslovi regularnih jedinica. Crnogorci su izvrsni pešaci, naviknuti na marševanje pod opremom; još za vreme mira je postojalo naređenje da se pri svakoj šetnji ili putu, koji traje više od 3 časa, ponese puška. Ovde treba dodati još i to da se marševanje vrši bez ikakvog stroja; ide se preko brda i dolina sa neumornom istrajno-

---

svojoj knjizi „Crna Gora i Crnogorci“, iako sam posle temeljitih istraživanja došao do ubeđenja da *glavnu krivicu snosi sam knez, a najverovatnije i njegov zao duh Popović.* Mislilo se da je Stanko Radonjić moj lični neprijatelj, ali to nije tačno. On je prema meni bio uvek sušta ljubaznost i ja nisam imao s njime nikada ni najmanju prepirku. Ovakvo moje rđavo mišljenje o njemu samo je posledica mog patriotskog srca ogorčenog zbog njegovog velikog udela u neuspehu nacionalnih planova. — *Prim. autora.*

šću; pri tom bi se svaki školovani oficir uhvatio za glavu kad bi video „marševski poredak" crnogorske vojske. Tu ne postoji ni određen red marševanja pojedinih vojnika, ni tempo, ni tehnika, niti proračun marša. Obično se polazi u kolonama po dva ili četiri. Međutim, već posle nekoliko stotina koraka kolona se skupi u nepravilnu gomilu ili se rasturi u grupe, ili se, pak, pretvori u kolonu po jedan, već prema putu, zemljištu ili volji pojedinaca. Tako se postepeno mešaju čak i delovi pojedinih kolona, a pošto u rat polazi na konju onaj ko ga ima, to u koloni idu uporedo izmešani pešaci, konjanici i tovarna grla. Kome se ide on ide, a odmara se ko i kada hoće. Tako se oni kreću bez ikakvog reda od logora do logora, a i logoruju bez ikakvog reda. Svaka regularna vojska bivakuje prema *ordre de bataille* kao što se to radi prilikom nastupnog marša u neprijateljskoj zemlji. Međutim, kod Crnogoraca je to sasvim drukčije. Uzalud ćemo kod njih tražiti bivak prethodnice, glavnine, rezerve i zaštitnice.

Knez sa svojim Glavnim stanom podiže šatore usred svojih trupa; te šatore čuva 30 perjanika koji logoruju u blizini. Oko Glavnog stana postavljaju se četiri stražara koji imaju naređenje da ne propuste nikoga.

Bataljoni bivakuju svud naokolo po visovima i dolinama bez posebnog bivačnog reda, dok tovarna grla, goveda, ovce i koze pasu po celom logoru. Za obezbeđenje logora postavljali su u početku sa svake strane samo po jednog stražara na najviša uzvišenja. Značajno je i to da u to vreme nije postojala kod Crnogoraca vojna pošta; na urednu vezu Severne vojske sa bazom i ostalim svetom nije se izgleda tada ni pomišljalo. Ovu su službu obavljali konjevoci iz komore koja je bila neobično velika; ona je brojala 5.000—6.000 mazgi i konja. Baš kao i komora, bilo je i sve ostalo u crnogorskoj vojsci nekako tromo i nespretno. Stoga bi bilo bolje da su Crnogorci odbacili svoju uobraženost i zamolili cara da im pošalje nekoliko sposobnih ruskih oficira veštih upravi i organizaciji vojske, a koji bi u crnogorskoj vojsci zaveli bar nešto reda, jer je njeno tadašnje ustrojstvo vrlo umesno jedan dopisnik uporedio sa ogromnom putujućom ciganskom čergom.

Posle ovog udaljavanja vratiću se prvobitnoj temi — kritici crnogorskog ratnog plana.

Kao što smo već napomenuli, Crnogorci su mogli 4. jula da budu na Crnom kuku, 5. jula u s. Stepenu (gde su stigli tek devetog), 6. su mogli stići u Fojnicu, pošto su Gacko mirne duše mogli ostaviti u pozadini (jedan bataljon za osmatranje bio bi ovde dovoljan), 7. bi došli pred Nevesinje (za čije bi osmatranje bio dovoljan polubataljon), a 8. jula su mogli ući u potpuno neutvrđen i neposednut Mostar. Tu su se mogli odmarati nekoliko dana i prikupiti rasturene grupe ustanika. Prvi uspeh, koji uvek odlučno deluje na široke mase, silno bi olakšao dizanje na ustanak dotad mirnih stanovnika severne Hercegovine. Ojačani onda na možda 25.000 boraca, Crnogorci su mogli maršem na Sarajevo rasteretiti srpsku Drinsku vojsku generala Alimpića, pošto bi verovatno turska Drinska vojska pokušala da spase Sarajevo, taj centar turske vlasti u Bosni.

A zar se može pretpostaviti da bi najviše 25.000 Turaka pobedilo isto toliki broj Crnogoraca, tim pre što je Turcima za petama stajalo 15.000 Srba pod komandom Alimpića? Razume se, ne, a onda bi pobednici mogli da priteknu u pomoć srpskoj Ibarskoj vojsci.

Izvođenje ovog plana nije bilo tako teško, što su docniji događaji i pokazali, ali je za to trebalo energije i brzine. Međutim, i jedno i drugo je nedostajalo knezu Nikoli i njegovom Generalštabu[12]. Umesto da brzo napreduju, zadržavali su se pred svakom kulom sve dok ova ne bi pala, a pošto se Gacko i Nevesinje kao dobre tvrđave nisu predavali, Crnogorci su se u čudu zgledali i nisu se mogli snaći. Situacija „mudrog" crnogorskog Generalštaba mogla se tada uporediti sa situacijom u kojoj se, prema poznatoj vinskoj pesmi, našlo 500.000 đavola, samo s tom razlikom što su oni ipak našli „Pipifaksa Malog", dok „Nikoli Malom" niko nije pomogao u nevolji.

Knez je verovatno detaljno proučio rat za špansko nasleđe i uzeo ga sebi za uzor, jer se crnogorske „operacije" graniče zaista sa smešnim tako da bi se Klauzevic prevrnuo u grobu.

---

[12] Autor pogrešno naziva Glavni stan crnogorske vojske generalštabom. Glavni stan sačinjavali su najistaknutije vojvode, ali je odlučujuću reč u komandovanju imao knez Nikola. — *Prim. B.P.* i *T.N.*

Ali neka govore činjenice.

4. jula, dakle, granica je bila prekoračena i sledećeg se dana išlo do Crnog kuka, izvora između Miljanića i Dubočaka. Ovaj je „marš" trajao tri časa!

Na Crnom kuku se nije ostalo samo 5. jula već i sledećeg dana. Kao razlog ovog nepojmljivog zadržavanja navedeno je da se ovde moraju sačekati ustanici. Time je crnogorska strategija još jednom dokazala svoje siromaštvo jer, prvo, za prikupljanje ustanika bilo je dovoljno vremena; drugo, nije bilo uopšte potrebno da se oni sačekaju, pošto su Crnogorci bili sigurni da do Mostara neće naići na neprijatelja i, treće, ustanici su lako mogli da stignu vojsku i da ispred Gacka i Nevesinja smene snage ostavljene radi osmatranja.[13]

Ali, dosta o tome, Crnogorci su oklevali.

Tada su stigle vođe ustanika: pop Bogdan Zimonjić sa ljudima iz Gacka, Trifko Vukalović sa ljudima iz Zubaca, župnik don Ivan Musić sa svojim katolicima, Simo Baćović sa Banjanima, Bokelji i crnogorska divizija iz Moračke nahije. Kao i nad većinom pristiglih trupa, knez je i nad ovim bataljonom izvršio smotru. U tu se svrhu bataljon postrojio u dve vrste; 50 parova (100 vojnika) formiralo je četu pod komandom stotinaša, a svaka je četa imala i svoju zastavu. Između četa je bilo rastojanje od 2 koraka; na desnom krilu svake čete stajao je barjaktar, a na levom krilu bataljona bilo je oko 10 konjanika (to su bili oni ljudi čija su sredstva omogućavala da u rat pođu na konjima). Od tih ljudi formirao je knez na Crnom kuku odeljenje od 300 vojnika koje se, prirodno, nikako ne može smatrati konjicom, već u stvari pešadijom na konjima.

Iza bataljona stajao je izvestan broj grla natovarenih hranom, a iza ovih bile su ovce i koze za klanje koje su vodili vojnici iz bataljona.

Kad se knez sa pratnjom približio bataljonu, komandant je bez drugih prethodnih komandi naredio pozdrav puškom. To je učinjeno na taj način što je svaki vojnik

[13] Crnogorska vojska nije imala organizovanu vojnu obaveštanju službu. Neke podatke dobijala je od hercegovačkih ustanika, ali oni nisu bili uvek pouzdani i detaljni, pogotovu kad se radilo o snagama i rasporedu turske vojske van ustaničkih područja. — *Prim. B.P. i T.N.*

manje ili više dražesno prineo pušku ispred trbuha, a većina je, razume se, bila u stavu sa raširenim nogama. Prinevši ruku kapi, knez je pozdravio bataljon i obišao sa svojom pratnjom od 50 ljudi ceo front s jednog kraja na drugi i obratno. Ovde-onde je progovorio po koju reč sa nekim vojnikom iz stroja. Kad je knez napuštao bataljon, zaorilo se triput „živio", pri čemu su svi vojnici mahali kapama. Pošto se knez vratio u svoj šator, bataljon se povukao u obližnju dolinu, koja se prostire uporedo sa mestom gde se vršila smotra, i ubivakovao se. Sobom je poveo i sva tovarna grla, goveda, ovce i koze.

Posle dva dana stigao je i bataljon iz Vasojevićke nahije, kao i vojvoda Lazar Sočica sa ustanicima iz Pive, tako da je na okupu sad bila cela crnogorska vojska. Ona je tada (8. jula) brojala 20.000 vojnika sa 4 topa, podeljenih u 30 bataljona. Ustanici su naime bili raspoređeni po crnogorskim bataljonima, a njihove je zastave svečano posvetio i blagoslovio mitropolit Ilarion. Pored toga, knez je izdao svoju proklamaciju Hercegovcima koji su ga tada proglasili za kneza Hercegovine.

Pošto se 48 časova odmarala od dotadašnjih „ogromnih" napora, vojska je, 7. jula u podne, nastavila marš do s. Ubli (Crkvice), a to je bio put od jedva 2 milje; njegova se kratkoća objašnjava verovatno time što se strahovalo da odmor od 48 časova možda nije potpuno povratio umorne borce.

Ruskom generalnom konzulu Joninu dosadio je tada logorski život pa se istog dana vratio u Dubrovnik. Posle ponovnog 20-časovnog odmora vojska je, 8. jula u podne, nastavila marš do Turuntaša, a to predstavlja put od svega pola milje!!!

Pre izvršenja ovog „velikog" nasilnog marša mudri Generalštab je podelio vojsku na taj način što je vrhovnog vojvodu Peka Pavlovića, vojvodu Baja Boškovića, vojvodu don Ivana Musića, Trifka Vukalovića, arhimandrita Melentija Perovića i Grigora Milićevića sa, navodno, 6.000 vojnika (tu je verovatno bilo samo 7 bataljona sa ukupno 4.500 vojnika), većinom ustanika, detašovao u Klek da spreče iskrcavanje turskih trupa u ovoj luci. Ovo je bila sasvim nepotrebna mera, pošto je austrijska vlada ionako zabranila Turcima dalja iskrcavanja, o čemu, istina, knez

Nikola nije mogao u to vreme da zna.[14] Stoga mu ovo i ne prebacujem, već mu zameram to što je sada, kad je već upropastio dragoceno vreme da bi prikupio celu svoju vojsku, tu istu vojsku opet oslabio za tako zamašan broj, pošto bi za ovu svrhu bilo potpuno dovoljno 2.500 vojnika. Ova se greška dvostruko osvetila, jer se 10. jula vratilo kućama 3.000 Dalmatinaca, a zbog sporog napredovanja mogao se uskoro očekivati sudar sa neprijateljem.

Kakve je mere preduzeo neprijatelj da bi se suprotstavio crnogorskom napadu? Takoreći nikakve.

Muktar-paša, koji je u početku rata bio vrhovni komandant turskih trupa, dobio je od turske vlade, koja je sa sigurnošću računala na crnogorsku neutralnost, naređenje da se suprotstavi Srbima, a da u Hercegovini ostavi samo najnužnije posade. Zato je sa trupama napustio Hercegovinu. Svog načelnika štaba Mustafu Dželadin-pašu (to je bio Poljak Berzecki) poslao je sa 4 bataljona nizama, 2 tabora bašibozuka i 10 topova iz Gacka u Bijeljinu, pred kojom je tada stajao Ranko Alimpić; ovih 5.000 vojnika kod Goranskog pod Ali-pašom, bacio je u susret generalu Zahu dok je 12 tabora (bataljona) postepeno upućivao iz Sarajeva ka Drini.

Muktar-paša je 2. jula objavio u Bosni carski ratni manifest u kome je postupak Srbije proglasio za bunu i pozvao sve muslimane i katolike da se bore za državu i veru. Sultanovom depešom naređeno je da se naoružaju svi muslimani od 15 do 70 godina. Oni bi se formirali u tabore od po 1.000 vojnika, a zapovedali bi im komandanti koje oni sami izaberu. Na ovaj način se Muktar-paša nadao da će skupiti 70.000 vojnika, ali u stvari nije sakupio ni deseti deo ovog broja. U Bosni niko nije pokazivao mnogo volje da služi sultanu. Još je gore stanje bilo u Hercegovini. Ovde je vladao takav strah od Crnogoraca

---

[14] Autorova primedba o izdvajanju odreda od sedam bataljona i njegovom upućivanju u Klek donesena je pošto se pokazalo da Turska nije izvršila iskrcavanje u Kleku. Međutim, zamašan vojni pohod u dubinu Hercegovine nije se mogao zamisliti bez obezbeđenja zaleđa, makar crnogorskom Glavnom stanu i bila poznata činjenica da Austrija nije bila voljna da dozvoli dalja iskrcavanja turske vojske. Možda bi mogla da se stavi primedba u pogledu jačine ovog odreda. — *Prim. B.P.* i *T.N*.

da su se svi muslimani, sem Korjenića, pokorili knezu i ostali neutralni. Muslimani Nikšića, Presjeke, Goranskog i Gatačke visoravni uputili su knezu Nikoli molbu u kojoj su molili zaštitu i sigurnost života i imetka. „Nama vlada ksmet" — kaže se na jednom mestu u molbi — „a sa Crnom Gorom nećemo da ratujemo. Mi ćemo ti predati svoje oružje. Naredi, gospodaru, da nam se poštedi život i da se naše kuće ne spale. Pokoravamo se odluci Alaha i nadamo se milosti od tebe."

Na osnovu te molbe knez je stvarno naredio da se ne spali nijedno selo i ne gađa nijedna kula ili tvrđava, sve dok se trostruki poziv za predaju ne pokaže bezuspešnim.

Trećeg jula snabdeven je trupama, topovima i hranom Klobuk, mala ali vanredno jaka tvrđava uz samu crnogorsku granicu. Ovo je učinjeno uglavnom zbog izjave Korjenića, vrlo hrabrog srpskog plemena muslimanske vere, da će se priključiti Crnogorcima ako ih turska vlada dovoljno ne zaštiti. Pošto su Turci ispunili taj zahtev, Korjenići su odbili poziv velikog vojvode Petra Vukotića da sarađuju sa Crnogorcima i stavili su turskoj vladi na raspolaganje izvestan broj najsposobnijih bašibozuka.

U samom Trebinju ostali su kao posada: 2 tabora nizama, 1 tabor redifa i 3 tabora bašibozuka, što znači ukupno 3.500 vojnika. Ovoj posadi je Muktar-paša ostavio dovoljno hrane da bi mogla izdržati opsadu od nekoliko meseci.

Nikšićki garnizon je navodno brojao 2.000 vojnika; on je bio blokiran od ustanika koji su držali klanac Dugu.

U Gacku je ostao Selim-paša sa navodno 5 bataljona, od kojih je tri ostavio u citadeli, a sa ostalima se docnije povukao u Nevesinje; na tom je maršu vodio kod Zaloma borbu o kojoj će docnije biti govora.

Nevesinje je imalo 3 bataljona nizama i 300 Bosanaca u posadi čija se jačina, po dolasku Selim-paše, povećala na oko 3.300 vojnika.

Pošto je crnogorska vojska, kao što smo već izneli, maršovala 8. jula čitav jedan sat, marš je sutradan nastavljen. Prešavši Korita, koje je za vreme ustanka porušio Peko Pavlović, Crnogorci su, posle tročasovnog marša, stigli u s. Stepen. Tu su rešili da ostanu, pošto su smatrali da bi bilo suviše opasno ako bi produžili marš pored

tri kule, čije posade nisu iznosile više od 330, a po nekim podacima samo 120 vojnika.

Dok je prisustvo tri kule dalo Crnogorcima zgodan povod da se opet odmaraju, Turci su ispalili prvi metak koji je bio, navodno, namenjen Stanku Radonjiću, za koga su Turci mislili da je knez, pošto je nosio istu bradu kao i on. Zbog velike daljine nije se moglo, prirodno, ni pomisliti na pogodak, a kao odgovor Turcima je bio uzvraćen pravi plotun smeha na šta su se oni postideli i ućutali. To Crnogorcima nije smetalo da u svom zvaničnom izveštaju pomenu „žestoku vatru".

Odmah posle toga poslali su Turci dva parlamentara koji su zamolili da im se pošalje jednonogi vojvoda Petar Filipov, da baš on, u koga su imali najviše poverenja, vodi s njima pregovore o kapitulaciji. Tome se zahtevu odmah udovoljilo.

DO BOJA KOD BIŠINE

Sutradan, 10. jula, pokazalo se zašto su Turci tražili parlamentara. Oni su to učinili samo da bi dobili vremena za evakuaciju utvrđenja (zapravo ruševina) Ključa i kula Cernica i Stolac. Ove su kule bile građene kao sanduk od naslaganog kamena i imale su da štite put za Gacko, te su za vreme mira obično imale posadu od po 1 oficira i 20 vojnika.

Kada su se Crnogorci 10. jula probudili, primetili su da su posade tih triju utvrđenih tačaka (u crnogorskom izveštaju, razume se, nazvanih „tvrđavama") nestale noću i tako brzo umakle da su u Ključu zaboravile dva topa i 150 pušaka, a u kulama je nađeno 50 volova i 400 ovaca, što je sve zajedno sa šatorima, municijom, pirinčem, kafom, soli, medom i šećerom uz veselje uzeto kao prvi plen. Jednom dopisniku se ovaj plen učinio malenim te ga je u svom izveštaju povisio na svoju ruku na 6 topova, 200 volova i 600 ovaca.

Zbog te „prve pobede" bio je knez Nikola, prirodno, veoma radostan i on bi sigurno podelio nekoliko ordena i izvršio unapređenja da je samo znao ko se pri tom najviše istakao. Njegova se radost još povećala kad je doznao da

su na Cetinje stigle iz Rusije velike količine konzervi i brašna i da su mnoge najuglednije dame iz Moskve najavile svoj skori dolazak na Cetinje gde će primiti dužnosti milosrdnih bolničarki i najzad da je stigao novac iz Moskve. Knez je uz osmejak primetio da su to sve stvari koje će Crnogorci vrlo dobro upotrebiti, pošto zalihe u hrani nisu velike, a ishrana ljudi nije bila dovoljna. Sem hleba i luka Crnogorac ne prima nikakvu drugu hranu. Od svežeg mesa nema po nekoliko dana ni traga. Zato će konzerve dobro doći vojnicima (a knezu onaj novac).

Tako „silna" pobeda kao što je zauzimanje triju kula bez kapi krvi morala se dostojno i proslaviti, i zato su Crnogorci ostali u njima puna dva dana (10. i 11. jula), odmarali se i pojeli svu zaplenjenu zalihu. Takva „herojska" dela nisu sitnica, pa je „nežnim" Crnogorcima bio potreban odmor od 70 časova da bi se oporavili od ove „pobede". Kad je najzad 12. jula knez Nikola morao biti tako „svirep" da dâ trubni znak za pokret, on je ipak bio toliko pažljiv i nije hteo da mnogo zamara „nežne" ratnike te je naredio maršovanje od svega tri časa. To je učinio možda zato što je posle tri časa opet mogao nešto „osvojiti".

Umesto direktnog marša na Metohiju (Gacko), knez, koji je uvek voleo „okolišne" puteve, napravio je zaobilazan put koji se u crnogorskom izveštaju naziva „obilaženje ravnice" (za mene nepojmljiv strategijski pokret); taj put ne mogu da razumem drukčije nego da su Crnogorci namerno marševali za Samobor, da bi se razbesneli na Turke.

Kod Samobora se, naime, nalazi crkva Svetog Save, oko koje leže grobovi hrišćana. Tu su Turci gazdovali po svom običaju. Grobovi, koje u Hercegovini prave od kamena, bili su razbijeni, kosti mrtvaca izvađene, izlomljene i rasturene, dok su sama groblja bila grozno opoganjena. Ni sama crkva nije bolje prošla; oltar je bio srušen i gotovo sravnjen sa zemljom, pod razvaljen, zidovi delimično porušeni, a crkva puna đubreta, jer su je Turci koristili kao konjušnicu.

Ova turska nedela su, prirodno, samo terala vodu na knežev mlin; on nije propustio da dopisnike na to lično upozori: „Gospodo, vidite i sami, pa stvorite sami sud o Turcima i njihovim prijateljima".

Dalje uz put stajale su ruševine kuće koja je, izgleda, bila nekad lepa. Stari pop, vojvoda Bogdan Zimonjić, stade pred kneza i doviknu mu: „Ova je kuća bila nekad moja!“ Kao ganut, knez Nikola je odgovorio: „Šta ćeš, vojvodo, božja volja; sazidaću ia tebi još bolju“. (Starac, prirodno, još i danas na to čeka.) Najzad su stigli u Lipnik.

Kod ovog sela nalazi se velika kula, nazvana po Smail-agi Čengiću, koji je ovde uz džamiju sahranjen i čiju je smrt opevao Mažuranić. U crnogorskoj su se vojsci još uvek nalazila živa ona dva junaka koja su posekla Čengić-agu, i to Novica Cerović i Mirko Aleksić (ovaj mu je odsekao glavu). Ta dvojica su danas već starci. U kuli su videli i podzemnu tamnicu u kojoj je tiranin mučio bednu raju.

Ovu kulu kao i „utvrđena“ mesta Avtovac i Mulje (u Hercegovini se neka mesta brzo „utvrde“) Turci su još ranije napustili. Prema tome knez Nikola je bez preteranog zamaranja svog mozga mogao stvoriti „ratni plan“ za „zauzimanje“ ovih triju tvrđava. „Osvajanje“ praznih tvrđava bez kapi krvi (sem nekoliko kapi koje su potekle sa ruke nespretnog vojnika koji se posekao handžarom) svakako svedoči o njegovoj velikoj darovitosti kao vojskovođe.

Ozbiljniju borbu izdržala je tog dana prethodnica koja se u tesnacu Zalom, na Studenom potoku, sukobila sa Selim-pašom, koji je maršovao od Gacka ka Nevesinju. Tu je Selim-paša izvukao deblji kraj, iako mu je uspelo da se sa svoja dva tabora probije do Nevesinja. Crnogorci su hteli da ga opkole i prinude na predaju, ali je on spretno iskoristio noć i umakao. Tako su se Crnogorci našli u Lipniku koji je od Gacka udaljen nepuna dva sata hoda. Gacko su još u toku večeri rekognoscirali. Iznad njega su se na više mesta svetleli beli šatori, a na vrhu brda videla se citadela. Praveći se mnogo važni, izviđali su zemljište radi gađanja grada. Da bi ovim pripremama dao što veći značaj, knez je poslao pismo turskom komandantu u kome ga je pozvao da žene, starce i decu ili udalji ili skloni u najbolje zaklonjene kuće, pošto ima nameru da Metohiju „bombarduje“. Metohiju ili Gacko čine mnoge kuće, rasejane u grupama, pa i pojedinačno, a iznad njih se nalazi citadela. Ova je tvrđava dobro sagrađena po svim pravilima fortifikacije, po Vobanovom sistemu, a naoružana je

tvrđavskim oruđima najnovijeg sistema (ostragani), kao i gomilom oruđa starijeg porekla. Tvrđava je bila snabdevena hranom za pola godine, i to za 2.000 vojnika (mislim da ih ipak nije bilo više od 1.200)! Zidovi su vrlo debeli i lako odolevaju svakom napadu malih brdskih topova. Pošto ova citadela dominira gradom, turski komandant ne bi imao razloga da ga preda. Međutim, da li iz sažaljenja prema mirnom stanovništvu ili što mu je stvarno imponovao knez crnih brda, turski komandant je u četvrtak ujutru, 13. jula, poslao parlamentara sa belom zastavom koji je javio da se varoš predaje (u zvaničnom se izveštaju kaže: „otvara kapije") i da će se turske trupe povući u citadelu.

Zbog ovog događaja nije niko bio radosniji od kneza, prvo zato što je uštedeo barut za „bombardovanje", a drugo što je svetu mogao hvalisavo da telegrafiše o „zauzimanju utvrđenog" grada Gacka. Za osmatranje posade, odnosno kao što se tada reklo za „opsadu", knez je ispred Gacka ostavio tri bataljona pod Lazarom Sočicom i Bogdanom Zimonjićem i onda — za divno čudo! — još istoga dana odmaršovao za Fojnicu umesto da ovu novu pobedu proslavi sa nekoliko dana odmora. Taj marš je trajao 3 časa.

Na maršu za Fojnicu izjavili su stanovnici sela Medanići svoju pokornost knezu što je njega, velikog prijatelja teatralnih komedija, neobično obradovalo.

Nekoliko turskih porodica tog sela izišlo je knezu u susret i njihov hodža je održao sledeći dobro naučeni govor:

Gospodaru, čuli smo za tvoj dolazak kao i to da tvoja vojska nije dosad spalila nijednu kuću niti je uništila naša polja. Čuli smo o tvojoj milosti i dobroti i zato nećemo bežati pred tvojom vojskom, već smo ovde u božjoj i tvojoj ruci. Mi nećemo podići oružje protiv tebe i, ako ti bog pokloni Hercegovinu, i mi smo tvoji.

Na to je knez ozbiljno i dostojanstveno odgovorio:

Budite mirni i spokojni! Ja ne ratujem protiv vas, već protiv sultana. (Vidi se da je knez Nikola čitao nemački ratni proglas od 1870.) Ja ne tražim vašu pomoć; kada pobedim sultana, ka-

zaću vam što će biti s vama; ali biću milostiv prema vama i neću vam uzeti ni veru ni imetak. Vi ćete biti slobodni i uživaćete ista prava kao i hrišćani.

Ovaj govor koji je knez Nikola verovatno naučio već na Cetinju za buduće prilike, održao je tečno i sa njemu urođenim dostojanstvom, koje imponuje onome ko nije imao zadovoljstvo da ga bliže upozna. Zato je i razumljivo što su se prosti seljaci istopili od poštovanja i ponizno govorili:

Bog neka ti pomogne, gospodaru, budi srećan na svom putu; neka ti bog pomogne da postigneš svoj cilj i mi ćemo zauvek ostati tvoji. Molimo te samo da nam ostaviš jednog od svojih ljudi kako nas ne bi dirala vojska koja će doći ovamo, a mi ćemo čuvati tvoju zaleđinu, tvoje ljude i tvoje blago koji će doći za tobom.

„Vama nije potrebna straža", odgovorio je knez, „pošto je svim mojim vojnicima naređeno da mirne Turke ni najmanje ne uznemiravaju".

U Fojnici su zanoćili. Ovo je selo spalila crnogorska prethodnica koja se 12. jula borila sa Selim-pašom kod Zaloma, pošto su nizami u njegovoj blizini poseli dve karaule. Predeo kroz koji su prolazili bio je lep, ali opustošen kao i sva Hercegovina.

Marš je produžen 14. jula. S desne strane puta, na jednoj uzvišici, videla se kuća Buhe, koji je bio nevesinjski vojvoda i poginuo u poslednjoj bici u klancu Duga.

Posle petočasovnog marša stigli su Crnogorci pred for Zalom-Palanka, koji je imao jaku posadu, snabdevenu topovima. Stoga knez nije verovao u njihovu bezuslovnu predaju, te je naredio da se crnogorski topovi postave na obližnje uzvišenje radi bombardovanja fora.

Ali pre nego što je došlo do izvršenja ovog naređenja, stigao je jedan vojnik iz prethodnice i doneo izveštaj da je posada pobegla u Nevesinje i ponela oružje sa sobom, a da je for prazan.

Knez je tada naredio da se utvrđenja poruše i utaborio se na Rudim brdima, pred čijim se podnožjem prostirala Nevesinjska ravnica. Na drugoj strani te ravnice videle su se kule Ljubovića i Nevesinjska Kasaba.

Petnaestog jula spustili su se Crnogorci u ravnicu, maršujući za Ljubović, gde su naišli na neposednute kule,

pošto je njihova posada sa većinom seoskog stanovništva pobegla za Nevesinje. Posle tročasovnog marša Crnogorci su se ulogorili na brdu Udrežnje, prema Nevesinjskoj kasabi.

Ovaj izraz (kasaba) želim odmah da objasnim dobronamernom čitaocu. Hercegovina se sastoji iz pustih, gotovo nenaseljenih brda, i iz dolina i visoravni, od kojih je Nevesinjska verovatno najveća. Ove su doline neznatnim delom obrađene i naseljene, ljudi ovde ne stanuju po manje-više ušorenim naseljima, već po veoma rasturenim kućama ili stanovima. Ti stanovi ili grupe nose katkad posebna imena. Ipak, kao zajednički geografski naziv za sva sela, stanove i kuće takve ravnice, služi samo ime one grupe koja leži u blizini neke važnije saobraćajne tačke koja je upravni centar kraja, a štiti je manje ili veće utvrđenje, kakav grad ili citadela. To je kasaba. Doslovno prevedeno, kasaba znači tržište; u njoj je stvarno i koncentrisana sva trgovina i život celokupne ravnice. Sve to važi i za Nevesinjsku Kasabu.

Ova kasaba nije bila samo vrlo jako utvrđenje, već je imala i velik broj oruđa, kao i znatnu posadu kojom je komandovao Selim-paša. On je, navodno, raspolagao sa 3.000 nizama i 300 Bosanaca, ali mi se čini da je ovaj broj preteran. Tu je, verovatno, bilo dvaput manje ljudi.

Ovde, pred Nevesinjem, daje nam knez Nikola nov dokaz svog talenta vojskovođe.

Umesto da je ostavio kasabu na miru i maršovao za Mostar, koji je od ovog mesta udaljen svega 9 sati hoda (pola bataljona po kulama Ljubovića bilo bi dovoljno da veže posadu), on se spremao za „opsadu“ tvrđave. A za ovu svrhu nije uopšte imao upotrebljivih oruđa, jer se sa 4 brdska topa od tri funte ne vrši opsada tvrđave koja ima zidove debele kao Nevesinjska Kasaba. Međutim, izgleda da su knez Nikola i njegov načelnik štaba stekli u ratnoj školi Sen Sir sasvim druga shvatanja, pošto su do Blagaja, koji leži na visovima Podveleža, od Mostara udaljen tri sata hoda, poslali samo prethodnicu, rešivši da ne nastupaju sa glavninom sve dok se ne zauzme Nevesinje.

U nedelju, 16. jula, počeli su kasabu da obasipaju vatrom iz dva topa, i toga dana po podne demontiran je jedan turski top, dok su tri spoljna šanca razrušena i tako

pripremljena za juriš. U podne su dva crnogorska bataljona otpočela puškaranje s Turcima koji su branili gornje rovove. Pošto se sa obe strane barut rasipao punih sedam časova, knez je našao za shodno da se ponova obrati svom proviđenju, pa je naredio da dva bataljona koji su stajali iznad rova krenu na juriš, što je i učinjeno.[15]

Sa velikom vikom pristupili su hrabri Crnogorci izvršenju ovog duhovitog naređenja. Uz gubitke od 24 mrtva (po zvaničnim podacima 17) i 36 ranjenih, oni su na juriš zauzeli ova tri rova — da bi ih opet napustili, jer se onda primetilo da se ti rovovi ne mogu održati, pošto su bili pod brišućom vatrom topova iz kasabe, tako da se potpuno besciljno prolivala krv i rasipao barut. Knez se obeštetio donekle time što su dobiveni prvi zarobljenici: doveli su mu jednog nizama i jednog Bosanca. Pošto ih je osmotrio sa svih strana, knez je ušao u svoj šator da bi se na pobranim lovorikama odmorio od velikih napora.

Istog dana bili su stigli u Glavni stan i srpski predstavnik pukovnik Belimarković i austrijski potpukovnik fon Temel. Oni su na taj način postali svedoci junačkih dela kneza Nikole.

Sledećeg dana ponovio je isto, kada je celog dana sa svojim topčićima gađao debele zidove kasabe, koja mu je odgovarala istom merom. Ovom je prilikom knez Nikola bio tako neoprezan da se iz radoznalosti približio čak na domet turskih topova, kako bi bolje video „bombardovanje" (kako je on to nazvao). Jedan ga je turski tobdžija hteo opomenuti, pa mu je poslao granatu od koje je jedno parče palo u njegovu blizinu. Junački Nikola bio je time neprijatno dirnut i jedva je dočekao momenat kada ga je njegova okolina zamolila da čuva svoj dragoceni život i da se udalji od te „kiše kuršuma". Tom se pozivu knez odazvao sa najvećim zadovoljstvom pošto se prethodno kao bunio protiv toga. Da li je tom prilikom, kao Lulu kod Sarbrikena, podigao to parče pa poslao na Cetinje, nije mi poznato.

---

[15] Ovaj napad je izvršen bez znanja kneza Nikole. U njemu su uzeli učešća Piperski i Ozrinićki bataljon uz gubitke od 50 mrtvih i ranjenih (Zapisi, XIV, 142—3). Zbog izvođenja ovog napada privremeno je bio degradiran komandant Piperskog bataljona (G. Vuković, Rat 1876, 8—9). — *Prim. B.P.* i *T.N.*

Knez Nikola, veliko odmaralo, bio je mišljenja da je odmor potreban ne samo posle „napornih marševa" (od 2 sata) i beskrvnih „osvajanja", već i posle „bombardovanja", pri kojima se barut rasipa. Zato je 18. jula postupio kao gospod bog, posmatrao je svoje delo i odmarao se — sedeo je pred kasabom i čekao. A šta? Pa predaju fora, jer je saznao da je deo posade noću otišao u Mostar. Ta je posada ili izgledala Selim-paši isuviše jaka ili je ovaj, pak, dobio naređenje od Muktar-paše da suvišni deo trupa uputi njemu, pošto se on spremao da oslobodi tvrđavu.

Muktar-paša je, naime, stigao u Mostar 16. jula sa 8 bataljona, tako da je tamo bilo koncentrisano 14 bataljona sa kojima je hteo da pokuša razbijanje opsade. Pošto je taj napad izvršio sa 15 bataljona, može se pretpostaviti da je Selim-paša odvojio za tu svrhu jedan bataljon iz posade.

Sâm Mostar, sem jedne male karaule, nije bio utvrđen. Zato je Muktar-paša naredio da se u ravnici iskopaju rovovi i da se visovi Podveleža posednu, a naoružano muslimansko stanovništvo poslao je u Blagaj.

Dok se Muktar-paša time pokazao vrlo agilnim, u crnogorskom Glavnom stanu bilo je sasvim obratno.

Pošto je knez Nikola celog 18. jula uzaludno čekao na predaju, razljutio se i sledećeg dana naredio da se obnovi paljba. Ona je, razume se, imala isto dejstvo kao i 16. i 17. jula.

Ono što bi svaki podoficir uvideo još 15. jula, shvatio je najzad i knez Nikola, a to je da sa svoja četiri topčića nije u stanju da uspešno tuče Nevesinje i da je sav dotad utrošeni barut proćerdan. Ova poslednja okolnost imala je verovatno najviše uticaja na njega (pošto se radilo o novcu) te je naredio — da se opsada prekine i da se maršuje. Na Mostar? Ne! Već da se Glavni stan iz Udrežnja povuče u Slato na Ruda brda! Dakle, povlačenje, pre nego što je i došlo do bitke! To je bio Nikola u pravom smislu reči i zato me to nije ni moglo začuditi. Ali kakvim se razlogom zvanično pravdala ova blamaža? Prvi je bio da je počelo nedostajati vode, a drugi, da se u Slatu mora čekati na oruđa težeg kalibra koja će se dovući sa Cetinja! Prvi se razlog ne može uzeti kao opravdan pošto Zalomska reka još nije bila presušila, a dosadašnjem

Glavnom stanu bila je još i bliža nego Slato. Što se, pak, tiče drugog izgovora, on je toliko smešan da prosto čovek ušima da ne veruje.

Pre svega, treba imati u vidu da je opsada Nevesinja bila potpuno izlišna. Dovoljno je bilo samo osmatranje, a ni sama opsada ne bi zahtevala da pred Nevesinjem leži cela vojska. Sem toga, vojska je od Cetinja bila udaljena čitavih 20 milja tako da bi kurir poslat 19. jula stigao tamo tek 22, a dok bi se prevukli teški topovi lošim putevima do Nevesinja, moralo bi se provesti još nedelju dana u beskorisnom neradu tako da bi se s paljbom moglo otpočeti tek 30. jula, pa i onda bi možda imala neki brz uspeh. Kasaba bi se, i pored toga, mogla držati još nekoliko dana. Kako su onda knez Nikola i njegov kukavni Generalštab mogli biti, blago rečeno, tako naivni i uobraziti da će Muktar-paša, za koga su znali da je u Mostaru i da tu koncentriše znatan broj trupa, biti tako pažljiv da će, pošto se knezu Nikoli ushtelo da očekuje topove sa Cetinja, i sam po njegovom uzoru sedeti skrštenih ruku punih 14 dana?!! Pošto mnogi vojnički obrazovani čitaoci, baš kao i ja, neće razumeti zašto je čak i u tom slučaju bilo potrebno povlačenje Glavnog stana, primoran sam da ukažem na zvanično objašnjenje po kome je ova mera preduzeta zato da bi Crnogorci bili što bliže očekivanim topovima.

Da bi se, dakle, što pre primilo nekoliko topova, morao je „breg Muhamedu", tj. cela je vojska pošla tim topovima ususret. Takva je besmislica verovatno jedina u celoj istoriji ratovanja.

Ali, ne ljutimo se na duhovita naređenja crnogorskog Generalštaba već prikažimo dejstva po redu njihovog odigravanja.

Pet dana je knez bio u svom elementu, jer se od 19. do 23. jula mogao nesmetano odmarati, a već nam je poznato da je to njegovo najmilije vojničko zanimanje. Ali ne, veliko odmaralo nije bilo potpuno besposleno, pošto je izdavalo razna naređenja koja su nosila žig potpune vojničke nesposobnosti i apsurdne gluposti.

Poznat nam je ratni plan generala Bum-Bum; on je svoju vojsku uvek delio na tri jednaka dela, od kojih se prvi kretao levo, drugi desno, a treći je išao pravo, tako da su se sva tri dela na volšeban način imala naći baš

u sredini, gde je po njegovom planu neprijatelj morao da bude. Na taj tajanstveni plan generala Bum-Bum podsećaju me i dispozicije koje su izdavali knez Nikola i njegov Generalštab.

Poznato nam je da je crnogorski Glavni stan tačno znao da se Muktar-paša sa tucetom bataljona nalazi u Mostaru. Najprirodnije bi bilo, svakako, da je preduzet jedan veći izviđački pokret kako bi se došlo do tačnih podataka o njegovoj jačini! Međutim, izviđanje je u crnogorskom Glavnom stanu bila potpuno nepoznata reč te o tome nije moglo biti ni govora. Pa onda je knez Nikola, pomislili biste, sigurno prikupio sve raspoložive snage i bez prethodnog izviđanja pošao na Mostar da pred njim bije sa neprijateljem odlučnu bitku! Prevarili ste se! Onda je valjda ipak prikupio svoju vojsku i zauzeo pogodan položaj, kako bi napad Muktar-paše pretvorio u potpun poraz Turaka? Ni to nije uradio! Pa šta je onda uradio? Naočigled neprijatelja, koji je svakog časa mogao napasti i u blokiranoj tvrđavi naći izvrstan oslonac, knez Nikola je svoju, i inače ne mnogobrojnu vojsku (19 bataljona ili 12.000 boraca), rascepkao u više korpusa. Tri bataljona je ostavio pred Nevesinjem radi osmatranja, isto toliki broj je poslao drumom za Mostar u tesnac kod Bišine, dok je dva bataljona uputio u severozapadnom pravcu ka Zimlju, udaljenom od Nevesinja vazdušnom linijom 3 i po milje. Sa ostalih 11 bataljona ostao je knez Nikola, kao što je već pomenuto, pet dana u Slatu, gde se po svom običaju — odmarao.

Šta je knez Nikola hteo postići ovim detašovanjima ostaje za mene zagonetka. Upućivanje dva bataljona ka Zimlju nije imalo nikakvog smisla, pošto zatvaranje starog i slabog puta Mostar — Konjic nije bilo ni od kakve koristi, dok je Turcima bio otvoren nov, lep i širok drum od Mostara preko Konjica za Sarajevo, a drugo, zato što ni ova dva bataljona ne bi bila dovoljna da uspešno zatvore prolaz vojsci koja bi brojala nekoliko bataljona. Naprotiv, položaj ova dva bataljona bio je čak i vrlo opasan, jer su ih Turci sa iole lukavosti mogli da opkole i zarobe. Ako su Crnogorci nameravali da pohvataju samo profijantske kolone, nisu bila potrebna dva bataljona; to su mogle da urade i dve čete, pa čak i bolje, zbog svoje

veće pokretljivosti. Ali se u tom slučaju morao posesti i novi drum. Ni ona tri bataljona koja su zadržana pred Nevesinjem nisu imala nikakvog smisla, jer posada, u prisustvu crnogorske vojske, ne bi izvršila ispad, a ako su Crnogorci baš nameravali da tvrđavu opkole, bilo bi mnogo bolje držati snage na okupu, naočigled bliskog neprijatelja i logorovati pred tvrđavom sa celom vojskom. Najbolji je potez još bio što su poslata ona tri bataljona ka Mostaru, ali su oni morali dobiti strogo naređenje da budu vrlo oprezni i da se pri nailasku nadmoćnijih neprijateljskih snaga povuku ka glavnini vojske.

Dvadeset drugog jula je knezu Nikoli poremetila odmor vest da je dan pre toga tursko stanovništvo Gacka napalo crnogorsku profijantsku kolonu, kojom je prilikom poginulo 6 Turaka i 2 Crnogorca. Lazar Sočica i Bogdan Zimonjić, koji su se sa tri bataljona nalazili pred Gackom, spalili su zbog toga 22. jula sela Lipnik, Mulje, Avtovac, Stolac, Cernicu i Ključ.

Ovaj izveštaj nije kneza nimalo dirnuo. Naime, on je na tu vest ćutao jer verovatno nije znao šta da naredi; pošto je i njegov prorok Popović na tu vest načinio samo glupo lice, a načelnik slegao ramenima, ceo se Glavni stan zavio u duboko ćutanje, iako je izostajanje hrane već dva dana sve duhove bilo oneraspoložilo.

Šta se, pak, desilo sa korpusom koji je pod komandom Pavlovića i Boškovića odmaršovao za Klek?

POHOD NA KLEK

Sećamo se da je knez Nikola detašovao 7. jula[16] iz s. Ubli diviziju od sedam bataljona ili 4.500 vojnika, pod komandom vojvode Peka Pavlovića, Baja Boškovića, don Ivana Musića, arhimandrita Melentija Perovića i Trifka Vukalovića, čiji je zadatak bio da prođu pored Bileće i izbiju na put Trebinje — Dubrovnik, tu da ostave dva

---

[16] Autor za datum upućivanja Pavlovićevog odreda uzima dan kad je održano savetovanje na Ublima (G. Vuković, Rat 1876, 4) i izvršen raspored crnogorske vojske, dok vrhovni komandant knez Nikola tvrdi da je on o tome doneo odluku na Crnom kuku, tj. jedan dan ranije, 24. VI/6. VII. (Zapisi, XIV, 81). — *Prim. B.P.* i *T.N.*

bataljona za zatvaranje puta, a sa ostatkom trupa da posednu Klek, kako se tamo ne bi mogla vršiti nova iskrcavanja trupa.

Ova divizija, koja se sastojala većinom od ustanika, maršovala je pravo na Klek. Uz put joj se bez borbe pokorilo osam turskih sela između Bileće i Stoca, davši pri tom svečanu izjavu da se pokoravaju knezu Crne Gore. Svako je selo moralo ovu izjavu i pismeno da ponovi, na šta je Peko Pavlović u ime kneza Nikole potvrdio starešine u njihovim zvanjima. Tako se Pavlović približio Kleku 11. jula popodne. Jedno odeljenje detašovao je na drum koji vodi ka Trebinju radi cerniranja ove tvrđave.

U Dubravici i Oltaji izvršena je smotra pet raspoloživih bataljona, a potom se 12. jula izjutra krenulo prema luci Klek.

Kod Vranjevog Sela nalazi se izvor, poznat pod imenom Ploča, sa koga su okolne turske posade uzimale vodu. Ustanicima je to izgledala zgodna prilika za napad na Turke, pa su između Vranjevog Sela i s. Duži napravili zasedu.

Sledećeg dana je jedan turski bataljon zaista poslao po svežu vodu 200 vojnika, koje su ustanici i Crnogorci odmah napali i većim delom pobili. Za vreme ovog pokolja više Turaka sa juzbašom (kapetanom) sklonilo se u jednu obližnju kuću, odakle je iz sigurnog zaklona nanelo Crnogorcima svojom vatrom velike gubitke. Međutim, ustanici su pronašli te ljude, opkolili ih i pozvali na predaju. Pošto na drugi način nisu mogli da očekuju nikakvu milost, Turci su položili oružje; tako je zarobljeno 15 Turaka. Pored toga, turski gubici su iznosili 108 mrtvih i 50 ranjenih, a zaplenjeno im je 150 ostraguša. Ostatak Turaka, koji je uspeo da umakne, gonili su ustanici i Crnogorci do Graca i Nepuna. Ustanici i Crnogorci su imali 30 mrtvih i 21 ranjenog. Među mrtvima je bio i hrabri crnogorski komandir Bogdan Spajić iz Zubaca, a među ranjenima komandir Risto Radojev iz Bjelopavlića i pop Šćepan Bulajić iz Grahova. Većina je bila ranjena u ruke, pošto su Crnogorci u borbi prsa u prsa težili da Turcima odseku glavu, a ovi su se branili kamama, kad nisu mogli da upotrebe pištolj. Pošto nisu znali šta da rade sa zarobljenicima, Crnogorci su došli na pametnu misao da ih poklone austrijskoj vladi, pa su ih poslali u Dubrovnik.

Preuzimajući turske zarobljenike, austrijske vlasti su okrenule drugi list, uhapsivši i onih 11 Crnogoraca iz pratnje, jer su se ti Crnogorci „zatekli na austrijskoj teritoriji". Srećom, u Dalmaciji postoje izvesne struje koje i sama vlada mora da sluša te su 18. jula pušteni Crnogorci i Turci. Dok su prvi dobili mig da što pre nestanu, turski generalni konzul Daniš-efendi zadržao je bezazleno i iz čiste nežnosti svoje zemljake da bi ih vratio kući, pošto ih je prethodno odenuo.

Međutim, 20. jula je u Dubrovnik stiglo naređenje od više instancije da se Crnogorci i Turci interniraju. Ali, odletele ptice nisu se više mogle pohvatati, te su se austrijske vlasti morale zadovoljiti time što su turskom generalnom konzulu oduzele njegove štićenike i poslale ih u Celovec.

Trebinjski garnizon je, međutim, preduzeo 15. jula izviđanje, ali je odbijen sa gubicima.

Cerniranje Trebinja nije bilo izvedeno baš potpuno, kao što ni pri cerniranju ostalih mesta nisu Crnogorci uspeli da u ovom ratu sasvim spreče neprijatelja u njegovoj nesmetanoj vezi sa spoljnim svetom, o čemu ćemo uskoro izneti nekoliko primera.

Pošto je Klek, usled odluke austrijske vlade, bio ionako za Turke zatvoren i pošto su poslednje turske lađe (bojni brod „Fetija" od 3.256 t, 700 KS, 96 topova, sa posadom od 803 mornara i transportni parobrod na propeler „Batum") morale da napuste luku, Pavlović nije više imao razloga da ostane u tom kraju, tim pre što je njegova divizija sačinjavala znatan deo crnogorske vojske.

Pavlović se, začudo, nije ni pomakao s mesta niti je pokušavao da po prvobitnom planu krene prema Mostaru gde je mogao da stigne za tri dana. Doduše, takav marš bi bio bez ikakve svrhe sve dok je knez Nikola sedeo besposlen pred Nevesinjem. Samo, gde je bilo propisano da se morao odmarati toliko vremena? Pa čak i kad je već knez Nikola objavio kako je to deo njegovog „tajnog plana" da se pred Nevesinjem odmara od silnog odmaranja, zašto onda nije pozvao Pavlovića da mu sa svojih 5 bataljona pomogne u odmaranju? Jer, ako su već morali da se odmaraju bilo bi mnogo pametnije odmarati se pred prikupljenim neprijateljem zajedno i u

što većem broju, umesto da se to čini odvojeno. Da Pavlović nije radio na svoju ruku već po višem naređenju mislim da mogu sa sigurnošću tvrditi, pošto Pavlovića poznajem kao vrlo sposobnog vođu ustanika, dok mi je isto tako dobro poznata slabost Nikolina prema odmaranju. Da je knez hteo svog vrhovnog vojvodu da ima kod sebe, obavestio bi ga po kuriru te bi Peko mogao da sa svojim trupama stigne pred Nevesinje još 18. jula. Međutim, ovako se o njemu više nije vodilo računa te je i Peko odstupio tek posle borbe kod Bišine. On i Bošković pošli su sa četiri bataljona, a sa glavninom crnogorske vojske sastao se 27. jula.

Jedan je bataljon, naime, ostavio pred Hutovom radi blokade tog fora čija je posada brojala oko 400 Turaka. Ostala dva bataljona logorovala su na Popovom polju sa zadatkom da blokiraju Trebinje. Ovim su bataljonima komandovali Musić, Vukalović i Perović.

TREĆA GLAVA

OD NEUSPELE CRNOGORSKE OFANZIVE DO OFANZIVE MUKTAR-PAŠE

(od 23. jula do 1. septembra)

BOJ KOD BIŠINE

Dvadeset trećeg jula sve je bilo kao i prethodnih dana, ali je tu situaciju Muktar-paša naglo izmenio.

On verovatno nije ni nameravao da ozbiljno napadne Crnogorce, pošto mu nije mogla biti tačno poznata rasparčanost crnogorskih snaga na osnovu čega bi stvorio plan za napad, utoliko pre ako se ima na umu da su i Turci nemarno vršili službu izviđanja i da je turski Glavni štab obično bio slabo obavešten. Međutim, moguće je ipak da su Muktar-paši stigle neke priče o mnogim detašovanjima kod Crnogoraca, te se on energičnim izviđanjem hteo o tome pobliže uveriti. I tako je Muktar-paša krenuo sa celom svojom vojskom od 15 bataljona i 4 topa (3.500 nizama, 3.000 redifa, 2.500 bašibozuka i dobrovoljaca) i zauzeo položaj kod Bakračuše, odakle je poslao prethodnicu da utvrdi jačinu crnogorskih snaga negde kod Bišine.

Poznato nam je da su se tamo nalazila tri bataljona pod komandom Rusa Božidara Veselickog i sekretara Senata Gavra Miljanova Vukovića (sina vasojevićkog vojvode), koji su Severnoj vojsci služili kao prethodnica.

Turci su, prirodno, napali te bataljone, ali su se morali povući iza Bakračuše ka svojoj glavnini gde su iz-

vestili Muktar-pašu o tome da je crnogorska prethodnica slaba.

Ni crnogorska prethodnica, svakako, nije propustila da izvesti svoj Glavni stan o izvršenom turskom napadu.

Pravi vojskovođa bi sada sigurno pomislio da ovaj napad predstavlja samo nasilno izviđanje, ali da se ovde može raditi i o uvodu u napad celokupnih turskih snaga. A sigurno bi dobar vojskovođa na osnovu ovakvog rezonovanja smesta preduzeo potrebne mere. On bi kod Nevesinja prikupio svoje trupe (izuzev jedinica detašovanih sa Zimija), a nekoliko bataljona uputio bi prethodnici sa naređenjem da se ova, u slučaju približavanja nadmoćnih snaga neprijatelja, povuče ka Nevesinju. Korisno bi bilo i to da se levo i desno od puta postavi u zasedu nekoliko bataljona. U slučaju povlačenja crnogorske prethodnice pred nadirućim neprijateljem ovaj bi naišao na zasedu, koja bi onda izvršila napad i prethodnica bi se zaustavila i, zajedno sa glavninom, napala Turke frontalno. Tako bi Turci već ovde doživeli Vučji Do. Samo jedan pogled na sekciju pokazaće nam opravdanost ovakvog plana. Pomoću sličnog plana Crnogorci su izvojevali Vučji Do.

Tako bi postupio pravi vojskovođa, a pošto knez Nikola nije vojskovođa (to bi, u stvari, značilo oskrnavljenje te reči), nije tako ni postupio. Ali to što će se pokazati baš toliko nesposobnim iznenadiće čak i one čitaoce koji, na osnovu do sada iznetog materijala, sigurno nisu stekli visoko mišljenje o njegovoj vojničkoj sposobnosti.

Umesto da je bar onim trima bataljonima koji su pred kasabom čekali skrštenih ruku, naredio da ojačaju prethodnicu, on se zadovoljio time što je svog načelnika stana, Stanka Radonjića, poslao u Bišinu! Knez je, izgleda, verovao da će Radonjić, pošto je kod njega uživao toliko poverenje, predstavljati veliko vojničko pojačanje. Radonjić nije upozorio svoga gospodara na potrebu da pojača prethodnicu ili da naredi povlačenje, nego se i sam uputio za Bišinu i zato je postao sukrivac za neuspeh u pohodu, te otuda i moj oštar ali pravedan sud o njemu! To isto važi i za kneza. Njegova tvrdoglavost, uobra-

ženost i preziranje svakog saveta bacili su Srbe u nesreću, a to je mene, vatrenog srpskog patriotu, i ogorčilo protiv njega. Ali zato nisam postao u svome sudu nepravedan; u ovoj knjizi kao i u delu o Crnoj Gori može se svuda primetiti težnja da ostanem nepristrasan i pošten. Time ja i pokazujem ljubav prema svom narodu, a baš ona od vlade plaćena srpska novinarska škrabala koja moju publikaciju (u kojoj se, što je i priznato, prvi put prikazuje Crna Gora onakvom kakva u stvari i jeste, bez šminke i ulepšavanja) predstavljaju kao rušenje srpskog naroda usled čega, po njihovom mišljenju, treba da se stidim, s obzirom na svog slavnog oca, ti ljudi baš nanose mojim zemljacima najviše štete. Moja je savest pri tom potpuno čista, a to me i teši.

Ovo udaljavanje od teme, za koje molim nemačkog čitaoca da me izvini, smatrao sam da je potrebno učiniti da bih otklonio pogrešna shvatanja o pobudama mojih knjiga. A sada da nastavim.

Radonjić je stigao baš kad je Muktar-paša sa celom svojom vojskom krenuo da ozbiljno napadne crnogorsku prethodnicu.

Pošto je sada za privlačenje pojačanja već bilo dockan (jer su 3 bataljona koji su lenčarili oko kasabe bili udaljeni čitavih sat i po), najbolje bi bilo polako odstupati ka tim bataljonima, a potom, zajedno sa njima, pružiti otpor neprijatelju sve dok ne stignu pojačanja iz Glavnog stana. Međutim, desilo se nešto drugo. Nije mi poznato da li je sam Radonjić dao znak za napad ili je, pak, nameravao da se povuče, tek odjednom jedan bataljon (Piperi) besno se oborio na Turke i nestao u njihovim redovima. Pošto su taj bataljon, uz velike žrtve, oslobodili, Crnogorci su odstupili ka Nevesinju, ostavivši na bojištu 65 mrtvih i teško ranjenih (ove su Turci odmah poklali), dok su sa sobom uspeli da povedu 100—130 lako ranjenih. Turske je gubitke nemoguće utvrditi ali, pošto znamo da su u Mostar stigla 54 kola sa ranjenicima, iz toga se sa izvesnom sigurnošću može zaključiti da su Turci imali 200—220 ranjenih i možda 70 mrtvih. Zvanični crnogorski izveštaj priznaje gubitke od svega 48 mrtvih i 83 ranjena, ali se meni čini da je i broj koji sam ja naveo mali, bar što se tiče mrtvih i teško ranjenih.

Uostalom, crnogorskom Glavnom stanu ne može se oprostiti to što ni prstom nije makao iako se pucnjava čula čak do Nevesinja. A bataljoni koji su tamo stajali nisu se usudili da protivno naređenju kneza pohitaju svojoj braći u pomoć.[17]

Kao što se vidi, pobeda Muktar-paše, koji je bio pet puta jači, nije bila baš sjajna.

SRAMNO POVLAČENJE

Borba je trajala tri ili, ako hoćete, četiri časa, a Muktar-paša se nije usudio do goni Crnogorce jer se plašio njihove izvanredne hrabrosti. U međuvremenu je knez bio izvešten o ishodu ovog nesrećnog boja usled čega je potpuno izgubio prisustvo duha. Bio je bespomoćan. Zašto, pitaće se svaki poznavalac vojne veštine. Boj je, u stvari, bio samo krvava prethodnička borba i bez ikakvog uticaja na glavninu. Knez Nikola je imao 17 bataljona sa oko 10.500 boraca, a to znači da je od svog protivnika imao 2.000 ljudi više, ne uzimajući još u obzir kvalitet trupa, pošto su Crnogorci, u pogledu hrabrosti, daleko iznad Turaka, a to su dokazivali na svakom mestu. Da je knez ponovo stupio u borbu, Crnogorci bi sigurno pobedili, pošto još niko nije bio obeshrabren; to osećanje je nastupilo tek kao posledica sramnog povlačenja. Obeshrabreni su bili samo knez i njegov Generalštab. Njemu je bilo teško na srcu i kao da mu je pala skrama sa očiju kad je uvideo teške posledice bednog vođenja rata. Umesto ranije oholosti, odjednom ga je obuzela najveća malodušnost. Izrazio je bojazan da su Turci vrlo jaki i da raspolažu sa najmanje 25 bataljona pošto su, eto, naterali na odstupanje njegova 3 bataljona (kakva nelogičnost!!!). Zato je izjavio da je nemoguće (?!) da se ovde, na otvo-

---

[17] Po oceni crnogorskog vrhovnog komandanta (Zapisi, XIV, 144–5) crnogorska vojska, bez teškog naoružanja, nije bila sposobna da napada na turska utvrđena mesta kroz Hercegovinu, u uslovima kad je bilo sasvim izvesno da je turska komanda obrazovala manevarsku grupu od 15 tabora pod komandom Muktar-paše. Zato je boj kod Bišine imao za cilj da se isprobaju snage protivnika, pa tek onda da se donese odluka o prihvatanju odlučujuće bitke. – *Prim. B.P.* i *T.N.*

renom polju, suprotstavi turskoj vojsci (kao da kod Zaloma, iznad ravnice, nije mogao zauzeti dobar položaj) već da svoju vojsku mora dovesti blizu crnogorske granice i tamo primiti defanzivnu bitku, i to tek pošto prikupi 10 do 13 detašovanih bataljona. Crnogorci, navodno, nisu navikli na ofanzivne borbe na otvorenom polju i, ako bi u takvom slučaju bili poraženi, oni bi prilikom odstupanja bili izloženi potpunom uništenju. Knez je, i pored svih prigovora (to se sa mnogih strana pripisuje njegovom ličnom kukavičluku, s čime se ja ne slažem), zadržao svoje pogrešno shvatanje te je, 24. jula u 3 časa izjutra, dao znak za pokret. I pored toga što su se svi spremili, pokret je usledio tek posle petočasovnog beskorisnog stajanja, koje je zamorilo i oslabilo i ljudstvo i konje. Ali pokret nije usledio, kao što se računalo, prema Bišini, već u suprotnom pravcu. Crnogorci su pošli za Gacko, gde su im se priključila tri bataljona pod komandom Zimonjića i Sočice. Tu su zapalili nekoliko kuća iz kojih su stanovnici bili pucali na Crnogorce. Zatim su se preko Ključa i rečice Cernice uputili na visoravan između Cernice i Korita. Celu razdaljinu koju je Severna vojska prešla za 7 dana, tj. od 9 do 16. jula prilikom nastupanja, prevalila je prilikom odstupanja za jedan jedini dan (24. jul), odnosno za svega 14 časova, bez hrane i odmora, preko trna i strna. Iz ovoga se može videti koliki je bio strah Nikolin, kada je zaboravio čak i na svoje najmilije zanimanje — odmaranje! Veoma mučno raspoloženje pritiskivalo je sve, a duboko neraspoloženje izrazilo se kod pojedinaca u vrlo oštrim rečima. Hercegovci su govorili samo o izdaji, ne precizirajući pri tom ko bi bio izdajnik i na koji bi način to bilo izvršeno.

Pred Korita su se vratile i one jedinice koje su bile detašovane prema Zimlju tako da je sada (po pristizanju i ona 3 bataljona sa ranjenicima, koji su ranije bili kod Bišine a ovde su imali ulogu zaštitnice) kod Korita bilo ukupno 22 bataljona.

U logoru, inače veoma bučnom, vladalo je sada sumorno raspoloženje, dok su se u Glavnom stanu ljudi poluglasno dogovarali da treba zbog ovako bednog vođenja rata izvesti načelnika stana pred vojni sud, a kneza prinuditi na povlačenje sa položaja vrhovnog koman-

danta. Malodušnost i bespomoćnost bile su tolike da ne bi mogle biti veće čak ni posle izgubljene odlučne bitke. Kao dokaz za ovo navodim reči jednog dopisnika čiji se list (*„Neues Wiener Tagblatt“)* sigurno ne može nazvati turkofilom. On kaže:

Neaktivnost i odstupanje pripisuju se, kao što se čuje među Crnogorcima, kneževoj ličnoj hrabrosti, koja kod njega nikako nije zastupljena u velikoj meri. Sav neuspeh se stavlja njemu na dušu jer je komandu preuzeo iako vojničke stvari uopšte nije razumevao. Taj svoj položaj je ljubomorno čuvao za sebe, odbijajući tvrdoglavo savete stručnjaka. Vojska je isuviše ogorčena na kneza te postoji bojazan da to ne natera Crnogorce na neki odlučujući korak.

Isti dopisnik opisuje na vrlo zanimljiv način i ovo sramno povlačenje. Iznećemo ovde taj njegov opis jer nam daje vrlo interesantne podatke o crnogorskom logorskom životu i uglavnom potvrđuje moje reči i mišljenja. On, naime, piše:

Bila je još noć. Samo su mesec i zvezde bacali malo svetlosti po najbližoj okolini, dok su se udaljenija mesta gubila u senkama te polusvetlosti. Siluete brda jasno su se ocrtavale na bledom horizontu. Kazaljka na satu pokazivala je između 2 i 3 časa. Sa svih strana zaječale su trube, kao da je Jerihon trebalo po drugi put porušiti. Međutim, to su bili samo obični znaci za pokret. Pošto se mrzovoljno sa podadulih očnih kapaka skinuo i poslednji ostatak sanjivosti, otpočelo se ćutke sa pakovanjem stvari. Oblačenje nije bilo potrebno. Naprotiv, trebalo je da se čovek svuče jer je pre spavanja obukao sve što je imao, pa čak i kišnu kabanicu zbog noćne rose. Spavanje pod vedrim nebom u kišnoj kabanici ima svoje naročite draži. Čovek je tada zaštićen od spoljne vlage, ali se zato, usled isparavanja hermetički zatvorenog tela, sva vlaga skupi po unutrašnjoj strani kaučuka, čiju spoljnu stranu pritiskuje hladan noćni vazduh. Tako, umesto spolja, čovek iznutra postaje sav mokar ili bar vlažan usled čega i dolazi do jeze. Zbog toga treba odmah skinuti kišnu kabanicu i za trenutak smotati je sa ćebetom i drugim rezervnim predmetima u kaiševe za ćebad. Zatim, gutljaj rakije i čovek je spreman za pokret jer se na umivanje, četkanje ili sličan luksuz, ne može ni pomisliti, dok kratko ošišana kosa oslobađa čoveka češljanja.

Samo, da li su i ostali spremni za pokret. Ovde jedan uz psovku traži svoje čizme; tamo drugi gunđa što je poneo toliko nepotrebnog prtljaga; naokolo srećnici ruše šatore koji su im bili pali u deo; malo dalje konjevoci tovare šatore, kazane, sandučiće i tome slično. U jednom logoru, malo dalje, vide se naglo rasplamsale vatre, ili bolje, na brzinu raspireni ostaci logorske vatre

od sinoć. Kroz svetlost vatre i praskozorja kreću se haotične tamne prilike. Kolibe ili nastrešnice, napravljene od grana i grančica, padaju jedna za drugom. Neodređeno zujanje mnogo hiljada glasova, povremeno dovikivanje, a ponekad i urlikanje, otegnuto zavijanje i rzanje konja, sve je to dolazilo izdaleka do uha.

Međutim, izgleda da jedna grupa šatora neće da se pokrene pa se zaista i ne kreće. To je bio takozvani Glavni stan. Tovarna grla stoje tamo još nenatovarena, dok se sva ostala grla, već natovarena, vrte u mestu jer im tovar na leđima ne daje mira. U Glavnom stanu plamen vatre postaje sve veći; kafedžije imaju pune ruke posla. Ko pripada Glavnom stanu ili tamo ima slobodan pristup, uzima kavu. Tako prolazi sat, dva pa čak i tri.

Vojska, spremna za pokret i premorena od dugog stajanja pod oružjem, sastavljala je polako puške opet u kupe, a vunenu ćebad i torbe skidala je sa ramena i ponova se razmeštala. Sunce je već izašlo i njegovi zraci počinju da zagrevaju prijatnu jutarnju svežinu, a predosećaj žarkog dana pobudio je kod svih želju da se najzad krene. Ali, badava!

Knez, upola umotan u naboranu plavu pelerinu, leži pred svojim šatorom na otomanu i puši. U krugu oko njega stoje vojvode, ađutanti, istaknutiji dobrovoljci, sekretar, lični lekar, intendanti i slično. Nekima ovo stajanje izgleda dugo te sedaju odmah iza kruga na istočnjački način, sa prekrštenim nogama. Knez razgovara čas sa jednim čas sa drugim. Ponekad uzima reč i neki od starijih vojvoda. Ali, u Glavnom stanu se, izgleda, misli više na sve drugo nego na pokret i marš. Naprotiv, ovo kneževsko jutro na običnog dopisnika, koji je u jednoj velikoj kontinentalnoj vojsci navikao da sve ide kao „po koncu“ — trubni znak, postrojavanje i pokret — čini utisak kao da pred sobom ima čudno lovačko društvo koje je, usled nečije neukusne šale, ustalo nekoliko časova ranije i sad ne zna kako da utuca vreme.

Tako je crnogorsko-hercegovačka vojska provela 24. jula u Slatu punih 6 časova od znaka za pokret do momenta polaska Glavnog stana.

Sunce je već bilo odskočilo i jako pripeklo. Malaksale pa čak i umorne od dugog stajanja, čekanja i besposlice, kolone su se vukle još zlovoljnije jer se očigledno odstupalo, a da pri tom niko nije znao kuda se ide. Maršovalo se ćutke, uzbrdo, nizbrdo, i neprekidno u ubitačnoj jednoličnosti.

Hercegovački putevi zaista ne olakšavaju maršovanje. Prilikom penjanja uz vratolomne konjske staze jahač mora da balansira kao pravi žongler, dok za vreme spuštanja niz kamenite urvine jahač izranjavi noge silazeći niz obronak pokriven komadima stena, ili se sav ižulji od sedla, jašući kroz beskrajne kotline ili dugačke gorske prevoje.

Što se sunce više penjalo, njegovi su zraci sve jače pržili. Vrućina i toplota samog tela koje se nalazilo u stalnom i napornom pokretu terale su svu krv u glavu, tako da se čoveku smrkne pred očima kao da će ga kap udariti. Bilo na slepoočnicama udaralo je snažno, a glava je, od nadošle krvi, htela gotovo da pukne. Znoj je

potocima lio niz telo. Pljuvačke u ustima nestaje. Rakija više nije pomagala. Organizam je, usled silnog znojenja, izgubio suviše vode. Ni rakija ne može da rastvori gustu sluz na nepcima i u grlu. Jezik zadebljao. Žeđ, ta strašna hercegovačka napast, otpočela je.

Bilo je već 11 časova, pa podne, pa čak i jedan sat po podne, a na vidiku nije bilo nikakvog naselja, nikakve vode; na celom tom maršu od Slata nije bilo ni kapi vode, nijednog izvora, nijedne cisterne niti barice. A sunce je sve više peklo. U Fojnici u 2 časa po podne nije bilo ni kapi vode. U Raštelici, jedan sat docnije, opet ni kapi vode. I tako je to išlo sve do posle četiri časa po podne, kada smo u dolini Cernice jedva jednom naišli na gutljaj vode.

Ali, kakva je to bila voda! Reka Cernica je, kao i obično u ovo doba godine, već bila presušila, samo su se u pojedinim udubljenjima kamenitog korita mestimično zadržale barice. U njima smo našli crvenu ljigavu vodu, punu žaba, punoglavaca, gmizavaca i ko zna kakvih sve životinja. Ljudi su kao divljaci pojurili tim baricama. Stotina ljudi je istovremeno pojurila na vodu, te je ova za tili čas pretvorena u pravo blato. I pored toga, svi su sa životinjskom požudom sipali taj mulj u sebe. Neopisivo gađenje moralo je da ustupi mesto neopisivoj žeđi. Preko grlića čuturice dvaput sam presavio maramicu da bi mi poslužila kao improvizovan filter. Kroz nju sam gutao to đubre, a svaki sam gutljaj propratio gađenjem, ali sam i dalje sisao sve dok je u čuturici bilo i kapi vode. Odmah posle toga morao sam popiti nekoliko gutljaja rakije jer bih, inače, odmah povraćao ili se docnije razboleo od groznice, dizenterije ili kakve druge bolesti.

Posle odmora od jednog sata produžen je marš po vratolomnim serpentinama prema Koritima, putem koji je svima već bio poznat još od nastupanja. Sunce je peklo nesmanjenom žestinom. Koža nam se ljuštila s lica kao da smo ošureni. I opet umor, vrućina i žeđ do iznemoglosti.

Prošlo je osam sati uveče kad smo se približili Koritima. I hod konja je postao nesiguran i kolebljiv, jer su čak i ove, inače, neobično izdržljive životinje, bile iscrpene. Moralo se, dakle, sjahati — ne znam već po koji put — i produžiti peške vukući konja za ular. Srećom sunce je bilo zašlo za brdo, a toplota koja se zadržala na kamenjaru umanjivala je svežinu dana na smiraju. Ljudi i konji još su se samo teturali.

Najzad smo, posle devet časova uveče, ipak stali. U traženju pogodnog mesta za logor prošao je čitav sat, jer kod crnogorsko-hercegovačke vojske nisu postojali konačari. Kada se jednom stigne na cilj, cela vojska luta sve dok bataljoni ne pronađu mesta za logorovanje. Oko deset časova smo polegali. Iako ceo dan nismo pojeli ni zalogaj, niko nije ni mislio na jelo. Kuvaće se tek sutra, pošto se nađe voda. Sa umorom se takmičila samo žeđ, strašna žeđ. Izmučeni pravom groznicom, ljudi su najzad pospali — uprkos žeđi. Iznurenost je pobedila. To je bio dan dvostrukog marša: od Slata, u blizini Nevesinjskog polja, do Korita — a to znači 14 najmučnijih časova maršovanja.

Sledećih dana knez se još uvek bespomoćno kolebao, ne znajući šta da radi. Čas je hteo bitku kod Korita, čas kod Krsca; čas je hteo da se potpuno povuče u Crnu Goru, čas da nastupa ka Gacku. Njegov se nemir još i povećao, pošto nije znao gde se nalazi Muktar-paša i koliko je jak.

Muktar-paša je bio oprezno pošao za Crnogorcima, ne verujući u prvo vreme da je njegova „pobeda", izvojevana kod Bišine nad tri protivnička bataljona, mogla velikog i slavnog kneza „Crnih brda", junaka Crne Gore toliko uplašiti, da bi se zbog nje ovaj odlučio na tako brzo odstupanje. Muktar-paša je mislio da je to ratno lukavstvo, te se rešio da tobožnju klopku izbegne time što će kneza drugim putem prestići i sprečiti mu povlačenje u Crnu Goru.

Koliko su malo bile obaveštene obe strane o položajima neprijatelja vidi se iz toga što su obe vojske maršovale na malom rastojanju uporednim putevima, a da to nisu ni znale. Turci nisu primetili ni ona 4 bataljona koje su u pravcu glavnine vodili Peko Pavlović i Bajo Bošković. Ove vojvode su ostatak trupa pod komandom vojvode Musića, Vukalovića itd. ostavile na Popovom polju i kod Kleka, gde su imale da osmatraju for Hutovo. Kako su oni to činili vidi se iz toga što je jedno odeljenje potpuno neopaženo došlo kao pojačanje posadi fora, i to baš u trenutku kada su se vojvode nalazile u Slanu, gde je prodefilovalo gotovo pred njihovim nosom.

Dvadeset sedmog jula izjutra stigao je u Planu sam Muktar-paša koji je dovde maršovao preko Bijeljana i Fatnice. Odavde je poslao posadi Trebinja naređenje da u Bileću pošalje tri bataljona i hranu, što je i izvršeno. U Bileću je stigao u podne. Sada je Muktar-paša raspolagao sa 24 bataljona i 12 topova.

U međuvremenu je prethodnica crnogorske vojske stigla čak do Vučjeg Dola, dok je glavnina bila 27. jula u Vrbnici. Istog dana uveče izviđači su saznali o pokretima turskih trupa kod Bileće usled čega je rešeno da se pojača opreznost.

BITKA KOD VUČJEG DOLA – VRBICE
(vidi skice 1 i 2)

Dvadeset osmog jula oko 6 časova izjutra crnogorske predstraže javile su da su iz Bileće izašle mnogobrojne trupe i da su se popele uz visove Deleuše, očigledno u nameri da maršuju prema Vučjem Dolu. Na osnovu ovog izveštaja crnogorska se vojska spremila za borbu.

Crnogorci su raspolagali sa 26 bataljona (od kojih je u bici učestvovalo 20) i 4 topa, dakle, otprilike sa 15.000 vojnika. Kao što nam je poznato, Muktar-paša je dan pre toga stigao u Bileću sa 18 bataljona i 12 topova.

Još pre toga u Bileću su iz Trebinja po nalogu Muktar-paše stigla tri bataljona. U samoj Bileći se nalazila posada od 3 bataljona. Od ova 24 bataljona Muktar-paša je u Bileći ostavio 6, dok je sa 18 bataljona i 12 topova krenuo u svanuće 28. jula na zapad prema Banjanima da bi knezu Nikoli presekao odstupnicu prema Crnoj Gori.

Korpus Muktar-paše je krenuo u tri kolone. Četiri bataljona sa 2 topa, pod komandom brigadnog generala Selim-paše, maršovala su putem koji se odvaja u blizini Korabnice i preko Vučjeg Dola vodi ka Ublima. Pet bataljona sa 3 topa, pod komandom brigadnog generala Osman-paše, kretala su se istim putem sa zadatkom da se ispred Vučjeg Dola drže severnije i više bočno radi zaštite levog boka od iznenađenja. Devet bataljona sa 7 topova, pod komandom samog Muktar-paše, kretala su se iza prvih kolona. Ispred prednjih kolona išlo je, kao izviđači, po nekoliko stotina bašibozuka, među kojima su na čelu bili meštani iz neposredne okoline Korjenića, Mostara i Bileće.

Iz marš-rute se vidi da je Muktar-paša još uvek očekivao kneza negde kod Korita ili Krsca, a u svakom slučaju mnogo dalje nego što se to stvarno desilo. U preteranoj želji da okruži neprijatelja, Muktar-paša je zaboravio da i sam može biti okružen. Knez Nikola ga je mogao još dan ranije napasti kod Plane da se samo na to usudio. Ali, to Muktar-paša nije ni slutio. Stoga se, zaveden neaktivnošću kneza Nikole, uputio ka Vučjem Dolu, umesto da je izabrao južniji pravac.

Sigurno je da bitku kod Vučjeg Dola nije planirala niti pripremala nijedna od ratujućih strana. Iako je cela ta bitka bila od početka do kraja puki slučaj, to ni u koliko ne umanjuje veliku hrabrost Crnogoraca koja se ovde pokazala u bleštavom sjaju. Time hoću samo da objasnim da crnogorska Vrhovna komanda nema nikakvog prava da sebi pripisuje uspeh u ovoj bici. Bitka nije dobivena strategijskim dispozicijama niti dobrim taktičkim rasporedom, već jedino divljom hrabrošću Crnogoraca koji se nisu mnogo brinuli za naređenja, nego su upotrebili svoju staru taktiku ratovanja, a to je napasti Turke i sve ih iseći. To će se odmah videti iz opisa toka bitke pri čemu su uzeti u obzir podaci obeju strana, a to znači da taj opis ne može biti nazvan jednostranim.

Posle šest sati izjutra primetili su korjenički bašibozuci, koji su krstarili ispred kolone Selim-paše, Crnogorce i Hercegovce na vrhu brda iznad Vučjeg Dola. Nekoliko ispaljenih hitaca pretvorilo se postepeno u živo puškaranje između bašibozuka i protivnika na brdu. Broj boraca na brdu cenio se prema jačini vatre najviše na 300 ljudi. Pošto je Selim-paša naredio da njegova dva topa izbace nekoliko granata, vatra Crnogoraca i Hercegovaca je prestala, pa su kolone Selim-pašine počele da se polako u marševskom poretku penju kroz doline i klisure ka visovima. Izgledalo je da se neprijatelj povukao i nestao. Ali što su se izviđači-bašibozuci više penjali to su na grebenima levo i desno sve češće primećivali sumnjive pokrete i svetlucanja. Rojevi bašibozuka pojurili su napred kao pipci na sve strane. Nastupanje je usled toga bilo sve sporije. Bašibozuci su s vremena na vreme opet otvarali vatru sa ciljem da se neprijatelj otkrije. Međutim, odgovor neprijatelja nije više bio namenjen prednjim redovima bašibozuka već kolonama Selim-paše koje su se pozadi dola penjale uzbrdo. Tako je u nastupanju postepeno došlo do potpunog zastoja. Uz živo signaliziranje marševske kolone Selim-paše počele su se razvijati za borbu. U prvim borbenim redovima bili su strelci u grupicama i streljačkom stroju, iza njih su bili mali zatvoreni odredi, a pozadi ovih velike i široke kolone. Dva Krupova topa od 3 funte bila su postavljena na položaj odakle

su opet granatama gađala ivice visova. Ali, ovog puta vatra sa brda nije prestajala; naprotiv, ona je postajala sve jača. Do toga je, naime, došlo na ovaj način.

Ispočetka je, na visovima oko kotline Vučjeg Dola, bilo samo nekoliko bataljona Hercegovaca. Međutim, želja za borbom je privlačila sve više bataljona koji su dotle stajali kod Vrbice. Ne čekajući nikakvo naređenje, oni su hitali na mesto odakle se čula pucnjava i gde su videli svoju braću u borbi. Crnogorski Glavni stan je bio neodlučan ne znajući da li se treba upustiti u bitku ili ne, usled čega se kolebao u izboru naređenja.[18] Ipak, Crnogorcima koji su jurili ka mestu borbe nije to sprečavano.

Međutim, najistaknutiji rojevi bašibozuka počeli su da odstupaju na sve strane, a za njima se najzad povela i sva neregularna vojska. Skačući sa stene na stenu i sve brže oni su se sve više rasturali, dok najzad nisu u divljem bekstvu stigli iza uređenog streljačkog stroja. U toj rulji bašibozuka su vesti o jačini neprijatelja prevazilazile jedna drugu: „Pet hiljada! deset, pa, bogami, i dvadeset hiljada! Iza svake stene niče bezbroj Crnogoraca!" Tako su glasili odgovori štabnim oficirima koji su na konjima pojurili bašibozucima u susret. Za to vreme izgledalo je da je sve češće zviždanje i udaranje zrna koja su dolazila odozgo potvrđivalo izjave bašibozuka. Turci nisu više nastupali nego su iza kamenja i žbunja tražili zaklone, i to već sa namerom da odstupe. Pucnjava se sve više približavala, a pogoci su bivali sve tačniji. Crnogorci i Hercegovci spuštali su se sa svojih visova.

Naime, nestrpljivi Crnogorci i Hercegovci nisu mogli da podnesu dugotrajno puškaranje; najpre je iz zaklona iskočio jedan, zatim drugi, pa treći borac sa isukanim handžarom u desnoj i pištoljem u levoj ruci. Upadali su među već unezverene i zbunjene neprijateljske vojnike u bekstvu čime su podstakli svoje drugove da urade

---

[18] Na drugoj sednici crnogorskog Ratnog savjeta od 15/27. VII 76, uveče u Vrbici, upravo je odlučeno obrnuto. Pošto je vojska raspoređena u 4 brigade, kojima su tačno označeni sektori fronta, odlučeno je da se stupi u odlučujući boj sa neprijateljem. — *Prim. B.P.* i *T.N.*

to isto. Ne čekajući za to nikakvo naređenje, bacao se bataljon za bataljonom niz padine na neprijatelja.[19]

Crnogorci i Hercegovci nastupali su nizbrdo skačući sa stene na stenu. Odjek bezbroj glasova dopirao je iz pećina i rupa, iza stena i žbunja, spreda, zdesna, sleva, odasvud. Turski strelci pucali su kao besni u pravcu padina i topovi su žestoko tukli. Neprekidno nastupanje Crnogoraca nije, očigledno, moglo ništa zadržati. Uz zaglušujuću viku bacali su se pojedinci, rojevi i grupe Hercegovaca i Crnogoraca na Turke. Pucnjava je jenjavala, te je ispaljivan samo poneki metak; radio je handžar. Za tren oka su turski strelci bili rasterani, uređeni strojevi rastureni, artiljerci posečeni, a dva topa zaplenjena. Turci su bežali u bezglavim gomilama, ne znajući da beže u sopstvenu propast, pošto je koloni Selim-paše već bila presečena odstupnica, a njegova 4 bataljona prosto iskasapljena. „Predaj se, pašo," doviknuo je jedan od crnogorskih serdara Selim-paši, zadržavajući nekoliko Crnogoraca koji su jurili ka njemu. Kao odgovor samo je sevnula sablja Selim-paše ka glavi serdara. Međutim, u sledećem se trenutku Selim-paša srušio mrtav. Serdarev handžar prepolovio mu je glavu i zatim potpuno odrubio.[20] Glava, ordenje, ruho i konj poslati su kao trofej i ratni plen u Glavni stan. Muktar-pašina prednja kolona bila je satrvena. Samo je deo bašibozuka uspeo da umakne.

Onih pet bataljona sa tri topa, pod komandom Osman-paše, doživelo je gotovo isto što i Selim-pašini bataljoni. Dok je kolona Selim-paše težila da zauzme visove iznad Vučjeg Dola, Osman-paša je hitao levo na sever, radi osiguranja levog boka kako Selim-paše tako i sopstvene glavnine koja je nastupala pod komandom Muktar-paše. Ali je do osam sati i ova kolona bila uništena, njena tri

---

[19] Autor svojim komentarima o početku vučedolske bitke nameće čitaocu utisak da je bitka bila sasvim nepripremljena i da se nije razvijala po određenom planu. Crnogorska glavna komanda bila je donela odluku da se turska vojska pusti duboko u crnogorski raspored i da se posle puščane vatre, koja je inače trajala više od jednog sata (Zapisi, XIV, 147), nametne protivniku bliska borba nožem. — *Prim. B.P. i T.N.*

[20] Brigadnog generala turske vojske Selim-pašu posekao je vojnik Cucko-čeklićkog bataljona, Đoko Lazarev Popović. — *Prim. B.P. i T.N.*

topa zaplenjena, a sam Osman-paša sa celim jednim bataljonom zarobljen.

U međuvremenu je pristizao sve veći broj crnogorskih bataljona koji su se, umesto da krenu dalje prema Vučjem Dolu, žurili na visove južno od Vrbice i istočno od Okolišta odakle su pod sobom ugledali 9 bataljona Muktar-paše kako ulaze u kotlinu između Deleuše i Korabnice i žure se da se popnu na stenoviti zid kod Korabnice, koji odvaja ovu kotlinu od one u kojoj su malopre uništeni bataljoni Selima i Osmana. To Crnogorci, razume se, nisu mogli mirne duše da dozvole te su na korpus Muktar-paše otvorili najpre puščanu paljbu, a zatim jurišali niz stene i otpočeli da handžarima udaraju po neprijatelju.

Muktar-paša je, doduše, pokušao da na svom levom boku zauzme borbeni raspored i da se suprotstavi Crnogorcima koji su jurišali sa Vrbice, ali su se još za vreme prestrojavanja Crnogorci našli usred turskih kolona, izazivajući među njima neopisiv metež i sa handžarom u ruci terajući bataljon za bataljonom na odstupanje i u bekstvo.

Bašibozuci, koji su bežali iz kolona Selima i Osman-paše, uneli su paniku i u trupe Muktar-paše tako da je sve bežalo — neki su čak i oružje bacali — prema Bileći. Crnogorske i hercegovačke čete sledile su ih u stopu i neprekidno klale handžarom, bez odmora, sve do zidina Bileće.

Knez Nikola nije sprečavao svoje trupe da pobede neprijatelja, ali je opet svojom tvrdoglavošću sprečio potpuno uništenje Turaka. Kad se, naime, Muktar-paša spremao na odstupanje kako bi spasao bar poslednje ostatke svojih trupa i topova, Peko Pavlović je preklinjao kneza da 6 bataljona i 4 topa, koji su stajali neangažovani u rezervi kod Vrbice, uputi prema Deleuši i da na taj način preseče neprijatelju odstupnicu. Muktar-paša se u tom slučaju nikako ne bi mogao probiti pošto se, sa svima svojim trupama, nalazio u kotlini; nikako mu ne bi pošlo za rukom da sa svojim potpuno razbijenim trupama zauzme na juriš tako značajan i strm vis, koji je bio posednut sa 3.600 vojnika i 4 topa, dok ga je s leđa napadalo 11.500 Crnogoraca i Hercegovaca.

Za mene je zagonetka zašto je knez Nikola, veliko odmaralo, koji je tog dana, zapravo, bio „čovek koji sprečava pobedu", tako tvrdoglavo zadržavao rezervu oko sebe i nije joj dozvolio da učestvuje u pobedi. Da li se, možda, plašio napada na svoju ličnost? Ali, s koje bi strane taj napad imao da dođe? Upotreba rezerve obično se zabranjuje kad je pobeda još vrlo nesigurna, a vojskovođa se plaši da će mu ona možda biti potrebna na važnijem mestu. Ali ovde to nije bio slučaj. Pobeda je još pre sat i po bila odlučena te bi dejstvo rezerve od Deleuše moralo neminovno prouzrokovati uništenje cele turske vojske. Peko Pavlović, vrlo daroviti strateg za brdsko ratovanje, odmah je to uvideo, ali pošto je knez sebe smatrao nepogrešivim, to ni od koga nije primao savete (sem od Popovića i Radonjića), preklinjanje vrhovnog vojvode bilo je uzaludno. Ovaj se zbog toga još nekoliko dana ljutio, ali je svoju srdžbu morao na kraju ipak da proguta.

U borbi je od Crnogoraca učestvovalo 20 bataljona, tj. 12.000 boraca. Turci su imali 18 bataljona regularnih trupa i oko 1.000 bašibozuka, dakle, isto 12.000 vojnika sa 12 Krupovih topova. Gubici Crnogoraca bili su neverovatno mali — 70 mrtvih i 118 ranjenih. Ovo se može lako objasniti time što turski kuršumi nisu mogli da nanesu gubitke Crnogorcima koji su ležali prikriveni iza stena i bili za Turke nevidljivi, dok su u borbi prsa u prsa Turci klani kao ovce, a da nisu ni pomišljali na odbranu. Zato su Turci izgubili 4.000 vojnika i još 310 zarobljenih (među njima je bio i Osman-paša, koji je oko 9 časova doveden u Glavni stan).[21]

Pored Selim-paše, među mrtvim Turcima je bilo i tri pukovnika (među njima komandant gardijskog bataljona Hadži Nurt-aga), 3 potpukovnika (među ovima i Kuršid-beg), 7 majora (među njima i Husein-aga, Bosanac kao i Kuršid-beg) i 168 nižih oficira. Mustaj-paša je bio teško ranjen.

Muktar-paši je zrno okrznulo desno uvo. Njega je na putu za Bileću gonio jedan crnogorski serdar na konju.

---

[21] Po podacima koje daje knez Nikola, Turci su imali 4.000 izbačenih iz stroja, među kojima i dva generala, dva pukovnika, osam komandanata bataljona i 60 drugih oficira. — *Prim. B.P.* i *T.N.*

Turski su vojnici pričali da je taj gonilac jahao zelenka. Pred samom Bilećom pao je Muktar-paša zajedno sa konjem tako da je do kapije Bileće morao da pretrči peške. Sa bedema su na gonioce ispalili bezbroj metaka; Muktar-paša se spasao pravim čudom. Čim je ovaj uspeo da se skloni, gonilac je okrenuo konja i, jureći natrag, oborio još nekoliko begunaca. Tako su pričali sami turski vojnici.

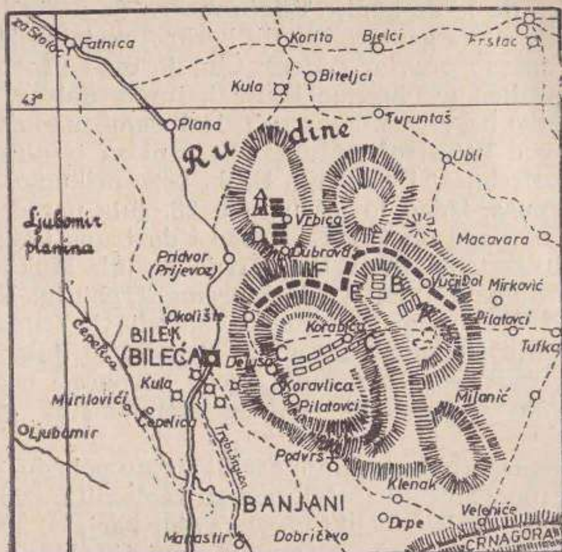
I pored katastrofe, Muktar-paša ni za trenutak nije izgubio prisebnost i energiju. Da bi brzo prikupio ostatke svog korpusa, izdao je još u toku 28. jula naređenje da se sledećeg dana opet izvrši napad i da trupe i stanovništvo budu za to spremni. U stvari je 29. jula Muktar-paša sa 9 bataljona i 7 topova išao prema Trebinju. Na pola sata pred Trebinjem, kod Gorice, naredio je trupama da se ulogoruju i odmore, a sam je noću 29/30. jula ušao u Trebinje radi reorganizovanja svoga korpusa i pozivanja pod oružje celokupnog civilnog stanovništva grada i okoline.

Crnogorci su bez sumnje odneli sjajnu pobedu, o čemu govore i mnogobrojni trofeji; oni su zaplenili 5 izolučenih topova, alaj-barjak (veliki crveni vojni barjak), 20 zastava, celokupnu komoru, celokupnu municiju, hranu i tako dalje. Pušaka, pištolja, revolvera, jatagana i kama zaplenjeno je i sakupljeno na hiljade. U danima posle bitke je na putu do Bileće prikupljeno 2.400 ostraguša koje su Turci pobacali prilikom bekstva. Pošto su celokupni gubici Crnogoraca iznosili samo 188 boraca, razumljivo je što nije poginuo niti ranjen nijedan viši oficir. Ali je zato bio teško ranjen knežev brat od strica Filip Petrović, koji se zajedno sa Krcom i Blažom Petrovićem hrabro borio.

POSLEDICE BITKE KOD VUČJEG DOLA — VRBICE

Sada ćemo, prirodno, pomisliti da je tako značajna pobeda, kakva je ova kod Vučjeg Dola, bila odmah i potpuno iskorišćena. Za ovo su postojala dva načina. Prvi je: potučenog Muktar-pašu sa ostacima njegove vojske (14 bataljona sa 5.600 vojnika) prepustiti sudbini, pošto je i inače bio bar za nekoliko nedelja onesposobljen za ofanzivu. Pri tom je okolinu Bileće i Trebinja mogao štititi II

poziv Crnogoraca. A zatim, pošto bi se privukla ona 3 bataljona koja su bez ikakve potrebe stajala na Popovom

BITKA KOD VUČJEG DOLA
(28. jula)

A	4 bataljona, 2 topa pod komandom Selim-paše	D	Crnog. Glavni stan i rezerva (6 bataljona 4 topa)
B	5 bataljona 3 topa pod komandom Osman-paše	E	Crnog. bat. koji su započeli borbu i u 7 časova stigli u kotlinu
C	9 bataljona 7 topova pod komandom Muktar-paše	F	Crnog. bat. koji su se kasnije umešali u bitku i oko 8 časova stigli u kotlinu gde je bila turska glavnina

Skica 1

polju (to znači da bi Crnogorci imali sada ukupno 29 bataljona ili 17.000 vojnika i 9 topova), krenuti prema Drini ili ka Javoru radi rasterećenja tamošnje srpske vojske.

Ovo poslednje je trebalo učiniti još na početku operacija. Drugi način je, pak, bio da se Muktar-paša potpuno uništi. Ni jedno ni drugo nije bilo teško izvesti. Crnogorski Glavni stan, sebičan kao i uvek, odlučio se za ovo poslednje. Ta se odluka ne može mnogo kritikovati, ali se ceo taj plan

0 1 2 3 4km

BITKA KOD VUČJEG DOLA (detaljno)
28. jula 1876.
Legenda:

 Crnogorski bataljoni topovi

 Turski bataljoni glavni stan

 Turska konjica streljački stroj

pravci napada

Skica 2

morao izvesti na sasvim drugi način. Jer, kao što ćemo odmah videti, padalo se iz greške u grešku.

Šta je urađeno posle pobede?

Prvi je zadatak pobednika da pobedu što više iskoristi. A kako je iskorišćena pobeda kod Vrbice? Do dva časa po podne su na crnogorsko-hercegovačkoj strani bili završeni pokolj i prikupljanje. Šest netaknutih crnogorsko-hercegovačkih bataljona stajalo je, zajedno sa Glavnim stanom, kao rezerva između Vučjeg Dola i Vrbice. A kako su tokom cele druge polovine dana 28. jula bili upotrebljeni kako angažovani tako i netaknuti bataljoni? O tome donosi „Glas Crnogorca" koji je izašao 4. avgusta, dakle, 7 dana docnije, sledeće zvanične telegrafske biltene iz kneževog Glavnog stana kod Vrbice:

28. jula. „Sada u slavu današnje naše pobede pucaju topovi koje smo danas oteli od Turaka. Sa svih brda, po kojima je raspoređena naša vojska, ori se gromoglasno „živio". Večeras će ispred kneževog šatora biti gozba na koju su pozvani brigadiri, svi komandanti bataljona, kao i mnogi Crnogorci koji su se istakli u današnjoj borbi. Na gozbi će biti i zarobljeni Osman-paša."

1. avgusta. „Prvog dana posle bitke Muktar-paša je pobegao zorom u Trebinje. Divizijar, vojvoda Petar Stefanov Vukotić, i brigadir Bajo Bošković, kao i Peko pošli su za Muktarom".

Klasičnije dokumente o crnogorskom vođenju rata nije mogao crnogorski zvanični dopisnik pružiti svetu.

Međutim, u interesu nepristrasne objektivnosti mora se dodati da, po turskim izjavama, Muktar-paša nije krenuo iz Bileće za Trebinje 29. jula izjutra, već tek u podne. Dakle, kada su to za njim bili poslati divizijar Petar Stefanov Vukotić, brigadir Bajo Bošković i Peko Pavlović? Gozba je pred kneževim šatorom 28. jula uveče trajala svakako dugo, vrlo dugo, jer je u međuvremenu Muktar-paša imao dovoljno vremena da svoju razbijenu vojsku prikupi i sredi i da je u po bela dana izvede iz Bileće, a da ga u tome ne omete nijedan jedini metak.

Čovek zaista mora imati gvozdene živce gledajući kako crnogorska Vrhovna komanda preko mere bedno vodi rat i kako krvave žrtve koje narod podnosi zbog jednog ždranja ostaju bez dejstva. Pošto su, umesto da energično iskoriste pobedu, priređivali gozbe i proslav-

ljali pobedu, ne preostaje mi ništa drugo sem da opisujem kako su se one održavale. Na Cetinju, gde je 1. avgusta stigao zarobljeni Osman-paša sa dva turska oficira koje je sproveo serdar Pero Pejović, slavilo se već 29. jula. U jedan čas posle ponoći stanovnike su probudila zvona koja su objavljivala pobedu. Kapije kneževog dvora bile su otvorene, a sam dvor svečano osvetljen. Cela kneževa porodica, sa mitropolitom Ilarionom i senatorima, pošla je odmah kneginji Mileni, koja je depešom prva bila obaveštena, da joj čestita pobedu. Velika masa sveta sakupljena pred dvorom dala je izraza svojoj radosti pevajući narodne pesme, igrajući i neprekidno kličući „živio knjaz". U osam časova je sav narod sa kneginjom i prestolonaslednikom otišao u crkvu da prisustvuje svečanoj službi božjoj koju je služio mitropolit. Kada je u 10 časova stigla i treća depeša koja je javljala o potpunom porazu Muktar-paše, topovske salve su ponova pozdravile pobedu.

Ali, dosta o proslavljanju pobede; pređimo sada na vojničke događaje koji su se odigrali posle velike bitke.

Poznato nam je da je knez Nikola svojom tvrdoglavošću sprečio potpuno uništenje turske vojske, ali nam nije poznato da se knez posle ove pobede opet iz osnova izmenio. Iz bezgranične utučenosti, u koju je zapao za nekoliko dana, prešao je iznenada u neizmernu oholost, ponašajući se opet kao vrhovni komandant koji ne prima nikakve savete. A zašto? Zato što je verovao ili je hteo bar druge da ubedi u to kako je on stvarni pobednik kod Vučjeg Dola i kako su njegova sjajna taktička naređenja i divne strategijske dispozicije doveli do ove pobede, a da je sramno povlačenje od Nevesinja do Korita i Vrbice udešeno samo zato da bi se Turci uvukli u borbu kod Vučjeg Dola gde je položaj za njih bio nepovoljan!!! Da bih otklonio svaku mogućnu sumnju, ponavljam da se zvanično tvrdilo da je vrhovno vođstvo (knez i General-štab) hotimično, na osnovu strategijskog proračuna, uvidevši da bi bitka kod Nevesinja bila neprobitačna, naredilo bezglavo odstupanje, kako bi Turke namamilo u Vučji Do pošto je bilo sigurno da će ih ovde potući!!! Drugim rečima, knez Nikola je tražio da mu se prizna vidovitost pošto je na taj način predvideo da će Muktar-paša ići baš ovim putem! Da bi umirilo vojsku, vođstvo se usudilo

da joj priča takve gluposti! Nedostajalo je još samo uveravanje da je vođstvo namerno htelo crnogorski poraz kod Bišine kako bi time učvrstilo Turke u uverenju da Crnogorci pred njima beže. Gotovo mi se čini da je knez Nikola najzad i sam u ovo poverovao! Taj sujetni knez je od svih primao čestitke, a šepurio se gore-dole kao paun, ponašao se kao da je Vučji Do Rozbah, a on da je Fridrih Veliki. Zbog toga se, prirodno, i zaboravilo na važnije stvari.

U Trebinju i Bileći vladala je panika. Svi dućani i pazar bili su zatvoreni, a stanovništvo koje nije bilo pobeglo usprotivilo se pozivu Muktar-paše da se bori protiv strašnih Crnogoraca. Muktar-paša je u Trebinju imao 14 bataljona od po 400 vojnika, dok je u Bileći, pored bataljončića formiranog od ostataka brigade Selim-paše (od 350 vojnika), imao jedan bataljon i još oko 250 bašibozuka, što ukupno čini oko 1.000 vojnika. To znači da je Muktar-paša, zajedno sa Trebinjskim garnizonom (u kome je bilo još oko 800 Albanaca i bašibozuka), raspolagao sa 7.400 vojnika i 7 topova.

Muktar-paša je tvrdio da se u Trebinje nije povukao zato što se u Bileći nije osećao sigurnim, nego što je ovde poseo jači i strategijski povoljniji položaj.

Ovo tvrđenje Muktar-paše je vrlo naivno! Trebinje je stvarno predstavljalo „bolji i jači" položaj, pošto je to varoš sa 10.000 stanovnika, a bar za one krajeve spada u red prilično jakih tvrđava. Bileća je, naprotiv, samo neka vrsta utvrđenog logora. Tu jezgro čini masivna kasarna, podignuta od kamena sa kulama na sva četiri ugla. Tvrđava je opasana debelim kamenim zidovima visokim 8 stopa. U zidu se nalaze puškarnice, a iza njega su položaji za četiri topa, koji brane ovaj for. Pored toga, na visovima prema jugu nalazi se i 6 detašovanih kula i karaula.

Crnogorci su odlučili da sledeća njihova vojna akcija bude opsada ove tvrđave. To je bio još jedan pametnjakovićki čin slavnoga Generalštaba. Dvadeset osmog jula ne bi bilo teško uz žestoko gonjenje upasti na leđima Turaka sa celom vojskom u Bileću i zauzeti je. A sada, kada su se Turci snabdeli životnim potrebama za duže vreme, i tu organizovali, a grad je ipak bio jako utvrđeni položaj, Crnogorci su hteli da vrše opsadu, i to sa onih pet

topova od tri funte koji su bili zaplenjeni kod Vučjeg Dola! Načelnik stana Stanko Radonjić mi je jednom prilikom na moje tvrđenje da Trebinje, Bileća i Nikšić predstavljaju za one krajeve jaka utvrđenja, odgovorio sa neizmernim potcenjivanjem: „Ove se selendre zauzimaju vrlo lako, usput; u bednom su stanju, za to ne treba ni topa“. Vreme je pokazalo da sam ja tu stvar bolje procenio nego gospodin načelnih stana.

Prvog avgusta su Crnogorci opkolili Bileću i odmah potražili najpodesnija mesta za postavljanje topova. Čudim se što je knez Nikola dozvolio bombardovanje tvrđave jer se posle „svoje“ pobede odnosio prema Turcima veoma predusretljivo i učtivo. Tako je, na primer, prema zarobljenom Osman-paši postupao mnogo bolje nego prema mnogim Crnogorcima koji su doprineli pobedi. Pozivao ga je k sebi na ručak (dok su mnogi hrabri vojnici morali da jedu hleb i luk) i dozvolio mu da piše ženi u Sarajevo; ukratko, njegova predusretljivost prema svim zarobljenicima prevazišla je, po mišljenju njegovih podanika, sve dozvoljene granice.

Zato se čovekoljubivo srce kneza Nikole moralo duboko vređati što tu dobrotu Turci nisu vraćali istom merom. Čak su i pucali na kneževog parlamentara koji je u Bileću doneo vrlo učtivo i elegantno pismo. Ovo je pismo glasilo:

Ekselencijo, ma da je veliki broj mrtvijeh, koji su pali na bojnom polju 16/28 t. ukupan s naše strane, još ih mnogo leži po bojištu, osobito bliže Bileću. Uvjeren, da i vaša ekselencija želi ispuniti dužnost prema svojim vojnicima, gotov sam primiti vašega parlamentara, da ugovorimo, što je potrebno o ovoj operaciji. Žao mi je, što Vam moram javiti, da je među poginulima nađeno mrtvo tijelo jednoga turskoga đenerala, u kome su zarobljenici poznali Selim pašu, kojemu sam naredio svečan pogreb sa počastima, koje pripadaju njegovu činu. S druge strane zadovoljstvo mi je javiti vam dobre vijesti o đeneralu brigade, Osman paši, koji je u najodsudnijem času s najvećom hladnokrvnošću zaustavljao svoje vojnike od bjegstva. Paša je odpraćen na Cetinje. U isto vrijeme preporučujem vašoj pažnji pašinu molbu, da njegove stvari budu poslane na njegovo raspoloženje na Grahovo.

Knez Nikola I.[22]

---

[22] Pismo kneza Nikole dato je po originalu (Zapisi, XIV, 148–9). – *Prim. B.P.* i *T.N.*

Crnogorski načelnik propratio je ovo pismo sledećim rečima:

Gospodinu komandujućem generalu u Bileći! Čast mi je da Vam u prilogu pošaljem pismo Nj. visočanstva kneza glavnokomandujućem generalu Muktar-paši. Ako bi ovaj bio odsutan, molim da stvar uzmete u svoje ruke. Brigadni general Osman-paša, koji je časno pao u ropstvo, moli Vas preko mene da njegov prtljag pošaljete u Grahovo. Ukoliko budete pristali na učinjen predlog, poslaću izaslanika za utvrđivanje svih pojedinosti.

Vojvoda Stanko Radonjić.

Trupe koje su opsele Bileću bile su većim delom ustaničke i njima je imao da komanduje Peko Pavlović.[23] Prvog avgusta je Muktar-paša pokušao da sa 10 bataljona dođe u Bileću ali se vratio, pošto je oba prilazna puta poseo neprijatelj, a on se nije usudio da ga napadne jer nije poznavao njegovu jačinu. Međutim, obruč oko Trebinja stezao se sve više. Prvog avgusta su Musić i Vukalović zaplenili od seljaka iz Konavala 60, a od onih iz Župe 40 konja sa hranom. Ti konji su bili određeni za Trebinje radi snabdevanja tamošnjih turskih jedinica. Jedna četa ustanika, pod komandom Kokošara, krenula je od Grebaca prema Gluhoj Smokvi i zaposela drum Trebinje — Dubrovnik, tako da su ovde turski vojni liferanti obustavili svoje pošiljke.

Ovo cerniranje Trebinja ipak nije dugo trajalo; 3. avgusta je kod forova Drijena i Carine došlo do okršaja, a sledećeg dana je kod Trebinja došlo do tročasovne borbe posle koje je drum opet bio slobodan.

Musić, koji je stajao pred Hutovom, u koje je pred njegovim nosom neprimećeno stigao jedan odred pojačanja, pozvao je 31. jula posadu fora na predaju; u protivnom, on će u roku od 24 časa narediti juriš. Iako je to bio samo manevar zastrašivanja, posada se ipak uplašila, zapalila 1. avgusta uveče Hutovo i pobegla u Stolac. Tada je Musić, noću 1/2. avgusta, zaposeo drum za Trebinje, ali ga je već sledeće noći napustio i krenuo ka Kleku gde se turski bataljon, koji je krenuo ovamo, ukrcao na bojni

---

[23] Za komandanta odreda koji je trebalo da prati kretanje Muktar-paše iz Trebinja bio je postavljen vojvoda Petar Vukotić. U sastavu ovog odreda nalazili su se i bataljoni vojvode Peka Pavlovića. — *Prim. B.P. i T.N.*

brod „Fetija" za Albaniju, pošto je zapalio sve što se nalazilo u logoru kod Neuma. Petog i 6. avgusta ponovili su se okršaji na drumu Dubrovnik — Trebinje, ali o nekoj opsadi ove tvrđave nije bilo ni govora pošto dopisnik „*Standarta*", koji je 5. avgusta posetio Muktar-pašu, nije na svom putu naišao na Crnogorce. Pošto je taj isti dopisnik zloupotrebio svoj imunitet, odnevši pri povratku posadi kule Drijen pismo iz Trebinja, to su ustaničke čete, koje su se 8. avgusta ponovo pojavile, a koje su dan pre toga zaplenile jednu profijantsku kolonu koja je išla iz Konavala za Trebinje, ukinule novinarski imunitet. Tako su zarobile dopisnika lista „*Pungolo*", koga je Musić pustio na slobodu tek posle dugih molbi italijanskog konzula.

Prvih dana avgusta zadesio je ustanike osetni gubitak jer je jedan od njihovih najboljih vođa, Luka Petković, koji je 2. avgusta tajno došao u Dubrovnik radi lečenja, noću 5. avgusta na osnovu prijave turskog generalnog konzula uhapšen i interniran.

Ako se sabere sve što se odigralo u toku deset dana posle bitke kod Vučjeg Dola, mora se priznati da u pogledu iskoriščavanja te velike pobede nije urađeno baš ništa! Muktar-paša, koji se u početku već bio pomirio s tim da sa svojim trupama pređe na austrijsku teritoriju, promenio je taj svoj plan uvidevši bespomoćnost i neaktivnost crnogorske glavnine koja je pompezno telegrafisala širom sveta: „Bileća i Trebinje su cernirani". „Oni su opsednuti". „Bombardujemo ih". Međutim, videli smo da nije bilo tako. Severna vojska je najpre stajala potpuno neaktivna kod Pilatovca, jugoistočno od Bileće, a zatim se povukla u Banjane i poslala jedan odred u Albaniju da ojača Južnu vojsku koja je tada bila neposredno pred jakim neprijateljskim napadom. Za to vreme je Muktar-paša u Trebinju potpuno na miru očekivao pojačanja koja su mu bila obećana. Naime, iz Mitrovice mu je trebalo da stigne 12 bataljona. 6 od ovih, pod komandom Ali-paše, stvarno je i stiglo 8. avgusta neometano u Trebinje, a time je njegova posada bila ojačana sa oko 3.000 vojnika.[24] To što ovi bataljoni nisu bili napadnuti i što su

---

[24] Vidi o tome kod G. Vukovića, Rat 1876, 23–4. – *Prim. B.P. i T.N.*

prošli celu Hercegovinu ne naišavši na neprijatelja predstavlja nov dokaz potpune nesposobnosti crnogorske Vrhovne komande, jer joj je još od pre nekoliko dana bilo poznato da su pojačanja iz Mitrovice na putu. Svako bi poverovao da su Crnogorci pokušali da unište te bataljone, i to tim pre što su se broju od 3.000 Turaka mogle suprotstaviti daleko jače snage. Bez detašovanih jedinica Crnogorci su imali još oko 16.000 vojnika i 9 topova. Od onih dveju tvrđava nije se trebalo plašiti jer bi 1.000 vešto raspoređenih vojnika držalo njihove posade u uverenju da se oko Bileće i Trebinja još nalazi celokupna crnogorska vojska, a to bi bilo dovoljno da se one drže u šahu. Dakle, za hvatanje ovih pojačanja moglo se upotrebiti 15.000 vojnika. Da bi se mogla oceniti celishodnost rasporeda tih jedinica potrebno je razmotriti razne puteve koji vode za Trebinje i Bileću.

Drum od Hutova za Trebinje poselo je oko 1.000 ustanika koji su lutali oko Popovog polja, ali su ipak bili jedini koji su uradili nešto korisno, tj. s vremena na vreme zarobljavali su profijantske kolone neprijatelja ili su imali s njima manje čarke. Na taj način je ka Trebinju preostao samo još drum koji vodi iz Ljubinja. On se, svakako, morao snažno posesti bar sa 6.000 vojnika i 3 topa koji bi se mogli ulogoriti negde oko Trnovca, sat hoda iznad Starog Slana. Zajedno sa onim ustanicima čiji bi zadatak bio zatvaranje druma od Dubrovnika ka Trebinju i koji bi se, u slučaju jačeg ispada iz Trebinja, mogli povući na Staro Slano, nalazilo bi se u tom kraju 7.000 vojnika i tri topa, a to bi bilo potpuno dovoljno da se spreči svaki pokušaj proboja vojske Muktar-pašine jer bi ova poslednja, po odbitku potrebnih posada, mogla da broji najviše 5.000 vojnika.

Za Bileću vode razni putevi. Najistočniji, preko Krsca, ne dolazi u obzir, jer neprijatelju nikad ne bi palo na pamet da taj put izabere, a pored toga, on vodi kroz Vučidolsku kotlinu u kojoj je 28. jula bila uništena turska vojska. Jaka predstraža (oko jedne čete) kod Krsca bila bi dovoljna da Glavnom stanu odmah javi približavanje neprijatelja i da osmatra kretanje Turaka. Pošto Korita predstavljaju raskrsnicu više puteva, tu se moglo postaviti 4.500 vojnika sa tri topa. Ako bi se još kod Bije-

ljana (takođe raskrsnice više puteva) postavile isto tolike snage, svaka deblokada bila bi onemogućena. Pored toga ovaj bi položaj imao tu prednost što bi se oba odreda mogla po potrebi brzo spojiti, jer su Bijeljani udaljeni od Korita svega 5 sati hoda. Muktar-paša ne bi, u tom slučaju, mogao da sadejstvuje sa nastupajućim pojačanjima jer bi ovako i sam bio cerniran (iako je imao veći radijus dejstva) i ne bi mogao znati kada i kojim putem će ta pojačanja stići. Ali-paša bi, dakle, bio potučen i uništen, dok bi Muktar-paša morao svoju željenu ofanzivu opet da odloži, a Crnogorci bi uhvatili ona tri bataljona sa kojima je 13. avgusta Kostam-paša stigao u Trebinje.[25]

Da li se dogodilo ovo ili nešto slično?

Na žalost, moramo odgovoriti sa ne! Knez Nikola je i ovom prilikom pokazao svoju strategijsku obdarenost time što je svoju Severnu vojsku poveo tamo gde se neprijatelj mogao najmanje očekivati, a to je prema Krscu! Međutim, onda je, izgleda, ipak uvideo da je isuviše tražio očekujući da će mu sami Turci ići na ruku i zaobilaziti baš preko Krsca gde ih je gospodin Nikola izvoleo čekati, jer se on, posle bitke kod Vučjeg Dola, mogao opet nesmetano predati svojoj najmilijoj zabavi — odmaranju (pardon, to se vojničkim jezikom kaže „odmaranje na lovorikama“). Ovo sve jako podseća i na generala Bum-Bum koji je pretpostavljao da se, po „njegovom planu“, neprijatelj mora nalaziti baš tamo gde se generalove jedinice spajaju. Ukratko, knez se trgao iz svog „ćeifa“ (to je odmor, ili bolje rečeno — tursko *dolce far niente!*[26]) i maršovao nekoliko časova prema Gatačkom polju gde je imao položaj povoljan gotovo kao onaj kod Korita (koji sam opisao), ali je taj položaj bio bez ikakve svrhe, sve dok su tri druga puta ostajala otvorena. Vojskovođa ne sme nikada pretpostaviti da će neprijatelj naići baš odande odakle ga on najradije očekuje.

Docniji uspeh dokazaće istinitost mojih reči.

Pošto je Muktar-paša, blagodareći svojim pojačanjima, raspolagao sada sa 22 bataljona i 1.000 vojnika iz ne-

---

[25] Po G. Vukoviću (Rat 1876, 24) turska pomoć pod komandom Dželadin-paše ušla je u Trebinje 31. VII/12. VIII 1876, a ne 13. VIII, kako tvrdi Gopčević. – *Prim. B.P.* i *T.N.*

[26] Slatko je ne raditi ništa. – *Prim. prev.*

regularnih jedinica, dakle, sa ukupno 10.400 vojnika, odmaršovao je sutradan (9. avgusta) na austrijsku granicu, primio tu od turskog generalnog konzula Daniš-efendije 1.000 turskih funti (11.000 forinti), snabdeo pogranične forove vodom i hranom i vratio se u Trebinje, ne naišavši na ustanike.

Ohrabreno time, nekoliko stotina mostarskih Turaka, a među njima i mnogi begovi, koji su sa vojskom Muktar-paše bili kod Vučjeg Dola, pokušalo je 11. avgusta da se iz Trebinja neprimećeno vrati svojim kućama. Međutim, na putu ih je sreo Gligorije Milićević sa svojom četom, napao ih i pobio 80, a ostale rasterao.

Blagodareći „duhovitom" položaju kneza Nikole, Kostam-paša je sa tri bataljona (1.600 vojnika) stigao 13. avgusta nesmetano u Trebinje. Ohrabren time, Muktar-paša je istog dana poslao jedan bataljon u for Drijen, gde je ovaj popodne i stigao. Drugi bataljon, koji je logorovao kod Poljica, poslat je odmah za prvim i stigao je tamo u toku noći. Sledećeg dana je tamo pošao i sam Muktar-paša, te je u povratku doveo u Trebinje i profijantsku kolonu. Ovom je prilikom unapredio u čin majora komandanta fora Kalaši Haca, pošto se ovaj držao kao pravi Turčin. Navodim ovde izveštaj dopisnika „Tagblatta" koji baca zanimljivu svetlost na „civilizovane" Turke, a njih obožavaju mnoge nemačke, austrijske i mađarske novine. On piše:

Dubrovnik 16. avgusta

Neugledna izdaleka, kula Drijen izbliza liči na dvospratni okrugao toranj, prečnika dvadeset koraka, sa blago nagnutim krovom, a mali prozori i uske puškarnice daju ovoj nezgrapnoj zgradi izgled nerazrušive masivnosti. Krov se, po tamošnjem običaju, sastoji iz nejednakih kamenih ploča debljine 1—2 cola. Pred ulazom se nalazi polukružni zid sa puškarnicama, takozvani kufer, čiji je ulazni otvor sa strane zazidan naslaganim kamenjem. U poslednje vreme je oko kule sa kuferom podignut još jedan zid od naslaganog kamenja.

Kula Drijen se nalazi na sedlu planine Drinj, visokom oko 450 m, preko kojeg vodi kolski put iz Dubrovnika za Trebinje, glavna komunikacija od Jadranskog mora prema južnoj ili gornjoj Hercegovini. Po odličnom putu koji se penje uz planinu može se za četiri sati stići iz Dubrovnika do kule; na konju se dolazi za kraće vreme, a kolima za dva sata. Otprilike na sredini puta, iza Brgata a pored kule Carina, nalazi se dalmatinsko-hercegovačka granica.

Granični stub ne postoji i Turci, navodno, smatraju dobar deo austrijskog puta svojim tako da se ne može tačno kazati dokle je austrijska, niti odakle počinje turska teritorija. Međutim, pogranično stanovništvo smatra da su od austrijske granice do kule Drijen potrebna nepuna dva sata hoda.

Čitaocima „Tagblatta“ je Drijen, svakako, u sećanju još iz poslednjih dana avgusta prošle godine. Tada su Drijen opsađivali ustanici, a Hubmajer je preduzeo svoj ludo hrabri noćni napad na kulu da bi je razorio dinamitom. Ni njegov plan, kao ni mnogi docniji prepadi ustanika, nije uspeo. Tako se kula Drijen, čim su ustanici presekli vezu sa Dubrovnikom, postepeno pretvorila u pravog spasioca za trebinjske Turke. Zajedno sa kulom Carina s jedne i kulom Duce s druge strane, omogućila je kula Drijen Turcima da uvek ponovo ovladaju drumom, ma koliko puta ustanici njime zagospodarili. Po ovome se može i ceniti gnev Hercegovaca prema ovoj kuli. Malter na kuli su, u punom smislu reči, ustanička zrna potpuno skinula, a njeni zidovi izgledaju kao da su rošavi. Ali je i kula Drijen, odnosno njena posada, kao nijedna druga kula, puna fanatične mržnje prema ustanicima i teško onom nesrećniku koji padne u šake zverovima u ljudskom obliku koji čine posadu kule. Naročito otkad su se, kao posledica turskog poraza kod Vučjeg Dola, obnovila neprijateljstva sa Trebinjem, pa zato i sa kulom Drijen, nije prošao gotovo nijedan dan a da posada Drijena ne izvrši neko nedelo. Prirodno, samo najmanji deo ovih nedela izlazi na videlo, jer retko neko drugi, sem stanovnika Župe, dolazi u položaj da bude njihov svedok; a austrijski Župljani, iako su Sloveni, prijemčivi su za turski novac te su kao takvi najrevnosniji turski nabavljači oružja. Ako treba prošvercovati hranu u Trebinje ili u neku kulu, Župljanin to radi i pored zvanične zabrane prelaska granice. Ako treba tajno preneti pismo iz Trebinja ili u Trebinje, opet to radi Župljanin. Ako treba špijunirati za račun Turaka, i to radi Župljanin. O zločinima posade Drijena može se od tih ljudi saznati samo ako od toga imaju neke koristi da, promene radi, izdaju malo i Turke. Pa, ipak, javnost dosta sazna.

Noću 2/3. avgusta tekuće godine presekle su čete vojvode Musića vezu između Dubrovnika i Trebinja. Župljani koji su vukli hranu za Trebinje pušteni su natrag preko austrijske granice sa konjima pošto im je oduzeta hrana. To se desilo 3. avgusta. Požurili su da se sklone. Malo kasnije za njima je pošao hercegovački begunac Spaso Mitrović sa tovarnim konjem, koji je bio svojina njegovog brata. Ovaj je učestvovao u transportima hrane za Trebinje i mislio je na sve drugo samo ne o neprijateljstvu prema Turcima. Mirno i bez oružja terao je on svog konja prema Dubrovniku. Međutim, kod kule Drijen bio je zaustavljen i naređeno mu je da uđe u kulu. Bekstvo je sada bilo nemoguće. U kuli je vršeno uobičajeno saslušavanje: ko si, odakle, kuda ideš? Na nesreću, Mitrović je rekao istinu: kazao je da je hercegovački begunac. To je bilo dovoljno komandantu Drijena, turskom kapetanu, koga su njegovi ljudi oslovljavali sa „Ata-efendi“.[27] Sledećeg trenutka Mi-

---

[27] Njegovo je ime Kalasi Hac. — *Prim. autora.*

trović je bio vezan, izgažen i sa zapušenim ustima bačen u nužničku jamu. Dok je nesrećnik bez svesti ležao u krvi, dobačeno mu je nešto dvopeka. Ali, taj je dvopek prethodno bio raskvašen u mokraći. Nesrećni čovek, razumljivo, nije ni okusio dvopek. Međutim, bilo mu je naređeno da jede. On to nije mogao pošto su mu i ruke i noge bile vezane, a gadio se i na sam dodir izmeta. Tada je naišla nova serija udaraca nogom, batina i uboda. To ga je primoralo da jede. Tako je išlo celog 3. i delom 4. avgusta. Za to vreme su u Dubrovniku saznali da je Mitrovića zarobila posada Drijena. Ljudi su saletali turskog generalnog konzula i molili ga da izdejstvuje njegovo oslobođenje. Konzul je stoga pisao Muktar-paši u Trebinje i ujedno dao nalog komandantu Drijena da sa zarobljenikom ne preduzima ništa dok ne stigne dalje naređenje od komandanta vojske iz Trebinja. To je bilo dovoljno turskom „oficiru" Ata-efendiji. Odmah je naredio da se zarobljenik izvuče iz jame i izbaci iz kule. Već u sledećem trenutku taj je zarobljenik ležao mrtav u kuferu ispred kule, pogođen sa tri kuršuma. Ata-efendi se očevidno bojao da će mu njegova žrtva biti oteta te je brzo naredio da se odmah ubije. Brat ovoga nesrećnika saznao je od jednog Župljanina za njegovu sudbinu. Stoga je tog Župljanina poslao u Drijen da traži bar leš ubijenog i svoga konja. Međutim, konja je turski „oficir" već bio prodao drugom Župljaninu, a leš ubijenog hteo je predati samo ako mu se plati jedan dukat. Župljanin se tada vratio i saopštio Ata-efendijinu poruku, samo što je kao pravi Župljanin imao dovoljno prisustvo duha da kaže da Ata-efendi traži dva dukata. Brat ubijenog je platio traženi novac. Od toga je jedan dukat ostao u džepu „poštenog" Župljanina, a drugi je primio Ata-efendi koji naredi da se Župljaninu baci leš Spasa Mitrovića preko zida kufera. Za konjem je brat ubijenog mogao tragati preko austrijskih sudova, ubijenog je mogao samo sahraniti, ali ubice kazniti — nikad.

Zato je Ata-efendi odmah sledećeg dana, 5. avgusta, pod potpuno istim okolnostima, naredio da se ubije i drugi izbeglica, po imenu Sarović. I ne samo to. On je naredio da ga iseku na komade i bace psima iz kule.

Osam dana docnije, 13. avgusta, tj. u nedelju po podne, vraćao se iz Župe svojoj četi Hercegovac Đuro Tanasijević iz Zagorja; bio se tajno odšunjao da kupi hleba i vina. Društvo je istog jutra ostavio na visu u blizini Drijena. Ali dok je on bio odsutan došli su Turci iz Trebinja i njegova se četa povukla u brda. Logor te hercegovačke ustaničke čete zaposeli su Turci. Tanasijević je išao bezbrižno, bez oružja i mirno pušio čibuk. Prekasno je primetio da su pred njime Turci. Već posle nekoliko skokova bio je ranjen u nogu, a sat docnije stajao je kao zarobljenik pred Ata-efendijom. Ko si? Bez odgovora. — Kuda ideš? Opet bez odgovora Šta radiš? Isto bez odgovora. Ata-efendi se tada strahovito nasmejao. U sledećem trenutku vojnici s leđa obore Tanasijevića na zemlju, odseku mu glavu i iseku ga na komade.

Četrnaestog avgusta je jedna grupa dopisnika napravila izlet do Drijena kako bi utvrdila da li su Turci opet gospodari druma.

Sve što im o prednjim događajima nisu već ispričali brat ubijenog Mitrovića i učesnici Župljani dopunio je sam komandant Drijena Ata-efendi uz satanski sjaj u očima. „Pa čak ako i sultan oprašta raji, mi sečemo sve što se krstom krsti". To je bio odgovor Ata-efendije na predstavke, učinjene zbog ovih nečovečnih postupaka nad nezaštićenima.

Na drumu u blizini Drijena pokazao je Ata-efendi sa velikim zadovoljstvom kamenje pocrnelo od krvi i komade mesa i kostiju ubijenog Sarovića, koje psi još nisu bili požderali.

A dole sa strane ispod druma ležao je goli leš Tanasijevića, sav prekriven duboko usečenim ranama, po vratu, grudima, mišicama, butinama, cevanicama i listovima. Odsečena glava otkotrljala se malo niže. Po dubokoj rani na grudima rio je jedan pacov, dok je ivice te rane žderao drugi...

Priča se da je istog dana, 14. avgusta pre podne, u Drijenu bio još pre dopisnika lično Muktar-paša. On je, prema pričanju posade Drijena i onih oko te tvrđave, unapredio na licu mesta Ata-efendiju u čin majora. To je bila nagrada za njegovo valjano držanje kao komandanta kule Drijena.

Međutim knez Nikola je dobio izveštaj da je u Sarajevo iz Bijeljana poslat Dželadin-paša (Poljak Berzecki), sa zadatkom da prikupi pojačanja i da ih vodi natrag u Trebinje. Na osnovu ove vesti knez je izdao Peku Pavloviću nalog „da zarobi ova pojačanja", ali mu nije kazao na koji način, pošto to ni sam nije znao. Pošto je prevideo pojačanja koja su doveli Ali i Kostam-paša te je svet gunđao zbog njegove nesposobnosti, knez Nikola s pravom nije verovao da će uspeti da zarobi Dželadin-pašu. Da bi se sklonio od pretećih prebacivanja, knez je odlučio da se udalji. Pri tom mu je traženje pomoći od strane Južne vojske, koja je stajala neposredno pred velikim napadom neprijatelja, bilo dobrodošlo.

„Tu se mora odmah pomoći"! pomislio je u sebi Nikola, prekinuo svoje odmaranje, odmaršovao 15. avgusta sa 10 bataljona sa Gatačkog polja i kao vetrom nošen hitao u Crnu Goru, gde je 17. avgusta podigao svoj Glavni stan u Bjelopavlićima. Još u putu mu je stiglo utešno uveravanje da nije više potreban, pošto je kod Meduna još 14. avgusta uništena polovina turske vojske te bi, prema tome, zakasnio; pošto je i u Albaniji posao bio završen, ne bi mu preostajalo ništa drugo nego da se odmara. Ali, to nikako nije bio razlog da spreči produžetak marša jer znamo da je baš odmaranje knez Nikola više voleo

nego svoj život; naprotiv, on je marš samo ubrzao i mislio ovako: „Kad sam se u Hercegovini tako sjajno odmarao, zašto da ne provedem prijatan odmor i u Albaniji".

Međutim, volja je bila jaka, ali telo slabo. Naporni marševi su toliko zamorili velikog odmarala da nije ni stigao u Albaniju nego je sa odmorom počeo već u Bjelopavlićima, pošto je Severnoj vojsci, pod komandom svog tasta Petra Vukotića, izdao naređenje da spreči dolazak ma kakvog pojačanja Muktar-paši, a njega samog da zadrži, dok će knez sa Centralnom vojskom ostati usred Crne Gore i priteći u pomoć onome kome to bude najpotrebnije.

Iako to poneko neće možda uzeti za zlo, ipak se mora imati u vidu da je za Albaniju trenutno prestala svaka opasnost, pošto je bitkom kod Meduna turska vojska ne samo bila oslabljena za 10.000 vojnika, već je i u tolikoj meri demoralisana, da je Južna vojska mogla lako da odbije svaki eventualni novi napad. I zaista, turska Južna vojska nije bila angažovana sve do 5. septembra. Bilo bi, dakle, najpametnije vratiti se pa ili tražiti onu vezu sa Srbima za koju se zauzimao Čolak-Antić (ruski knez Bobirski), ili, pak, kao što je to već rečeno, sprečiti dolazak daljih pojačanja Muktar-paši. Ali, sada to više nije bilo tako lako jer je Muktar-pašina vojska sa pristiglih 9 bataljona narasla na 12.000 vojnika, a to znači da je bila u stanju da nadmoćno napadne jedan od korpusa koji su je okružili. Ali, nešto bi se moralo uraditi, pa makar to bio i samo pohod na Mostar čije zauzimanje, svakako, ne bi donelo velike koristi ali bi, možda, izazvalo veći priliv ustanika. Pored toga, u tom predelu je bilo lakše zatvoriti put Dželadin-paši koji se, prema pričanjima, kretao sa 14 bataljona od Sarajeva. Međutim, za izvršenje tako smelih planova bio je potreban energičan vojskovođa, a ne dremljivac.

DOGAĐAJI DO MUKTAR-PAŠINE OFANZIVE

Posle odlaska kneza Nikole iz Hercegovine, Severna vojska je brojala još 20 bataljona koji doduše nisu bili koncentrisani. Petar Vukotić, otac kneginje Milene, bio je veliki junak koji se odlikovao u bezbrojnim borbama.

Ali čovek može biti junak, a da pri tom nema sposobnosti za komandovanje vojskom koja treba da preduzme ofanzivu i vrši strategijske pokrete. Na žalost, pokazalo se da je i Vukotić bio samo smela i hrabra junačina, ali nikakav vojskovođa. On je sa oko 9.000 vojnika ostao neaktivan kod Gacka i nije učinio ništa da zadrži Dželadin-pašu koji se, sa 5 bataljona i nekoliko topova, kretao preko Stoca u pravcu Trebinja. Nije mi jasno zašto se uopšte Severna vojska stalno kretala neangažovana između Korita, Gacka i Banjana, a da se pri tom nimalo nije trudila da zatvori put od Trebinja za Dubrovnik, odakle je Muktar-paša stalno vršio snabdevanje hranom! Da je on mesto 2 bataljona ustanika postavio tamo 10 takvih bataljona, Dželadin-paša ne bi stigao u Trebinje. Ali, ne vredi kukati. Govorimo radije o činjenicama.

Čim je Muktar-paša saznao da je u Stolac stigao Dželadin-paša, smislio je dobar manevar, ali ga je slabo sproveo u delo. Naredio je, naime, Dželadin-paši da 24. avgusta krene iz Stoca ka Trebinju, a on će s njim sarađivati tako što će mu poslati u susret 2 bataljona i 600 bašibozuka. Na taj način će se u mrežu uhvatiti oni ustanici koji se nalaze na Popovom polju.

Kako je Muktar-paša naredio, tako je i urađeno. Mustaj-paša je krenuo sa 1.600, a Dželadin-paša sa 2.500 vojnika. Oni su se nadali da će svojom šestostrukom nadmoćnošću (ne računajući topove) smrviti vojvodu Musića koji je imao svega oko 700 ustanika. Kod Ravnog je došlo do borbe, ali se Musić lukavo izvukao iz zamke i sklonio na sigurno mesto. Ustanici su ovde, navodno, imali samo 6 ranjenih, a Turci 30 mrtvih.

Sada je Mustaj-paša zatražio od Muktar-paše pomoć. Ovaj mu je sledećeg dana (25. avgusta) poslao 4 bataljona (2.000 vojnika) i 4 topa. Međutim, Musić je u međuvremenu prikupio ostala odeljenja koja su se nalazila u blizini i tako je i tog dana osujećen turski plan. Besni što sa svojih 6.100 vojnika i 9 topova nisu uspeli da likvidiraju 1.000—1.200 ustanika, Turci su se osvetili nevinom stanovništvu Popovog polja zapalivši sela Arslanicu, Tulje, Vjetreno, Grepce, Čavljinu, Orahov Do, Žakovo, Dobromane, Mesare, Bukanje, Slivnicu, Lužicu i Goraždu, pri čemu su kod Osojnika prešli čak i na austrijsku

teritoriju i tu izvršili poznatu povredu granice, streljali austrijske podanike i opljačkali stoku.

Tako su Turci uspeli da bar Popovo polje očiste od ustanika. Muktar-paša je to iskoristio pa je naredio da se iz Dubrovnika prebace mnogobrojne profijantske kolone u Trebinje, kako bi priveo u delo svoju davno nameravanu veliku ofanzivu protiv Crne Gore. Sa 5 pristiglih bataljona, kojima je komandovao Dželadin-paša, njegove su snage znatno porasle tako da su sada brojale 32 bataljona sa po 400—500 vojnika, što ukupno iznosi 15.000 vojnika i 12 topova. Pored toga, on je iz Foče i Mostara očekivao još 20 bataljona čime bi raspolagao sa 25.000 vojnika i 16 topova.

Najzad je i Vukotić krenuo. On je 29. avgusta napao i bombardovao Bileću, razume se, bez uspeha. Međutim, uspelo mu je da zapleni tursku poštu sa, navodno, važnim depešama.

Trideset prvog avgusta krenuo je Muktar-paša sa 16 bataljona (7.500 vojnika) i 800 konjskih tovara hrane, da bi pre svoje ofanzive još ojačao Bileću. Ako bi mu to uspelo, nameravao je da snabde hranom i Nikšić koji su za celo vreme rata cernirali Crnogorci. Ali, Vukotić je bio na oprezi i Nikšić se nije mogao snabdeti hranom.

ČETVRTA GLAVA

RAD JUŽNE VOJSKE DO 1. SEPTEMBRA

POČETAK NEPRIJATELJSTAVA
(1–9. jula)

Još u prvom delu ove knjige spomenuo sam da je od 16.700 vojnika I poziva poslato na južnu granicu Crne Gore samo 5.700 sa 4 topa, gde su se, pošto su bili malobrojni, imali da drže samo defanzivno. Ovom se malom broju mora dodati 1.500 Kuča, 1.500 Vasojevića i oko 300 drugih dobrovoljaca, tako da je Južna vojska brojala ukupno 9.000 vojnika. Od kraja jula ovaj se broj povećao još sa 700 katolika, koji su se priključili Crnogorcima, pošto su se prethodno borili protiv njih u redovima Turaka.

Ovih 9.000 vojnika bilo je ovako raspoređeno:

Na južnom istaknutom delu Crne Gore u Crmničkoj nahiji bio je jedan bataljon pod vojvodom Mašom Đurovićem, kome je stajalo na raspolaganju još oko 250 dobrovoljaca iz susednih hrišćansko-turskih sela i drugopozivaca pod kapetanom Marićem, što znači ukupno oko 900 vojnika. Na drugom, severnom, kraju južne granice čuvao je stražu vasojevićki vojvoda Miljan Vuković. On je raspolagao jednim bataljonom pod komandom komandira Zarija Protića i sa oko 1.500 turskih Vasojevića, dakle, sa ukupno 2.100 vojnika.

U sredini južne granice, na sredokraći između Vasojevića i Crmnice, stajala je Južna vojska od 4.500 Cr-

nogoraca i 1.500 Kuča. Ovim snagama (koje su imale i 4 topa) bio je nominalni komandant Božo Petrović, knežev brat od strica i predsednik Senata, dok su stvarni komandanti bili vojvoda Ilija Plamenac, ministar vojske i sveštenik, i kučki vojvoda Marko Miljanov (Popović). Pod njima su stajali serdar Škrnjo Kusovac, vojvoda Jole Piletić, pop Đoko Pejović i komandir Jovica Markov. Knez je u početku za komandanta Južne vojske odredio ministra vojske, ali je njegov brat od strica želeo da na jevtin način pobere lovorike. Stoga je zamolio kneza da ga imenuje za komandanta, ali da mu pomoćnici budu Plamenac i Miljanov. On je, naime, ovako računao: Plamenac i Miljanov su hrabri vojnici i prilični stratezi. Stoga će se operacije Južne vojske verovatno odvijati srećno te će, prema tome, slava obasjati njega kao komandanta. A ako stvari pođu naopako krivi će biti, razume se, pomoćnici. Pored toga, ništa nije stavio na kocku jer se, usled neznatnih snaga koje su stajale pod njegovom komandom, mogao uvek izgovarati nadmoćnošću neprijatelja. Naprotiv, kolika bi tek bila slava ako bi ova šaka ljudi, naterana na defanzivu i primorana da na vrlo jakim položajima sačeka neprijatelja, ipak izašla kao pobednik?! Iz ovoga se vidi da je gospodin predsednik Senata vrlo lukav čovek koji zna da se snađe. Za divljenje je samo bezobrazluk kojim je pobede svojih potčinjenih pripisivao sebi i zato na svakom koraku primao čestitke, a od kneza nagrade. Uveren sam da on sada misli da je velik vojskovođa jer se toliko vremena trudio da druge u to uveri.

Turske snage bile su u početku rata vrlo slabe (brojale su svega 11.520 vojnika). One su, međutim, stalno rasle dok, najzad, i pored ogromnih gubitaka koje su turske armije trpele u stalnim porazima, nisu dostigle cifru od 45.000 vojnika. Ali, ni sa tolikom vojskom nije Derviš-paša ništa postigao. Gotovo nikad Turci nisu ratovali tako nesrećno kao u Albaniji 1876. godine.

To se desilo zbog toga što su se Crnogorci držali u defanzivi pri čemu su, razume se, imali tu prednost što su mogli da izaberu takve položaje koji su nadoknađivali njihovu malobrojnost i naterivali neprijatelja na ubistvene napade koje su ovi dočekivali potpuno zaklonjeni. To

je bio stari, tradicionalan, način crnogorske borbe koji im je omogućavao da odole daleko jačim turskim hordama. Istini za ljubav treba istaći to da je Severna vojska imala nesrazmerno teži položaj od Južne. Ona je morala da vrši ofanzivne operacije koje su zahtevale sposobnog stratega. Međutim, Južna je zahtevala samo hrabre ljude koji su mogli instinktivno da posednu najbolje odbrambene položaje. Time nikako ne želim da umanjim slavu Miljanova i Plamenca (jer su oni bili potpuno na visini svog zadatka), a još manje da opravdam kneza Nikolu i Radonjića. To sam spomenuo samo zato što to zahteva nepristrasnost kojoj uvek težim.

Crnogorska Južna vojska bila je, dakle, slaba i morala se držati defanzive. To ne bi bilo potrebno da su se Crnogorcima priključili Mirditi. Ovo katoličko pleme najznačajnije je među svim albanskim plemenima. Ima oko 80.000 duša, a na front bi moglo da pošalje oko 12.000 boraca. Pored toga, po Mirditima se upravljaju mnogobrojna druga plemena. Uz njih bi se mogli pridobiti i Pulati, Dukađini, Šalje itd. Čak i Malisori, iako su prema Mirditima neprijateljski raspoloženi, pristali bi za novac na saradnju. Ukratko, da su pridobijeni Mirditi možda se mogla cela severna Albanija dići na ustanak, a tih 40.000 ustanika, hrabrih kao što su Malisori i Mirditi, Porta ne bi mogla da pokori. Tada bi se i Južna vojska mogla dovesti u Hercegovinu, gde 9.000 vojnika predstavlja značajnu vojsku.

Međutim, za izvršenje ovih planova trebalo je novca, vrlo mnogo novca! Stoga i ne prebacujem knezu Nikoli što nije uspeo da podigne Mirdite na ustanak. Pa ipak, mislim da je knez ovde opet škrtario na pogrešnom mestu i da bi dobar tovar novca, bačen među najuticajnije glavare Mirdita, prevagnuo nad bolom zbog mogućnog pogubljenja Prenka. Naime, glavni razlog za nepristupanje Mirdita bio je što je Porta pretila da će u slučaju ustanka odmah pogubiti Prenka, sina njihovog kapetana Bib Dode. Narod je jako voleo sina svog pokojnog kapetana i opirao se svim ponudama kneza Nikole dok god ovaj po običaju nije drešio kesu.

Albansko pleme Kuči imalo je u tom poslu sasvim drukčije držanje.

Kuči su većinom katolici ali su, i pored toga, velike pristalice Crne Gore. Oni mogu da bace u borbu oko 3.200 vojnika. Jedan deo ovog plemena, Kuči Bratonožići, već se 1739. godine priključio Crnoj Gori, te je tu ostao i posle izvršene ispravke granice 1862. godine. Međutim, pripadnici kučkog plemena Drekalovići i dalje su bili turski podanici, živeći gotovo potpuno nezavisno od njih. Kada je rat već bio na pragu, nagovarali su Bratonožići Drekaloviće da se i oni priključe Crnoj Gori. Ovi su na to pristali, ali su lukavo odlučili da iz toga izvuku i koristi. Zato su izvestili Portu da su spremni za borbu protiv Crne Gore, ukoliko dobiju oružje. Porta je na to pristala i dala im ostraguše. Potom su Drekalovići zajedno sa Turcima krenuli iz Podgorice ka Medunu kao pojačanje za ovu tvrđavu i 4 kule. To je bilo 1. jula, tj. uoči objave rata. U toku marša su Turci, izgleda, posumnjali u Kuče i tražili od njih dokaze njihove privrženosti. Ovi su te dokaze odmah i pružili time što su prihvatali puške, pripucali na Turke i počeli da ih seku handžarom. Iznenađeni Turci su se razbežali i od potpunog uništenja su se spasili zahvaljujući samo prisustvu duha miralaja (pukovnika) Osman-bega. Kuči su se trijumfalno vratili svojim kućama sa 500 zaplenjenih ostraguša, proglašivši svoje priključenje Crnoj Gori. U međuvremenu je crnogorska vojska postepeno nastupala ka granici. Trećeg jula su Turci napali njene predstraže između Spuža i Podgorice i malo ih potisli. Petog jula su svi turski Vasojevići koji se još nisu bili digli na oružje napustili svoja sela i krenuli sa ženama i decom (tu je bilo više od 15.000 duša) onoj svojoj braći Vasojevića koji su bili crnogorski podanici. Videvši to, Turci iz jake tvrđave Berane zapalili su sve napuštene kuće i odneli sve što se moglo odneti. Vasojevići su im mogli da vrate milo za drago, ali su se strogo držali kneževog naređenja da poštede tursku imovinu.

Petog jula krenuo je sa Cetinja Božo Petrović prema vojsci pošto mu je knez izdao naređenje da po mogućstvu zauzme tvrđavu Medun (koju sam opisao još u prvom delu ove knjige). Ona je bila ključ teritorije Kuča i prema tome strategijski vrlo važna.

Turci, kojima je u početku provizorno komandovao ferik (divizijski general) Ali-paša, držali su se najpre mirno, pošto su shvatali da su isuviše slabi da otpočnu ofanzivu. Međutim, u Bar su stalno pristizali parobrodi sa vojnicima (8. avgusta su stigla i 3 parobroda sa 3.000 pušaka za neregularne trupe) tako da je turska vojska ubrzo brojala 24 bataljona nizama, 20 bataljona redifa i 24 topa. Ali, pošto je svaki bataljon imao svega 450—480 vojnika, ta 44 tabora brojala su svega nešto preko 20.000 vojnika. Da bi se predupredio crnogorski prepad na ostrva Vranjinu i Lesendru, kao i da bi se eventualno napala crnogorska obala, spremljena je jezerska flotila koja se sastojala od oklopnih čamaca „Iškodra“ i „Podgorica“. Svaki od tih čamaca imao je 80 nominalnih, a 290 efektivnih konjskih snaga, 408 tona i posadu od 65 mornara; brzina mu je bila 8 čvorova, a sagrađen je 1868. godine. Oba čamca su bila naoružana sa po dva topa od 25 funti, sistema „armstrong“, koji su se nalazili u kupoli na palubi. Ova je, pak, kao i bokovi broda, bila obložena pancirnim pločama debljine dva i po cola, a takvu ploču nisu mogli da oštete ni najteži crnogorski topovi. Sama kupola štrči na palubi, a na njoj je, kao na trupu broda, bilo mnogo puškarnica. Otvori za cevi mogli su se zatvarati pancirnim pločama.

Mnogi manji neoklopljeni parobrodi bili su pretvoreni u oklopne kad su im bokove opleli lancima za lengerisanje. Ovoj pomorskoj sili mogla je Crna Gora suprotstaviti samo dva parobroda, od kojih je jedan bio sasvim mala kneževa jahta, a drugom se moglo pridodati samo slabo naoružanje, te nije bilo preporučljivo da se suprotstavi turskim oklopnim brodovima. Zato su oba parobroda tokom celog rata ostala u Riječkoj luci.

BORBE 10. JULA

Turci su se, prirodno, hteli da osvete Kučima zbog njihovog izdajstva te su 10. jula preduzeli svoj prvi napad na teritoriju Kuča.

O obostranoj jačini nisam mogao ništa definitivno saznati. Turci su zvanično objavili da su za napad upot-

rebili 2 regularna bataljona i 500 Albanaca iz Hoti—Grude, Kastrata i Skadra, dok Crnogorci tvrde da je tu bilo 5.000—6.000 Turaka.

Bilo kako bilo, Turci su naišli na jedan bataljon Crnogoraca koji je bio poseo jake položaje i kome je ubrzo pritekao u pomoć Ljubotinjski bataljon i 300 Kuča. Posle višečasovnog puškaranja Turci su prešli u napad, ali su ih odbacili Crnogorci koji su tada i sami prešli u napad i sa svojim handžarima napravili takvu pustoš da je 200 Turaka ostalo na razbojištu, dok su ostali potpuno razbijeni. Nizami su naterani ka Podgorici, a Albanci na Kakaricku goru. Crnogorci su pri tom izgubili 30 boraca. Kako bezobzirno znaju Turci da lažu, pokazuje depeša o pobedi koju su poslali povodom ove borbe i u kojoj su broj Crnogoraca, koji su u ovom boju učestvovali, popeli sa 1.600—1.700 na 5.500. Oni su, navodno, isterali ovoliko Crnogoraca iz njihovih utvrđenja sa svojih svega 1.400 vojnika i pri tom izgubili svega 36 vojnika, dok su Crnogorci izgubili 30 oficira i 800 vojnika!!! To je više nego ono što su Francuzi lagali 1870. godine.

Istoga dana je, možda čak i u strategijskom sadejstvu, izvršen napad i na južni istureni deo Crne Gore.

Naime, Ibrahim-bej je krenuo iz Bara sa 6.000 vojnika (3.000 nizama, 900 redifa i 2.100 Albanaca) kako bi uz južnu obalu jezera prodro do Virpazara. Oba oklopna broda imala su da pomažu njegovo nadiranje.

Poznato nam je da je u tom kraju komandovao vojvoda Mašo Đurović, koji je raspolagao sa 900 vojnika. On je bio toliko naivan te je mislio da ne treba biti mnogo na oprezi, pošto mu je naređeno da ostane u defanzivi. Stoga je čuvanje granice prepustio dobrovoljcima (250 ljudi) iz Seoca, Crmnice i Godinja, dok se sa svojim bataljonima ulogorio u Pepićima. Tu mu je u više mahova javljeno da se Turci spremaju da ga napadnu, ali on u svome izveštaju o ovoj borbi dirljivo naivno primećuje: „Ja to nisam smatrao verovatnim“ (a zašto ne?) „i tim vestima nisam hteo da poverujem“.

Đurović je stoga bio jako iznenađen kad ga je 10. jula u zoru probudio jedan momak, doviknuvši mu: „Vojvodo, za ime božje, Turci su nas napali i sve će nas po-

klati!“ Đurović je brzo skočio, naredio uzbunu i pohitao na bojište. Stigavši tamo, video je kako se šaka junaka već 5 časova bori protiv 24 puta nadmoćnijeg neprijatelja što je, doduše, samo na tako odličnom položaju bilo moguće. Naime, kada su Turci u 5 časova izjutra napali, kapetan Marić je podelio svoju šačicu ljudi u dve grupe. Prva je živo odgovarala na vatru Turaka, ali se posle višečasovnog puškaranja morala povući prema drugoj. Posle toga je borba bila neizvesna dok Turci nisu, blagodareći svojoj ogromnoj nadmoćnosti, oko 10 časova zauzeli nešto zemljišta. To se desilo baš u trenutku kad je na bojište stigao vojvoda sa svojim bataljonom pa je ubrzo uspostavio situaciju. Stotinu Gluhodoljana sa zapadnog krila poslao je na gornju stranu sela Merstijepović, Sotoničane je uputio na samo selo, a Boljevčane je poslao prema donjoj strani sela. U tom rasporedu napali su Crnogorci sa neverovatnom žestinom Turke, dobro utvrđene ispod i iza seoskog zida uz put. U selu je došlo do krvave borbe prsa u prsa u kojoj su Turci proterani iz kuća i ograda na istočnom delu padine. Gluhodoljani su se kretali gornjom stranom sela prema Đuracima, Sotoničani su bili u centru, a Boljevčani na levom krilu. Međutim, Turci su pokušali da posednu istočne visove, ali su ih Crnogorci u tome sprečili. Oko podne stigla su još dva odeljenja koja su imala naređenje da drže prevoj Sutorman i Bijelu skalu, a ukoliko se neprijatelj ne bi pojavio, da dođu na bojište.

Kada su se ova dva odeljenja pojavila na visu Golik, Turke je uhvatio takav strah da su napustili osvojeni teren što je, razume se, izazvalo još žešći napad Crnogoraca, tako da im je posle tročasovne borbe najzad uspelo da oko 6 časova po podne nateraju Turke u bekstvo. Posle toga su ih gonili puna tri i po časa do Šestana, Gelostuda (Olasmuna) i Murića, gde su bila i ona dva oklopna broda koja nisu imala prilike da stupe u borbu (zbog visokih obala). Ti su brodovi, međutim, i sada Turcima odlično koristili jer su prihvatili jedan deo pobeđenih turskih vojnika i pod crnogorskom paljbom otplovili brzo za Skadar. U 8.30 uveče završena je borba koja je trajala gotovo 16 časova. Crnogorci su u njoj zaplenili 1 zastavu, konje, stoku i municiju, a zarobili su više vojnika. Prema

zvaničnim podacima oni su imali 12 mrtvih i 35 ranjenih, a po drugim izveštajima 180 vojnika (to je verovatnije). Turci su navodno izgubili 470 (sami priznaju 300) vojnika.

DRUGI NAPAD NA TERITORIJU KUČA
(16–17. jula)

Zadovoljan što su ga Turci izvesno vreme ostavili na miru, Božo Petrović nije hteo ni prstom da makne nego se ograničio isključivo na odbranu. Ali time nije bio zadovoljan Marko Miljanov. On je izjavio da je zauzeće tvrđave Medun od najveće važnosti kako bi se imala slobodna leđa. U tom je cilju potrebno blokirati tu tvrđavu i suzbiti svaki pokušaj deblokiranja. A pošto je svaki takav pokušaj mogao naći oslonac u četiri kule koje su štitile komunikaciju između Meduna i Podgorice, to se obe moraju najpre zauzeti. Plamenac se s tim saglasio, pa je najzad i Božo dao svoj pristanak. On je pri tom ovako rezonovao: „Ako stvar uspe, lovorike ću pobrati ja, a ako ne uspe, kriv će biti Marko Miljanov koji me je na to nagovorio."

I tako je 16. jula otpočelo bombardovanje kula. Jedna je bila kod Ortjeva, druga iznad Doljana, treća kod Stubice, a četvrta iznad ove.

Bombardovanjem, koje je trajalo ceo dan, razrušena je kula kod Stubice, dok su se ostale još držale.

Međutim, Turci su u Podgorici rešili da deblokiraju kulu. Stoga je sledećeg dana (17. jula) duž Ribnice pošlo iz Podgorice u Fundinu 8.000 vojnika sa 8 topova (po drugim podacima bilo je 10.000 vojnika) sa ciljem da napadnu levi bok Crnogoraca. Pošto se nisu usudili da pređu u neposredan napad, rešili su (kako bi rekao Ristov) „da se oslone na snagu artiljerije koja jedino može pobediti". Zato su oko 11 časova pre podne otpočeli sa žestokom artiljerijskom vatrom u nadi da će isterati Crnogorce iz njihovih dobrih položaja.

I pored višečasovne paljbe, nije uspela ni deblokada kula niti proterivanje Crnogoraca. Prestrašenim posadama ostale tri kule (koje, izgleda, nisu bile naročito hra-

bre) vreme se mnogo odužilo. Ti ljudi su ovako rezonovali: „Zašto da nas neprijatelj ovde steže i zašto se upuštati u neizvesnu borbu kad je spas (turska vojska) tako blizu!?“ Stoga su istrčali iz svojih kula i pojurili pravo turskoj vojsci. Goneći ih u stopu, Crnogorci su primetili kako su te posade unele zbrku u redove neregularnih trupa, od kojih su mnogi takođe počeli da beže, te se zato nisu vratili nego su odmah napali celu tu vojsku. Ni ostali Crnogorci nisu mirno gledali kako njihovi drugovi sami napadaju nadmoćnijeg neprijatelja već su iskočili iz svojih zaklona i udarili po nizamima. Jedan, pak, deo Crnogoraca nameravao je da preseče turskoj vojsci odstupnicu za Podgoricu. To je, prirodno, povećalo opštu zabunu te se sve dalo u bekstvo. Crnogorci i Kuči su ih gonili do kasno u noć sve do kapija Podgorice, pobivši usput mnoge.

Još za vreme borbe Crnogorci su poseli kule i sutradan ih uništili. Time je Medun bio izolovan i blokiran.

O obostranim gubicima kod Fundine nije ništa pouzdano objavljeno ali mi se čini da nećemo preterati ako kažemo da su turski gubici iznosili 1.500 vojnika, s obzirom na to da je uništena cela njihova zaštitnica; Crnogorci čak tvrde da su Turci tu izgubili oko 2.500 ljudi.

Dva dana posle ovog boja krenuo je iz Skadra za Podgoricu novi generalni guverner Ahmet Hamdi da preuzme vrhovnu komandu nad turskom vojskom.

BOJ KOD ŠEKULARA
(20. jula)

Na početku ovog dela pomenuo sam da je severoistočni deo Crne Gore—Vasojeviće — branilo 2.100 vojnika pod komandom vojvode Miljana Vukovića. Veći deo ovih trupa nalazilo se kod Zabrđa, na krajnjoj severoistočnoj tački zemlje, i sa velikim gnevom pratio varvarske postupke Turaka. Ali kada je 20. jula 3.000 (zvanično 4.000) Turaka iz Plava, Gusinja i Rugova napalo selo Šekulare (uz samu granicu i od Zabrđa udaljeno pola sata hoda) i htelo ga zapaliti, Crnogorci i Vasojevići nisu se mogli više uzdržati nego su prešli u napad. Radi potpo-

maganja napada ovih Turaka, iz Berana je izašlo 3.000 vojnika sa 6 topova i zauzelo položaj na brdu Ržanica, sat i po hoda jugoistočno od Berana. Vasojevići, koje su predvodili Panto Cemov, Mitar Vukov, Vaso Sajdžić, Miro Dedović i Marko Trifunović zauzeli su tada na juriš Šekulare, na šta su se Turci povukli na brdo iza sela, gde se nalazi takozvani Maslarski krš, koji predstavlja prirodno utvrđenje. Razjareni i željni osvete, Vasojevići se nisu obazirali ni na broj neprijatelja ni na stene, već su smelo napali i sam taj krš. I sa jedne i sa druge strane malo se dejstvovalo vatrom: u onoj gužvi radili su handžar, puška, pištolj, nož i kamenje. U toku borbe pala je jaka kiša i spustila se gusta magla, tako da je bilo teško naći neprijatelja. I pored toga, borba je produžena. Provalije Maslarskog krša bile su pune leševa. Crnogorski bataljon (pod komandirom Zarijom Protićem) držao je Vuković tokom ova dva časa u rezervi, jer se bojao da bi iz Gusinja moglo doći još više Turaka koji bi ga kod Andrijevice mogli napasti s leđa. Pošto se uverio da o tome ne treba više brinuti, poslao je i Crnogorce u Šekulare. Stigavši do Rijeke Marsenića, Vuković je podelio bataljon na dva dela. Jednu polovinu, pod komandirom Protićem, odveo je sam prema turskoj zastavi na brdu Ržanici, a drugu, pod donjim komandirom (potkomandir, major) Zarijom Bakićem poslao je prema Bučju na levoj obali Lima, prekoputa Berana. Odmah po prelasku reke naišao je Miljan na Turke iz Berana koji su stajali u rezervi i napao ih. Još uvek je padao pljusak i duvao vetar. Zastave su se lepršale, a trube ječale. Bez obzira na nevreme, Crnogorci su vičući jurišali na topove. Turski komandant je verovatno mislio da ne bi bilo umesno gađati neprijatelja topovima pošto je postojala mogućnost da ih on — neprijatelj — na juriš osvoji. Stoga je izdao naređenje da se topovi što brže sklone u Berane. Pošto je ovo „duhovito" naređenje izvršeno, pojurili su hrabri Turci za svojim topovima, dok je u isto vreme barjaktar uslužno ostavio svoju zastavu Crnogorcima da ne bi bez potrebe skretao na sebe pažnju. Za to vreme su Panta Cemov i Mirko Dedović zbacili Turke sa Maslarskog krša i žurili se ka Ržanici, ali tu više nisu imali šta da rade. Turci su jurili glavom bez obzira u Berane, a Crnogorci su ih gonili do

samih tvrđavskih kapija. Zatim su se vratili i sreli sa Vasojevićima, čestitajući jedni drugima pobedu.

Što se tiče gubitaka, Turci su imali 1.004 mrtva, od kojih je na Maslarskom kršu i u Šekularima ležalo 624, dok je 380 bilo na Ržanici i na putu do Berana. Ovako veliki broj mrtvih objašnjava se time što su Vasojevići poubijali i teško ranjene, tako da su se samo lakše ranjeni mogli spasti. Crnogorci su, po zvaničnim saopštenjima, imali samo 25 mrtvih i 30 ranjenih, ali ja znam pozitivno da je samo na Ržanici poginulo 37 Crnogoraca, a ranjenih je bilo mnogo više. Na osnovu jednog drugog podatka ukupni gubici Crnogoraca i Vasojevića iznosili su 200 boraca, što mi se čini verovatnim. Među mrtvima je bio i slavni junak Mitar Vukov, koji je ovde posekao 6 Turaka. Među ranjenima je bio Radule Simo i barjaktar Vuksan Kujić koji je, braneći brata i barjak, ubio 10 Turaka, dok mu najzad Turci nisu ubili brata, otkinuli mu pola barjaka, a njega samog ranili. Vasojevići su jedva sprečeni da Turcima odseku glave, te im se stoga moralo dozvoliti da na ovaj način oslobode ranjenike od muka.

Dva dana docnije diglo se 300 Crnogoraca pod vođstvom pop-Rista i na svoju ruku upalo u Albaniju. Sutradan ih je opkolilo 5.000 Turaka i oni su posle uporne odbrane do poslednjeg čoveka izginuli baš kao i 300 Spartanaca u Termopilima.

TREĆI I ČETVRTI NAPAD NA KUČE

(24—29. jula)

— Viđi skicu 3 —

Ahmed Hamdi je hteo da popravi neuspeh svog prethodnika te se odlučio da sa 15.000 vojnika preduzme nov napad na teritoriju Kuča i deblokira opsađenu tvrđavu Medun. Od ovog broja bilo je 10.000 nizama i solidnih jedinica, dok je 5.000 bašibozuka i Albanaca bilo vrlo nedisciplinovano.

Dvadeset četvrtog jula izjutra krenula je vojska iz Podgorice i, podeljena u tri kolone, nastupala koncentrično prema Medunu. Desno krilo kretalo se dolinom Ribnice za

Fundinu, da bi odavde napalo levi bok Crnogoraca. Levo krilo je nastupalo od Morače preko Doljana i Zlatice sa zadatkom da preseče Crnogorcima odstupnicu za Crnu Goru, dok je centar imao da nastupa pravo preko porušenih kula ka Medunu.

Međutim, Crnogorci su doznali za ovaj plan kao i za vreme njegovog izvršenja. Zato su sve raspoložive trupe koncentrisane kod Meduna, a 6.000 vojnika je raspoređeno prema turskom rasporedu.

Centar, kojim su komandovali vojvoda Marko Miljanov i serdar Škrnjo Kusovac, imao je da štiti front kod Meduna. Levim krilom, koje je imalo da spreči pokušaj obuhvata od Fundine, komandovao je ministar vojske Ilija Plamenac. Desno krilo, koje se najlakše moglo braniti i odakle je pretila najmanja opasnost, dato je dosadnom „glavnom komandantu" Božu kako bi mu se najzad pružilo zadovoljstvo i prilika da se posle dobivene bitke može hvalisati kako je on imao odlučujuću reč. Od svih zala izabralo se najmanje, i to tako što mu je određeno mesto gde je najmanje mogao nešto upropastiti. A zašto mu se i ne bi pružilo bezazleno zadovoljstvo da jednom stvarno „komanduje"? (Glavna su naređenja, naravno, poticala od Miljanova.) Crnogorcima, obaveštenim o neprijateljskom planu napada, bilo je sad lako da zauzmu najpovoljnije položaje i dočekaju neprijatelja čije su pokrete pratili sa kamenitih terasa kao na šahovskoj tabli.

Borba je otpočela pre podne. Turci su već izdaleka bili obasipani vatrom, pa su se upustili u višečasovni vatreni dvoboj. Crnogorci se nisu ni makli s mesta već su se ograničili na to da iz svojih kamenih zaklona obasipaju nepogrešivim pogocima redove Turaka koji se nisu usudili da jurišaju, već su takođe težili da potraže zaklone. Na taj se način vatreni dvoboj produžio do kasno po podne, kada su se Turci najzad odlučili da otpočnu sa povlačenjem. Čim su to primetili, Crnogorci su, bacajući Turke niz stenje sa handžarom u ruci, otpočeli opšti napad na Turke. Najpre su pobegle neregularne turske trupe, povukavši za sobom nizamske i redifske jedinice. Sve je to brzo bežalo sve do Podgorice. U gonjenju su najviše odmakle jedinice Marka Miljanova, koje su zapalile Lopare i još dva druga sela.

Do ove su pobede došli Crnogorci, svakako, vrlo jevtino, pošto im osmočasovni vatreni dvoboj nije naneo baš nikakve štete. A kada je došlo do borbe prsa u prsa, Turci nisu nameravali da pruže jak otpor već su svi samo gledali da svoje glave što pre sklone na sigurno mesto. Stoga nije nikakvo čudo što Crnogorci tvrde da su imali svega 45 mrtvih i ranjenih (zvanično 10 mrtvih i 20 ranjenih). Među mrtvima se nalazio i bjelopavlićki barjaktar. Gubici Turaka nisu nikada mogli biti tačno utvrđeni jer su oni sledećih dana izveli kola i prevezli svoje mrtve u Podgoricu, ali se svakako može pretpostaviti da su izgubili oko 1.000 vojnika, pošto je samo pred Medunom poklano celo jedno odeljenje Albanaca koje je brojalo 206 ljudi i bilo odsečeno od svoje vojske.

Ovim porazom se Ahmed Hamdi ipak nije dao zaplašiti.

Dosadašnje borbe sa Crnogorcima i Kučima pokazale su da su bašibozuci vrlo nepouzdan elemenat koji se ne može upotrebiti ni u odbrani, a kamoli u napadu. Oni su u više bojeva prvi pobegli, pobacali oružje i time povukli za sobom inače vrlo hrabre nizame. Hamdi-paša je čak bio prinuđen da prema nekim oficirima bašibozuka primeni vojnosudske mere. Neregularne trupe najviše su se izgovarale svojim slabim naoružanjem. Ono ih je u borbi protiv Crnogoraca koji su bili naoružani odličnim ostragušama stvarno stalno ostavljalo na cedilu. Ali je otprilike pre deset dana stiglo nekoliko parobroda sa oružjem najnovijeg tipa. Ono je podeljeno nizamima, a ovi su svoje kapslare predali bašibozucima, koji su dotle bili naoružani mahom kremenjačama. Jednim od poslednjih parobroda stigao je ovamo i Salih-paša sa jednim sirijskim bataljonom. On je prvobitno bio određen za pomoćnika Hamdi-paše, ali pošto su neregularne trupe bile bez komandanta, to je primio komandu nam njima. Njegovim prekomandovanjem na ovo bojište Porta nije napravila srećan potez, pošto je on ovde bio na službi još pre nekoliko godina, za vreme mirditskih ustanaka i, zbog raznih bezobzirnosti, ostavio je rđavu uspomenu, a naročito kod Mirdita. Taj isti Salih-paša poslat je sad ovamo baš u trenutku kada se Hamdi-paša neizmerno trudio da raznim obećanjima pridobije ratoborna mirditska plemena

za saradnju u borbi protiv Crnogoraca. Glavni mamac za Mirdite bilo je to što im je Hamdi-paša stavio u izgled da bi potomak njihovog pređašnjeg plemenskog glavara Bib Dode, Prenk, koji je bio u internaciji u Carigradu, mogao ponovo biti postavljen za guvernera njihove, mirditske pokrajine.

Nekoliko dana pre toga javio se Hamdi-paši mirditski župnik iz Kalivarije don Primus Doči, interesujući se za Prenkov dolazak. Hamdi-paša mu je obećao da će Prenk stići turskim ratnim parobrodom između 25. i 30. jula.

Kao što se vidi, Ahmed Hamdi se mnogo trudio da pridobije Mirdite, jer je znao da će se po njima upravljati i obližnja plemena Dukadjin, Matija, Dibrija, Buka Ibalija, Ksela, kao i Lješka župa.

Međutim, to pridobijanje Mirdita učinilo se Hamdi-paši suviše sporim te je, ojačan sa nekoliko bataljona sa Krita i iz Anadolije, rešio da još 28. jula pokuša nov napad kako bi izbegao da ode na sud. Stoga je 27. jula uveče krenuo sa 12.000 odabranih vojnika prema Medunu, te je još u toku noći došlo do čarki koje su se nastavile sledećeg dana u zoru. Crnogorci su ovoj snazi mogli trenutno da suprotstave samo 2.500 ljudi jer nisu verovali da će biti opet napadnuti već nekoliko dana posle krvave borbe. Ipak, šaka crnogorskih junaka nije klonula duhom već se čvrsto oslonila na svoju hrabrost i nezauzimljive položaje.

Ovog je puta Hamdi-paša rešio da ne dozvoli dugotrajno desetkovanje svojih trupa vatrenim dvobojom koji napadaču ne donosi nikakve koristi, već da na juriš zauzme crnogorske položaje.

Kako je Hamdi-paša naredio, tako je i izvršeno. Turci su veoma hrabro jurišali uz kamenite uspone gde su se Crnogorci zaklonili, a ovi su otvorili strašnu brzu paljbu iz ostraguša i revolvera na nastupajućeg neprijatelja. Turci su bili u vrlo teškom položaju. Pošto nisu mogli da odgovore vatrom, morali su trpeti da ih nepogrešivi kuršumi nevidljivog neprijatelja prosto kose, a pri tom da se penju na neverovatno strmo i krševito golo stenje, čije su se litice ređale jedna za drugom. Kad su najzad stigli pred neprijateljski položaj bili su toliko iznureni da

nisu mogli Crnogorcima da pruže otpor, pa su ih ovi ubijali ili bacali u provaliju gde su padali razmrskani.

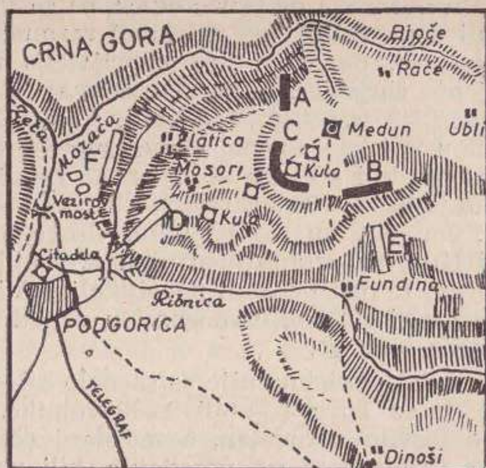
Čudnovato je, pa čak i kod neprijatelja mora pobuditi divljenje činjenica, da su Turci ovaj juriš uopšte izveli. Ali, kao što smo već spomenuli, Ahmed Hamdi je ostavio trećinu vojske — nepouzdane trupe — a sa ostalima, koji su mu bili od veće koristi nego gomila bašibozuka, krenuo je protiv Crnogoraca. Pa i pored toga Turci nisu uspeli. Jer, čim su oni izbili na visove, istrčali su Crnogorci i Kuči uz zaglušujuću viku iz svojih zaklona i sa handžarom u ruci odbacili neprijatelja. Ali, nezadovoljni time, prešli su sada Crnogorci u napad i naterali Turke u divlje bekstvo.

O obostranim gubicima nije se saznalo ništa sigurno, ali se priča da su Turci izgubili 2.000 vojnika. Ovaj mi broj izgleda sasvim verovatan, a možda je čak isuviše mali. Gubici Crnogoraca su, verovatno, bili vrlo mali i sigurno nisu izneli ni deseti deo turskih gubitaka. U depeši knezu navodi se da je, pored prtljaga, municije i velikog broja pušaka, zaplenjeno i nekoliko topova. To nije nemoguće tim pre što se taj plen potvrđuje i sa druge strane, ali bi to bila stara neizolučena oruđa, jer se o njihovoj upotrebi nije ništa čulo.

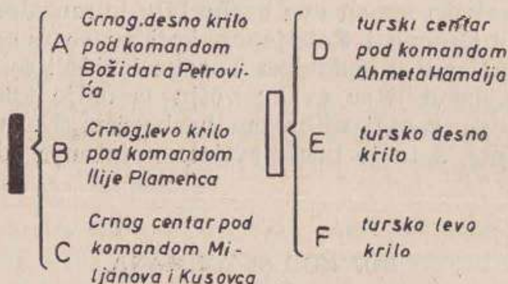
Ali, najveći uspeh ove borbe bila je moralna pobeda. Katolici iz Oraova i Zatrijepča, koji su se u poslednjim borbama nalazili u redovima Turaka i videli njihov strašan poraz, izgubili su svaku volju za dalje tako opasne napade te su, zaneti njihovom hrabrošću, 29. jula prešli Crnogorcima, a to je predstavljalo pojačanje od oko 700 vojnika.

BOJ KOD SUTORMANA
(29. jula)

Pođimo sada opet u Crmničku nahiju na bojište koje već poznajemo iz borbi od 10. jula kod Seoca. Tamo je posle pomenute pobede bezbrižno dembelisao naivni vojvoda Mašo Đurović i malo se brinuo za Turke. On je smatrao da je straža od 40 vojnika na prevoju Sutorman dovoljna da odbije eventualni turski napad. Čovek prosto

BORBA KOD MEDUNA
(24 jula)

Skica 3

ne zna da li da se više divi ovoj bezbrižnosti ili naivnosti koju Đurović otvoreno priznaje u svome izveštaju, jer se sve čudi kako su ga Turci uopšte mogli napasti.

I tako se 29. jula desilo Đuroviću isto ono što je doživeo i 10. jula. Naime, od Bara je prema prevoju Sutor-

man krenulo 3.000 Turaka i oni su, 29. jula izjutra, iznenadili ovih 40 Crnogoraca koji su tu logorovali. Ali, ovi junaci nisu pobegli već su primili borbu sa neprijateljem koji je bio 75 puta jači, nadajući se da će vojvoda biti svakako primamljen vatrom; to se i desilo, ali kada se on sa svojim bataljonom pojavio na bojištu, veći deo ovih junaka već je bio izginuo, dok su ostali bili ranjeni.

Kada su Turci primetili vojvodin bataljon, povukli su se i ušančili na obližnjim brdima Loncu, Bijeloj skali i Cukoriću (?). Crnogorci su prema njima poseli vrlo povoljne položaje. Do podne se jedva čuo po koji pucanj jer su se Crnogorci veoma tiho privlačili turskim šančevima. Oko podne nalazili su se već vrlo blizu, a da neprijatelj nije o tome ni slutio. Na ugovoreni trubni znak oni su izveli jednovremen juriš na sve turske šančeve iz kojih su iznenađene Turke izbacili. Ne dozvolivši mu da dođe k sebi od iznenađenja, nasrnuli su hrabri Crmničani kao besni i naterali neprijatelja u bekstvo, goneći ga do Tuđemile (udaljene sat hoda od Bara). Turci su se razbežali na sve strane, a mnogi su vrat slomili padajući u provalije. Dve noći se čulo kako Turci po provalijama dozivaju ranjenike (naivni vojvoda dodao je u svom izveštaju „i mrtve“), dok su kapije Bara, usled velikog straha, zatvarali i usred bela dana.

Od 3.000 Turaka vratilo se samo 2.500. Uz dirljivu naivnost javio je opet vojvoda da ima 24 mrtva i 48 ranjenih, zaboravivši da je nešto ranije rekao kako je od 40 branilaca prevoja našao samo još nekoliko ranjenika. Međutim, gubici Crnogoraca svakako nisu bili veliki i sigurno nisu iznosili preko 120 vojnika.

BORBE U AVGUSTU

Mesec jul je prošao, a tursko je oružje u Albaniji trpelo samo poraze, dok se crnogorsko ovenčalo slavom. Porta je to htela da u avgustu popravi i zato je u Bar i Skadar neprekidno slala pojačanja. U Draču, Kavaji, Kroji i Tirani zavrbovano je i poslato ovamo 1.300 dobrovoljaca. Naime, Ahmed Hamdi je hteo da Crnu Goru napadne sa tri strane: iz Bara, Žabljaka i Podgorice. U tu

svrhu je u Baru prikupio 16 bataljona sa 16 topova, u Skadru 8 bataljona i 8 topova, a u Podgorici 28 bataljona, 8.000 vojnika neregularnih trupa i 16 topova, tako da su prvih dana avgusta turske snage u Albaniji brojale 52 bataljona, 8.000 vojnika neregularnih trupa i 40 topova. Ove snage ovako je opisao jedan nemački oficir:

U pogledu turskih snaga koje sam video u Baru i Skadru, mogu kazati samo to da u celini čine dobar utisak, premda se s druge strane tvrdilo da su slabo upotrebljive. To su većinom sirijski bataljoni, sve visoki i snažni ljudi u punoj snazi, u novim uniformama i naoružani puškama „henri—martini". Kada sam se u Baru javio komandantu logora Abdi-paši, imao sam prilike da pregledam logor, pri čemu sam video najbolji red u svakom pogledu. Turske trupe su prihvatile onakav logorski i bivačni red kakav propisuje prusko pravilo, a pešadija, koja se kod Bara pripremala za službu u ratu, vežba se po strojevom pravilu nemačke vojske.

Plan Ahmeda Hamdija ne samo što nije bio rđav, nego je možda čak mogao da dovede i do uspeha, pošto je bilo više nego verovatno da bi 10.000 vojnika iz Bara ponovo napalo naivnog i bezbrižnog vojvodu Đurovića, a on ih, usled njihove ogromne nadmoćnosti, ne bi mogao zadržati. Crmnička nahija je žitnica Crne Gore, a iz nje se lako može napredovati do Cetinja, ako jače snage ne bi zatvorile taj put. Međutim, takvih snaga nije bilo pri ruci. Uopšte, Turci su učinili veliku grešku time što su stalno tvrdoglavo nastojali da upadnu baš u Bjelopavličku nahiju, koju su branile glavne snage, dok je Crmnicu štitilo svega 800 vojnika.

Ali, pre no što je Ahmed Hamdi mogao da pristupi izvršenju svog plana, bio je brzo smenjen, onako po turski i pozvat na odgovornost u Carigrad. On je otputovao 18. avgusta, ali je docnije oslobođen krivice.

Njegov je naslednik postao mušir (feldmaršal) Mahmud-paša. On je rođen u Lavovu, bio je poljski Jevrejin, po imenu Frojnd, učio je za rabina, a docnije je prešao u islam (to je lako uradio pošto nije mogao dvaput da bude obrezan) jer je u sebi osećao ljubav prema vojničkom pozivu. I zaista, on je pokazivao neverovatno mnogo hrabrosti. Dotle je bio u Bejrutu kao ferik-paša

(divizijski general) odakle se obratio Ministarstvu vojske sa predlogom da ga imenuje za vrhovnog komandanta albanske vojske; on bi smirio Crnogorce u roku od nekoliko dana, ali ga prethodno treba unaprediti za muširа. Turci su bili toliko naivni i pristali su na ovu ponudu. Međutim, taj je čovek stvorio sebi u Albaniji velikog neprijatelja u svemoćnom Safet-paši koji je zato, posle bitke kod Meduna, izdejstvovao njegovo neodložno hapšenje i opozivanje. Neki tvrde da je opšte obrazovanje Mahmud-paše bilo potpuno zanemareno i da je jedva znao da čita, dok drugi tvrde obratno. Isto su tako podeljena mišljenja i u pogledu njegovih vojničkih sposobnosti.

Čim je stigao, novi komandant je poništio plan Ahmeda Hamdija i odlučio da celu vojsku koncentriše u Podgorici i da se na Crnogorce baci samo na jednoj tački kako bi ih zdrobio svojom nadmoćnošću.

Ali, još pre no što je mogao da privuče trupe iz Bara i Skadra, saznao je da Medun trpi oskudicu u vodi. Pošto mu se istovremeno učinilo vrlo korisnim da rastereti jako pritešnjenog Muktar-pašu, odlučio je da sa raspoloživom vojskom odmah napadne i da ne sačeka dolazak ostalih trupa (vidi skicu 4 i 5).

Stoga je, odmah po svom dolasku, rasporedio trupe od Podgorice do s. Serči (udaljenje od 1 milje). Podaci o jačini tih trupa su različiti. Crnogorci tvrde (zvanično) da je tu angažovano 28 bataljona nizama, a Turci (zvanično) svega 14. Po jednom drugom izvoru tu je bilo angažovano 17 do 18 bataljona nizama. Ako uzmemo ovaj srednji broj i ako računamo da su ovi sveži bataljoni koji su tek došli iz Sirije brojali po 700 vojnika (formacijsko brojno stanje je bilo 770), izlazi da je tu angažovano ukupno 12.000 nizama. Pošto je Mahmud-paša raspolagao još sa 5.000 Albanaca i 3.000 Zejbeka,[28] to bi se ovaj broj slagao sa opštim mišljenjem po kome je napad izvršen uz učešće 20.000 Turaka i 14 topova.

Da ne bi usled eventualnog neuspeha pretrpeo tako strašan poraz kakav su i do sada Turci podnosili bežeći

---

[28] Zejbeci su misirske trupe, naoružane dugim noževima. Učestvovali su i u ratu 1862. pokazavši izvanrednu hrabrost. — *Prim. B.P.* i *T.N.*

nezaklonjeni ispred Crnogoraca, Mahmud-paša je izdao čudnu naredbu. Naime, trupe između Podgorice i s. Serči su nekoliko dana vrlo sporo napredovale i na svom putu podigle mnogobrojna utvrđenja, čiji je zadatak bio da prikupe trupe, posle eventualno odbijenog napada, i spreče opšte rasulo. Da su, pak, Turci bili napadnuti još u toku marša, mogli bi se iz ovih utvrđenja uspešno braniti. Kao što se vidi, Mahmud-paša je računao na poznatu upornost kojom se Turci brane iz utvrđenja, ali je pri tom zaboravio da bi to svakako uspelo kad bi se radilo o odbrani, dok se iz primitivnih utvrđenja ne može zaustaviti vojska koja se nalazi u paničnom bekstvu. To je iskustvo imao da stekne i sam Mahmud. Trinaestog avgusta uveče preduzeo je on sve potrebne mere da bi sutradan preduzeo najsilniji — peti — napad na teritoriju Kuča.

Dve su kolone imale da napreduju iz Podgorice preko Doljana ka Medunu. One su obrazovale levo krilo čiji je oslonac i baza bila Podgorica sa novopodignutim spoljašnjim utvrđenjima. Jedna je kolona stajala između s. Serči i Podgorice, obrazujući centar. Ona je imala da maršuje na Fundinu. Dve druge kolone obrazovale su desno krilo koje je stajalo kod s. Serči, ali je još iste večeri napredovalo do Dinoša, dok je rezerva ostala u s. Serči. Četrnaestog avgusta izjutra produžilo je desno krilo marš do Ribnice iznad Fundine, dok je centar stigao u samu Fundinu. Rezerva se postavila u Dinoše. I levo krilo je napredovalo prema Doljanima. Kada je tamo stiglo i kada su centar i levo krilo bili na Ribnici, Mahmud-paša je dao znak za opšte i koncentrično napredovanje ka Medunu.

Crnogorci su zauzeli položaj na ivicama stenovitih terasa koje su vodile ka Medunu. Bilo ih je 5.000 vojnika, odnosno 4 bataljona Crnogoraca kojima su komandovali Marko Miljanov, serdar Škrnjo Kusovac, pop Đoko Pejović i komandir Jovica Markov (ovaj je komandovao bataljonom Martinića koji se u bici najviše odlikovao); sem toga, tu je bilo i 2 bataljona Kuča kao i 700 nedavno prebeglih katolika. Ukupno je, dakle, bilo 2.800 Crnogoraca, 1.500 Kuča i 700 katolika. Ovih 5.000 vojnika, izuzev dve rezerve od po 300 vojnika, obrazovalo je jedan jedini beskrajan streljački stroj. Crnogorci su, prirodno, još od pre

nekoliko dana primetili nastojanja i pripreme za obezbeđenje napada koje je vršio Mahmud-paša. Stoga su zauzeli odbrambeni položaj i istovremeno izvestili o predstojećem opasnom napadu na kneza Nikolu koji je, kao što nam je poznato, na ovu vest požurio sa Gatačkog polja u Danilovgrad da bi se na vreme — mogao odmarati.

Oko 9 časova pre podne počelo je pet turskih kolona da se penje prema Medunu. U prvoj su se liniji nalazile neregularne trupe i to na levom krilu Zejbeci, a kod ostalih triju kolona Albanci. Mahmud-paša je verovatno mislio da ih ovako bezbrižno žrtvuje. Da bi sprečio eventualnu neposlušnost i kukavičluk, on je naredio nizamima da smesta pucaju na neregularne trupe čim primete da ne nastupaju ili beže.

Što su Turci više napredovali, Crnogorci su se povlačili sa najnižih ivica kamenitih terasa naviše, održavajući pri tom neprekidnu žestoku vatru. To je trajalo puna tri časa — do podne. Pri tom je najviše napredovala turska centralna kolona tako da je prošlo mnogo vremena dok su krilne kolone stigle na istu visinu.

U podne se vatreni dvoboj pretvorio u višečasovno puškaranje.

Usled tog beskrajnog i, očigledno, besciljnog puškaranja odozdo naviše Turci su se, kao i uvek, fizički i moralno zamorili. Disciplina je u jedinicama počela da popušta, a vođstvo je izgubilo čvrstinu i preciznost. Isti je slučaj, izgleda, bio i u turskom Glavnom štabu, jer je naređeno opšte nastupanje na gotovo okomite stene, a da prethodno nije bio zauzet nijedan crnogorski položaj i time stvoren prekid u neprijateljskom streljačkom stroju. Kolone su otpočele pokret ali, razume se, bez uspeha; štaviše, time su bile samo desetkovane bliskom vatrom Crnogoraca. To je bio momenat krize. Najpre je došlo do zastoja u napredovanju, zatim su se turske kolone kretale čas desno, čas levo, da bi najzad, jedna po jedna, počele da traže zaklon u pozadini. Te odstupajuće kolone povukle su za sobom kao magneti strelce iz prve borbene linije, ovi su povukli druge delove turskog streljačkog stroja, a svi ovi delovi zajedno potisli su unazad i one svoje kolone koje su još čvrsto stajale. To je bilo karakteristično kolebanje jednog nesmotrenog i zato neuspelog napada.

Vatra Crnogoraca postajala je sve žešća, a vika pa čak i urlikanje sve zaglušniji, dok se najzad pojedini Crnogorci nisu u smrtonosnim skokovima drsko spustili sa svojih visova. Povukavši za sobom i druge, uleteli su među Turke u čoporima kao đavoli sa isukanim handžarima. Sa Boleka, Dučića i Koca bacali su se besno Crnogorci u rojevima na Osmanlije. U tom se trenutku tursko kolebanje pretvorilo u odstupanje, bekstvo, potpuno rasulo. Turski bataljoni počeli su, istina, ne odjednom, ali zato zaista nezadrživo, jedan za drugim, da beže kao sumanuti. Svaka taktička jedinica, svaki borbeni poredak raspadali su se u haotičnu gomilu begunaca. Badava su vikali i urlikali oficiri koji su čak i ubijali pojedine begunce. Ali šta je to vredelo kad su čak i generali, koji su ovog puta bili stvarno na čelu svojih trupa, što se inače nije dešavalo, bežali već pri samoj pojavi Crnogoraca. Naročito velikom brzinom bežanja odlikovao se Muhamed[18a]-paša, težeći da svoju uvaženu ličnost skloni na sigurno mesto. Salih-paša, komandant neregularnih trupa, uradio je baš kao i onaj oficir koji se stavio na čelo svojih vojnika što su bežali i uzviknuo: „Moji vojnici ne beže već slede primer svoga komandanta!" A pošto je mislio da svojim potčinjenim mora uvek služiti kao primer, postarao se da im pokaže kako se brzo može umaći samo ako postoji dobra volja.

Međutim, panika je nezadrživo povukla sve za sobom te su se u toj jurnjavi Crnogorci izmešali sa Turcima. Desno i levo zviždao je po vazduhu handžar i svaki udarac ovog, kao brijač oštrog, oružja obarao je po jednog Turčina. Još veću pometnju stvorio je crnogorski bataljon koji je sa Morače pao Turcima u bok. Šančevi, koje je Mahmud-paša smatrao kao spasonosno utočište, pokazali su se beskorisnim, jer begunci nisu pokazali nimalo volje da ih brane. Na taj način su Crnogorci zauzeli 25 šančeva u prolazu goneći Turke pred sobom kao zečeve u hajci, ubijajući ih i sekući im glave.

Gomile begunaca i gonilaca podelile su se u dva glavna pravca — prema Podgorici i Dinošima. Spoljna utvrđenja i tvrđavski topovi kod Podgorice, a mnogobrojni šančevi sa rezervom kod Dinoša, spasli su begunce i zaustavili go-

[18a] Pisac očigledno misli na Mahmud-pašu. — *Prim. prev.*

nioce. Posle tročasovnog klanja već je bila pala i noć, tako da je mrak otežao gonjenje.

Samo je Mahmud-paša pokazao hrabrost. Sa jednim jedinim bataljonom Tripolitanaca pokušao je da od Crnogoraca spase onih 14 topova. Zagonetno je kako mu je to uopšte uspelo. Crnogorci ga, verovatno, nisu primetili, jer su u svom izveštaju pomenuli da su Turci ovog puta ostavili topove kod kuća. Topovi, dakle, nisu upotrebljavani jer Božo inače to ne bi mogao izričito naglasiti. Pa gde su se onda nalazili artiljerija i paša? Na ovo pitanje Mahmud-paša nije dao odgovor, iako je sam jednom dopisniku ispričao sledeće:

Kad su Crnogorci napali, svi su bataljoni i sve neregularne trupe pobegli dođavola i ostavili me na bojištu sa jednim bataljonom Tripolitanaca i 14 topova. Nemoguće je bilo održati se; vojnici nisu pobegli samo do logora već čak u Podgoricu — gonjeni od Crnogoraca sve do na puškomet od tvrđave. U međuvremenu je pao mrak i Crnogorci me verovatno nisu ni primetili. Nikako se drukčije ne može objasniti to što se nisu dokopali svih topova koje ja, sa oko 700 vojnika, ne bih mogao držati. Svakako, Crnogorci me nisu napali; ja sam tu ostao celu noć i krenuo sutradan u 11 časova pre podne u Podgoricu neuznemiravan od Crnogoraca.

Crnogorci, znači, nisu zaplenili tih 14 topova samo zahvaljujući pukom slučaju. Pa ipak, plen je bio dosta velik: 5.000 ostraguša, 19 zastava, 5 konjskih tovara sablja i jatagana, 98 tovara municije, jedna cela transportna kolona, šatori, oružje i tako dalje. Turci su imali 4.700 mrtvih (uključujući tu i poklane teške ranjenike) i više od 5.000 lako ranjenih. Crnogorci su, navodno, imali samo 200 mrtvih i 350 ranjenih, ali mi se čini da je drugi izvor, od 700 ljudi, verovatniji. Više ih, nikako, nije bilo. Među mrtvima nalazilo se 7 oficira i 4 barjaktara. Koliki je bio bes Crnogoraca vidi se već po tome što je sam Martinićki bataljon odsekao 2.000 glava i zaplenio šest zastava. Perjanik Novak Milošev posekao je svojim handžarom 17 Turaka, dok su se mnogi mogli pohvaliti da su odsekli po 10 glava.

Na žalost, u prilog istini mora se konstatovati da su neki katolici odsekli jedanaestorici Turaka noseve. To su oni naučili od samih Turaka, ali je to ipak bio jedini slučaj u toku celog rata. Jedan dopisnik tvrdi da mu je

jedan paša priznao u poverenju da je u bici kod Meduna samo nizama poginulo, ranjeno ili nestalo (pobeglo) 9.000 i da je među njima bilo 5 pukovnika i 14 majora. U tom slučaju bi ukupni gubici izneli najmanje 13.000 vojnika.

Mahmud-paša je naredio da se formira ratni sud koji je osudio kukavičke oficire. Međutim, stvar je tekla sasvim drugačije. Ceo taj postupak baca novu svetlost na tursko pravosuđe. On nam pokazuje kako čak i jedan mušir, iako je u potpunosti izvršio svoju dužnost, ne može, usled mnogih intriga, nikada da bude siguran za svoj položaj i život. Mahmud-paša je bio razrešen dužnosti komandanta i pozvat u Carigrad, dok su kukavički oficiri, već osuđeni, bili pomilovani carskim fermanom.

Prilikom dolaska u Carigrad paša je bez saslušanja bačen u zatvor Ministarstva vojnog gde je 36 časova bio bez sveće, vode i hleba. Vojni savet u Carigradu, pred kojim je imao da opravda poraz kod Meduna, sačinjavali su: predsednik Halim-paša, upravnik policije Omer Fevzi-paša, mušir Safet-paša, ministar vojni i divizijski general Tahir-paša, Hasan Ruždi-paša i Arif-paša. Mahmud-paša je bio optužen, između ostalog, i da je kao mito primio ruski novac, dok je kao razlog navedeno to da je — Jevrejin.

Mahmud-paša je bio u vrlo teškom položaju jer je svuda bio omrznut. Naime, mrzeli su ga Safet-paša jer je s njim bio u neprijateljstvu; ministar vojske — zato što je Mahmud svu krivicu bacio na kukavičke generale, od kojih je u bežanju najbrži bio baš ministrov sinovac, a ostali zato što je u početku rata naredio da se strelja nekoliko dobrovoljaca — muslimana, koji su vršili zloupotrebe prema hrišćanima. Mahmud-paša je tražio javno saslušanje i najzad je kao i Ahmed Hamdi bio oslobođen.

Muhamed i Salih-paša su tako isto bili smenjeni i pozvati u Carigrad.

Vratimo se sada ratnim događajima.

Pune tri noći posle bitke ložili su Turci na Kakarickoj gori veliku vatru da bi tako lakše prikupili zalutale. Koliko je mnogo takvih bilo vidi se iz činjenice da su Crnogorci pronašli po gudurama i špiljama mnogo grupa Turaka, od kojih je 240 poubijano, dok su ostali umakli.

Devetnaestog avgusta napao je Marko Miljanov albansko selo Selište, čiji su stanovnici bili pristalice Turaka i zarobio 45 Albanaca. Istog dana krenulo je 8 bataljona sa 8 topova posade Skadra parobrodima za Hum. odakle su pošli za Podgoricu. To je urađeno po naređenju tek prispelog novog generalnog guvernera Mustafa-paše, koji je i vojsku iz Bara pozvao u Skadar da bi je istim putem poslao u Podgoricu, gde su se plašili crnogorske ofanzive.

Dvadesetog avgusta stigao je u Podgoricu Derviš-paša,[29] novoimenovani naslednik Mahmud-paše; doveo je dva tabora; 28. avgusta stigao je u Skadar i Džemil-paša, a pošto su stalno stizala nova pojačanja (za 10 poslednjih dana stiglo je 4 bataljona crnaca, 3 bataljona Egipćana, 8 bataljona bašibozuka i 7 bataljona Zejbeka), to je Derviš-paša 1. septembra raspolagao sa 56 bataljona i 54 topa, od kojih je vrlo mnogo raspoređeno po kulama.

Međutim, Crnogorci su neprekidno uznemiravali turske položaje u Podgorici i oko nje, pri čemu su Turci proćerdali ogromne količine baruta, gađajući iz utvrđenja dan i noć. Dvadeset četvrtog avgusta rasprsnuo se u Podgorici jedan top i ubio 20, a ranio 40 vojnika, jer je tada barutni magacin odleteo u vazduh. Besna zbog toga, podigla se poznata podgorička rulja i ubila jednog popa iz Vukovca i jednog hrišćanina iz grada. Ovo je nedelo bilo osvećeno jer je 4 dana kasnije jedan crnogorski leteći odred prodro sve do Podgorice i spalio 80 kuća iz istočnog predgrađa.

Derviš-paša je u početku možda mislio na invaziju s jezera, pošto su ratni brodovi često izviđali obale, ali se najzad odlučio za napad na teritoriju Kuča. On je neopravdano uživao glas sposobnog generala, pošto se pokazao još nesposobnijim od svojih prethodnika. Sem toga, on je bio strahovito nezgodan čovek koji se sa svima posvađao, a sve provincije u kojima je gazdovao doveo je

---

[29] Derviš-paša je došao očevidno nešto kasnije, jer kako Vuković navodi u svom dnevniku, obaveštenje o dolasku Derviš-paše u Skadar stiglo je u crnogorski Glavni stan tek 11/23. VIII; 14/26. VIII još je bio u Skadru, a za dolazak Derviš-paše u Podgoricu i njegovo preuzimanje komande saznalo se tek 18/30. VIII. — *Prim. B.P.* i *T.N.*

svojim sitničarskim gnjavljenjem do ustanka. Takav je slučaj bio sa Hercegovcima i Mirditima. Već sada je te ljude strašno ogorčio jer im nije hteo izručiti davno pristiglog „princa“ Prenka. Vrenje je postalo tako jako da su turska naselja koja su ležala uz Mirdite zatražila i dobila posadu. Sam Skadar je morao da dobije posadu od pet bataljona nizama, a Bibečić Salih-paša dobio je nalog da vojnički organizuje stanovnike Skadra i Malesije, ali je pri tom naišao na otpor.

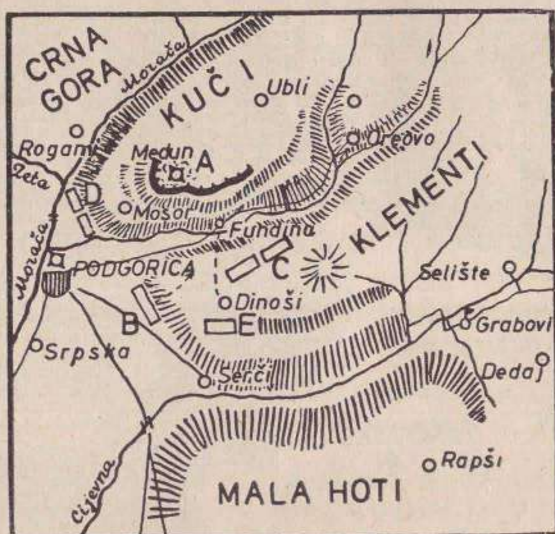
Sada moramo da naknadno zabeležimo još dve borbe koje su se odigrale u Vasojevićima. Na žalost, o tome nemam nikakvih dokumenata, te se moram ograničiti na kratak zvaničan izveštaj o čijim podacima nisam u stanju da dam tačan sud. Tako izveštaj od 15. avgusta glasi:

Danas je 5.000 Turaka iz Plava i Gusinja napalo Vasojevićku nahiju ali ih je vojvoda Miljan Vuković naterao u bekstvo, nanevši im gubitke od 350 vojnika, dok je sam imao svega 5 mrtvih i 8 ranjenih.

29. avgusta ponovilo je ovaj napad 6.000 Turaka ali sa istim uspehom. Turci su u borbi kod Buča izgubili 200 vojnika, dok smo mi imali samo 4 mrtva i 15 ranjenih.

Ove su se dve borbe završile, bez sumnje, crnogorskim uspehom, ali će podaci o brojevima, bar što se tiče sopstvenih gubitaka, zahtevati malu ispravku.

Time smo opisali događaje u avgustu. Puna dva meseca je crnogorsko oružje sjajno odbijalo sve turske napade, ali je sada zapretila nova opasnost i ne bez strepnje se očekivao osvetnički pohod Derviš-paše sa njegovom ogromnom vojskom.

BITKA KOD MEDUNA
(14 avgusta)

A — *vatrena linija Crnogoraca*

B — *turski centar (1 kolona)*

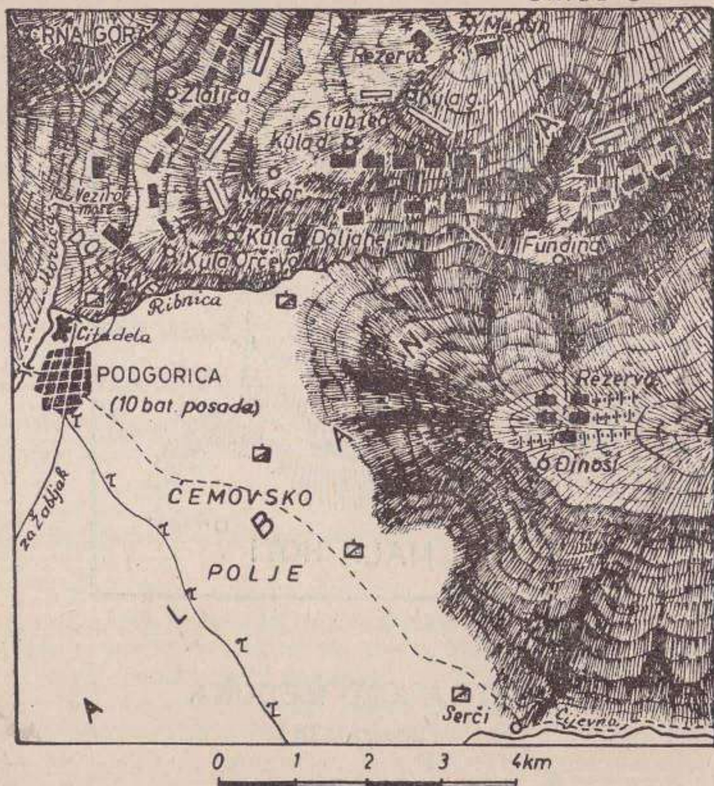
C — *tursko desno krilo (2 kolone)*

D — *tursko levo krilo (2 kolone)*

E — *rezerva*

Skica 4

Skica 5

BITKA KOD MEDUNA *(detaljno)*

14. avgusta 1876.

Legenda

Crnogorski vatreni položaji — turska konjica

Turski bataljoni — topovi

Položaji oko podne

Skica 5

PETA GLAVA

DOGAĐAJI DO DUGOG PRIMIRJA

(od 1. septembra do 1. novembra)

DOGAĐAJI U HERCEGOVINI DO PRIMIRJA

(od 1. septembra do 6. oktobra)

Severno ratište napustili smo poslednjeg dana avgusta, kad smo saznali da je Muktar-paša izvršio nekoliko pokreta, kako bi Nikšić mogao snabdeti hranom. Naime, pošto su klanac Duga i Banjani bili u rukama Crnogoraca, rešio se Muktar-paša na jedan manevar kako bi svoj plan sproveo u delo. Sa 20 bataljona krenuo je za Klobuk, kao da hoće da upadne u Crnu Goru, dok je 10 bataljona pod Dželadin-pašom poslao ka Banjanima. Ako bi se sada Vukotić, kao što se Muktar-paša i nadao, na vest o pretećoj invaziji Crne Gore, vratio u zemlju, Dželadin bi imao da kroz Banjane brzo prodre u Nikšić i da ovu tvrđavu snabde hranom. Ako se, naprotiv, Vukotić ne bi ni maknuo, on je nameravao da prodre ka Cetinju, jer je mogao da računa na brza i znatna pojačanja. Naime, Muktar-paša je dobio izveštaj da je 31. avgusta krenulo iz Mostara preko Nevesinja prema Bileći 10 bataljona redifa pod Fuad-pašom, a sledećih 10 treba da pođe odmah posle njih. Sa ovim pojačanjima on bi raspolagao sa 52 bataljona ili 25.000 vojnika, dakle, više nego što su brojale sve tri crnogorske vojske zajedno sa ustanicima.

Vukotić je saznao o maršu Muktar-paše za Klobuk, ali je smatrao da je to lažni manevar koji bi imao za cilj

da ga odmami od klanca Duge. Zato se i zadovoljio slanjem 2 bataljona u Grahovo, a sam je ostao na mestu. Kad je to video Muktar-paša, odlučio je da upadne u Crnu Goru. Trećeg septembra izjutra krenule su turske trupe i zapalile prva dva crnogorska sela Nudole i Zaslap. Kod ovog se razvila borba sa 500 Crnogoraca koji su se na brzu ruku skupili iz okoline. Posle kratke čarke Crnogorci su se povukli u Grahovo uz gubitak od jednog mrtvog gde su stigla i dva bataljona koje je uputio Vukotić i još 200 Krivošijana, koji su požurili iz Boke Kotorske da pomognu svojoj braći u borbi protiv nevernika.

Muktar-paša se nije usudio da maršuje dalje sa svojih 11.000 vojnika. Stoga je naredio da visove oko Grahovca posednu trupe Sulejmana, Mustafe i Sava-paše, dok je prema Grahovu poslao samo prethodnicu. Tu je ona 4. septembra zapalila nekoliko kuća i ubila dva crnogorska ranjenika koje je našla, ali su odmah naišli Crnogorci, napali je i odbacili. Da su Turci imali gubitke vidi se iz toga što je u Trebinje stiglo 8. septembra mnogo ranjenika. Pred sam upad Turaka u Grahovo povukle su se sve izbeglice i mnoge crnogorske porodice na austrijsku teritoriju.

Muktar-paša je sa svojim glavnim štabom ostao u Klobuku, gde mu je 5. septembra Šakir-paša doveo iz Trebinja 5 bataljona.

Međutim, Crnogorci su zauzeli visove Omutić i Bojanje brdo i time sprečili Turcima dalje napredovanje. Zato je Muktar-paša povukao od Grahovca svojih 8 bataljona i ušančio se kod Zaslapa Brstanog i s. Kosi.

U Klobuku je dobio izveštaj da su ustanici, pod vođstvom Zimonjića i Sočice, zauzeli for Zlostup na klancu Duga i pri tom zarobili 90 vojnika i zaplenili 150 konjskih tovara municije, 200 tovara hrane, 7 jahaćih konja i 10 volova, a da je sam for porušen. Ljutit zbog toga, on je izbio iz Zaslapa i zapalio selo Petkoviće.

Istovremeno je u zatvor u Trebinje bacio Dželadin-pašu zbog neposlušnosti. Osmog septembra izjutra doveo je Šakir-paša kao pojačanje opet 5 bataljona. Istog dana je prema turskim izveštajima 2.500 Crnogoraca napalo desno krilo Muktar-pašino, ali su ih odbila dva turska bataljona. Pri tom su, navodno, zauzeli i tri crnogorska

šanca. Međutim, o ovoj zaista neverovatnoj priči Crnogorci ne znaju ništa i tvrde da tu nije bilo nikakve borbe.

Međutim, ni Vukotić nije sedeo skrštenih ruku. Pošto je bio uveren da je Muktar-paša čvrsto rešio da nastupa ka Cetinju, ostavio je oko Nikšića 4 bataljona radi sprečavanja deblokade ove tvrđave, odnosno snabdevanja njene posade i požurio sa ostalim trupama za Grahovo, u nameri ne samo da spreči nadiranje Turaka, već i da ih opkoli i prinudi na predaju. Za izvršenje ovog zadatka stajalo mu je sada na raspolaganju ukupno 16 bataljona ili 9.500 vojnika i 4 topa. Na prvi pogled možda i izgleda ludo ako bi neko pomislio da će sa tako malim snagama primorati na kapitulaciju vojsku od 25.000 vojnika i 16 topova. Ali, to ne bi bilo baš nemoguće ako bi Muktar-pašu domamili dalje u unutrašnjost Crne Gore gde ima mnogo zgodnih položaja koji i neznatnim snagama omogućuju da se mnogobrojna vojska prinudi na predaju. Međutim, kod Zaslapa, naslonjeni na nezauzimljivu tvrđavu Klobuk i u stalnoj vezi (obezbeđenoj sa 3 kule) sa Trebinjem (koje je bilo udaljeno svega 5 sati hoda), bili su Turci sigurni da neće biti opkoljeni osim ako bi se Nikola sa svojih 10 bataljona, umesto da se stalno odmara kod Danilovgrada i u Gumancima, požurio ovamo, zauzeo Grančarevo i tu se utvrdio; tada bi Muktar-paša bio uhvaćen u mišolovku. Bataljone, koji bi možda došli da ga spasu, verovatno bi mogli odbiti reorganizovani ustanici iz Popovog polja (pod komandom Musića i Vukalovića) i ona 4 bataljona kod Nikšića. Knez Nikola, izgleda, nije hteo da mu se prebacuje što se samo on odmara i besposliči pa je primorao čitavih 10 bataljona da ga podražavaju.

Za to vreme su se i ustanici malo pokrenuli. Peko Pavlović je 11. septembra napao profijantski konvoj za Klobuk koji je pratilo 6 bataljona. Pošto je rasterao pratnju koja je ostavila 70 mrtvih, zaplenio je konvoj i 50 konja. To se desilo nedaleko od Arslanagića mosta kod Grančareva.

Istog dana zauzeo je i Trifko Vukalović dva turska šanca u oblasti Korjenića, a sutradan i šanac kod Begovog korita južno od Klobuka.

Za to vreme kod Grahovačkog brda i Zasiapa, odnosno Bojanjeg brda i Omutića, stajali su jedni prema drugima jako utvrđeni Turci i Crnogorci, ispaljujući povremeno po koji metak na čarkaše i čekajući akciju protivnika. Naime, za obe strane je na ovim položajima bilo zgodno da ih neprijatelj napadne.

Noću 14/15. septembra održavana je iz turskih šančeva jaka vatra na crnogorske položaje, ali je ujutru prestala. Oko podne su 4 turska bataljona sa Grahovačkog brda izvršila ispad u pravcu glavnog crnogorskog šanca na Omutiću te se, i pored jake kiše, razvio pravi vatreni dvoboj. Od 3 časa nadalje besnela je provala oblaka usled čega je borba malaksala. To strašno nevreme dovelo je najzad do zastoja. Turci su se povukli u svoje šančeve, ostavivši na bojištu 34 mrtva. Nevreme i provale oblaka trajali su i dalje.

U međuvremenu su vođeni pregovori za zaključenje primirja i oni su 18. septembra doveli najzad do primirja koje je trajalo do 25. septembra. Bilo bi umesno da se ovde donekle osvetle ti diplomatski potezi.

U toku crnogorsko-turskog rata stvorio se oko kneževe ličnosti najpre na ratištu, a zatim i na Cetinju, postepeno pravi diplomatski kor, tako da su, sem Nemačke i, razume se, Turske, sve evropske velesile imale u Crnoj Gori svoje diplomatske predstavnike. Prvi se tu našao, i to još od početka rata, ruski predstavnik, odnosno njihov generalni konzul iz Dubrovnika, državni savetnik Jonin. A pošto život u logoru, a pogotovu u crnogorskom ratnom logoru, nije mnogo prijatan, Jonin se ubrzo vratio u Dubrovnik odakle je hteo da, kao i ranije, opšti sa knezom diplomatskim putem. Međutim, početkom avgusta je u Glavni stan kneza Nikole ponovo stigao austrougarski potpukovnik Temel i tu ostao. Smesta se na to Jonin ponova uputio u brda i ne samo što je i on ostao, nego je izdejstvovao da mu se dodeli pukovnik Bogoljubov kao ruski vojni stručnjak. Krajem avgusta stigao je u crnogorski Glavni stan predstavnik Italije, konzul Durando, a nekoliko dana kasnije i predstavnik Francuske, konzul grof Čekaldi-Kolona; 30. septembra (tj. kad je primirje već bilo produženo) stigao je na Cetinje engleski diplomatski predstavnik, generalni konzul Monson.

Red po kome su u Crnu Goru stizali diplomatski predstavnici nikako nije slučajnost, već tačan odraz razvoja istočnog pitanja.

Rusija je, prirodno, morala da na licu mesta bude prva, kako bi svom štićeniku dala blagoslov pred ratni pohod. Austro-Ugarska je odmah potom zauzela drugo mesto, kako bi kneza Nikolu stalno podsećala na to da lepi san o zauzeću Hercegovine mora ostati samo san, jer će inače dovoz hrane preko Risna i Kotora odmah biti prekinut. Najmlađa od svih velesila poslala je u pravi čas svog predstavnika Durandoa pošto su se velesile rešile na posredovanje i Italija, kao potpuno neutralna, izabrana da pregovara u Beogradu i na Cetinju. Čekaldi je pri tom imao da sekundira Durandou. Diplomatski kor je zaista vrlo dobro znao da iskoristi raspoloženje u kneževom Glavnom stanu. Pozivu konzula za primirje Crna Gora je izašla ususret.

Pošto su velike sile saopštile knezu Nikoli poverljivo naređenje Porte da se turske trupe uz crnogorsku granicu uzdrže od svih ofanzivnih operacija, zamolile su ga da i on izda svojim komandantima odgovarajuća naređenja. Stoga su komandanti korpusa dobili naređenje da se drže strogo u defanzivi. Blokirana vojska Muktar-paše ne sme da menja položaje, a opsednute tvrđave Nikšić i Medun ne smeju se deblokirati. Svaki pokušaj protiv ovih odredbi biće sprečen oružjem, a odgovornost će pasti na turske vlasti. Pri ovim pregovorima Englesku je zastupao italijanski predstavnik sinjor Durando.

Po isteku primirja Srbija je odbila da ga produži, a Crna Gora se kolebala. Tada se na pozornici kao *deus ex machina*[30] pojavio engleski predstavnik Monson. Iako je Srbija najenergičnije produžila ratovanje, Monson je umeo da nagovori Crnu Goru na ponovno produženje primirja. Engleska nikad ranije nije imala kod kneza Crne Gore svog diplomatskog predstavnika kako bi izbegla i senku priznanja njene nezavisnosti od Turaka. Ovog puta je cilj opravdavao sredstvo i predstavnik „gordog Albiona" požurio je da na Cetinje stigne 30. septembra, dva dana pre nego što istekne prvi produžetak primirja. Knez se tada nalazio u šetnji jašući za Crmnicu, ali je to odmah

[30] Kao „grom iz vedra neba". – *Prim prev.*

prekinuo i vratio se na Cetinje. Šestog oktobra bilo je zaključeno drugo produženje primirja, a što su istog dana nastavljene borbe za to krivicu snose isključivo Turci.

Uskoro ćemo videti kako je do tog došlo, a sada ćemo opisati događaje koji su se odigrali za vreme primirja.

Knez Nikola je za vreme primirja napustio svoje dosadašnje odmaralište, tj. Glavni stan u Gumancima na Zeti, i stigao 20. septembra na Cetinje da bi se ovde odmarao. Bilo je samo primirje, ali ga je knez Nikola proširio u pravi „kneževski mir“. Međutim, čudnovato je to što on svom zarobljeniku, Osman-paši, nije davao odmor te ga je 28. septembra na datu časnu reč pustio na slobodu.

Turci su, naprotiv, bili manje miroljubivi jer su to primirje iskoristili da obilno snabdeju Trebinje, Bileću i Klobuk, pa su vršili čak i koncentraciju trupa. Šakir-paša, bivši hercegovački mutesarif, doveo je 6 bataljona redifa i 2 tabora bašibozuka (Arabljana). Dva su druga bataljona stigla preko Foče. Sa ovim pojačanjima Muktar-pašina vojska brojala je 52 bataljona. Ali, naređenje vlade da u Hercegovini regrutuje 2.000 muslimana nije mogao izvršiti, jer su se ovi ljudi, sumnjajući u srećan ishod rata, bekstvom spasli od regrutovanja. Tako je čak i kod bašibozuka u Konjicu izbila pobuna. Mola-beg je otpočeo da pregovara sa uglednim hrišćanima Mostara sa ciljem da potpuno izmiri hrišćanske i muslimanske elemente. Međutim, ti su pregovori, zbog velike suprotnosti, ostali bezuspešni.

DOGAĐAJI U ALBANIJI DO PRIMIRJA

Poznato nam je da je Derviš-paša raspolagao 1. septembra sa 56 bataljona (35.000 vojnika) i 54 topa, ali se od toga veliki deo morao ostaviti po bezbrojnim utvrđenjima. Pa ipak, njemu je ostalo više nego dovoljno trupa da preduzme svoju davno pripremanu veliku ofanzivu protiv Crne Gore.

Drugog septembra je 8 bataljona sa 20 brdskih topova preduzelo izviđanje u dolini Morače, a 4 bataljona sa nekoliko poljskih topova izvršilo je prividan pokret i otvorilo vatru na jedno pogranično selo. Sutradan su se vratili uz neznatne gubitke.

Petog septembra izvršile su dve napadne kolone iz Spuža demonstraciju prema Bjelopavlićima do Martinića i Piperske Ćelije, dok je iz svih utvrđenja od Podgorice do Spuža održavana živa topovska paljba protiv crnogorskih položaja ispod Meduna. Oba prividna napada odbijena su uz velike gubitke, a crnogorske glavne snage pod Božom Petrovićem nisu se dale odmamiti od svog glavnog položaja u blizini Meduna. Stoga je Derviš-paša odustao od nameravanog napada iz Podgorice na teritoriju Kuča kod Meduna.

Zato je smislio drugi plan. Naime, on je hteo da se u vidu klina uvuče između teritorije Kuča i Crne Gore. U tu svrhu krenuo je sutradan sa 18.000 vojnika (20 bataljona nizama, 3.000 bašibozuka i 3.000 Zejbeka). Polovinu je ostavio s ove strane Zete kao rezervu, a sa 9.000 vojnika i 6 topova nastupio je do Trijepča i Doljanske glavice, koje su bila posela 2 bataljona Crnogoraca (1.200 vojnika) pod komandom Boža Petrovića. Crnogorci su puna 3 časa izdržavali jaku vatru koja im je, zahvaljujući njihovom jakom položaju, nanela samo malo štete. Ali su imali nešto gubitaka kad su u dva maha preotimali od Turaka položaje i ponova ih gubili. Tada je iz Sjenice na teritoriju Kuča stiglo pojačanje od 3 bataljona (1.800 vojnika), te su turski položaji bili i po treći put zauzeti. Bilo je 5 časova kada su svi Crnogorci naleteli na neprijatelja sa isukanim handžarima, probili njihovu liniju na dva mesta i gonili ih u stopu. Derviš-paša se zbog toga razljutio i naredio da se puca u sopstvene begunce. Time se metež toliko povećao, da se 1.000 Turaka, koje su gonili Crnogorci, udavilo u Morači kod Rognja.

Bitka kod Trijepča stajala je Turke 3.000 vojnika (uključujući tu i utopljenike) i 3 zastave. Sami Turci priznaju da su izgubili 2.700 vojnika. Crnogorci tvrde da su imali samo 67 mrtvih i 122 ranjena, dakle, isto kao i kod Vučjeg Dola. Ova sjajna pobeda demoralisala je Turke u tolikoj meri da je ofanziva Derviš-paše bila odložena za čitav mesec dana.

Sledećeg dana (7. septembra) bilo je još manjih čarki na Kakarickoj gori i kod Vezirovog mosta.

Osmog septembra napali su Turci crnogorske predstraže u blizini Riječine. Čim su Vasojevići pritekli u po-

moć, oni su potukli i gonili Turke sve do Kolašina, popalivši usput turska sela, a naročito s. Drpi i Smail-aga. Vasojevići iz Lipova pali su na desni bok Turaka i spalili selo Vojkoviće.

Dvanaestog i 13. septembra zauzeli su Vasojevići kule Polimlje, Kruševo, Previju i Sućesku, i to na takav čudnovat način da vredi o tome podrobnije govoriti. Naime, te 4 kule prekidaju vezu između Srbije i Crne Gore te je stoga bilo vrlo poželjno da se zauzmu. Njihovom zauzimanju pomogao je puki slučaj.

Turci iz Plava i Gusinja nameravali su, kao i ranije, da u oblasti Kuča udare Crnogorcima u leđa. Glavni komandant Vasojevića vojvoda Miljan Vuković blagovremeno je saznao za ovu tursku nameru i saopštio je potčinjenim komandantima. Posavetovavši se o tome kako će najbolje osujetiti ovaj turski plan, oni su se najzad složili da u blizini Berana ostave oba komandanta — Pantu Cemova i Vasa Sajdžića sa nešto vojnika radi osmatranja, a sa ostalom vojskom da izvrše prepad na kulu Kruševo. Time bi Plavljani i Gusinjani morali da dođu u pomoć Kruševu, a od oblasti Kuča da dignu ruke.

Za prepad na kulu Kruševo izvršene su specijalne pripreme. Za dvoja obična dvoosovna kola istesani su od debelih bukovih dasaka štitovi koji će stajati odozgo, spreda i sa obe strane. Oni su bili visoki 7 stopa i tako debeli da ih puščano zrno nije moglo probiti. U tako zaštićenim kolima bilo je mesta za 10 vojnika. Zatim su gužve od kučine natopljene katranom i gasom, u flaše sa gasom umetnut je luč i to je preliveno katranom. Najzad je u volovske mešine ušivena velika količina baruta i na taj način su izrađene „mine".

Sve ove stvari kao i rastavljena kola i štitove preneli su ljudi noću od s. Vojoviće preko planine Stubice do Kruševa. To je za svakog bio velik teret tako da su blizu Kruševa ljudi stigli vrlo umorni. Pošto su se iza jednog brežuljka odmorili, vojvoda Miljan je sa svojim pomoćnicima izabrao zgodno mesto gde su se kola ponova sklopila.

U toku tih priprema podelio je vojvoda svoju vojsku na nekoliko delova. Najpre je izabrano 20 vojnika za kola; od njihovog uspeha ili neuspeha zavisio je ishod celog

poduhvata. Zatim je poslao Trifuna i Luku Golubova da sa svojim jedinicama zauzmu položaje u pravcu Plava i Gusinja i oteraju Turke koji bi eventualno došli u pomoć Kruševu. Komandir Zarija Protić, sa 200 vojnika iz svog bataljona, bio je određen da opkoli samu kulu i štiti podilaženje kola. Potkomandira Zariju Brkića, sa njegovih 400 ljudi, i Marka Trifkovića sa njegovom jedinicom, postavio je vojvoda iza jednog visa u rezervi.

U međuvremenu su kola i štitovi bili sklopljeni, a sav ostali ratni materijal stavljen je u njih. U kola je ušlo po 10 ljudi koji su ih otiskivali jakim motkama kao čamce na vodi. Međutim, tek što su kola prešla nekoliko koraka, već ih je posada kule počela da gađa. Na to je Zarija Protić naredio svojim vojnicima da na kulu otvore plotunsku paljbu. I pored najžešće vatre, oboja kola su se približila do same kule, na što je vođa Trako Mikić odmah naredio da se na kulin krov od šindre baci zapaljiva smesa. Najpre su zapaljene gužve od kučine, natopljene katranom i gasom, a zatim su stavljene u procepe lučevih cepki i tako bačene na krov kule. Komandant kule Mahmud Redžepagić naredio je tada nekolicini vojnika posade da kroz otvore na krovu kundacima gase vatru. Na to je Trako Mikić odmah zapalio luč i ugurao ga između procepa i krova. Šindre su se odmah zapalile, ali je i ovu vatru posada ubrzo ugasila.

Međutim, puškaranje između kule i odreda Zarije Protića se nastavilo, usled čega su se napadači u kolima počeli osećati vrlo nelagodno. Tada je iz kola iskočio Trako Mikić sa tri druga. Pošto su stali uz sam zid kule, zapalili su petardu i ubacili je kroz puškarnicu u unutrašnjost kule. Posle nekoliko trenutaka čuo se pravi topovski pucanj. Petarda je eksplodirala. Najveći deo pušaka posade bio je ućutkan. Istog trenutka su ova četvorica zapalila još veću petardu i ubacila je kroz istu puškarnicu. Posle eksplozije ove petarde ućutkan je i ostatak pušaka u kuli. Na to su iz kola iskočili i ostali napadači, razvalili kapiju i pojurili sa isukanim handžarima u unutrašnjost kule. Nekoliko ljudi je pobijeno, drugi su se predali, a ostatak je ubijen još prilikom eksplozije petardi. Tako je zauzeta kula Kruševo, koja je za samo 3 časa sravnjena sa zemljom.

Još istog dana opkolio je vojvoda Miljan i ostale 3 kule. Kulu Polimlje opkolili su Trifunović, Laban i Savo Perov sa polovinom svog ljudstva. Kulu Sućeska opkolili su Zarija Protić, Miro Dedović i Radoje Čukić sa pola bataljona, a Previju — staro Karađorđevo utvrđenje — potkomandir Zarija Bakić i stari junak, kapetan Zode Radunović, opet sa pola bataljona.

Čim je Ali-bej saznao za zauzeće Kruševa i napad na kule Polimlje, Sućesku i Previju, pozvao je odmah na oružje sve Turke Plava i Gusinja i napredovao sve do Pepića nadomak kula. I pored toga što je imao 4.000—5.000 vojnika, osećao se slabim da napadne Crnogorce i kule oslobodi. Zato je Husein-bega Redžepagića poslao Derviš-paši u donju Albaniju da od njega traži pojačanja, umesto da mu ih odvede.

Posade triju pritešnjenih kula potpuno su srušile svoje krovove zbog požara na kuli Kruševo. Ali je iduće noći padala strašna kiša te je ljudstvo, uz ostale neprilike, mnogo propatilo i od kiše. Pošto im niko nije došao u pomoć, sledećih dana predale su se sve tri kule: Polimlje sa 36, Sućeska sa 54 i Previja sa 60 vojnika posade. Među ovima se nalazilo i nekoliko begova iz porodice Redžepagića, kao i nekoliko junaka iz Nikšića, Sjenice i drugih turskih varoši. Svi su vojnici zarobljeni, a ostale je vojvoda Miljan pustio rekavši im: „Sultanove kule neka čuvaju nizami, a vi poturice čuvajte svoje sopstvene domove". Tada su i poslednje tri kule sravnjene sa zemljom. Tokom ove akcije zaplenjeno je mnogo municije i nekoliko ostraguša koje je vojvoda Miljan podelio kao nagradu onoj dvadesetorici vojnika koji su kulu Kruševo napali iz kola.

Pred samo primirje Derviš-paša je još jednom stidljivo pokušao da se učvrsti u Crnoj Gori.

Naime, on je 11. septembra prešao visove Veljeg brda, spustio se na crnogorsko zemljište Pipere — pa se ulogorio oslonjen na Spuž i navedene visove. Usled pojave jakih crnogorskih odreda sa dva pravca, turska vojska je sutradan napustila položaje koje je držala i povukla se ka Podgorici i Spužu. Derviš-paša je sa glavninom ostao u Spužu, a ostatak vojske je pod Džemail-pašom ostao u

Podgorici. Počev od 12. septembra padala je stalno jaka kiša, usled čega je Morača veoma nadošla.

Pokušaj jednog turskog oklopnog broda da 14. septembra bombarduje Virpazar osujetili su topovi kule Vladičine koja se nalazi na brdu iznad ovog mesta. Ja ipak ne verujem da su crnogorske granate pričinile lađi i najmanju štetu.

Za vreme primirja Derviš-paša je pojačao svoju vojsku. U Podgoricu su stigli Krupovi topovi, a 1.000 Albanaca (ne od Mirdita) odazvalo se njegovom pozivu. U Baru se 15. septembra iskrcalo 8 bataljona i 2.100 konja. Međutim, Derviš-paša je poslao u Bosnu 4 tabora Albanaca (redifa). Tako je posle primirja raspolagao sa 62 bataljona ili 35.000 vojnika i 60 topova.

Posada tvrđave Medun zamolila je od crnogorske opsadne vojske lekove za ranjenike i bolesnike, a pored toga i hranu sve dok se ne odluči da li će biti zaključen mir ili će se i dalje ratovati. Crnogorski Crveni krst poslao je odmah u Medun ne samo lekove već i jednog lekara.

Međutim, Turci se sa Mirditima nisu mogli pogoditi. Naime, otkako je njihovog kapetana Prenka zadržao Derviš-paša u Skadru, oni su zauzeli tako preteći stav da se za zaštitu Skadra moralo detašovati 8 bataljona. Derviš-paša je najzad morao popustiti pošto je mladić tvrdoglavo odbijao da pristane na borbu protiv Crne Gore. Tako je Prenk pušten na slobodu, pošto je imenovan pašom i odlikovan Orđenom Osmanije, a obećao je da će ostati neutralan.

Ni Malisori nisu hteli ni da čuju o nekom svom kontingentu za tursku vojsku. Štaviše, oni su kod Huma krvavo odbili tursku rekviziciju koja je radi toga i došla.

Pošto su Zejbeci bili isto toliko pljačkaši kao i Čerkezi, Derviš-paša je morao nekolicinu da strelja.

BOJ KOD KLOBUKA

Što se tiče vojnog položaja ratujućih strana, on je za Turke izgledao 2. oktobra sjajan. Muktar-paša je privukao k sebi 8 bataljona redifa (4.000 vojnika) koji su spre-

čavali vezu između Srbije i Crne Gore, a pošto je 1. oktobra stigao iz Foče u Trebinje i bataljon od 600 Albanaca, turske su snage u južnoj Hercegovini brojale 60 bataljona ili 30.000 vojnika sa 16 topova, ne računajući posade Mostara, Stoca, Gacka, Nevesinja, Foče, Nikšića itd.

U Albaniji je Derviš-paša dobio ponovo pojačanje i izvršio regrutovanje čime su njegove snage narasle na 68 bataljona ili 40.000 vojnika sa 60 topova. Crnogorce je, dakle, ugrožavalo 128 bataljona kojima su mogli da suprotstave samo 40 bataljona. Međutim, to je samo na izgled bilo nepovoljno. Stvari u suštini nisu stajale tako rđavo. Muktar-paša je u Zaslapu sa 25.000 vojnika i 8 topova bio gotovo okružen, a u svojim rukama je držao samo jedan pojas Crne Gore, dug pola sata hoda.

Derviš-paša je u Spužu imao koncentrisanih 55 bataljona ili preko 30.000 vojnika sa 36 topova, ali nije znao kuda da krene. Pored toga, njegove su se trupe još dobro sećale sramnih poraza u tri bitke, tri boja i u 12 većih borbi i bile su toliko demoralisane da je izgledalo opasno voditi ih protiv Crnogoraca. Medun i Nikšić su od početka rata bili cernirani i trpeli su glad. Crnogorci, koji su se svuda borili protiv nadmoćnijeg neprijatelja i postigli tako sjajne pobede, postali su stoga obesni i sa tolikim su prezrenjem gledali na Turke, da ih ni trostruka, četvorostruka pa ni petostruka nadmoć ne bi sprečila da napadnu neprijatelja hladnim oružjem. Stoga su mirno posmatrali kako se broj od 24.000 Crnogoraca suprotstavlja masi od 70.000 Turaka. Još nam je u sećanju kako se engleski predstavnik Monson trudio da kneza Nikolu pridobije za ponovno produženje primirja. U tome je najzad i uspeo, ali je knez Nikola postavio uslov da se blokirane tvrđave i Muktar-pašina vojska mogu snabdevati hranom samo pod kontrolom Crnogoraca. Ovaj su uslov Turci odbili kao nečastan. Zato je knez naredio Peku Pavloviću da ponovo otpočne sa neprijateljstvima i Muktar-paši preseče dovoz hrane. Na to je Peko sa tri bataljona poseo 4. oktobra sela Vrbno, Dubočane, Jasen i Dobričevo, proterao Turke i ugrozio Grančarevo. U ovim su borbama pobijena 23 korjenička bašibozuka, dok su ustanici imali samo 1 ranjenog. Petog oktobra zatvorio je i Musić sa Melentijem drum iz Dubrovnika za Trebinje.

Turci su tada popustili i pristali na crnogorsku kontrolu, te je 6. oktobra zaključeno primirje na neodređeno vreme, na što je Pavlović odmah dobio naređenje da se povuče u Omutić. I Musić je morao da oslobodi dubrovački drum. Međutim, nisu mogli pozvati natrag vojvodu Anta Dakovića koji je imao zadatak da se sa 7 bataljona postavi između Trebinja i Klobuka i na taj način opkoli Muktar-pašu, jer je ovaj samovoljno krenuo ka Ljubinju.

Zato je 6. oktobra prema Muktar-pašinoj vojsci stajalo samo 9 bataljona ili 5.000—5.400 vojnika, koji nisu imali ni pojma o tome da će Ahmed Muktar-paša podmuklo prekršiti primirje, jer su ga o njegovom zaključenju obavestili. Zbog toga su izgovori Muktar-paše u kojima on tvrdi da nije bio obavešten o zaključenju primirja neumesni. Pošto mu do sada nije uspelo da Crnogorce savlada u otvorenim borbama, računao je na prevaru. Zato je 7. oktobra u 3 časa napao Bojanje brdo (posednuto sa 4 bataljona koji su činili crnogorsko desno krilo) sa dve strane i iznenadno tukao neprijatelja, pošto su predstraže jednog hercegovačkog bataljona spavale snom pravednika.

Iznenadni napad sa toliko nadmoćnim snagama zbunio je Crnogorce, tako da su ih Turci proterali do Mirotinskih dolova i zauzeli 3 njihova šanca. Na to je dojurio Vukotić sa ostalim trupama, a pošto su u međuvremenu i ostali došli sebi od iznenadnog napada, prešli su sada svi zajedno u napad na četiri puta jačeg neprijatelja. Oni su uspeli ne samo da povrate izgubljeno zemljište, već i da na juriš zauzmu turske položaje, nateravši Muktarpašinu vojsku u bekstvo i, goneći je do Klobuka, zauzeli su položaj na brdu Kosmač. Stoga i nije bilo preporučljivo da ih i ovde napadnu, utoliko pre što je bilo već 7 časova uveče, a sama borba je trajala punih 16 časova. Gubici Crnogoraca bili su: 51 mrtav i 103 ranjena (zvanično 45 mrtvih i 78 ranjenih). Međutim, gubici neprijatelja bili su mnogo veći. On je imao 850 mrtvih, 650 ranjenih i 15 zarobljenih. Bitka je u jednom momentu bila došla u kritičnu fazu pošto se Muktar-paša, obilaskom Ilinog brda, našao crnogorskim bataljonima na boku. Tada je situaciju spasao hrabri komandir Mitar Bjelov koji je, prezirući smrt,

uveo u borbu svoja dva bataljona (Cetinje i Njegoš) i odbacio Turke sa visova na koje su se već bili popeli.

Kakve bi tek bile posledice da je Daković sa svojih 7 bataljona, umesto pred Ljubinjem, bio toga dana kod Grančareva, kao što mu je i bilo naređeno! Pucnjava topova bi ga sigurno namamila ka Klobuku te se može zamisliti kakav bi tek poraz pretrpeli Turci da su u bekstvu iznenada videli pred sobom 4.000 novih Crnogoraca. Zar se tada ne bi ponovio Vučji Do?

Sutradan je Muktar-paša ponovo debušovao i iznenadio Crnogorce koji nisu ni slutili da bi se pobeđeni mogao odlučiti na takvu smelost. Muktar-paša je opet osvojio dva šanca, ali su ih Crnogorci odmah povratili. On sam je posle toga stajao uz samu crnogorsku granicu, gde je ostao do svršetka rata. Dva su ranjena Crnogorca zarobljena i predata turskoj bolnici. Kada je Muktar-paša saznao za to, naredio je da im se odseku glave, pošto muslimanska vera ne dozvoljava samilost prema zarobljenim nemuslimanima. Naime, Muktar-paša je bio fanatični musliman.

BOJ KOD LJUBINJA

Ranije sam pomenuo kakva bi bila korist za Crnogorce da je u boju kod Klobuka vojvoda Anto Daković sa svojih 7 bataljona (4.000 ljudi) napao Muktar-pašu s leđa. To je imao i da uradi ali pošto je, navodno, saznao o pojačanjima koja su u pokretu od Stoca, iznenada se na svoju ruku udaljio i napao Ljubinje.

Posadu ove varoši odlučno su potpomogli meštani. Ona je izdržala gotovo ceo dan, nadajući se stalno snagama koje će je deblokirati.

I stvarno, od Stoca su nastupala 2 tabora. Međutim, Daković se nije dao zbuniti već im je ususret poslao jak odred koji ih je naterao u divlje bekstvo. Odmah zatim je Ljubinje zauzeto na juriš. Tada je nastalo strašno klanje koje se završilo spaljivanjem cele varoši, pri čemu je u požaru izgoreo ostatak posade pa i nekoliko žena. Ovaj je boj stajao Turke 1.500 mrtvih, dok su Crnogorci imali svega 34 mrtva i 99 ranjenih; zaplenili su 1.250 ovaca i koza, 150 goveda i 50 konja. Smatra se da je Daković

prihvatio ovakav način vođenja rata (paljenjem) pod uticajem vapijuće želje za osvetom ustanika iz Popovog polja kojima je Muktar-paša u avgustu spalio 14 sela. Daković je ipak uzet na odgovornost jer je, nasuprot izričitoj zabrani kneza, palio u ratu. Pored toga, knez Nikola je povodom toga izrazio stranim predstavnicima svoje iskreno žaljenje i nezadovoljstvo.

Komandu nad 7 bataljona preuzeo je tada Peko Pavlović. Da bi nešto uradio, otpočeo je 13. oktobra „opsadu" Bileće. Da bi se oslobodilo to mesto, došlo je odmah 5 bataljona pod komandom Šaćir-paše. Iako je Pavlović bio gotovo dvostruko jači, odstupio je bez borbe, pošto je protivnika veoma precenio. Ipak mislim da to za Peka predstavlja veliku sramotu, jer se pred neprijateljem ne odstupa dok se čovek ne uveri u njegovu nadmoćnost.

U to vreme se vrlo živo pregovaralo oko primirja ali je knez Nikola odbio šestomesečno primirje koje mu je nudila Porta.

Osamnaestog oktobra se Osman-paša ponova vratio na Cetinje.

Dvadeset trećeg oktobra se kod Klobuka razvila beskrajna obostrana topovska paljba. Tom prilikom je porušen novi drveni most preko Trebišnjice kod Grančareva, a time je Muktar-paša bio odsečen od Trebinja. Ali to, pri onako slabom vođenju rata, nije imalo nikakvih posledica.

Muktar-paša je hteo da se osveti zbog spaljivanja Ljubinja pa je poslao 200 nizama i 1.500 bašibozuka da od Trebinja do Neretve rekviriraju svu stoku, opustoše sva polja u dolini Šume i spale sva još neoštećena sela.

Pad Meduna[31] pobudio je opštu bojazan da će pasti i mnogo jača i daleko važnija tvrđava Nikšić. Naime, ona još od 20. avgusta nije primila nikakvu hranu, usled čega je trebalo otpustiti čak neregularne trupe posade. Krajem meseca se Muktar-paša najzad odlučio da za deblokadu pošalje 20 bataljona, na šta je Vukotić svoju opsadnu vojsku, koja se sastojala od 4 bataljona, pojačao još sa jednim bataljonom i 3 topa. Pošto su ustanici na klancu Duga držali 3 jaka utvrđena položaja, ne možemo

---

[31] Medun je pao 8/20. X — *Prim. B.P.* i *T.N.*

pretpostaviti da bi 8.000 Turaka uspelo da uradi ono što u junu nije uspelo Muktar-paši sa 20.000 vojnika protiv samih ustanika. Ali, primirje je svemu učinilo kraj.

BITKA KOD DANILOVGRADA

Nezadovoljan što ima na raspolaganju samo 68 bataljona, Derviš-paša je izdao nov proglas Albancima, ali je time uspeo da dovede samo 300 vojnika iz Skadra. Sposobne za vojsku Albance koji se nisu odazvali ovom pozivu, verovatno nije mnogo vređalo to što su im Turci označili kuće krstovima.

Pre nego što budemo prešli na ofanzivu Derviš-paše, opisaćemo boj kod Lipova.

Četvrtog oktobra je 1.500 Turaka iz Kolašina napalo selo Lipovo čija je posada brojala 450 Crnogoraca. U zvaničnom izveštaju stoji samo da su Turci bili odbijeni, ostavivši na licu mesta 450 mrtvih, dok su ranjene odvukli. Crnogorci tvrde neverovatnu stvar — da su imali svega 1 mrtvog i 12 ranjenih.

U međuvremenu je i Derviš-paša završio pripreme i 8. oktobra otpočeo ofanzivu. Ne može se tačno navesti jačina njegove vojske. Neki tvrde da je raspolagao sa 30, a drugi opet sa 50 bataljona. Slažem se sa poslednjim brojem jer ne mogu da shvatim zašto bi Derviš-paša, koji se nikad nije osećao dovoljno jakim i koji je stalno tražio pojačanja, od svojih 68 bataljona poveo u borbu samo 30. Ako se odbije 18 bataljona posade, više je nego verovatno da je on krenuo sa 50 bataljona ili 30.000 vojnika i sa 36 topova. Sa ovom je, dakle, vojskom upao 8. oktobra iz Spuža u Bjelopavlićku nahiju, poseo vis Visočicu i preko dana održavao živu artiljerijsku vatru u pravcu Martinića, nadajući se da će ovo selo, čija je posada brojala svega 3 crnogorska bataljona, zapaliti i time proterati neprijatelja, u čemu je najzad i uspeo.

Sutradan (9. oktobra) krenuo je ka Maljatskim visovima na kojima je bio 1 bataljon sa perjanicima (ukupno 650 boraca). Ostala 2 bataljona vodio je ministar vojske pop Ilija Plamenac Turcima pravo u bok. Ali pošto je sa 1.800 boraca bilo nemoguće pobediti 30.000 neprijatelj-

skih vojnika koji su imali i toliku artiljeriju, Crnogorci su se morali povući, a Derviš-paša je poseo Maljatske visove.

Međutim, crnogorska Južna vojska bila je spremna za opšti napad. Još se sećamo da se ona sastojala od 4 bataljona Crnogoraca i 3 bataljona Kuča i katolika. U Danilovgradu se nalazilo 10 bataljona koje je knez tamo doveo, a koji su više od mesec i po dana sedeli skrštenih ruku. Tako je Južna vojska imala sada 17 bataljona, od kojih su se kod Meduna morala ostaviti ona 3 bataljona Kuča radi sprečavanja deblokade ili ispada. Za napad na Derviš-pašu stajalo je, dakle, na raspolaganju svega 14 bataljona ili 8.400 boraca. Sa tim snagama trebalo je napasti četiri puta jačeg neprijatelja i to na otvorenom polju. To je bio tako težak zadatak i teško da bi uspeo i u sukobu sa protivnikom manje nesposobnim od Derviš-paše. Ali je ovde bog rata očigledno bio na strani Crnogoraca.

Desetog oktobra je Derviš-paša polako i oprezno napredovao ka Danilovgradu koji je od turske granice udaljen svega jednu milju.

Vojvoda Plamenac je sa svoja 3 bataljona odstupao korak po korak, braneći svaku stopu žestokom vatrom, tako da je plašljivi Derviš-paša mogao napredovati samo brzinom puža. Međutim, vojvoda Stanko Radonjić je odjednom napao od Zagarča i udario na levi dok Turaka otvorivši tako jaku vatru, da su Turci od njegova 4 bataljona pomislili da ih ima dvaput više. Stoga se nisu ni usudili da ga napadnu, bojeći se da se Crnogorci ne pojave i sa drugih strana. Ali, baš do toga je i došlo kad je vojvoda Jole Piletić sa dva bataljona prešao Spušku ravnicu i reku Zetu, zauzeo u pozadini neprijatelja Velje brdo i spremao se da ga napadne.

Napadnut tako sa tri strane, Derviš-paša se obeshrabrio i nije više znao šta da radi. Ako imamo u vidu da su Crnogorci angažovali ovde samo 9 bataljona koji su, pored toga, odvojeno krstarili oko 50 turskih, ne možemo da shvatimo zašto Derviš-paša nije pokušao da se ugura između ta tri crnogorska odreda i da ih pojedinačno uništi svojim nadmoćnijim snagama (koje je, pored toga, podržavalo još i 36 topova). Zar se može pretpostaviti da će 5.400 vojnika, podeljena još i u tri odreda, u sukobu na

otvorenom polju, izići kao pobednik iz borbe sa masom od 30.000 vojnika koju podržava tako jaka artiljerija?

Dok se Derviš-paša još kolebao, stigao je izveštaj zbog koga je odmah doneo konačnu odluku. Naime, vojvoda Marko Miljanov je sa 5 bataljona napustio položaje ispred Meduna, krenuo prema Podgorici i preduzeo mere da Derviš-paši preseče odstupnicu. Ovaj plašljivi i strašljivi „vojskovođa“ zadrhtao je pri pomisli da može doživeti Sedan, te je naredio odstupanje. Ovu su odluku Crnogorci radosno pozdravili i oni bi, po svom običaju, rado napali Turke handžarom. Ali, srećom, komandanti su sprečili takvu nesmotrenost koja bi se možda završila i porazom ako bi se neprijatelj koji odstupa doveo do očajanja. Derviš-paša se najzad zaustavio na visovima Visočice kako bi, kao i Muktar-paša, mogao tvrditi da se nalazi u Crnoj Gori, iako su obojica bili udaljeni od granice samo pola sata hoda, dok su im se štabovi nalazili u Spužu i Klobuku.

Gubici koje su Turci pretrpeli u ovoj trodnevnoj bici bili su zamašni: bojište je pokrivalo 700 mrtvih, a sledećih dana je bolnici u Skadru predato 1.600 ranjenih, tako da se ukupni gubici Turaka mogu ceniti na najmanje 2.500 vojnika, ako se uzmu u obzir i ranjenici, nesposobni za transport, koji su ostali u Spužu i Podgorici. Crnogorci tvrde da su izgubili samo 100 boraca. Međutim, ako se ima u vidu da su na slabo zaklonjenim položajima morali da izdrže topovsku i puščanu vatru toliko nadmoćnog neprijatelja, iako je ovaj vrlo slabo gađao, ovaj bi se broj morao pomnožiti sa pet. U gubitke koje su pretrpeli Turci moramo uračunati i dve paše. Abdi-paša je poginuo u borbi za Maljatske visove, dok je Dželadin-paša umro uskoro posle bitke od smrtonosnih rana. On je, odmah pošto je Muktar-paša bio naredio da ga uhapse, pohitao u Carigrad da optuži svog komandanta za potpunu nesposobnost i da traži njegovo smenjivanje. U tome nije uspeo ali je zato bio premešten kod Derviš-paše. On je po rođenju bio Poljak i zvao se Berzecki.

Četrnaestog oktobra učinio je Derviš-paša još jedan stidljiv pokušaj da se utvrdi u Crnoj Gori. Naime, on je prema Novom Selu, koje je ležalo nešto južnije i koje su Turci zvali Jenikej, uputio tri i po bataljona nizama, jedan

bataljon Zejbeka i 1/2 bataljona dobrovoljaca, ukupno 3.000 vojnika sa 4 topa. Tamošnje su se predstraže, pošto su ubile 15 Turaka, povukle u selo, ostavivši 4 mrtva. Selo su Turci obasuli granatama i zapalili. Međutim, Radonjić je dojurio sa pojačanjima i oterao Turke u Spuž. Ovaj je pohod stajao Turke 400 vojnika, usleg čega je Derviš-paša izgubio svaku volju za nove akcije, i to tim pre što je i odred Zejbeka, koji je 10. oktobra krenuo iz s. Dinoša, bio na Ćemovskom polju, jugoistočno od Podgorice, napadnut, rasturen, a većim delom i poubijan.

Dok je Derviš-paša razmišljao šta bi dalje radio, stigla ga je 20. oktobra kao grom iz vedra neba vest da je tvrđava Medun kapitulirala i predala se na milost i nemilost Crnogorcima.

Naime, Medun su 6. oktobra snabdeli Crnogorci hranom za 14 dana. Sada se predao. Crnogorcima je palo u ruke 500 zarobljenika (5 viših i 13 nižih oficira, 380 nizama, 60 Zejbeka i 30 dobrovoljaca), 4 topa, 1 zastava i celokupna municija. O tome je Božo Petrović podneo knezu sledeći izveštaj:

> Već 4 meseca opsađuju Vaše junačke trupe Medun. Pod njegovim zidinama naša je vojska morala izdržati dve velike bitke u kojima su toliko sjajne pobede pripale Vašim junacima. Pod ovim je zidinama poginulo preko 10.000 Turaka, ali je tu našlo smrt i mnogo naše braće. Prežalimo ove žrtve jer je Medun danas Vaš! Pet stotina zarobljenika turske posade, topovi i celokupna municija, pali su kao nagrada u ruke Vaših junačkih boraca. Živeo knez! Živela kneginja! Živeo prestolonaslednik Danilo! To sa mnom kliče cela vojska.

Pad Meduna je knez, prirodno, „proslavio“, jer je on bio prosto rođen za priređivanje tih teatralnih komedija. Cetinje je noću bilo svečano osvetljeno na taj način što je svaki patriot nalepio na prozorsku dasku dve sveće ili ih slikovito stavio u flaše. Nije izgledalo ružno ni ono što je uradio jedan „bogataš“. Naime, on je za domovinu žrtvovao tri sveće, od kojih je jedna stajala u svećnjaku, druga u flaši, a treća je bila skromno nalepljena na prozorsku dasku.

Dvadeset četvrtog oktobra stigla je na Cetinje zarobljena posada. Pošto se knez hvalisao defilovanjem (ali

tek posle odmaranja), Turci su morali pred njim prodefilovati sa spuštenom zelenom zastavom prorokovom, a potom je služeno svečano blagodarenje. Za ovu priliku crkva je bila iskićena sa 45 zaplenjenih turskih zastava. Onda je otpušteno 120 bolesnih vojnika i 13 oficira.

Sva ta komedija morala se, razume se, dopuniti podelom ordenja. Tako su odlikovani: Ilija Plamenac crnogorskim dvorskim Ordenom sv. Petra, a Marko Miljanov Ordenom Danilove zvezde („za slobodu Crne Gore").[32] Istine radi moramo napomenuti da su ova dva junaka svoja odlikovanja u punoj meri i zaslužila. Knez Milan, od koga je knez Nikola primio čestitanje (poznato je da je i to bila kneževa slabost), odlikovao je Takovskim krstom vojvode: Vukotića, Plamenca, Pavlovića, Sočicu, Baja Boškovića (koji je u međuvremenu umro[33]) i — Boža Petrovića! Otkud Savle među prorocima? Otkud Pilat u vjeruju? Otkud Božo među junacima?

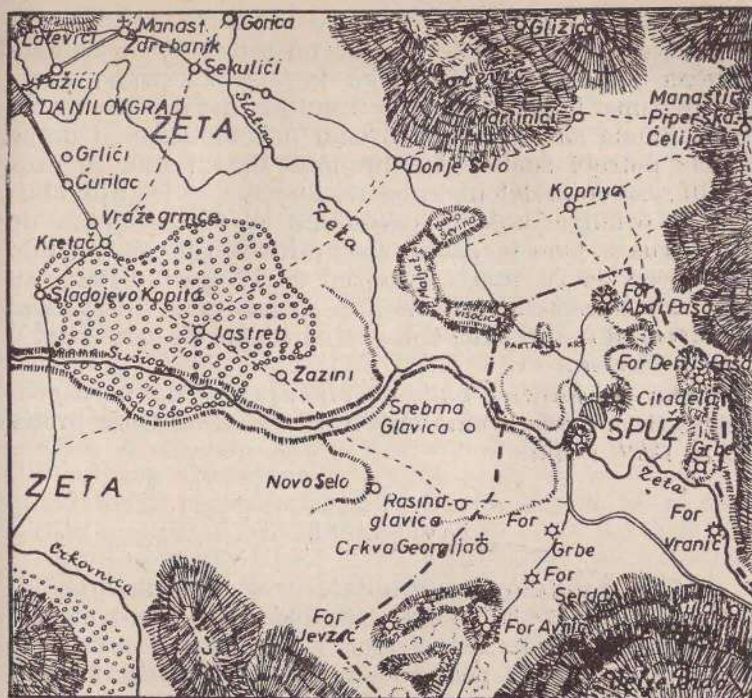
Medun, sa njegovih 7 kula, sravnili su Crnogorci odmah sa zemljom pomoću dinamita.

Kada je saznao za pad Meduna, Derviš-paša se prosto skamenio. U svojoj bujnoj mašti je već video kako su ga Crnogorci opkolili, odrubili mu glavu, ispekli ga i ko zna šta sve još. Stoga je odmah naredio povlačenje i ono je otpočelo u takvom neredu da je više ličilo na pravo bekstvo. Ni u Spužu, pa ni u Podgorici, nije se osećao sigurnim od tih tako strašnih Crnogoraca. „Samo što dalje od kaur-Kara Daga, od tih opakih crnih brda", vikao je Derviš-paša i žurio gonjen od Crnogoraca sve do s. Mala Hoti i Grude na Skadarskom jezeru, gde se njegova vojska, usled masovnog dezertiranja, svela na svega 22.000 vojnika. Pošto su se tako osigurali s leđa, Crnogorci su se sada razmileli po Albaniji i presekli vezu Podgorica — Skadar. Trideset prvog oktobra otpočelo je bombardovanje Podgorice sa 4 topa koji su zaplenjeni u Medunu. Crnogorci tvrde da su uništili jednu tursku bateriju.

---

[32] Radi se o crnogorskom odlikovanju „Danilov krst". — *Prim. B.P.* i *T.N.*

[33] Bajo Bošković, komandant jedne brigade u vučedolskoj bici umro je 29. IX/11. X 1876. — *Prim. B.P.* i *T.N.*

TEREN GDE SU BILI BOJEVI I BITKE KOD

Danilovgrada 8–10. oktobra 1876.
Novog Sela 3. juna 1877.
Martinića 5. juna 1877.
Rasine glavice 16. juna 1877.
Ždrebaonika 20. juna 1877.

Skica 6

Prvog novembra oslobodio je knez sve zarobljenike sem oficira. Sutradan je zaključeno primirje,[34] a demarkaciona linija povučena je tako da je svaka strana ostala na mestima koja je u tom trenutku držala. Blokirana mesta imala su da i dalje ostanu pod blokadom i da se prema potrebi snabdevaju hranom. Ustanici su se proglasili sastavnim delom crnogorske vojske, te je i njih obuhvatilo primirje koje je produženo od 31. decembra do 28. februara. Ono je, zatim, zbog mirovnih pregovora bilo produženo do 20. marta i najzad do 12. aprila. Pošto su odbačeni crnogorski zahtevi koji su pre toga bili svedeni na skromnu meru, Crna Gora se od 13. aprila našla opet u ratu s Portom.

Ako ova knjižica bude povoljno primljena, neću propustiti da u svoje vreme objavim i rat Crne Gore protiv Porte 1877. godine.

ZAVRŠNA REČ

Ako rekapituliramo rezultate ovog slavnog rata, videćemo da se 124.800 Turaka uzaludno trudilo 4 meseca da likvidira 27.000 Crnogoraca i ustanika. Naprotiv, ta turska masa je bila pobeđena u 4 bitke, 6 borbi, 9 većih i 17 manjih okršaja, dok je odnela pobedu samo u 2 okršaja blagodareći svojoj nadmoćnosti. Pošto ne želim da mi se prebacuje zbog preterivanja, svoju ću tvrdnju odmah i dokazati.

U početku rata su posade Trebinja, Bileće, Nikšića, Gacka, Nevesinja, Stoca, Kleka, Zaloma, Ključa, Goranskog, Klobuka i mnogih kula brojale ukupno 14.000 vojnika. Iz Mostara je Muktar-paša krenuo sa 9.000 vojnika. Do bitke kod Vrbice pristiglo mu je 1.200, do 1. septembra 7.600, do primirja 10.000, a do 1. oktobra 4.000

[34] Izveštaj o dvomesečnom primirju stigao je u crnogorski Glavni stan 20. X/1. XI, a stupilo je na snagu sutradan, 2. XI. Primirje je zaključeno na pritisak Rusije posle neuspeha u operacijama srpske vojske. Primirje, koje je kasnije produženo, omelo je još veći uspeh crnogorske vojske, jer se u to vreme Muktar-pašin odred nalazio u bezizlaznom položaju, a situacija na južnom frontu, posle pada Meduna, znatno pogoršana na štetu Turaka, omogućavala je crnogorskoj vojsci ofanzivna dejstva. — *Prim. B.P.* i *T.N.*

vojnika (2.000 vojnika koje mu je poslao Derviš-paša računam u albanski front). Prema tome, Turci su postepeno upotrebili u Hercegovini 45.800 vojnika. U Albaniji je stajalo pri izbijanju rata 11.500 vojnika koji su, međutim, služili kao posada mnogobrojnih utvrđenja i tvrđava, a do 10. jula bili su pojačani sa 9.000 vojnika. Do 1. avgusta stiglo je 12.000, a do 14. avgusta još 13.000 vojnika. Posle bitke kod Meduna stiglo je do 1. septembra usled neprekidnog traženja Derviš-paše još 13.200, a do primirja daljih 5.000 vojnika. Za vreme primirja vojska je bila pojačana sa 3.000 vojnika, a 300 je regrutovano u Skadru. Prema tome, Turci su na južnoj granici Crne Gore uveli postepeno u borbu 67.000 vojnika. U Vasojevićima su ispočetka posade Berana, Kolašina i mnogobrojnih kula brojale ukupno 5.500 vojnika, ali je u julu u borbu ušlo još 3.500, u avgustu 2.000, a u septembru i oktobru 1.000 Plavljana, Gusinjana i drugih, tako da su Turci ovde angažovali postepeno 12.000 vojnika. Crnogorci su na ratište uputili 16.700 boraca. Uz to je došlo još 6.000 Hercegovaca, 1.500 Kuča, 1.500 Vasojevića, 700 katolika sa Zatrijepča itd., 114 Rusa, 300 drugih dobrovoljaca, 250 boraca iz predela južno od Skadarskog jezera, što ukupno iznosi nešto preko 27.000 boraca. U početku rata bilo je u crnogorskoj vojsci i 3.000 Bokelja, Dalmatinaca i ostalih austrijskih podanika, ali su oni još pre prvog sukoba s neprijateljem poslati svojim kućama, te se u ovaj broj ne mogu uračunati.

Što se, pak, tiče obostranih gubitaka, za njih sam sastavio sledeću tablicu koja je verovatno najtačnija; procene se nalaze u zagradi.

Prema tome, Turci su imali ukupno u mrtvim, ranjenim i zarobljenim 36.937 vojnika, a Crnogorci 3.602. Crnogorci su zvanično imali samo 700 mrtvih i 1.300 ranjenih, ali smatram da je gornji broj pravilniji.[35] Oni su zaplenili oko 16.000 pušaka, od kojih 10—12 ostraguša, 13 topova, 1 armijski barjak i 47 bataljonskih za-

[35] Pošto su prilikom stupanja na snagu primirja turske snage brojale samo još 60.000 vojnika, moramo pretpostaviti da je 28.000 vojnika ili pomrlo od raznih bolesti ili pobeglo, tako da je rat sa Crnom Gorom stajao Turke ni više ni manje nego 65.000 vojnika. — *Prim. autora*

	G U B I C I							
	T u r a k a						Crnogoraca	
	Mrtvih	Ranjenih	Zarobljenih	Pušaka	Topova	Zastava	Mrtvih	Ranjenih
Izdajstvo Kuča 1. jula	(200)	(300)	—	500	—	—	(20)	40
Prvi napad na Kuče 10. jula	200	(400)	—	(150)	—	—	(10)	(20)
Borba kod Seoca 10. jula	160	300	10	200	—	1	50	130
Zauzeće Ključa, Crnice itd. 11. jula	—	—	—	150	2	—	—	—
Borba kod Ranjevog Sela 13. jula	108	50	15	150	—	—	30	21
Zauzimanje na juriš 2 šanca pred Nevesinjem 16. jula	(10)	(20)	2	—	—	—	24	36
Boj kod Fudine 17. jula	500	1000	—	500	—	—	(50)	(120)
Boj kod Šekulara 20. jula	1004	1000	—	800	—	1	(100)	(100)
Boj kod Bišine 23. jula	70	200	—	—	—	—	65	130
Boj kod Meduna 24. jula	500	500	—	400	—	—	(15)	(30)
Bitka kod Vučjeg Dola 28. jula	2800	1200	310	4000	5	22	70	118
Boj kod Meduna 28. jula	(1000)	(1000)	—	(1000)	2	—	(50)	(100)
Borba kod Sutormana 29. jula	200	300	—	100	—	—	(40)	(80)

Bitka kod Meduna 14. avgusta	4700	5300	20	5000	—	19	300	400
Borba u Vasojevićima 15. avgusta	150	200	—	100	—	—	(10)	(20)
Borba kod Bučja 29. avgusta	50	150	—	—	—	—	4	15
Zauzeće Zlostupa 5. septembra	—	—	90	100	—	—	—	—
Bitka kod Trijepča 6. sept.	2000	1000	—	(1000)	—	3	67	122
Zauzeće 4 kule 12—13. sept	40	—	160	200	—	—	(20)	(30)
Čarke u Hercegovini do primirja	400	700	—	(100)	—	—	(51)	(85)
Čarke u Albaniji do primirja	400	400	45	(100)	—	—	(25)	(40)
Borba kod Lipova 4. oktobra	450	(500)	—	—	—	—	(10)	(60)
Boj kod Ljubinja 6. oktobra	1000	(500)	—	(500)	—	—	(34)	99
Boj kod Klobuka 7. oktobra	850	650	15	(500)	—	—	51	103
Bitka kod Danilovgrada od 8—10. oktobra	700	1800	—	—	—	—	(150)	(350)
Borba kod Novog Sela 14. oktobra	(150)	(250)	—	—	—	—	(20)	(50)
Zauzeće Meduna 20. oktobra	—	—	488	500	4	1	—	—
Čarke do 2. XI u Hercegovini	(40)	(80)	—	—	—	—	2	
Čarke do 2. XI u Albaniji	(100)	(200)	—	—	—	—	(10)	(20)
UKUPNO:	17.782	18.500	1.155	16.050	13	47	1.278	2.234

stava; zauzeli su 1 tvrđavu (Medun), 4 fora (Zalom, Ključ, Hutovo i Zlostup), 17 kula i blokhauza, 5 šančeva (bez onih koji su zauzeti za vreme bitke, jer je, na primer, samo za vreme bitke kod Meduna zauzeto 25 šančeva). Zaplenjeno je oko 1.000—1.500 konja i 10.00—12.000 grla stoke. Broj zaplenjenih jatagana, sabalja, pištolja i revolvera ide na hiljade. Isto tako su zaplenjene ogromne količine municije i hrane.

Prema tome, Crnogorci se mogu ponosno osvrnuti na svoje ratovanje. Na žalost, patriotima se pri svoj radosti zbog pobede nameće i gorko razmišljanje o tome šta se sve još moglo učiniti da je komandovanje bilo bolje, a naročito kod Severne vojske. Knez Nikola i njegov načelnik stana natovarili su na sebe tešku krivicu. Ali na to ne misli velika većina Crnogoraca. Oni ponosito uzvikuju:

Pokazali smo Evropi da smo dostojni svojih očeva i dok mi živimo Crna Gora će biti slobodna kao što je to i do sada uvek bila!

DRUGI DEO

RAT U 1877. GODINI

PREDGOVOR

Kao što se vidi iz kritika[1] koje su priključene na kraju knjige, moja knjiga „Rat Crne Gore protiv Porte 1876. godine" naišla je na opšte i nepodeljeno dopadanje. Stoga sam odlučio da opišem celu odlučnu borbu između Crne Gore i Porte te ovu, kao i već pomenutu knjigu, smatram samo kao delove jedinstvene knjige koja će obuhvatiti tri dela i nositi naziv:

„TURSKO-CRNOGORSKI RAT"

Ova knjiga čini drugi deo, dok će treći izići po svršetku rata iz 1878. i sadržaće, pored naslovne strane za celokupno delo, verovatno i pažljivo litografisanu veliku kartu Crne Gore, na kojoj će biti ubeležena sva mesta pomenuta u toj knjizi.

Što se tiče autografisanih sekcija ratišta, one ne izgledaju tako lepo kao litografisane, što se u nekim kritikama sa žaljenjem spominje. Niko to više ne žali od mene. Međutim, moja je namera bila da cena knjige bude što manja, dok bi knjiga, zbog litografisanih sekcija, poskupila za 20%. Uostalom, moje sekcije imaju zadatak samo da orijentišu čitaoca u pogledu obostranih položaja, a taj zadatak one i ovako ispunjavaju.

Toliko o spoljnoj strani ove knjige.

O sadržaju ove knjige, tendenciji, itd. nemam šta da dodam, jer ono što sam rekao u predgovoru prve knjige važi i za ovu. Napomenuo bih samo to da sam sarkazam

[1] Neće se štampati. — *Prim. red.*

koji postoji u mojim kritikama u prvoj knjizi, ovde u priličnoj meri obuzdao pošto se pojavilo mišljenje da se tu radi o ličnoj mržnji. Međutim, stvari ne stoje tako. Humor, često i jedak, kojim sam predstavljao pojedine ličnosti, na primer, „veliko odmaralo", „neizbežnog Boža", „naivnog Đurovića" i tako dalje, nije posledica lične mržnje (koju bih, na osnovu toga, morao gajiti i prema Mehmed-Aliju koga nisam ni poznavao), nego je potekao iz želje da čitaocu ne pružim suviše suvoparnu lektiru. Uostalom, dotične ličnosti imaju stvarno takve osobine o kojima se sa ironijom može govoriti.

Jedan drugi list je pisao da sam pri kritici zauzimao katkad evropsko stanovište i izgubio iz vida organizaciju i pokretljivost crnogorske vojske.

Na to samo mogu da odgovorim da podjednako dobro poznajem i planinsko ratovanje, i crnogorsku vojsku, i bojišta, i glavne ličnosti, pa sam uvek mogao oceniti šta je bilo mogućno, a šta ne. Na primer, to što je komora bila nezgrapna i kočila pokrete vojske bilo je nešto što se vrlo lako dalo popraviti samo da se umešno radilo. Ali Vrhovna komanda nije umela da odgovarajućom organizacijom napravi red. Uostalom, pri mojim će se kritikama videti da sam se ograničio samo na prebacivanje zbog zaista strašnih gluposti i da ne prebacujem samo, nego i uvek ukazujem na to kako bi se, i sa vrlo malo obdarenosti. cela ta stvar mogla bolje izvesti.

U pogledu brojeva koje sam naveo mogu da kažem da sam, kao i uvek, bio vrlo oprezan, a svoju nepristrasnost ne treba više ni da spominjem, pošto sa zadovoljstvom mogu utvrditi da u nju dosad niko nije posumnjao. Iako se u ovoj knjizi, možda još i više nego u prvoj — na svakoj strani oseća crnogorski patriota, to ipak nema nikakvog uticaja na prikazivanje događaja. Meni su na raspolaganju stajali dobri turski izvori koje sam često (na primer, za devetodnevnu bitku) i više koristio nego crnogorske, jer se samo upoređivanjem obostranih izveštaja stiče tačan sud.

Nadam se (pošto je i štampanje postalo pažljivije) da ću ovom knjigom u celini sačuvati već stečeno zadovoljstvo čitalaca koji su mi naklonjeni.

Beč, novembra 1877. godine *PISAC*

PRVA GLAVA

UVOD. BORBE U ALBANIJI

PREGOVORI

Prvog novembra 1876. godine zaključeno je, kao što je već pomenuto u prvoj knjizi ovog dela, dvomesečno primirje koje je docnije produženo za još dva meseca.

Srbija je bila umorna od rata i, pošto je Porta ponudila srazmerno povoljan mir, na bazi *status quo ante bellum*, ona je 28. februara završila rat.

Sa Crnom Gorom su stvari stajale drukčije. Ova mala zemlja sa 170.000 stanovnika, udružena sa Srbijom koja je imala 1,380.000 stanovnika, prkosila je puna četiri meseca carstvu od gotovo 40 miliona podanika. I ne samo to. Ona je sve turske napade pobedonosno odbijala. Crna Gora je na kraju ovog sjajnog rata bila pobednik, zauzela je 43½ kvadratne milje[1a] turske teritorije, te je, prema tome, stekla pravo da traži nagradu za pobedu, što su i sve ostale sile uvidele.

Knez Nikola je zato tražio da mu se ustupi 64 1/2 kvadratne milje sa oko 116.000 stanovnika, što svakako nije bio nepravedan zahtev, ako se uzmu u obzir teške žrtve koje je dala Crna Gora, njene mnogobrojne sjajne pobede kao i činjenica da je najveći deo traženog zemljišta već bio u crnogorskim rukama, što se vidi iz donje tablice:

[1a] Austrijska milja = 7,25 km. — *Prim prev.*

Primedba: Skica br. 7 pokazuje dosadašnju Crnu Goru i traženo zemljište	traženo		Već zauzeto	
	austr. kv. milja	Stanov.	austr. kv. milja	Stanov.
Zupci sa Sutorinom (do Drače)	oko 5	oko 14.000	oko 3¼	oko 9.000
Banjani (do Koravlice, Dubrave, Ubala)	8	16.000	5¾	12.000
Duga i Nikšić (do Krsca)	10	20.000	9	15.000[2]
Piva (do Jasena)	4½	7.000	4½	7.000
Drobnjaci (do Durmitora)	7¾	9.000	7¾	9.000
Šaranci (do Tare)	2½	3.000	2½	3.000
Kolašin (do Tare i Lubovice)	5½	6.000	½	500
Donji Vasojevići (granica: Lim, Terpeška, Mokra planina, između Visitora i Vasojevićkog vrha)	10¼	15.000	3	12.000[3]
Kuči Drekalovići (do Klimenta)	7	14.000	7	14.000
Spužani (do Morače)	2	6.000	—	—
Žabljak (do Morače)	½	2.000	—	—
Spič (do Željeznice, Tuđemila i Šestana) Lesendra, Vranjina, Grmožur	1½	4.000	½	500
	64½	116.000	43½	82.000

Knez je, dakle, tražio 21 kvadratnu milju i 34.000 stanovnika više nego što je stvarno zauzeo i držao. Ali, to još uvek nije nepravedno jer se, s druge strane, mora uzeti u obzir i to da nije tražio stanovnike Popovog polja, Šume, planine Ljubinje, i okruga gatačkog, nevesinjskog i stolačkog, mada su ga oni proglasili za svog gospodara i u crnogorsku vojsku poslali ni manje ni više nego 4.000 boraca. Prividno zahtevanje veće teritorije predstavljalo je, dakle, samo neku vrstu kompenzacije. Pa ipak je Porta odbila ove zahteve i htela da ustupi samo Kuče i Spič.

Pošto je Porta bar izgledala spremna da stupi u ozbiljne pregovore, knez je svojim izaslanicima Božu Pe-

---

[2] Ovolika razlika u broju stanovnika je zato što je sam Nikšić imao 4.000 stanovnika. — *Prim. autora.*

[3] Ovolika razlika u broju stanovnika je zato što su gotovo svi Vasojevići prebegli u Crnu Goru. — *Prim autora.*

troviću i Stanku Radonjiću, koji su se nalazili u Carigradu, dao punomoć za mirovne pregovore s tim da produže primirje do 20. marta 1877. godine.

Uzalud su se izaslanici pozivali na *status quo*, uzalud su upozoravali Portu na to da veći deo traženih plemena još od pedesetih godina priznaje vrhovnu vlast kneza Crne Gore, da on postavlja njihove organe vlasti i da ti ljudi stupaju u kneževu vojsku (dok se Porti nije plaćao ni porez, niti su ta plemena stupala u tursku vojsku). Pored svega toga, dvaput su svečano proglasila kneza Crne Gore za svoga gospodara. Porta se o sve to oglušila, a na kraju je htela da prizna Crnogorcima samo neku vrstu kompenzacije. Crna Gora je po tome imala da dobije Šarance, Kuče i Spič, a za to da ustupi Gornje Vasojeviće. Ali su Austrija i Italija bile nezadovoljne zbog ustupanja Spiča i privolele su Tursku da odustane od ove koncesije.[4] Crna Gora je zato imala da dobije slobodnu plovidbu po Bojani.

Da bi pokazao svoju umerenost, a možda i da bi dobio u vremenu, knez je ublažio svoje zahteve i tražio ustupanje samo Banjana, Duge, Kuča i Kolašina, ali je Porta izjavila da o predaji Nikšića neće ni da čuje.

U to vreme su se sve više pojavljivali znaci predstojeće ruske objave rata i dok su diplomati u Londonu pravili protokole, evropski mir je izvesno vreme zavisio od volje Crnogoraca. Eto, dokle je bila doterala premudra diplomatija! Knezu Nikoli je rečeno da od njega zavisi mir u Evropi i zato neka bude tako dobar da se odrekne Nikšića. Porti su, pak, evropske sile, na čelu sa „gordim Albionom", savetovale da ne zahteva tvrdoglavo Nikšić već da njegovim ustupanjem spase evropski mir. U tu svrhu je primirje produženo do 12. aprila.

---

[4] Ovo iz mnogih razloga: Austrija nije htela dati Crnogorcima pristanište, pošto oni u tom slučaju ne bi morali da traže njeno prijateljstvo, jer više ne bi bili prinuđeni da oružje, municiju i hranu dobavljaju preko Kotora; Italija je reflektirala na severnu Albaniju te nije mogla želeti da Crna Gora dobije izlaz na more. Obe su se velesile, razume se, stidele tih svojih sitnih razloga, te su se ogradile „strahom"!!! od crnogorskog gusarenja!!! Kako je smešan i bedan ovaj izgovor! — *Prim autora.*

Međutim, nijedna strana nije htela da popusti; Porta zbog tvrdoglavosti i ponosa, a Crna Gora zato što ju je Rusija izvestila da će još istog meseca s njene strane uslediti objava rata. Knez Nikola je stoga izjavio da su Duga (sa Nikšićem), Kolašin i Kuči krajnja granica crnogorskih zahteva (što iznosi ukupno oko 27 kvadratnih milja sa približno 36.000—40.000 stanovnika).

DOSADAŠNJA CRNA GORA I TRAŽENA TERITORIJA

Skica 7

Pošto turska vlada nije htela da primi ni ove tako umerene i skromne zahteve i pošto se nisu mogli sporazumeti, a Crna Gora je bila sigurna u rusku pomoć, pregovori su prekinuti, delegati su napustili Carigrad i primirje se više nije produžavalo. On 13. aprila su Turci i Crnogorci stvarno opet bili u ratnom stanju.

PRIPREME ZA NASTAVLJANJE NEPRIJATELJSTAVA

Crnogorci su pre početka novog rata bili nadahnuti pouzdanjem i borbenošću. Iako nisu bili brojno tako jaki kao u poslednjem ratu koji su otpočeli sa 30.000 boraca (od kojih je još pre početka neprijateljstava vraćeno kućama 3.000 Dalmatinaca), sada su bili neuporedivo bolje naoružani i imali su za sobom besprimerno sjajan rat.

Od 27.000 boraca koje je Crna Gora 1876. godine poslala na ratište, bilo je 3.600 ubijenih i ranjenih, ali pošto su mnogi ranjenici ozdravili, ukupne crnogorske snage iznosile su sada: Crnogaraca I poziva 15.804; II poziva 2.060 boraca; Hercegovaca i Kuča 6.890, što ukupno iznosi 24.754 borca. Njima se u toku aprila i maja priključilo još oko 1.000 Hercegovaca, tako da je cela vojska brojala 43 bataljona (po 600 boraca) ili 25.800 boraca.

Naoružanje je bilo kako se samo poželeti može. Prošle je godine bilo zaplenjeno toliko oružja da se sada raspolagalo sa 67.100 pušaka (22.200 ostraguša, 17.300 izolučenih pušaka sa punjenjem spreda, 27.300 kapslara i kremenjača), oko 30.000 pištolja, 6.000 revolvera, 29.000 handžara, 1.100 sabalja i tako dalje.

Naročito je jaka bila artiljerija jer, dok se prošle godine raspolagalo samo sa 20 izolučenih topova (od kojih je u ratu učestvovalo samo 8), njihov se broj sada povećao na 55. Pet Krupovih topova zaplenjeno je kod Vučjeg Dola, a 10 je kupljeno. Takođe je kupljeno i 16 italijanskih „Lahitte" topova, dok su 4 pozicijska topa zaplenjena kod Meduna. Pored ovih topova, Crnogorci su imali još oko 60 neizolučenih koje su zaplenili od Turaka i Francuza, ali su svi ovi topovi bez izuzetka bili neupotrebljivi. Uostalom, vladala je takva oskudica u artiljercima da su u ratu učestvovala samo 24 brdska i 4 opsadna topa.

Za kompletiranje municije kupljeno je u Austriji nekoliko miliona „verndl"[5] metaka, u Italiji 600 buradi baruta, a u Engleskoj 1.200 sanduka „henri martini"[6] metaka (za zaplenjene turske puške). U ratnoj kasi je bilo 1,600.000 franaka, a hrane je bilo do oktobra. Ona je uglavnom stigla iz Rusije (kao i novac) jer je još 17. aprila ruski parobrod „Kornilov" iskrcavao žito; međutim, on je tada dobio naređenje da se vrati, te je morao tako brzo otploviti da je vratio još 2.000 neiskrcanih vreća žita.

Tako opremljeni, očekivali su Crnogorci predstojeće borbe tim mirnije što su uveliko potcenjivali snage Turaka. Naime, oni su verovali da za ofanzivu, po odbitku posada, stoji na raspolaganju u Hercegovini samo 12.000, a u Albaniji 10.000 Turaka. Međutim, jačina turskih snaga stvarno je bila sledeća:

U Hercegovini: 43 bataljona ili 30.000 vojnika sa 36 topova. Od toga je bilo 18 bataljona nizama (12.600 vojnika) i 24 topa kod Dubrave, pod komandom novoimeno-

---

[5] „Werndl" je austrijska vojnička puška-ostraguša, tako nazvana po konstruktoru. Njome je bila naoružana austrijska vojska sve do uvođenja brzometke „manliher" 1888. god. — *Prim. prev.*

[6] „Henry Martini" je engleska puška-ostraguša, koja se do uvođenja brzometke smatrala najboljom ostragušom. — *Prim. prev.*

vanog vrhovnog komandanta Sulejman-paše (koji je došao na mesto Muktar-paše). U Mostaru je bilo 3 bataljona nizama (2.000 vojnika), u Gacku 3 bataljona redifa, u Trebinju 4 bataljona nizama (2.600 ljudi), u Livnu 4 bataljona redifa, u Nikšiću 3 bataljona nizama (1.800 vojnika), u Gabeli 2 bataljona nizama (1.500 vojnika) i 4 topa, u Foči isto toliko nizama sa 2 topa, u Ljubuškom 1 1/2 bataljon nizama (1.000 vojnika) sa 2 topa, u Stocu 1 bataljon redifa (700 vojnika) sa 4 topa, u Nevesinju 1 bataljon nizama (700 vojnika), u Bileći 2/3 bataljona redifa (500 vojnika), u Konjicu 1/3 bataljona nizama (250 vojnika), a u forovima klanca Duga 1/2 bataljona redifa (350 vojnika). Ove snage mogle su se eventualno i pojačati iz Bosne, gde je pod komandom Veli-paše bilo 26 bataljona, 12 eskadrona i 5 baterija (19.000 ljudi i 30 topova).

U Albaniji se nalazilo 47 bataljona i 6 baterija ili 32.900 vojnika i 36 topova. Naime, u Podgorici i okolnim forovima bilo je 7 bataljona (4.900 vojnika), u Spužu i okolnim forovima 5 bataljona (3.500 vojnika), na Veljem i Malom brdu 3 bataljona (2.100 vojnika), u Žabljaku i okolnim forovima 2 bataljona (1.500 vojnika), na jezerskim ostrvima 1 bataljon (600 vojnika), u Baru, Spiču i okolnim forovima 1 1/2 bataljon (1.100 vojnika), u Humu 1 bataljon (700 vojnika), u Murićima 2 1/2 bataljona (1.700 vojnika), u Skadru 2 1/2 bataljona (1.750 vojnika), u Gusinju 1 bataljon (700 vojnika), u Kolašinu i okolnim forovima 8 bataljona (5.600 vojnika), u Beranima 4 bataljona (2.800 vojnika), u Puki 1 1/2 bataljon (1.100 vojnika), u Mjeti 3 1/2 bataljona (2.400 vojnika), u Draču 1 1/2 bataljon (1.050 vojnika) i u Lješu 2 bataljona (1.400 vojnika). Od te vojske (koja je u početku bila pod komandom Derviš-paše, koga je ubrzo smenio Ali Saib-paša) nalazilo se neposredno uz granicu 36 bataljona (25.200 vojnika i 36 topova).

U Raškoj, kod Novog Pazara i Sjenice, nalazio se Mehmed Ali-paša sa 20 bataljona nizama i redifa i sa 10 bataljona bašibozuka, što znači sa 19.000 vojnika i 24 topa.

Crnu Goru je, prema tome, ugrožavalo 120 bataljona i 15 baterija ili 82.000 vojnika i 90 topova. Ovoj snazi je

ona mogla da suprotstavi samo 43 bataljona i 7 baterija, ili 25.800 vojnika i 28 topova.

Ova je okolnost mogla da obeshrabri Crnogorce da su znali za nju. Međutim, u crnogorskoj Vrhovnoj komandi su uobrazili da će imati posla samo sa 22.000 vojnika koji se neće usuditi da im se suprotstave u otvorenoj bici. Ova će im se zabluda docnije gorko svetiti. Što se tiče stanja turske vojske, ono je bilo isto tako vrlo bedno. Još pre početka prvih borbi, od 13. aprila do kraja maja, u Trebinju je umrlo 2.400 vojnika, dok je u Mostaru ležalo bolesno 3.000 ljudi. Ali to nije sprečilo turske armije da u velikom broju krenu u rat, jer je taj nedostatak bio popunjen povećavanjem broja vojnika iz II poziva (mustehafiza), tako da je svaki bataljon brojao prosečno 700 vojnika, dok je u poslednjem ratu brojno stanje bataljona iznosilo 450—500, a najviše 600 ljudi. Čudnovato je, pak, to što se mustehafiz borio mnogo bolje od neregularnih trupa koje su iz dana u dan bivale sve gore. Za vreme hercegovačkog ustanka bašibozuci su ulivali veći strah od nizama, jer su oni prvi bili domaći Turci i borili se za svoje porodice, kuću i ognjište. Dugogodišnje, pak, borbe upropastile su najhrabrije i pošto su praznine popunjene samo pljačkaškom fukarom, neregularne trupe su se srozale na kukavičku pljačkašku bandu koja je bežala i pri samoj pojavi belih kaputa (crnogorskih gunjeva). Albanske neregularne trupe su verovatno bile još bednije. Naprotiv, nizam i redif znatno su se popravili.

DO POČETKA BORBI

Crnogorski ratni plan je u početku bio smelo postavljen. Crnogorci su se nadali opštem dizanju na oružje u Hercegovini, Bosni, staroj Srbiji i severnoj Albaniji. Hercegovina je bila podeljena na 14 nahija od kojih se 10 moralo tek zauzeti. U Bosni se vrhovni zapovednik vojvoda Despotović stavio pod crnogorsku vrhovnu vlast i obećao da će sa svojih 5.000 ustanika dići na ustanak i ostatak Bosne. Ali se ova lepa namera razbila o njegovu ličnu nesposobnost. I stara Srbija je pokazala volju za ustankom (tako su bar tvrdili jedan arhimandrit, jedan pop i jedan

trgovac iz okoline Prizrena, koji su služili kao pregovarači). To bi, razume se, usledilo tek posle crnogorskog prodora koji je, međutim, izostao. Najviše se očekivalo od Mirdita sa čijim je kapetanom Prenk-pašom za vreme primirja zaključen odbrambeni i vojni savez. 8.000 Mirdita, koji bi operisali u zaleđu Turaka, svakako ne bi imalo baš mali uspeh. Ali se i ovaj plan razbio. Mirditi se, i pored svih molbi Crnogoraca da se uzdrže, nisu mogli obuzdati, te su neprijateljstva otpočeli još u martu kad Crna Gora nije bila spremna da ponova zarati. Kad su onda videli da ih je Crna Gora ostavila same, Mirditi su položili oružje. Pri tom su i italijanski emisari (franjevci) doprineli da se Mirditi odvoje od Crne Gore.

Celo pojačanje koje su dobili Crnogorci svelo se stoga na oko 1.000 Hercegovaca za čije se priključenje imalo zahvaliti pre svega naporima agilnog vojvode don Ivana Musića, koji je u tu svrhu dobio 840 handžara, 460 pušaka i 120 pištolja.

Četrnaestog aprila knez je izdao sledeći manifest:

Crnogorci,

Kad prošle godine ništa ne pomogoše najveća i pošljednja usiljavanja Moja, da mirnim putem, koji su velesile odabrale i koji sam i sam želio — pripomognem olakšati pravednim uređenjem nesnosno stanje naše braće u Turskoj, zbog kojega se i podigoše očajno na oružje protiv svoga osvajača i ugnjetača. — Ja sam u savezu sa Svijetlim Knjazom od Srbije Milanom objavio Porti rat i pozvao vas, da svojim junaštvom i svojom viteškom, dragocjenom krvlju date odlučne snage Mojim nastojavanjima.

I rekao sam tada: da je nas Turska samovolja i nepopustljivost i pred samijem silama razriješila obveze svakijeh obzira i da nam je dala povoda i prava, da na mjesto prvijeh rodoljubnijeh težnja, razvijemo naš opštenarodni barjak — *za oslobođenje i ujedinjenje naroda našega* iz turskoga iga barjak — koji je Crna Gora od propasti Carevine naše vazda sveto hranila i junački i visoko držala.

I razvivši taj barjak, Ja sam vi uzviknuo: „Crnogorci, znam svi ćete za mnom", i nijesam ve pozivao Knez Lazarevom kletvom: „Ko ne dođe na boj na Kosovo"..., jer sam poznavao vas, Moje divne junake.

Veličanstveni su dokazi junaštva vašega velike bitke i sjajne pobjede naše na Vučjem Dolu, Fundini, Maljatu, Rogame i na Mirotinskim dolovima, u kojima ste se svi obilićski borili i osim velike vojske turske i mnoštva oficira još i četiri paše pogubili i zarobili.

Vi ste, Crnogorci, opravdali povjerenje Moje i zadovoljili ste očekivanja ukupnoga naroda našega i oveselili ste svijet slovenski i zadivili svijet strani.

Car Ruski rekao je u Moskvi, da sav svijet čuje: *„Crnogorci su se pokazali i ovom prilikom, kao vazda, pravi junaci"*. I sav svijet hvali junaštvo vaše i izjavljuje simpatije za narod naš, koje ste vi izazvali.

Crnogorci, hvala vi u ime Moje, i svega naroda našega pred Bogom i svijetom. Hvala vi pred sjenom Božjega ugodnika i Zaštitnika našega, Sv. Petra, pred spomenom Vladike Danila, koji je položio temelj ovome temelju narodne budućnosti — i Knjaza Danila, koji vi je dao ovu snagu, te ve danas kao pobjedioce proslavih, i onijeh junaka, koji su njihovi satrudnici bili, a vaši pretci. Hvala vam i slava onijema, koji pogiboše za krst i slobodu. „Blago onom, ko dovijek živi". A oni će živjeti dovijeka u spomenu blagodarnoga naroda.

Crnogorci, sa ovakvim ponosom i zadovoljstvom možemo mi gledati na dosadašnje uspjehe ovoga velikog i svetog rata našega, koji nije dovršen, nego ga evo i opet nastavljamo.

Velike sile jevropske, kojima imamo vazda zahvalni biti za osobitu naklonost, bile su zaustavile naš rat u blagorodnoj namjeri, da prekinu prolivanje krvi i da i opet načinom mirnim postave red i pravicu u našim zemljama pod vladom turskom i dadu zadovoljenja nama.

Ljubav k čovječnosti i napredku; ljubav k braći svojoj, položaj i snaga istakoše Rusiju na čelo njih u ovom pitanju. I Rusija sa ostalijem silama naprezaše se od onoga vremena sve do danas, da otkloni dalji rat, otvarajući Turskoj put, da učini ono, što čovječnost i pravica od nje zahtijevaju, na šta ugnjeteni hrišćanski narodi i naše pobjede prava imaju.

To je bio uzrok, da sam morao i ja pregovarati s Turskom o miru i ako nijesam ni za časak prestao predviđati, da ću i opet razviti barjak oslobođenja narodnoga, koji sam s vama od predaka našijeh primio.

Moji trudovi u tome pravcu i vaše primjerno ponašanje za to vrijeme nalaze priznanja kod velikijeh dvorova i naroda obrazovanijeh.

Kao cijenu mira tražio sam, Crnogorci, od Turske ono, što je pravo. Tražio sam u prvome redu obezbeđeno stanje našoj braći i onda naknadu za naše slavne pobjede, za vašu viotešku, viteški prolivenu krv.

Turska — poslije dugih pregovora — odbi Moja zahtijevanja Ušljed toga ja sam Moje poslanike iz Carigrada pozvao i tijem danom opet je nastalo ratno stanje između nas i Turske.

Crnogorci, ja znam sve tegobe, koje ste podnosili za vrijeme ovoga dugog primirja. Znam i bolove vašega junačkog srca zbog toga, što ste bili ustavljeni na slavnom putu k slobodi narodnoj. No znam i to, da se i vaša najveća i jedina želja ispunjava danas, kada vam javljam: *da na novo stupamo u rat s Turskom za slobodu naroda našega.*

Crnogorci, sretan i pun blagodarnosti Svemogućemu, Ja vam radostan javljam, da je i Velika bratska nam Rusija stupila u rat protiv Turske.

Ovaj događaj uveličaće radost Vašu i udvostručiće junačko pregnuće vaše i požrtvovanje. Rusija — prinuđena istom Turskom i ovlašćena od cijele Jevrope — polazi da oružjem izvojuje ono, što zajednički sa silama miroljubivim nastojavanjima ne mogaše postići. Car Osloboditelj Aleksandar Drugi, naš velikodušni pokrovitelj, krenuo je, da pomogne i našem narodu u izbavljenju njegovom.

Crnogorci, pomoću Božjom i naše ruske braće, mi ćemo ovoga puta postići, za čim pravedno težimo, ali Ja očekujem danas od vas, Crnogorci, više požrtvovanja i junačkoga pregnuća nego ikad do sada, jer treba da se pokažemo vrijedni pomoći velikoga preduzeća Rusije, koje čini za nas i našu braću, i jer je najslađa sloboda svojom mukom stečena, svojom krvlju iskupljena.

Crnogorci, sjetite se slavnoga vojevanja našijeg predaka sa ruskom braćom protivu neprijatelja naše slobode i vjere i pokažite se dostojni njih, i natkrilite ih junaštvom, slavom i uspjesima.

Crnogorci, neka danas niko ne žali umrijeti, jer je ovo dan suđeni, dan preporođaja naroda našega. Iz novijeh grobova našijeh uskrsnuće stara sloboda narodna.

Stojeći vazda s vama i pred vama, Crnogorci, Ja vas najradosnije pozdravljam i dovikujem:

Naprijed za oslobođenje naroda.[7]

Osamnaestog aprila su Cetinjski, Njeguški, Župski, Pješivački, Lukovski i Cucki bataljon poslati u Ostrog radi cerniranja Nikšića. Na Krstac je poslat Zubački ustanički bataljon pod komandom Trifka Vukalovića. Petar Vukotić, koji je komandovao Severnom vojskom (čija je jačina bila 14 bataljona ili 8.400 vojnika), podelio je ostale trupe 4 bataljona Crnogoraca i 3 bataljona Hercegovaca — u četiri šanca, koje je iskopao u klancu Duga. Peko Pavlović i Musić postavili su se sa svojim ustanicima u Banjanima i Zupcima, a serdar Pero Pejović poslat je sa Čevskim, Drobnjačkim i Uskočkim bataljonom u Pivu, gde je imao da izoluje Goransko. Vojvoda Miljan Vuković sa 3 bataljona (Donjo i Gornjovasojevićki i Morački) obrazovao je odbranu prema Kolašinu i Beranima. Južna vojska je brojala 19 bataljona od kojih je, pod komandom vojvode Marka Miljanova u Kučima, logorovalo njih 6 (Bratonožićki, Crnački, Brskutski 3 drekalovićka); 4 bataljona (Martinićki, Zavalski, Stijenski i Piperski)

---

[7] Proglas je dat po originalu (Zapisi, XIV, 343—345). — *Prim. B.P.* i *T.N.*

bila su pod ministrom vojske vojvodom Ilijom Plamencem kod Martinića, dok je ostatak, pod komandom samog kneza i Boža Petrovića, bio kod Danilovgrada i Orje Luke. Lješanski bataljon je stajao u istoimenoj nahiji prema Žabljaku, dok su crmnički bataljoni (Gluhi Do, Brčeli i Dupilo), pod vojvodom Mašom Đurovićem bili na prevoju Sutorman koji su 26. aprila prešli da bi zauzeli Šestan.

Knez Nikola je 25. aprila dobio vest o ruskoj objavi rata koja je, razumljivo, izazvala veliko veselje i bila proslavljena pucnjavom i blagodarenjima. Pošto je knez Nikola bio odlikovan i Ordenom svetog Đorđa III reda, ne treba se čuditi što je, onako radostan, postao darežljiv i priredio veliku gozbu, kao što je to svojevremeno uradio i posle pobede kod Vučjeg Dola (i zbog čega je tada potpuno zaboravio na gonjenje i iskorišćavanje pobede). Njegova je radost, svakako, trajala dugo jer je sutradan ponovio gozbu na koju je pozvao i diplomatske predstavnike koji prethodnog dana nisu bili pozvani.

Dvadeset osmog aprila se najzad setio da je odmora i jela dosta i da i on predstavlja vojskovođu (razume se, samo u njegovoj mašti). Stoga je, praćen četom Župljana i eskadronom perjanika, krenuo za Orju Luku, gde se ulogorio sa svojim Glavnim stanom da bi se tu za sada odmarao.

Pred polazak održao je knez trupama govor u kome je sa žaljenjem naglasio da će im se ovog puta teško pružiti prilika da se sretnu s Turcima u otvorenoj bici, pošto su se oni većinom zatvorili u utvrđenja. Uostalom, on očekuje da će njegovi Crnogorci, kao i uvek, biti spremni da podnesu najveće žrtve i pokažu uobičajenu hrabrost i zalaganje.

Dvadeset devetog aprila pukla je u Hercegovini prva puška kad je četa ustanika napala jedno tursko odeljenje kod Bišine. Ali, pošto je ovaj okršaj ostao usamljen i pošto se Turci nisu ni pomakli, knez je deo svojih trupa otpustio kućama, jer nije hteo da se odmara sâm.

Na samo Vaznesenje izvršena je u Glavnom stanu svečana predaja ordenja koje je poslao ruski car, a doneo ga pukovnik Bogoljubov. Vukotić, Plamenac, Vrbica, Pavlović, Musić i neizbežni Božo dobili su Orden sv. Đorđa IV

reda. Trebalo je zaista da car pošalje još nekoliko ordena jer su ovako ostali bez ordena vojvode Miljan Vuković, Lazar Sočica i Bogdan Zimonjić, iako bi oni imali na to najveće pravo. Naprotiv, smešno je što među odlikovanima nalazimo Boža! Nadamo se da će to car ispraviti.

Sam knez dobio je Orden sv. Đorđa III reda i sledeće svojeručno carevo pismo:

Vaša Svjetlost,

Sa osobitim zadovoljstvom pratio sam Ja i sva Rusija uspjehe crnogorskoga oružja. Radosno se raznio glas u srcima našim o slavnoj pobjedi na Vučjem Dolu, dje Vaša Svjetlost na čelu šake hrabrijeh Crnogoraca, osiljenijeh ljubavlju k otečestvu i sviješću pravičnosti svojega djela — sasvijem razbiste 16 turskih bataljona, uzevši od njih u bitki 3 topa i 33 barjaka.

Želeći izjaviti Vašoj Svjetlosti čuvstva Moga dubokoga uvaženja k zaslugama odlične hrabrosti, koju lično pokazaste,[8] Ja pridružujem Vas u broj kavaljera Moga Imperatorskoga ordena, Sv. Velikomučenika Georgija, trećega reda, kojega znak s ovijem Vam sprovodim.

U isto vrijeme imenujem i slavne predvoditelje Crnogoraca: senatora Boža Petrovića Njegoša, Vojvodu Petra Vukotića, Vojvodu Iliju Plamenca i Vojvodu Marka Miljanova Popovića kavaljerima toga ordena četvrtoga reda. Ostavljam na raspoloženje Vašoj Svjetlosti još 3 oficijerska krsta toga istoga ordena i reda da ih u ime Moje, a po Vašem uvjerenju darujete trojici najhrabrijih vojskovođa, i 38 znakova odličja vojničkoga ordena, da ih darujete po Vašem blagorasuđenju najodličnijim crnogorskim vojnicima u ratu s Turskom.

Neka budu ovi ordeni na prsima hrabrih sinova Crne Gore svjedoci Mojega uvaženja njihova junaštva i bratske ljubavi, koju Rusija gaji za njih.

U Kišenjevu, 12/24 aprila 1877.

Ostajem Vaše Svjetlosti iskreni dobroželatelj Aleksandar.[9]

Potom su zagrmeli topovi čiji je prasak naterao u bekstvo turski odred koji je slučajno hteo da sa Veljeg brda izviđa, a sada je smatrao da je otkriven.

Knez je zatim izdao sledeću dnevnu zapovest:

Crnogorci!

Na samo Vaznesenje 1858. godine položio je knez Danilo u slavnoj bici kod Grahovca temelj vojničkom i udario kamen temeljac političkom preporodu srpskog naroda. Otada se ni za tre-

---

[8] Poznato mi je da je knez Nikola posmatrao tu bitku samo iz ptičje perspektive. — *Prim. autora.*

[9] Carevo pismo dato je po prevodu kneza Nikole (Zapisi XV, 75). — *Prim. B.P. i T.V.*

nutak nije odustalo od osnovnih težnji Crne Gore. Pošto je ugnjetavanje našeg nesrećnog naroda u Turskoj postalo nepodnošljivo i pošto su se naša braća morala latiti oružja, mi nismo mogli drukčije postupiti nego što smo postupili: razvili smo zastavu slobode i spasavanja našeg naroda. Naše je oružje bilo pobedonosno. Ali, da bi ono bilo i uspešno, morala se u tok događaja na Balkanskom poluostrvu umešati i snažna ruka. To se sada i dogodilo. Mi se nalazimo u ratu s Turskom kao saveznici moćne Rusije, čija armija nije krenula da osvaja već da oslobađa. Cilj obeju armija je isti: oslobođenje nesrećnih i ugnjetenih slovenskih naroda na istoku od turske tiranije i od onog trulog gazdovanja koje je sve narode istoka dovelo na rub propasti. Zato se u našim crkvama molimo isto tako toplo i za uspeh ruskog, kao i našeg oružja. Crnogorci! Uspeh neće izostati ako svaki od vas bude vršio svoju dužnost. Ja vas vodim u borbu sa pouzdanjem koje ste uvek opravdali.

Crnogorci! Na vas gleda sav slovenski svet, na vas gleda veliki bratski ruski narod čiji nam je uzvišeni vladar baš sada dao veličanstvene dokaze poštovanja. Nastavak velikog dela je otpočeo! Borite se hrabro, ostanite verni sebi i pobeda i slava biće vaše. Uveren sam da će naši potomci veličati vaša dela baš kao što i mi veličamo dela naših predaka. Stoga, napred za slobodu našeg podjarmljenog naroda![10]

Za to vreme pojedine vojvode nisu sedele skrštenih ruku. Ministar finansija vojvoda Đuro Cerović utvrdio je položaje kod Ostroga, s. Rogami i Danilovgrada. Stanko Radonjić je poslat caru kao diplomatski predstavnik. Da bi proteglio svoje udove, ukrućene od dugog odmora, knez se 19. maja sa Glavnim stanom premestio u Lukovo,[11] gde je sa svojim tastom Vukotićem održao ratni savet.

Posada Nikšića je 20. maja izvršila ispad, oterala Crnogorcima (od kojih su trojica poginula) stoku i ranila kapetana Maša Mićunovića.

Do prve ozbiljne borbe došlo je ipak tek 31. maja.

BITKA KOD MARTINIĆA[12]

(5. juna)[12a]

Neprijateljstva su otpočela jednim prepadom. Naime, 31. maja je 450 Crnogoraca iz odreda Vukovića prekoračilo granicu kod Kolašina, prešlo Taru i napalo selo

---

[10] Ovaj proglas daje se po prevodu autora. — *Prim. prev.*

[11] Glavni stan nalazio se tada na Bršnu a ne na Lukovu (Zapisi, XV, 78). — *Prim. B.P.* i *T.N.*

[12] Za borbe u Albaniji vidi skicu broj 10. — *Prim. autora.*

[12a] U originalu stoji 5. *Juli.* To je očigledno štamparska greška, što se vidi iz daljeg teksta. — *Prim. prev.*

Vraneš (6 sati hoda severno od Kolašina).[13] Turci koji su pohitali na mesto borbe bili su potučeni, a na bojištu su ostavili 118 nizama i 30 bašibozuka, dok su Crnogorci imali samo 11 mrtvih i 19 ranjenih. Posle toga su Crnogorci oterali stada stoke i zapalili selo.

Boj kod Vraneša bio je samo preteča velikih borbi u junu.

Početak je bio u Albaniji. Tu je potpuno nesposobnog maršala Derviš-pašu zamenio maršal Ali Saib-paša, koji se istakao u srpskom ratu i od koga su Turci neverovatno mnogo očekivali. I stvarno, ne može se poreći da se on pokazao kao dobar junak i da je u početku energično prionuo na posao. Ali su mu, kao i njegovim kolegama, nedostajale strategijske sposobnosti. Ofanziva traži vojskovođu, dok je za defanzivu ponekad dovoljan i smeo junak. Međutim, Saib je u junu slomio rogove pa je docnije bio potpuno neaktivan. Pre no što je Ali Saib prešao u ofanzivu, težio je da za sebe osigura operacijsku osnovicu i pravac odstupanja. Njegova operacijska osnovica Spuž predstavljala je jaku tvrđavu. Visoko na brdu leži citadela, dok se na drugoj obali nalazi isto tako visok for. Na pola sata hoda severnije nalazi se na jednoj uzvišici kula Abdi-paše, koja dominira terenom sve do Martinića. Na udaljenju od 25 minuta hoda jugoistočno od nje nalazi se na brežuljku kula „Derviš-paša", a 20 minuta južno od nje još jedna kula. To su bila tri detašovana utvrđenja sa severoistočne strane Spuža. Prema severozapadu nije bilo nikakvih utvrđenja, pošto se na ovoj strani otvara ravnica Zete. Ovaj, inače, jak položaj naredio je mušir da se još bolje utvrdi; on je naredio da se na visovima Visočice i Maljata, kao i kod Kukoševine, iskopaju šančevi. Ovi se visovi nalaze u neposrednoj blizini kule „Abdi-paša". Od prepada i napada s juga Spuž je bio osiguran velikim brojem kula. Do na jedan sat hoda jugozapadno nalaze se kule Grbe, Serdar, Avnija i Ivzija, južno od njih leže još četiri kule, dok šest kula štiti put od Spuža do Podgorice.

---

[13] Odredom koji je operisao duž Tare komandovao je senator Pero Pejović. Odred je operisao samostalno sve do dolaska turske vojske pod komandom Mehmed Ali-paše, kad je priključen vojsci vojvode Miljana Vukova (Zapisi, XV, 134–5). — *Prim. B.P.* i *T.N.*

Kao što se vidi, turski položaj kod Spuža bio je neobično jak i mnogo jači nego položaj crnogorske vojske koja je bila prema njemu.

Crnogorska Južna vojska morala je 2. juna da preda Severnoj 3 bataljona, te je prema tome sada brojala samo 16 bataljona ili 9.600 vojnika i 8 topova. Od toga je 6 bataljona bilo pod komandom Boža Petrovića kod Novog Sela i Danilovgrada, 4 u centru pod komandom Ilije Plamenca kod Martinića i Stijene, a 6 bataljona, koji su obrazovali levo krilo, pod Markom Miljanovim, bilo je kod Meduna i s. Rogami.

Od 47 bataljona koji su u Albaniji bili pod njegovom komandom, Ali Saib-paša je u maju koncentrisao u Spužu 30 bataljona. To je predstavljalo snagu od 21.000 vojnika i 36 topova.

Drugog juna su Crnogorci primetili u turskom logoru veliko komešanje. Visovi Maljat, Visočica i Kukoševina bili su jako posednuti i u šančeve su bili dovučeni topovi.

Sutradan u zoru krenuo je Ali Saib sa 18 bataljona i 14 topova prema Novom Selu, verovatno u nameri da tamo namami celokupne crnogorske snage, kako bi sa ostatkom vojske mogao da otme Martiniće, a možda je imao nameru da zaobiđe i napadne Danilovgrad s boka.

Četiri bataljona sa 8 topova zaposelo je granične visove Vukovu gomilu i Rasinu glavicu. Deset bataljona nizama i 4 bataljona Albanaca sa 6 topova napredovalo je ka Novom Selu koje je stavljeno pod jaku vatru, iako nije bilo posednuto, pošto su Božovi bataljoni logorovali na visovima iza sela. Ali Saib se ipak nije usudio da posedne ovo selo (u kome su zapaljena samo 2 ambara) jer su Crnogorci otvorili jaku vatru koja je trajala punih 5 časova. Ona je postala neprijatna najpre Albancima koji su pokušali da se koncentrišu prema pozadini. Njihov je primer delovao zarazno i na nizame, te je Ali Saib bio prinuđen da lično projuri kroz redove svojih vojnika da bi ih zaustavio.

U tom trenutku je udario iz Martinića Plamenac sa svoja 4 bataljona. Sad se Turci nisu više mogli zadržati te su dosta brzo pobegli preko granice, gde ih je Ali Saib hteo prikupiti kod kule Serdar. Ali, panika je bila isuviše velika i nije preostalo ništa drugo nego da se vojska povuče

do Spuža, tim pre što je sada i odred Miljanova pripucao sa Rogama.

Borba kod Novog Sela, u kojoj se 3.600 Crnogoraca borilo protiv 12.600 Turaka (sa 14 topova), stajala je Crnogorce 10, a Turaka oko 150 vojnika. Početak turske ofanzive nije, prema tome, bio baš sjajan.

Dva dana docnije, 5. juna, došlo je ponovo do bitke. Ovog puta je Ali Saib razvio za borbu 28 bataljona ili gotovo 20.000 vojnika i 36 topova koje je postavio na visovima Visočice, Maljata i Kukoševine, dok je sa vojskom napredovao prema Martinićima koje je držao Plamenac sa 7 bataljona (4.200 vojnika). Ovaj je utvrdio i vis Glizicu koji se nalazio iza tog sela. Kad je primetio da će imati posla sa celom turskom vojskom, pozvao je u pomoć i 6 Božovih bataljona. Plamenac je, dakle, mogao suprotstaviti neprijatelju 7.800 vojnika i 4 topa.

Pod zaštitom artiljerije koja je bila na pomenutim visovima, razvila se turska vojska u dugački front za napad na Martiniće.

Strašna vatra zaklonjenih Crnogoraca dočekala je nastupajuće Osmanlije, ali su ovi odvažno napredovali dok najzad nisu stigli u podnožje neprijateljskog položaja, ne mareći za drugove koji su padali desno i levo. Ovo junaštvo Turaka mora da prizna čak i neprijatelj.

Ali svako junaštvo ima granica. Dobro zaklonjeni Crnogorci otvorili su na neprijatelja iz neposredne blizine, gde ne promašuje nijedan metak, iz pušaka i revolvera tako jaku unakrsnu vatru, da se on počeo kolebati i konačno se dao u bekstvo. Crnogorci su po običaju hteli da ga gone, ali je Plamenac naredio da se sačeka dok se Osmanlije ne slome još nekoliko puta.

Zaista je Ali Saib prikupio begunce iza rezerve, a nju je poslao u napad. Međutim, i taj je napad tako dobro odbijen da je jedva sprečeno opšte bekstvo.

Ogorčeni muširodlučio se sada na opšti juriš. Cela je vojska morala napasti, a oficiri su dobili naređenje da ubiju svakog ko bi pokušao da beži.

Uprkos najžešćoj vatri Turci ipak lagano napreduju, a mnogobrojni leševi poginulih ometaju ih u hodu. Neregularnim trupama se prvo cela stvar učinila nezgodnom; valjda su mislili da su za I čekmek (5 krajcara) tog dana

dosta jurišali. I počeli su da beže. Uzalud su oficiri molili, preklinjali i tukli vojnike, uzalud je Ali Saib udarao ljutito nogom i lično ubio nekoliko Albanaca. Za prvim su se primerom povele i regularne jedinice te su i one počele da beže. Plamenac je čekao baš taj trenutak.

„Naprijed!“, doviknuo je on svojim junacima koji su se uz zaglušujuću viku bacali iz svojih šančeva na neprijatelja. Sa uzdignutim blistavim handžarom u desnici i revolverom u levici napali su „crnogorski sokoli“ omrznutog krvnog neprijatelja, naterali ga u divlje bekstvo i pobili sve što su stigli.

Ali Saib je uvideo da je bitka izgubljena jer su njegovi vojnici počeli da bacaju oružje i da ne misle više na otpor. Tada je pojurio napred, pokušavajući da dejstvom artiljerije zaustavi gonioce i da svoju vojsku sačuva od potpunog uništenja, pošto su Crnogorci prodrli čak do Kukoševine.

Ova je zamisao bila srećna i spasonosna. Dejstvom artiljerije bilo je crnogorsko gonjenje zaustavljeno. Pobeda kod Martinića bila je nadasve sjajna. Poginulo je 700 Turaka, a 1.200 ih je ranjeno. Crnogorci, koji su zaplenili 8 zastava i 1.500 pušaka, izgubili su samo 95 boraca, od kojih 50 mrtvih.

Istog dana je obnovljena i produžena racija od 31. maja; Crnogorci su napredovali do Stožera (4 sata hoda severozapadno od Vraneša); usput je zauzeto i uništeno pet turskih kula, a sva stoka je oterana. Odatle su se Crnogorci vratili sa 2.000 volova, ovaca i konja, kao i sa mnogobrojnim zaplenjenim oružjem.

Ceo ovaj pohod stajao je Crnogorce 47 mrtvih i ranjenih, a Turke 150—180 vojnika.

BITKA KOD RASINE GLAVICE
(16. juna)

Poraz kod Martinića onesposobio je tursku vojsku da za izvesno vreme produži pompezno najavljenu ofanzivu. Međutim, oprezni vojskovođa Plamenac hteo je da predupredi eventualni pokušaj Ali Saiba da preduzme ofanzivu na desnoj obali Zete; zato je već sutradan (6. juna)

naredio da se kod Kosića, nedaleko od Brajovićkog vodopada, iskopaju šančevi i u njih smeste 2 čete, koje su imale zadatak da ovde spreče eventualan prelazak Turaka preko Zete.

Turci su 7. juna pokušali da izgrade šančeve kod Kukoševine, dok je jedno odeljenje pokušalo da u blizini naseče drva, ali su ih Crnogorci u tome odmah sprečili. Oni su na ove šančeve upravili dva topa, dok su druga dva postavili na vis Garević iznad Kukoševine i odatle otvorili na Turke jaku vatru. Peti top, većeg kalibra, bio je postavljen na vis Srnce. Spuž je odatle bio obasut tako jakom vatrom da je za nekoliko minuta poginulo oko 200 Turaka.

Osmog juna krenuo je Božo iz Plane u Martiniće da izvrši pregled položaja i jedinica. U Martinićima se sastao s vojskom Plamencem, a u Danilovgradu je posetio ranjenike. U međuvremenu se kod Kakaricke gore razvila krvava borba pošto su Kuči otvorili vatru na Podgoricu. Turci su izvršili ispad iz Podgorice, ali kad su od prvog plotuna izgubili 14 vojnika, opet su se povukli. Od Crnogoraca je poginuo samo jedan Kuč. Dejstvo crnogorske topovske vatre bilo je odlično. Ono je na stanovništvo Podgorice uticalo tako snažno da je ono kukajući jurilo ulicama varoši.[14] Istoga dana je stiglo naređenje da se Severnoj vojsci pošalje 6 bataljona.

Devetog juna se sve stišalo. Oko 1 čas po podne otvorili su crnogorski topovi vatru na Maljat, Kukoševinu i Spuž. Turci su na to odgovorili istom merom, ali nisu naneli znatniju štetu, dok je crnogorska vatra prinudila stanovnike Spuža da hitno napuste varoš.

Crnogorska se artiljerija mnogo popravila i njoj se, kao što je bio slučaj u poslednjem ratu, nije više moglo prebaciti da se Turci, koji su poginuli usled njenog dejstva, mogu na prste izbrojati. Visovi Kukoševine su samo delom bili turski, dok veći deo pripada Crnoj Gori. Pošto je zauzećem ovih visova Ali Saib mogao, isto kao i Derviš-paša, tvrditi kako se njegove trupe nalaze na crnogorskoj teritoriji, rešeno je da mu se ova radost uskrati.

---

[14] Tako je stajalo u zvaničnom saopštenju; ja lično nisam čuo kuknjavu Podgoričana. — *Prim. autora.*

Zorom (10. juna) se kod Luga (ispod Martinića) prikupila četa Crnogoraca, prešla Zetu i iznenada napala Kukoševinu. Usled iznenadne pojave Crnogoraca Turci su se toliko uplašili da su pobegli i napustili visove ne dajući ni najmanji otpor. Crnogorci koji nisu izgubili nijednog čoveka, pucali su za Turcima i još nekoliko njih ubili. Međutim, Turci iz Spuža su produžili da dejstvuju, a vatru su obustavili tek u toku noći.

Maljat i Visočica leže neposredno pred Spužem, na turskoj teritoriji, dok deo Kukoševine pripada Crnoj Gori. Sva tri položaja nalaze se u neposrednom dometu tvrđavskih topova, kojih u Spužu ima oko 30. Pa i pored toga, Turci nisu mogli lako da izvrše ispad, pošto su crnogorski položaji nadvišavali turske.

Kod ušća Zete u Moraču nalaze se ruševine stare rimske varoši Diokleje (Dioclea) koja se sada zove Duklja. Na sat hoda severno od Podgorice nalazi se jedan strmi vis. Na tom je visu 11. juna bila postavljena mala baterija koja je gađala turski for Varnu nedaleko od Vezirovog mosta.

Od 12. do 15. juna se gotovo svakodnevno čula topovska pucnjava koja je svakako više štete nanela Turcima nego Crnogorcima, pošto su njihove baterije mnogo nadvišavale baterije Osmanlija.

U međuvremenu se vojska Ali Saiba oporavila od poraza, a mušir je tim pre morao da misli na obnavljanje ofanzive što je Sulejman-paša, sa svojom poznatom bezobzirnošću, u međuvremenu forsirao klanac Dugu i spremao se za invaziju. Pored toga, Ali Saib je dobio izveštaj da je deo crnogorske Južne vojske upućen kao pojačanje Severnoj. Sve to ga je privolelo da ponovo pokuša upad u Crnu Goru.

Zato je on, 16. juna u 4 časa izjutra, krenuo iz Spuža sa 9 bataljona nizama i 6 bataljona bašibozuka (10.000 vojnika i 18 topova) i napredovao prema Rasinoj glavici, dakle, istim pravcem kao i 3. juna. Božo Petrović, koji je bio kod Rasine glavice, imao je pri ruci samo 2 bataljona, a to znači da je sa 1.200 vojnika morao da izdrži napad šesnaestostruko nadmoćnijeg neprijatelja (top je računat kao 500 vojnika). U tim uslovima bila je sva sreća što se Božo smatrao velikim vojskovođom, jer je

zbog tog uobraženja došao na srećnu ideju da ne odstupa već da pruži otpor.

Borba je otpočela na levom krilu. Božo je odmah u početku učinio jedan neoprezan gest jer je svojim ljudima naredio da pređu u napad umesto da ostanu u šančevima i sačekaju turski napad. Ovu bi grešku sigurno platio porazom da ga nisu spasle dve okolnosti: neobična hrabrost Crnogoraca i nepouzdanost Albanaca.

Vatra je otpočela u 5 časova izjutra. Božo je naredio svom levom krilu da napreduje uz vatru, a kada su se Turci, koji su i sami sve više napredovali, sasvim približili, naredio je napad handžarom. Bataljon je uz pobedonosne uzvike izvršio naređenje i jurišao na Albance.

Možda bi ova drska hrabrost skupo stajala Crnogorce da srećom nije stigao i treći bataljon koji je kod Srebrene glavice (jugozapadno od Spuža) napao Turke s leđa i otvorio tako ubitačnu brzu paljbu, da je zemljište za tren oka bilo pokriveno mnogobrojnim turskim leševima. Ovaj iznenadan napad dobro je došao crnogorskim bataljonima koji su jurišali, a celo tursko desno krilo zbog njega se dalo u bekstvo. No, Ali Saib je to krilo odmah ojačao sa nekoliko bataljona nizama kojima je uspelo da odbace Crnogorce i zauzmu Rasinu glavicu.

Božo je sada uvideo posledice svojih bezglavih naređenja i taktike te je zabrinuto očekivao pojačanje. Međutim, Turci su izvršili i treći napad, ali su ga odbila 3 bataljona koji su sada bili u zaklonu.

Sada se Božo ponovo narogušio te je izdao naređenje da se juriša na vis Suku na kome se nalazila turska artiljerija. Ovaj napad, razume se. nije uspeo, a posledica mu je bila jedino ta što su Turci sada prešli u četvrti napad.

Bitka je sada visila o koncu; Božova potpuna nesposobnost dovela je Crnogorce u vrlo težak položaj. Tada se, kao anđeo spasilac, pojavio Ilija Plamenac koji je imao da ponovo izvojuje pobedu za Boža, kao što je to i do sada uvek činio[15] (zajedno sa Miljanovim).

---

[15] Ne treba nasedati zvaničnim izveštajima koji uvek javljaju: „Božo je pobedio". U tom slučaju reba uvek čitati „Plamenac" ili „Miljanov" i znaće se istina. — *Prim. autora.*

Privučen vatrom, pojavio se Plamenac sa 2 bataljona od Martinića i udario Turcima u bok. Posle nekoliko dobro nanišanjenih plotuna naredio je svojim junacima da sa isukanim handžarima napadnu Turke. Bilo je podne.

Sad su i ostala 3 bataljona sa novim oduševljenjem i novom snagom napala Osmanlije, te je pucnjava uskoro zamrla; razvila se borba prsa u prsa ili, bolje rečeno, pravo klanje koje podseća na ono kod Vučjeg Dola.

Desetkovani Albanci dali su se u divlje bekstvo i povukli za sobom i nizame. Vis Suka zauzet je na juriš, ali Crnogorcima nisu pali u ruke nikakvi topovi pošto su ih Turci bili sklonili. Ali Saib je kod Srebrene glavice uzaludno pokušavao da zaustavi svoju vojsku. Turci su bežali glavom bez obzira sve do Spuža gde su tek oko 2 časa tvrđavski topovi zaustavili gonjenje.

Turci su u ovoj bici izgubili više od 2.000 vojnika, dakle, petinu svojih snaga. Sam broj njihovih mrtvih dostizao je 1.500 vojnika, većinom Albanaca, dok su Crnogorci imali samo 68 mrtvih i 47 ranjenih. Oni su zaplenili 5 zastava i 1.500 pušaka, ali na žalost, većinom kremenjača, kojima su bili naoružani Albanci. Uopšte, tog dana su bašibozuci imali strašne gubitke, a najviše Hoti i Kastrati. Samo ova dva plemena imala su ovog dana 300 mrtvih i 200 ranjenih. Izgubili su i dva glavara, među kojima je bio i sin glavara Čul Miluna. Kod Rasine glavice su u borbi učestvovali Albanci iz Kopljika, Škrjela, Griša, Reč-Eleoha, Riola, Postorabe i Klimenta. Oni su imali toliko mrtvih i ranjenih da su ih puna dva dana u gomilama nosili iz Spuža preko Veljeg brda u Podgoricu. Pošto su sva ova plemena bila rimokatoličke vere, mrtvi su im sahranjeni u blizini katoličke crkve.

BITKA KOD JELENKA ILI ŽDREBAONIKA
(19. i 20. juna)

I pored toga što su Turci, u bici kod Rasine glavice, imali velike gubitke, to im nije umanjilo volju za ofanzivom. Možda su i naređenja turske vlade terala muširа Ali Saiba da ponovo pokuša da se po svaku cenu sjedini s vojskom Sulejman-paše koja je bila prodrla u Crnu

Goru. Pored toga, u borbu je 16. juna ušla samo polovina turske vojske, dok je druga polovina bila sveža, nimalo demoralisana. Ali Saib-paša se odlučio da za nov ofanzivni udar upotrebi 20 bataljona nizama (12.000 vojnika) i 9 tabora Albanaca (4.000 vojnika) sa 30 topova; 2 tabora i 1 bateriju ostavio je kao posadu u Spužu.

U zoru 19. juna izbile su iz Spuža 3 turske kolone. Prva je ispod Visočice prešla Partalijev krš i krenula prema Gradini; druga je obišla Koprivu i krenula prema Martinićima; treća je posela donji deo sela Đuraševići. Prvu kolonu, sastavljenu od nizama, pozdravile su živom vatrom tri čete koje su držale Gradinu, ali je ona ipak, bez obzira na to, nezadrživo napredovala i najzad stigla do samog sela. Trista Crnogoraca nije htelo da sačeka juriš deset puta jačeg neprijatelja, te se povlačilo polako sa namerom da navuče nizame na sebe i da ih na taj način odvoji od ostalih kolona.

Međutim, i druge dve kolone imale su uspeha. Plamenac se osetio isuviše slabim da brani Martiniće od neprijatelja, dok mu ne bi stigle Božove trupe i dok ne bi bio izvešten Miljanov. Stoga je zapalio selo i povukao se iza Martinića na visove Glizice gde se jako ukopao. Osmanlije su onda posele Martiniće, utvrdile se tu i prema Garevićkim visovima poslale jak odred redifa. U istom pravcu krenula je i prva kolona, pošto se nije dala zavesti na gonjenje triju četa koje su odstupale. Tako su Turci poseli Gareviće bez otpora; tu su ostali ceo dan i utvrdili se u šančevima koje su podigli od crkve u Glizici u pravcu Garevićkih visova. Isto su to uradili i Crnogorci koji su imali samo 4 bataljona. Oni svoje utvrđene položaje nisu napuštali tako da tog dana nije došlo do ozbiljnijeg sudara.

Vredno je pomenuti da crnogorska Južna vojska još 16. juna, kad je vođena bitka kod Rasine glavice, nije brojala više 16 bataljona već samo 9, pošto je ostalih 7 poslato kao pojačanje Severnoj vojsci. Od ovih 9 bataljona 4 su bila pod komandom Plamenca kod Martinića, 3 pod komandom Miljanova na području Kuča i 2 pod komandom Boža kod Zagarča. Pošto je, kao dobar vojskovođa, shvatio da se tu nikako ne radi o nekoj demonstraciji već da Ali Saib stvarno ima nameru da ozbiljno

udari levom obalom Zete radi sjedinjenja sa Sulejman-pašom, Plamenac je naredio Božu da se prebaci na levu obalu Zete i tamo kod Ždrebaonika zauzme bočni položaj. Miljanov je imao zadatak da operiše u pozadini neprijatelja. Ovaj izvrstan plan sam po sebi karakteriše Plamenca kao vojskovođu.

Sledećeg dana, 20. juna, tj. dana slavne godišnjice, povukao je ohrabreni Ali Saib-paša i ostatak svoje vojske iz Spuža, pa je čak jedan bataljon pošao i iz Podgorice i sa njegovom vojskom se spojio ispod Kukoševine. Sada je njegova vojska brojala preko 16.000 vojnika sa 30 topova. Tu je bilo i šest stotina konja i bezbroj natovarenih mazgi, pošto je Ali Saib nameravao da snabde hranom Sulejmanovu vojsku sa kojom se nadao da će se sjediniti. Ovoj sili Plamenac je mogao suprotstaviti samo 3.500 vojnika i 4 topa. Taj je nedostatak bio sjajno nadoknađen delimično jakim položajima Crnogoraca, ali najviše njihovim nečuvenim junaštvom i patriotizmom. Pored toga, svaki je Crnogorac osećao i znao da će ova bitka odlučiti sudbinu Crne Gore. Pobeda je mogla staviti između dve vatre vojsku Sulejman-pašinu i prouzrokovati njeno potpuno uništenje, dok bi neminovna posledica poraza bilo sjedinjenje obeju turskih vojski, a onda bi bilo zlo za Crnu Goru. Razume se da Crna Gora ne bi čak ni tada bila savladana, jer je u prošlosti pobeđivala i vojske od 120.000 ljudi, a sadašnji rat pokazuje da Crnogorci ni danas ne ustupaju po hrabrosti svojim precima.

Pošto su se turske kolone sjedinile kod Martinića, prošle su polako pored crnogorskih položaja prema Jelenku da bi stigle do manastira Ždrebaonika, odakle je potrebno svega pola sata hoda do Danilovgrada. Manastir su u međuvremenu utvrdila i posela oba Božova bataljona. U toku tog dosta sporog marša Osmanlije su morale da izdrže vatru četiri zaklonjena Plamenčeva bataljona čiji se položaj pružao ispod Laća, od Glizice do iznad Jelenka.

Mnogobrojni gubici koje su Turci već sada pretrpeli a da nisu mogli zaklonjenim Crnogorcima da nanesu ma kakvu štetu, zatim sećanje na težak poraz koji su pretrpeli pre četiri dana i najzad poražavajuće osećanje da je albanska vojska već čitavu godinu dana trpela samo po-

raze, negativno su uticali na raspoloženje turskih trupa. Naročito su Albanci, koji su tek pre četiri dana bili jako desetkovani (izuzetak su predstavljali samo hrabri Malisori), sa izvesnim neraspoloženjem učestvovali u pohodu, a oni su prvi i pobegli.

Kod Jelenka je Plamenac smelo napao nadmoćnijeg neprijatelja koji nije mogao da u potpunosti dovede do izražaja svoju artiljeriju. Razvila se teška borba koja je trajala dva časa i završila se time što su se Turci počeli kolebati, a neregularne trupe su pobegle te je najzad i u celoj vojsci došlo do nereda.

Sada je Plamenac naredio da oba Božova bataljona sa svojih položaja iza Ždrebaonika krenu u napad i da s handžarom u ruci navale na Osmanlije koje su se već povlačile.

Odstupanje neprijatelja pretvorilo se tada u potpuno bekstvo koje se utoliko povećavalo ukoliko su crnogorski naleti bili bešnji. U potpunom rastrojstvu i pod uništavajućom vatrom Crnogoraca koji su bili zaklonjeni kod Glizice, a sa 6 Božovih i Plamenčevih bataljona iza leđa, bežali su Turci glavom bez obzira sve do Spuža, gonjeni od Crnogoraca do ispod same tvrđave. Visovi Carevići, Kukoševina, Maljat i Visočica zauzeti su na juriš i samo su gradski topovi spasli tursku vojsku od potpunog uništenja. Panika je među Albancima bila tolika da se nisu osetili sigurnim ni u Spužu. Pretpostavljajući da će opaki Crnogorci zauzeti i ovu tvrđavu već u prvom naletu, oni su pobegli čak u Podgoricu. Borba je trajala ukupno pet časova.

Iz rezultata bitke možemo se uveriti kako je potpuna bila crnogorska pobeda. Svi šančevi, deo bivaka, 200 konja natovarenih municijom i hranom i još veći broj mazgi natovarenih hranom, 1.200 ostraguša, 2.000 drugih pušaka, 3 topa i 5 zastava, kao i znatan broj skupocenih turskih sablji i drugo oružje, palo je u ruke pobednika. Crnogorci su izgubili samo 300 vojnika, dok je bojno polje pokrivalo 1.300 mrtvih i 2.700 ranjenih Turaka.

I pored toga što je Ali Saib ovako izgubio četvrtinu svoje vojske koja je za ciglo 17 dana bila svedena od 21.000 na 12.400 vojnika, on je ipak strahovao od pred-

stojećeg vojnog suda ako ne bi učinio i poslednji pokušaj da Sulejman-paši dođe u pomoć.

Zato je 22. juna ponovo napao u pravcu Danilovgrada, ali je posle borbe od svega pola časa bio prinuđen na odstupanje, pošto je Miljanov u njegovoj pozadini izveo jednu demonstraciju. Na jednog Crnogorca, koji se zvao Pavle Pavlović i koji mu je tom prilikom pao u ruke, Ali Saib-paša je bio neverovatno ponosan te ga je spomenuo čak i u zvaničnoj depeši ministru vojske. Zaista je to bila retkost jer je to bio jedini Crnogorac koji je za godinu dana, koliko je trajao rat, pao živ Turcima u ruke.

Sledećeg dana je Ali Saib mirovao, a 24. juna se sjedinio sa Sulejman-pašom.

Da ne bismo prekidali tok izlaganja, izneli smo sve događaje koji su se odigrali u Albaniji do neuspeha turske ofanzive. Potrebno je, dakle, da iznesemo naknadno i događaje u Hercegovini.

DRUGA GLAVA

OFANZIVA TURSKE SEVERNE VOJSKE

BITKA KOD KRSCA[15a]

(4. juna)

Kao što nam je poznato, crnogorska Severna vojska brojala je 1. juna 14 bataljona (10 crnogorskih i 4 hercegovačka) i bila pod komandom velikog vojvode Petra Vukotića. Trećeg je stigao knez Nikola sa 3 bataljona Južne vojske pred Nikšić, koji je okružavalo 6 bataljona Katunske nahije. Tri od njih poslao je za Krstac gde se nalazio Vukotić. Cela vojska je sada brojala 17 bataljona i 4 baterije ili 10.200 vojnika i 16 topova.[16] Od ovih snaga kod Krsca su se nalazila 4 crnogorska (iz Katunske nahije) i 4 hercegovačka bataljona (Trifka Vukalovića, Nikole Vukotića, Guzine i Boška). Petar Vukotić, komandant ovog odreda, raspolagao je, prema tome, sa 4.800 boraca i 8 topova. Na udaljenju od 4 sata hoda prema severoistoku, kod Goranskog i Pive, stajala su 3 bataljona iz Katunske nahije, što znači 1.800 vojnika. Oni su imali da okruže turski for Goransko i spreče obilazak Krsca. Knez lično, njegov načelnik stana Mašo Vrbica i njegov rđavi „savetodavac" pukovnik Bogoljubov okružili su — uda-

[15a] Za borbe u klancu Duga vidi skicu broj 8 i 9. — *Prim. autora.*

[16] Vojvoda Petar Vukotić raspolagao je u rejonu Duge nikšićke snagama od 18, a ne 17 bataljona (Zapisi, XV, 78. — *Prim. B.P.* i *T.N.*

ljeni od Krsca punih 12 sati hoda (!) — sa 6 crnogorskih bataljona, dakle, sa 3.600 vojnika i topova, tvrđavu Nikšić čija je posada imala 3 bataljona.

Ovom prilikom ću se upustiti u kritiku navedenih dispozicija.

Pre svega, mora se zameriti to što su trupe bile tako rasturene. Knez Nikola je znao da je Sulejman-paša sa 36 bataljona krenuo ka klancu Duga.[17] Pa šta onda da se kaže na to što je od svoje, i inače tako slabe, vojske ostavio pred Nikšićem neangažovano više od trećine (6 bataljona i 8 topova) umesto da pohita u pomoć ugroženom Vukotiću? Zar to nije vrhunac vojničke nesposobnosti? Da li je verovao da će mu se Nikšić još u poslednjem trenutku predati zato što to želi njegovo visočanstvo knez Nikola? Zar mu nije bilo kao sunce jasno da se pre svega radi o tome da se Sulejman-paša potuče? Izgladneli Nikšić bi se onda ionako morao predati! A ako se knez Nikola već bojao da bi njegovo odsustvo posada te tvrđave mogla iskoristiti da napravi izlet u Crnu Goru ili da se snabde hranom, zašto nije ostavio samo jedan bataljon u takvom rasporedu kako bi ta posada stekla uverenje da se pred Nikšićem još uvek nalazi cela vojska? Takvo uverenje stekla bi posada tvrđave tim pre ako bi knez ostavio svoj poznati plavi kaput i dao nalog da se neko u njemu češće prošeta naočigled tvrđave. Da je i ovih ostalih 5 bataljona učestvovalo u bici, taktička pobeda Vukotića dobila bi i strategijski značaj.

Sledeća se zamerka odnosi na zauzeti položaj. Znalo se da je Sulejmanov plan bio snabdeti Nikšić hranom po svaku cenu. Dakle, da bi se to sprečilo, trebalo je izabrati najbolji položaj. Pa kad je tako, zašto su se onda

---

[17] Sulejman-paša je, po podacima kneza Nikole, imao u svom sastavu 38.000 regularnih vojnika i 10.000 koji su pratili komoru (Zapisi, XV, 77). Sa ovim podacima slažu se približno i austrijski izvori, po kojima je Sulejman-paša raspolagao snagama od 40 bat. regularne vojske, oko 3.000 bašibozuka, 200 konjanika, 30 brdskih i dva poljska topa i komorom u kojoj je bilo 4.000 tovarnih konja (Istorijski zapisi, X, 217). Turska vojska na južnom frontu pod komandom Ali Saib-paše imala je u početku 15.000 vojnika, kojima je naknadno stigla pomoć od još 10.000 (Zapisi, XV, 77). Po austrijskim izvorima, Ali Saib-paša je u početku raspolagao snagama do 20 bataljona (Istorijski zapisi, X, 217). — *Prim. B.P* i *T.N.*

podelili tako da su jedni bili kod Krsca, a drugi kod Goranskog? Doduše, Krstac je, uopšte uzev, strategijski važna tačka, ali u ondašnjoj situaciji njegovo napuštanje ne samo što ne bi bilo štetno, već bi donelo i izvesne koristi! Za sprečavanje deblokade Nikšića Krstac je bio najnepodesniji položaj. To je moralo biti poznato crnogorskoj Vrhovnoj komandi jer su borbe iz 1862, a naročito iz 1876. godine između ustanika i Muktar-paše bile u tom pogledu naročito poučne. Muktar-paša je tada sa 20.000—25.000 vojnika više puta pokušavao da se preko klanca Duga probije ka Nikšiću. Prema njemu je tada stajalo samo 5.000 slabo naoružanih ustanika i oni su ga ipak više puta odbili. Tada je on bez po muke prevalio put od Krsca do Zlostupa; međutim, odatle je do Nozdara išlo već teže, dok je do Presjeke stigao tek posle teških borbi i uz strašne žrtve. Dalje nije mogao prodreti i da su u tom trenutku ustanici bili bar triput jači, oni bi ga sigurno prinudili na kapitulaciju. Ali su nesloga i slabost ustanika omogućili Muktar-paši da pri četvrtom pokušaju uspe i da snabde Nikšić hranom. Sada je trebalo zauzeti sledeći raspored: 2 bataljona najboljih strelaca, raspoređena od Zlostupa do Nozdara s obe strane klanca iza stena, imala bi da neprekidno odozgo gađaju vojsku u prolazu. Isto je trebalo da učine i 6 bataljona koji bi sa nekoliko topova bili sakriveni od Nozdara do Presjeke; 8 bataljona i preostale topove trebalo je postaviti kod Presjeke (najjače tačke na klancu Duga), gde bi mogli da spreče nastupanje i najjačoj vojsci. Zamorena i oslabljena gubicima koje bi pretrpela do Presjeke, a sabijena između Nozdara i Presjeke i nesposobna da se razvije, turska vojska bi se, posle nekoliko bezuspešnih krvavih pokušaja da napreduje ili da visove sa strane očisti od neprijatelja, svakako odlučila na odstupanje. A za to vreme bi se ovih 8 bataljona koji bi bili raspoređeni od Zlostupa do Presjeke, povukli ka Nozdrama, ovde zakrčili put i poseli ga svojom artiljerijom. Tada bi se turska vojska našla u mišolovci, jer ne bi mogla da napreduje preko Presjeke niti da odstupa preko Nozdara. Njena sudbina bi tada bila samo kapitulacija ili potpuno uništenje. Sedamnaesti bataljon mogao je ostati kod Goranskog, no on bi onda imao zadatak da se pred nadmoć-

nim snagama postepeno ali sporo povlači, koristeći stalno povoljno zemljište. Na taj način bi se sprečilo nadiranje neprijateljske kolone putem koji vodi preko Bukovca i Šipačna za Nikšić.

Svaki onaj ko poznaje klanac Dugu daće mi u pogledu ovog plana za pravo; u pitanju je bilo samo neumesno častoljublje zbog kojeg se nije htela napustiti ni stopa zemlje.

Treći prekor se najviše tiče lično kneza. Ko je bio vrhovni komandant? U prvo vreme je vrhovnu komandu primio Vukotić, ali se 3. juna pojavio knez koji je nekako prećutno postao vrhovni komandant. Vrlo rado ću priznati činjenicu da nijedan od crnogorskih vojskovođa ne prevazilazi kneza u pogledu znanja i tačnog poznavanja čim se radilo o određivanju vremena odmora i njegovog trajanja; ali mislim da bi bilo dobro da je knez Nikola prepustio vođenje vojnih poslova i izdavanje vojnih naređenja svom tastu Vukotiću. Čini mi se da bi događaji iz prošle godine mogli da uvere svakog ko ne bi bio tako strahovito zaslepljen uobraženošću da jedan nije za sve i da nije svakom dano da bude dobar vojskovođa. Oduvek sam tvrdio da je vlada kneza Nikole bila izvanredno korisna za Crnu Goru, da se on pokazao kao dobar diplomata i da bi za tu zemlju bila velika nesreća ako bi ga sada izgubila. Ali, nikada me niko nije mogao uveriti u to da je on darovit vojskovođa, ma koliko se zvanično govorilo o pobedama koje su izvojevane pod „njegovim“ rukovodstvom (pravilnije bi bilo govoriti o svečanim ručkovima koji su pod njegovim rukovodstvom utamanjeni), isto kao što su depeše o „Božovim“ pobedama kod mene mogle da izazovu samo sažaljiv osmeh. Knezu ću rado oprostiti slabost što je prema „inostranstvu“ hteo da važi kao vojskovođa, ali je kao pametan i obrazovan čovek, što stvarno i jeste, morao u duši osetiti da bi za njega i za Crnu Goru bilo bolje da se uzdrži od komandovanja. Međutim zaista me je revoltirala ona sramota, kada su docnije Vukotića, tog velikog junaka koji je učinio sve što je bilo moguće, napadali pogrdnim rečima i svu krivicu svalili na njega. O tome ću docnije još govoriti.

Čudnovato je i to što je knez Nikola zadržao kod sebe načelnika štaba Severne vojske Maša Vrbicu, umesto da ga je poslao Vukotiću koji se još uvek smatrao za pravog vrhovnog komandanta. Ipak se najsmešnije ponašao ruski ataše pukovnik Bogoljubov koji se, iako nepozvan, mešao u sve. On je hteo čas da izigrava načelnika Generalštaba, a čas vrhovnog komandanta, a pri tom se nametao knezu kao „savetodavac". Uveren sam da taj čovek snosi veliki deo krivice za bezglave postupke koji su učinjeni na početku a koje sam kritikovao. Trupni oficiri će vrlo retko umeti da ratuju u hercegovačkim brdima, kao što ni pomorski oficiri ne bi umeli da komanduju konjičkim pukom; jer to su sasvim različite stvari. Crnogorci imaju svoju sopstvenu taktiku prilagođenu zemljištu. Njome su oni stalno pobeđivali, iako njihove vođe nisu učile nikakvu ratnu školu. Vojskovođa se ne odgaja nego se rađa. Bez obdarenosti može čovek da sedi po vojnim akademijama i dvadeset godina, a da ipak ne postane vojskovođa. Naprotiv, Karađorđe nije ni znao da postoji nešto što se zove ratna veština, a opet su njegova naređenja, utvrđenja, položaji itd. u najvišem stepenu zadivili svakog iskusnog vojnika. General Zah, koji je bio priznat kao jedan od najboljih teoretičara, izučavao je detaljno na licu mesta Karađorđeve ratove; on me je uveravao da slavnog srpskog junaka smatra za vojskovođu prvog reda. Njegovi položaji i utvrđenja, čiji tragovi još postoje, bili su takve prirode da ih ni najbolje školovani i teoretski najobrazovaniji vojnik ne bi mogao bolje postaviti. Pominjem ovu činjenicu stoga što je karakteristična za vođenje rata i za vojskovođe u tim krajevima.

Što se, pak, tiče načelnika Generalštaba Maša Vrbice, smatram da je on prilično dobar strateg; zato su samo knez i Bogoljubov mogli biti oni ljudi čiji je mozak izmislio naopake dispozicije za bitku kod Krsca.[18] Što je Vukotić tu bitku čak i u takvim uslovima taktički dobio,

[18] Naknadno sam saznao da se Vrbica protivio položaju kod Krsca, ali da sa svojim mišljenjem nije prodro. Vrbica čak tvrdi da se sasvim založio za položaj kod Presjeke koji sam gore opisao. Doduše i ovo on sam tvrdi, ali ja u to sumnjam, pošto u tom pogledu znam da ima dovoljno vojničke oštroumnosti. — *Prim. autora.*

predstavlja pravo čudo i ima se zahvaliti njegovoj upornosti, a pre svega junaštvu hercegovačkih bataljona koji su tog dana prevazišli čak i svoju crnogorsku braću.

Sećamo se još da je u Hercegovini bilo 43 turska bataljona kojima je komandovao muširi Sulejman-paša. On je bio generalštabni oficir i pročuo se zauzimanjem na juriš klisura u dolini Morave, kao i zauzećem Knjaževca. Još tada se njegov karakter pokazao onakvim kakav se docnije sasvim otkrio u Crnoj Gori i u najnovije vreme na prevoju Šipka. On je među turskim generalima bio svakako jedan od najsposobnijih. Njegovo je pravilo: žrtvovati i poslednjeg vojnika, ako se radi o tome da se nekim podvigom napravi reklama. U srpskom ratu je žrtvovao jednu trećinu svoje vojske, u crnogorskom gotovo dve trećine, na prevoju Šipka tri četvrtine, i to sve bez neophodne potrebe, samo da bi zasenio javnost. U mojim očima takav dželat svojih vojnika nije nikakav vojskovođa, ma koliko mu se divili turkofili. Pored toga, po mome mišljenju, svaki general koji iz ličnih pobuda, kao Sulejman-paša, krši svoju dužnost, zaslužuje da bude streljan. On je u Srbiji i na Balkanu pokazao da ga se ne tiče otadžbina, nego da misli na sebe samog. On nikad nije pomogao nijednog od svojih drugova koji su mu sadejstvovali samo da ovaj ne bi njegovom pomoći pobrao lovorike. Time je više puta stavio dobro države na kocku. Iako strategu kakav je bio Sulejman-paša nije moglo promaći to da je osvajanje prevoja Šipka izlišno, ukoliko bi preko drugih neposrednih prevoja izvršio spajanje sa Mehmed-Alijem ili Osman-pašom, on je ipak tvrdoglavo ostao pri svojoj nameri: prvo što bi ga uzimanje na juriš znamenitog prevoja Šipka učinilo najpopularnijim turskim junakom, a drugo što ni po koju cenu nije hteo da tim maršalima spajanjem sa njima omogući da izvojuju pobedu čija bi mu slava pripala samo delimično, a možda i nikako.

Takve je prirode bio taj maršal koji je umesto Muktar-paše primio komandu nad Severnom vojskom.

Svako priznanje zaslužuje to što on svoje snage nije kao Muktar-paša rasturio po silnim utvrđenjima Hercegovine već je kod Gacka koncentrisao 36 bataljona i 6 baterija (26.000 vojnika i 36 topova), a pored toga zatražio je

još 4 bataljona iz Bosne. Ali pre no što su ovi stigli, on je pošao i okrenuo se prema neprijatelju.

Sa potčinjenim mu Vejsel-pašom krenuo je on sa 26 bataljona i 4 2/3 baterije (19.000 vojnika i 28 topova) prema Krscu, dok je Redžep-paša sa 10 bataljona i 1 1/3 baterije (7.000 vojnika i 8 topova), poslao prema Goranskom sa zadatkom da deblokira ovaj opsednuti for.

Ako top računamo kao 500 vojnika, izlazi da se kod Krsca borilo 29.000 Turaka protiv 4.800 nimalo dobro ukopanih (položaj je pored toga bio izložen bočnom napadu) Crnogoraca, a kod Goranskog 11.000 Turaka protiv 1.800 gotovo potpuno neutvrđenih Crnogoraca (posada fora od 300 vojnika i 4 topa nije ovde uračunata). Turci su, prema tome, napali sa šestostrukom nadmoćnošću.

Redžep-paša se razvio kod Lisine i nastupao ka Stocu i Goranskom. Tri crnogorska bataljona su ga dočekala jakom vatrom koja je usporila Turke u njihovom napredovanju i trajala tri časa. Najzad je Redžep-paša neprestanim, iako sporim, napredovanjem zauzeo takav položaj sa koga je mogao da upotrebi svoju artiljeriju. To i činjenica da je sada mogao bolje razviti svoje mnogobrojne vojnike naterali su Crnogorce na odstupanje koje je, posle četvoročasovne borbe, otpočelo u potpunom redu, a da se pri tom Redžep-paša nije usudio da ih goni. Crnogorci su zauzeli osmatrački položaj kod Pivskog manastira, a Turci su učinili isto to nedaleko od Goranskog. Ovde su, dakle, Osmanlije izašle kao pobednici, a kod Krsca je bilo drukčije.

Sulejman-paša se postavio kod Čarića i upravio svoju artiljeriju prema Krscu da bi najpre uzdrmao položaj Crnogoraca. Vukotić je odgovarao vatrom iz svojih topova koliko je mogao, ali je dejstvo, usled malog dometa, bilo samo iluzorno.

Kad je Sulejman-paša mislio da je juriš već dovoljno pripremljen ili je možda uvideo da na ovaj način neće postići nikakav uspeh, skinuo je artiljeriju s položaja, a vojsku postrojio u jurišne kolone.

Uz zaglušujuću viku „padišah čok jaša!" („nek nam dugo živi sultan") jurišale su hrabre Osmanlije na Krstac, ali su bile dočekane strašnom topovskom i puščanom vat-

rom koja je pokosila čitave redove jurišnih kolona. Međutim, Turci se nisu zbunili nego su i dalje jurišali sa hrabrošću dostojnom divljenja, prelazili preko leševa poginulih i podsticani glasnom vikom svojih oficira, približavali se crnogorskim položajima, dok ih najzad nisu dostigli.

U tom trenutku je Vukotić naredio svojim trupama juriš sa isukanim handžarom. Predvođeni hercegovačkim bataljonima, jurišali su na nevernike i udarali po njima kao besni vičući: „Živio naš knjaz i gospodar!" I, za divno čudo, iste one trupe koje su do malopre smelo izdržale najžešću vatru i hrabro jurišale, nisu mogle da odole napadu handžarom brojno znatno slabijeg neprijatelja i posle kratkog otpora bile su naterane u bekstvo. Vukotić, koji je uvideo znatnu brojnu nadmoćnost protivnika i bojao se da njegovi ljudi ne padnu pod vatru neprijateljske artiljerije, odvratio ih je od gonjenja. Turci su se povukli na svoje pređašnje položaje, a za njima se orio poklič Crnogoraca „nadbijanje!" (pobeda).

Međutim, to je bilo preuranjeno, pošto Sulejman-paša nije bio čovek koji se može zaplašiti jednim neuspelim napadom. Da je izginula cela vojska sem jedne jedine čete i da je on imao izgleda da sa njome još jednim poslednjim napadom ipak postigne svoj cilj, on se sigurno ni za trenutak ne bi predomišljao da i tu poslednju četu pošalje na juriš makar mu pretila opasnost da na kraju sam ostane na zauzetom položaju. Sve bi on to uradio samo da bi mogao uzviknuti: „Ja sam pobednik!"

Sulejman-paša je zato naredio podužu topovsku paljbu, kako bi mu trupe došle malo k sebi, a zatim je naredio nov juriš. Ali se i ovaj završio nesrećno kao i prvi. Turci su, doduše, stigli blizu crnogorskih položaja, ali su Crnogorci opet iskočili iz šančeva i hladnim oružjem odbacili neprijatelja. Ovo mušira nije zbunilo. Pošto je prikupio vojnike koji su bežali, naredio im je juriš i po treći put, a istovremeno je juriš pomogao bočnim napadom. Uzalud! I ovog su puta Crnogorci odbili napad.

Razbešnjeni Sulejman-paša naredio je tada, bez obzira na umor svojih vojnika, da se sve do večeri stalno juriša što je, razume se, ostalo bez uspeha. Najzad su se,

inače tako valjani i hrabri vojnici ustezali da i dalje izvršavaju besmislena naređenja tog kasapina.

To je toliko raspalilo mušira da je prosto poludeo od besa, te je uzviknuo: „Krstac se mora zauzeti, pa makar nedeljama jurišao!“ Vejsel-paša je dobio naređenje da postroji celu vojsku za opšti juriš, dok je oficirima naređeno da ubiju bez milosti svakog ko bi pokušao da beži ili ne bi hteo da ide napred. Sulejman-paša je lično stao na čelo vojske i dao znak za opšti juriš.

Vojnici, koje su oficiri sabljama terali na Krstac, išli su protiv svoje volje i gunđali. Crnogorska vatra je još za vreme juriša jako proredila njihove redove ali su oni ipak napredovali. Tom prilikom se naročito istakao kajmakam (potpukovnik) Ostan-bej, koji je jurišao na čelu prednjeg bataljona. Međutim, tu su odlučnu reč imali junaštvo i gotovo natprirodna hrabrost koju su tog dana pokazali Crnogorci, a naročito Hercegovci. Muslimani se nisu mogli odupreti strašnom naletu hrišćana, nego su odstupili i dali se u bekstvo.

Uzalud su oficiri, prema dobijenim instrukcijama, ubijali vojnike; ako bi izvršavali naređenja, morali bi da pobiju celu vojsku jer uskoro više nije bilo nikoga ko bi još davao otpor. Pošto su pobili oko 300 sopstvenih vojnika, turski oficiri su uvideli svu beskorisnost ove surovosti pa su i sami počeli da odstupaju. Da bi ih zaštitio, Sulejman-paša je iskoristio svoju mnogobrojnu artiljeriju. On bi sigurno naredio ponovni juriš da ga u tome nije sprečila noć. Sav ljutit prihvatio je Sulejman-paša privremeno obustavljanje napada, ali je čvrsto odlučio da sledećeg dana rano izjutra ponova otpočne krvavu igru sve dok ne zauzme Krstac. A kako i ne bi kad je dotle izgubio „svega“ sedminu svoje vojske!

Uvidevši svu opasnost svog položaja, a pošto se usled borbe kod Goranskog morao plašiti turskog obilaska preko Zlostupa, kao i zato što je valjda pogodio da će Sulejman-paša sledećeg dana opet napasti, Vukotić se utoliko lakše odlučio da napusti Krstac pošto taj vis, kao što sam već pomenuo, nije za odbranu klanca Duge bio strategijski važna tačka, kao i zato što je on u bici kod Krsca ostao taktički pobednik. On je ne samo održao svoje položaje i odbio sve neprijateljske napade već je i zaplenio

4 barjaka, 2.070 pušaka i mnogo svakovrsnog drugog oružja. Pri tom je imao svega 150 mrtvih i 450 ranjenih, dok

0 1 2 3 4km

BITKA KOD KRSCA
4. juna 1877.

Crnogorci Turci

pojedine kuće

Skica 8

su Turci ostavili na bojištu 1.020 mrtvih i 2.076 ranjenih. (Ovde su uračunati i gubici u istovremenoj borbi kod Goranskog koji su kod oba protivnika bili beznačajni.) Od

viših oficira izgubili su Turci 2 pukovnika, 3 potpukovnika i 5 majora, a Crnogorci samo 4 komandira (od kojih je jedan bio teško ranjen, a trojica lako).[19]

DEBLOKADA NIKŠIĆA
(16. juna)

Pošto se uverio da je Sulejman odstupio, Vukotić je, prikupivši plen, i sam tajno odstupio noću s vojskom koja je bila oslabljena za jednu devetinu. Povučena su i ona tri bataljona koji su bili kod Pive pa su stigli preko Golije i Zlostupa.

Vukotić je sada na klancu Duga poseo one položaje koje sam ranije opisao i za koje sam kazao da ih je trebalo još u početku zauzeti. Ali, sada su stvari stajale sasvim drukčije jer je bitka kod Krsca, iako je dovela do taktičke pobede, ipak predstavljala strategijski poraz; to je bila Pirova pobeda jer je Vukotić bio prinuđen da napusti Krstac.[20] Tome je, svakako, trebalo pristupiti odmah jer, da je to uradio pre bitke, izgledalo bi kao da je to isključivo njegova dobra volja, dok je posle bitke izgledalo kao da je na to bio prisiljen. Sem toga, Turcima je omogućeno da raširе famu o tome kako je Vukotić kod Krsca pretrpeo poraz, a to, kao što smo videli iz opisa i rezultata bitke, nikako nije bio slučaj. Međutim, to povlačenje posle bitke ostavilo je na Crnogorce, a naročito na Hercegovce, vrlo loš utisak, mada se Vukotićevoj odluci može samo dati za pravo. Doduše, bilo bi bolje da se nije upuštao u bitku kod Krsca nego da je odmah poseo položaje na južnom delu klanca Duge. Međutim, do sada se nije desilo još ništa što bi moglo obeshrabriti trupe ili Vrhovnu komandu. Crnogorci su pobedonosno odbili turske napade (jer poraz kod Goranskog nije bio odlučan), pa iako su sami, istina, pretrpeli velike gubitke, neprijatelju su naneli pet puta veće a, sem toga, bili su sad jači nego pre kad su se spojili sa

---

[19] Po podacima kneza Nikole, Turci su u bici na Krscu izgubili preko 4.000 ljudi, dok su crnogorski gubici iznosili 500 (Zapisi, XV, 78—9). — *Prim. B.P.* i *T.N.*

[20] Autorova ocena o cilju crnogorske odbrane klanca Duge je netačna. Vukotićev odred imao je zadatak da upornom zadržavajućom odbranom omogući raspored ostalih crnogorskih snaga. — *Prim. B.P.* i *T.N.*

vojskom kneza Nikole, kao i sa sedam bataljona koji su iz Južne vojske bili telegrafski pozvati. Pored svega toga, nalazili su se na izvanredno jakim položajima. Zato mi je potpuno nemoguće pogoditi kojim se motivom rukovodio knez kad je naredio da se posle malih čarki evakuiše klanac Duga. Čini mi se da je to ista ona malodušnost i utučenost koja ga je obuzela i u prošlom ratu posle beznačajne borbe kod Bišine i naterala ga na prenagljeno i potpuno neopravdano odstupanje prema Vrbici. To biva uvek kad se vladari smatraju vojskovođama, kad oholo primaju „vrhovnu komandu" i ne zadovoljavaju se samo bezazlenom titulom, već i stvarno žele da „sami komanduju".

Brigu o tome kako će se odbraniti od neprijateljske nadmoći kod Krsca prepustio je bio knez Nikola svojim hrabrim vojnicima, dok je on sam sa trećinom Severne vojske bez ikakvog cilja stajao pred Nikšićem i bavio se mišlju — pošto se nije mogao uvek odmarati — da zauzme jednu „tvrđavu".

Naime, on je izabrao kulu Ozriniće na sat i po hoda istočno od Nikšića da na njoj iskali svoju ratničku dušu. Posadu kule sačinjavalo je samo 50 vojnika, bez artiljerije. Kad je 5. juna knez Nikola uperio topove na kulu i bombardovao je 10 minuta, posada se pokupila i tako brzo pobegla da je nisu mogli stići čak ni hitri Crnogorci. Posle toga je kula potpuno porušena. Tada su pobegli i Turci iz okolnih kuća, pošto su prethodno zapalili svoje stanove i potražili zaštitu u Nikšiću.

I Vukotić je zauzeo i zapalio jednu kulu na klancu Duga i u njoj našao 140.000 metaka.

Šestog juna je jedan odred ustanika napao Korjeniće kod Trebinja i pobio oko 30 Turaka. Hercegovci su imali 3 mrtva i 7 ranjenih. Dva dana docnije oni su ponovili napad, ubili 23 Turčina, dok su sami izgubili 8 ljudi.

Međutim je Sulejman-paša sutradan posle bitke ponovo stigao pred Krstac radi ponavljanja jučeranjih juriša. Pošto je, na svoje veliko iznenađenje, video da je Krstac napušten, on se tu ulogorio i Redžep-paši poslao Vejsel-pašu kako bi mu pomogao u njegovim operacijama protiv Goranskog.

Pošto su tri crnogorska bataljona, koja su stajala kod Pive, u međuvremenu već bila otišla, for se bez teškoće

mogao snabdeti hranom. Devetog juna stiglo je 6 bataljona Južne vojske, dok je sedmi stigao kasnije.

Veoma je čudnovato što je knez načelnika stana Vrbicu tek posle bitke poslao kod Vukotića da mu pribavi izveštaj o položajima i stanju vojske. Po mome mišljenju, Vrbicu je trebalo slati još pre bitke. On bi tada sigurno primetio opasnost po krstački položaj i možda bi nagovorio kneza da toj opasnosti doskoči.[21]

Za to vreme su Sulejman-paši stigla četiri očekivana bosanska bataljona i on je 10. juna krenuo od Krsca da otpočne onaj čudnovati marš koji je po načinu izvođenja gotovo jedinstven u istoriji ratova.

On je sa sobom vodio 4 brigade ili 40 bataljona i 6 baterija, sa ukupno 26.000 vojnika, 36 topova, 7.500 konja i bezbroj mazgi. Crnogorska Severna vojska brojala je sada 23 bataljona i 4 baterije, ili 13.200 vojnika i 16 topova, i bila bi, dakle, više nego dovoljna da zatvori klanac Dugu. Setimo se samo borbi koje je vodilo 5.000 bedno naoružanih i nesložnih ustanika protiv gotovo pet puta jačeg Muktar-paše!

Silna profijantska kolona i vrlo velika vojska kojom su komandovali jedan maršal i četiri generala učinili su da se marš odvijao vrlo sporo tako da je Sulejman-paša tek 13. juna uveče stigao u Nozdre. Odavde pa do Presjeke stajalo je 17 crnogorskih bataljona, dok je ostalih 6 logorovalo pred Nikšićem. Četrnaestog juna izjutra otpočele su čarke koje su trajale pet časova. Prednja 2 crnogorska bataljona potisnuli su Turci iz njihovih položaja kad su zauzeli visove i izvršili obilaženja, a u crnogorskoj vojsci je zavladala velika zbrka pošto su i Vukotić, i Vrbica, i knez i Bogoljubov izdavali naređenja koja su često bila protivrečna, dok su opet drugi bataljoni ostali potpuno bez naređenja. Ukratko, posledice nesređenosti u Vrhovnoj komandi pokazale su se na najžalosniji način. Kasnije su našli za shodno da svu krivicu svale na nesrećnog Vukotića mada je ovaj bar vršio svoju dužnost, dok su ostali samo tumarali i svečano izdavali naređenja. Vukotiću prebacujem samo to što je dozvolio da bude kneževa lut-

[21] Vidi napomenu na strani 188. — *Prim. autora.*

ka i čovek na kome su se slomila kola. Trebalo je da on traži potpunu slobodu komandovanja ili da podnese ostavku.

Posle potiskivanja oba bataljona povuklo se celo krilo i Crnogorci su evakuisali klanac sve do Presjeke.

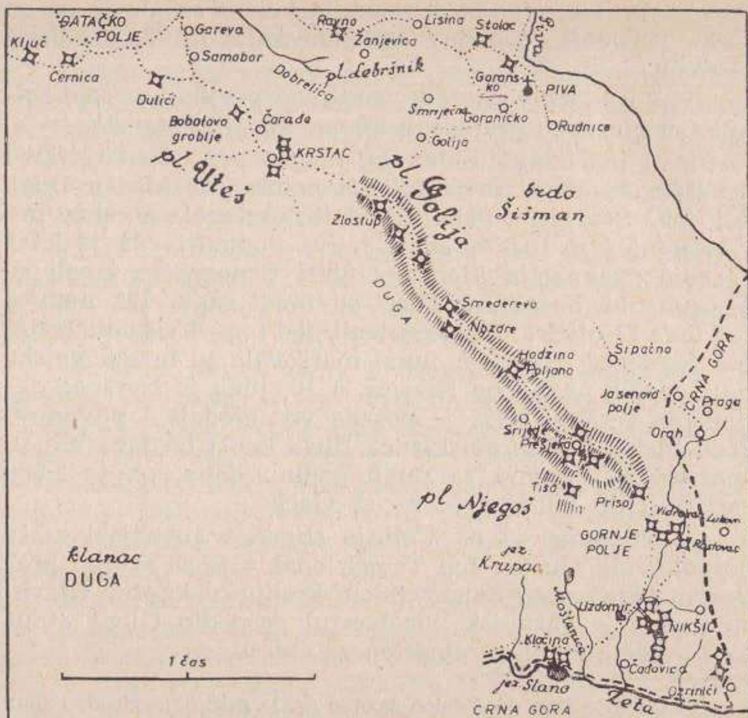
Pa i ovde se Turcima još mogao pružiti energičan i uspešan otpor jer je to najjači položaj na klancu Dugi. Ali, iako Severna vojska nije dotle pretrpela nikakav poraz, u njoj je ipak vladala takva pometnja da je knez naredio evakuaciju klanca. Gubici Crnogoraca izneli su 14. juna 96 boraca, a Turci su imali samo 121 mrtvog (od toga 11 oficira) i 300 ranjenih (od toga 4 viša oficira).[22]

Sledećeg dana (15. juna) maršovala je turska vojska do Gornjeg polja kod Nikšića, a 16. juna je izvršena deblokada tvrđave, čija je posada već glodala i poslednju koru hleba. Svi forovi klanca Duga kao i tvrđava bili su snabdeveni hranom za punu godinu dana, pa je 2.500 rastovarenih konja vraćeno za Gacko.

Četrnaestog je na Cetinje stigao i austrijski ataše potpukovnik Gustav fon Temel, odakle je sa svojim pratiocem kapetanom Zauervaldom krenuo u knežev Glavni stan, dok je austrijski vicekonzul gospodin Giner otputovao, pošto je bio premešten za Odesu.

---

[22] Docnije sam od Vrbice saznao da je postojao određen plan koji je samo pukim slučajem pretrpeo neuspeh. Navodno, postojala je namera da se Sulejman u klancu opkoli i prinudi na predaju. Već sam pomenuo kako bi se to moglo izvršiti, ali je crnogorsko vrhovno rukovodstvo imalo drugi plan. Ono je, naime, poselo planinu Goliju i mislilo da zatvori prevoj iza Sulejman-paše onda kada on bude napredovao do Presjeke. Ali Sulejman je primetio crnogorske stražarske vatre, prozreo tada njihovu nameru i zato je svom silom gurao ka Presjeki da bi pobegao iz klanca; pošto su ovde stajala svega 2 bataljona, on ih je mogao lako potisnuti, posle čega je morala odstupiti cela vojska. Iskreno govoreći, ceo ovaj plan ja ne razumem — možda se i Vrbica rđavo izrazio ili sam ga ja krivo razumeo. Ako su Crnogorci hteli da opkole Sulejman-pašu, morala su se svakako što čvršće zatvoriti oba vratanca na mišolovci. Kako su onda kod Presjeke mogli da ostave samo 2 bataljona? A zašto se radi rasterećenja nije umešao i ostatak vojske? Razlozi za napuštanje klanca Duga su tako misteriozni da ja to ne mogu odgonetnuti; to se, verovatno, neće nikada objasniti. — *(Autor.)*

Skica 9

DEVETODNEVNA BITKA U BJELOPAVLIĆIMA[23]

(17–25. juna)[24]

U nedelju, 17. juna izjutra, krenula je turska invaziona vojska iz Nikšića. Bile su to 4 brigade, svaka sa po 10 bataljona. Posada tvrđave kao i forova na klancu Duga bila je smenjena i sva su utvrđena mesta snabde-

[23] Za ovo vidi skicu 10 i 11. – *Prim. autora.*

[24] Postoji neslaganje u datiranju bitke poznate pod nazivom „Devet krvavih dana“. Knez Nikola u svojim memoarima tvrdi da je bitka počela 6/18. juna u 14 časova, pa je prema tome trajala

vena hranom za punu godinu dana. Ova okolnost kao i gubici, pretrpljeni prilikom forsiranja klanca, smanjili su brojno stanje armije na 25.000 vojnika. Artiljerija je brojala 6 baterija ili 36 topova, a komora 5.000 konja i mnogo mazgi natovarenih hranom i municijom. Turska vojska nije, doduše, bila najveća ali je, svakako, bila najbolje opremljena vojska koju je Porta ikada poslala u rat protiv Crne Gore. Vojnici (delom gardisti) bili su stari ratnici koji su se, usled dosadanjih uspeha, zadobijenih bez po muke, već smatrali pobednicima, i imali su na čelu pašu koji je naviknut da ni pred čim ne ustukne, ako se radi o postizanju njegovog ličnog cilja. Naoružanje im nije moglo biti bolje a, pored toga, iz Nikšića su bili poveli vodiče koji su vrlo dobro poznavali pokrajinu kroz koju je trebalo ići. Turci su u svemu bili nadmoćni nad crnogorskom vojskom — koja je sada, usled novih pojačanja, brojala 24 bataljona (17 crnogorskih i 7 hercegovačkih) i 4 baterije, dakle, 13.600 boraca i 16 topova — samo ne u hrabrosti, junaštvu i patriotizmu. To su tri osobine u kojima nijedan narod na svetu ne može da se meri sa Crnogorcima.

Situacija Crne Gore bila je izvanredno opasna jer je, pored ovog neprijatelja, na jugu stajalo 40 turskih bataljona protiv 9 crnogorskih, a na severoistoku 22 turska bataljona protiv 3 crnogorska. Način na koji su se Crnogorci odbranili od neprijatelja koji ih je napadao sa svih strana mora da izazove divljenje čak i njihovih protivnika. Borbe u junu 1877. godine ispunjavaju, svakako, najsjajnije stranice slavne crnogorske istorije.

Ljubazni čitalac će mi oprostiti zbog ovih patriotskih osećanja i to tim pre što se time ni najmanje ne utiče na njihovu kritiku i način prikazivanja događaja.

Prvi dan bitke (u nedelju 17. juna). **Prelazak granice.** Bio je krasan prizor gledati kako kroz kapije Nikšića izlazi kitnjasta, dobro naoružana i uverena u pobedu turska vojska. Veći deo je, istina, bio na Rudom polju izvan varoši postavio tabor koji se sada u svitanje raspremao.

---

do 14/26. juna. Sem toga, postoji i neslaganje u datiranju pojedinih bojeva i događaja u toku devetodnevne bitke (vidi nap. 33 na str. 214). — *Prim. B.P.* i *T.N.*

Sulejman-pašino desno krilo — brigada Vejsel-paše — napredovalo je pravo na jug, duž Gračanice prema Zeti koja je činila granicu, i prešla je kod planine Budoš, a da pri tom nije Crnogorce ni videla. Levo krilo Sulejman-pašino — brigada Redžep-paše — krenulo je istočno putem preko Ozrinića da bi se popelo na planinu Ostrog, odnosno da bi obišlo sam Ostrog. Centar — obe preostale brigade, pod ličnom komandom Sulejman-paše, sa celokupnom artiljerijom i komorom — presekao je Nikšićko polje (ravnicu oko Nikšića) i stigao, pošto je zbog komore vrlo sporo odmicao, posle četveročasovnog marša u selo Slivlje i prešao granicu kod Ponora.

Komandant levog krila, Redžep-paša, prvi je došao u dodir sa neprijateljem. Naime, dva bataljona Hercegovaca koji su bili na severnim ograncima planine Ostrog počeli su da gađaju nastupajuće Turke iz pušaka i kamenjem. Ali je Redžep-paša dobio od Sulejman-paše najstrože naređenje da ne dozvoli da ga išta zadrži u nastupanju, pa makar on jedini stigao na visove. To naređenje, koje je tačno izvršavano, dobili su i svi ostali brigadiri. Turci su imali da obave težak posao jer su se morali popeti na vrlo strmi stenoviti bedem uz koji nije vodila čak ni pešačka staza. Pod drugim okolnostima bilo bi im nemoguće da se popnu, ali im je ovde zemljište išlo na ruku. Naime, stene su bile tako ispresecane da Hercegovci, koji su stajali na visovima, nisu mogli da vide neprijateljske vojnike kako se penju, pa ih nisu mogli ni gađati, pošto su se stene nadnosile jedna na drugu. Turci su se mogli videti tek kad su se pojavili pred samim položajem Hercegovaca. Ovi su odmah otvorili jaku vatru i otkotrljali naniže nekoliko stena, ali ipak nisu mogli da pruže uspešan otpor jer su se prilikom dejstva morali i sami izložiti, a Turci su napadali sa petostrukom nadmoćnošću. Stoga su se Hercegovci povukli pod borbom. Osmanlije su ih sledile u stopu ali im je tek posle četvoročasovne borbe uspelo da osvoje zemljište veličine četvrt časa hoda. Ponekad su se u borbu umešali i topovi centra izbacujući granate na grebene brda, čim bi se na njima pojavili Hercegovci.

Isto toliko uspešno bilo je i desno krilo koje je činila brigada Vejsel-paše. Pošto je ta brigada srećno prešla

Zetu, popela se na visove Planinice ne naišavši na ozbiljan otpor tamošnjeg bataljona. Nadmoćnost Turaka je bila isuviše velika te su se Crnogorci pod stalnom vatrom polako povlačili ka Stubici.

Na taj način su Osmanlije posele obe strane tesnaca, te je centar mogao bez opasnosti da napreduje. To je Sulejman-paša i uradio i pošto je bombardovao i zapalio selo Prištu (Bršno?) (autoru nepoznato), zauzeo je prve visove Planinice, gde se uveče zaustavio kod jedne crkve u kojoj je našao 25 sanduka tanadi, bure baruta i 20 pušaka, koje su Crnogorci ovde zaboravili. Crkva je, razume se, bila razorena.

Ovog dana je u borbu stupilo 20 turskih i 3 crnogorska bataljona i Turci su pobedili i taktički i strategijski. Turski centar, sem topovskih zrna kojima je pomagan napad Redžep-paše, nije ispalio ni metka, a u svom napredovanju nije bio ometan ni od jednog jedinog Crnogorca. Nikad nisam mogao da odgonetnem zašto su 21 crnogorski bataljon i sva artiljerija stajali neangažovani kod Debelog grma i Ostroga. To je tajna kneza Nikole, vazda željnog odmora. On je, razume se, docnije tvrdio da je to bio njegov fino smišljeni „tajni" plan kako bi se Turci namamili u unutrašnjost Crne Gore gde bi ih naterao da se probijaju uz velike gubitke. Dakle, stara pesma još od Vučjeg Dola koju sam dostojno ocenio već u prvom delu ove knjige. Jer, Nikola nikako nije mogao unapred znati da će se dva dana docnije Vukotiću i Sočici pružiti prilika da posednu visove u pozadini Sulejmanpaše kada ih je on napustio. Da su Crnogorcima bile ostavljene slobodne ruke, nijedan se Turčin ne bi popeo na visove Planinice jer im za to ne bi bila dovoljna dvostruka nego desetostruka nadmoćnost. Knez Danilo je 1853. godine kod Ostroga sa 2.000 Crnogoraca potukao 10.000 Turaka koji su, štaviše, bili poseli visove.[25]

---

[25] U januaru 1853. zaista su vođene žestoke borbe na sektoru Planinice, ali nije tačno da su Crnogorci potukli tursku vojsku, nego su, štaviše, morali da odstupe pred nadmoćnim neprijateljem. U vezi s tim proizvoljna je autorova napomena 30 na str. 206. — *Prim. B.P.* i *T.N.*

Drugi dan bitke (ponedeljak 18. juna). **Juriš na Planinicu.**

Sulejman-paša je na osnovu uspeha koji je postigao bez ikakvih napora zamišljao da će tako i dalje ići i da zauzimanje cele Crne Gore sad predstavlja samo dečju igru. Zato je 17. juna uveče nadmeno depeširao seraskeru.[26]

Pošto dalji marš ne zadaje nikakve poteškoće, nadam se da ću se sutra (18) ili najdalje prekosutra sjediniti sa Južnom vojskom.

Međutim, dobri se Sulejman-paša morao strpeti još punu nedelju dana dok mu je uspelo da se probije u Albaniju. Naime, bio je utvrđen sledeći plan: Ali Saib-paša je imao da nastupa na sever i da se sjedini sa Sulejman-pašom u okolini varošice Gradac; zatim bi sačekali severoistočnu vojsku Mehmed Ali-paše pa bi sva trojica krenula ka Cetinju.

Videli smo da su porazi kod Rasine glavice i Jelenka (Ždrebaonika) sprečili Ali Saiba da dođe na sastanak, a malo kasnije ćemo čuti na koji je način odbačen Mehmed Ali.

U 1 1/2 čas posela je druga brigada (Redžep-paše) visove koji su nadvišavali Ostrog. Sulejman joj je naredio da se time ne zadovolji već da nastupa grebenom planine paralelno s prevojem. Doduše, to je bio vanredno težak posao, ali i jedino što je maršal mogao da uradi, pošto je na taj način štitio centar od svakog bočnog napada i obilaska. Štaviše, on je obišao neprijateljski položaj i borio se protiv Crnogoraca na njihovom terenu po stenama, jer je njegovo krilo išlo grebenima i tako nadvišavalo crnogorske položaje, te je, i bez obzira na svoju nadmoćnost, svakako bilo u povoljnijem položaju.

Sulejman-paša je naredio da isto to uradi i treća brigada (Vejsel-paše) koja se imala kretati s desne strane prevoja isto po grebenima.

Ovakvim naređenjima maršalovim mogu da odam samo najveće priznanje. On je time pokazao da mu ne nedostaje strategijska pronicljivost i da je protiv Crnogoraca prihvatio jedinu pravilnu taktiku. Ni na koji drugi način on ne bi uspeo da stigne do Ostroga. Doduše, tada

---

[26] Vrhovnom komandantu. — *Prim. prev.*

bi bilo potrebno da se po potrebi oba krila sasvim prepuste propasti kako bi se prodrlo sa centrom. A ta sudbina lako je mogla snaći drugu i treću brigadu da je crnogorska Vrhovna komanda spretnije postupala. Napad Sočice od 19. juna morao se izvršiti već 17. uveče. Da je potom veći deo crnogorske vojske još u toku noći poseo položaje sa kojih je posle i bila oterana brigada Redžeppašina, mogao se 18. juna zorom napasti sa stena levi bok turskog centra. Takav jedan jak bočni napad bi, bez sumnje, ne samo naneo Turcima ogromne gubitke, već bi neprijatelj bio i u najvećem neredu izbačen iz tesnaca. Vejsel-paša bi se u tom slučaju morao sam povući ako ne bi hteo da bude odsečen. Međutim, zbrka[27] u crnogorskoj Vrhovnoj komandi bila je u to vreme isuviše velika te se na neki pokret nije moglo ni pomisliti. Njima je tada bilo važnije da se međusobno optužuju zbog nesposobnosti. Pri tom su se najpodlije podneli baš prema Vukotiću, tom oprobanom junaku.

Ti ljudi su navukli mržnju cele vojske baš protiv Vukotića time što su javno iznosili da je on kriv za neprijateljsku invaziju i da je zbog njegovih naređenja došlo do odstupanja.

Još u prvom delu ove knjige napomenuo sam da je Vukotić bio veliki junak ali nikakav vojskovođa. To je sada ponovo dokazao kada se nije usprotivio da kod Krsca bije bitku; ali je u toku te bitke bar vršio svoju dužnost, a ja sumnjam da bi knez Nikola na Vukotićevom mestu kod Krsca izvojevao makar i taktičku pobedu. Uostalom, ako znamo da je Vukotić kod Krsca bio sa pristankom kneza, kako je onda knez zbog toga mogao da prebacuje svome tastu? Zar je Vuković naredio da se klanac Duga evakuiše bez borbe? Zar je Vuković naredio 17.

---

[27] Ne radi se ni o kakvoj „zbrci" u crnogorskoj Vrhovnoj komandi, nego o prihvatanju jedne koncepcije, usvojene na sednici Ratnog saveta na Planinici od 5/17. VI, da se ne prihvata odsudna bitka na Planinici, nego da se Sulejman-pašina daleko nadmoćnija armija pusti da nastupa kroz Ostroški klanac i da se onda na nju napada sa svih strana. Da je ovakva odluka glavnog crnogorskog komandovanja bila ispravna potvrdili su događaji narednih dana, kad je Sulejman-paša bio primoran da se probija kroz Ostroški klanac sistemom kare, napredujući sa velikim gubicima svega po nekoliko kilometara na dan. — *Prim. B.P.* i *T.N.*

juna da se neprijatelju koji prodire, ne pruži otpor? Ipak, najbednije je bilo to što knez, i pored silne grdnje, nije smenio Vukotića već ga je i dalje zadržao kao vrhovnog komandanta.

Posle ovog kritičkog udaljavanja od teme vraćam se opisu događaja drugog dana bitke.

Dok su oba krila turske vojske neverovatno sporo, ali ipak neprekidno, napredovala (može se zamisliti kako je to izgledalo ako se zna da su se dve vojske od po 6.000 vojnika morale kretati, bolje reći penjati, po vrhovima visokog, strmog i izvanredno ispresecanog stenovitog grebena), dotle se centar kretao ka Poviji koju su posele kneževe trupe. One su odmah otvorile žestoku puščanu paljbu na Osmanlije i stavile u dejstvo tri zgodno postavljena topa koja su neprijatelju nanela osetne gubitke. Sulejman-paša je time bio pomalo zbunjen, pošto je maršovao već više od sata, ne videvši nijednog Crnogorca, pa je pomislio da se neprijatelj potpuno povukao.

Pošto je primetio da je vatra dolazila samo sa srednje padine brda, sa njegove desne strane, Sulejman-paša je naredio komori da se okrene prema levoj strani tesnaca gde se, pod zaštitom brigade Redžep-paše koja se nalazila iznad nje, mogla povući na šumovite obronke. A prvoj brigadi naredio je napad.

Napad je izvršen dosta nespretno i nije uspeo usled jake crnogorske vatre. Sulejman-paša, poznat kao „jurišni general" prvog reda, nije se time dao zbuniti već je svoje trupe pomerio i četvrtoj brigadi naredio juriš.

Međutim, uspeh je i ovog puta bio isti. Paljba Crnogoraca kosila je redove Turaka koji su jurišali i naterala ih u bekstvo.

Sulejman-paša je četvrtoj brigadi dao odmor, pa je prvoj ponovo naredio juriš koji je, kao i prethodni, ostao bez uspeha. Turci nisu mogli da zadobiju ni pedalj zemljišta.

Sulejman-paša je, izgleda, računao da „četiri puta bog pomaže", jer još uvek nije mirovao, a pošto mu je do pada mraka ostalo još nekoliko časova, rešio je da ih iskoristi za četvrti juriš. Ovog puta je u jurišu imala da učestvuje i treća brigada (Vejsel-paše).

Nastupajuća noć je bila svedok bekstva Osmanlija koje su toga dana verovatno izgubile oko 3.500 vojnika. Toga dana su, dakle, Crnogorci izvojevali taktičku pobedu.[28]

Treći dan bitke (utorak 19. juna). **Borba za Ostrog.** Još u toku noći pokušali su Crnogorci, koji su postali obesni posle odbijenih neprijateljskih juriša, da napadnu centar desnog boka koji je, odbacivanjem treće brigade (Vejsel-paše), bio potpuno ogolićen i bez zaštite. Oni su ovde-onde prodrli sve do malih odeljenja iz zaštitnice i čak su opljačkali deo turskog logora, ali je ove napade, da bi bilo uspeha, ipak morala da vrši cela vojska, a ne pojedine čete. Eto, na svakom koraku se vidi nedostatak jedinstvenog, smišljenog vrhovnog rukovodstva.

Sutradan izjutra upućeno je protiv levog turskog krila nekoliko bataljona kako bi se i Redžep-paša prinudio na odstupanje.

Ranije sam opisao njegov položaj i napomenuo da je prema Crnogorcima bio zapravo u povoljnijoj situaciji, pošto su njegovi položaji nadvišavali neprijateljske. Zato na Redžep-pašu nije trebalo poslati samo nekoliko, već najmanje 16 bataljona Crnogoraca, pošto je 8 bataljona moglo privremeno da zadrži centar i desno tursko krilo.

Stoga ne treba da nas čudi to što su Crnogorci uspeli da do podne potisnu Redžep-pašu samo za nekoliko hvati.

Sulejman-paša, koji se zabrinuo da bi Redžep-paša, glavni stub i najveći oslonac njegovog položaja, mogao da bude odbačen, poslao je oko podne 2 bataljona prve brigade kao pojačanje na onaj greben na kome je stajalo levo krilo.

Ovo pojačanje omogućilo je Redžep-paši da se održi, pa čak i da povrati izgubljeno zemljište. To ga je ohrabrilo te je ponovo zamolio Sulejman-pašu da mu kao pojačanje uputi pola brigade.

Posle kratkog razmišljanja Sulejman je udovoljio ovoj molbi Redžep-paše i pored toga što je baš bio odlučio da nastupa sa celom svojom vojskom i uviđao da bi po-

---

[28] Od Vrbice sam naknadno saznao da su zarobljenici izjavili kako je tog dana poginuo i jedan paša. Ja, prirodno, ne znam da li je to istina. — *Prim. autora.*

novno slabljenje centra moglo postati sudbonosno po njega. Naime, da je Crnogorcima, čija mu je jačina bila nepoznata,[29] uspelo da mu probiju centar, oba bi krila bila izložena opkoljavanju i uništenju.

Ali, Sulejman-paša je znao da je ponekad dozvoljeno računati i sa greškama protivnika, naročito ako je on u poslednje vreme o njima dao dovoljno dokaza. Isto tako se mora računati i sa slučajem koji je, po Klauzevicu, najteže predvideti, ali koji istovremeno predstavlja i najjači faktor rata. Stoga je poslao gore kao pojačanje polovinu prve brigade i 2 brdska topa, naredivši pri tom Redžep-paši da sa svom snagom, koja je sada brojala 17 bataljona i 2 topa, smelo napreduje, obiđe Ostrog i napadne crnogorsku vojsku s leđa. Još dok su centar i desno krilo bili u pokretu prema Poviji i Stubici, napao je Redžep-paša crnogorske snage koje su stajale prema njemu i potiskivao ih polako, blagodareći trostrukoj nadmoći. Veoma je bedno bilo to što je crnogorsko vrhovno rukovodstvo imalo tako malo pameti da niko od gospode nije uvideo da se sada radi samo o tome da se po svaku cenu spreči napredovanje Redžep-pašino. Desnom crnogorskom krilu nije bio poslat kao pojačanje ni jedan jedini bataljon i niko, izgleda, nije došao na tu jednostavnu misao da bi Redžep-paša imao pobedu u džepu čim bi obišao crnogorske snage. I ja mislim da to nije šala ako vojsku obiđe dvostruko jači neprijatelj!

Kao što se i moglo predvideti, tih 6 bataljona moralo se povući; Redžep-paša je obišao manastir Gornji Ostrog i zauzeo znamenitu pećinu[30] koja iz neopreznosti nije bila posednuta, a tada je debušovao na Podostrog gde se nalazi manastir Donji Ostrog; selo i manistir su bili spaljeni.

Crnogorska vojska je bila obiđena i knez se toliko uplašio da se hteo povući u Bogetiće, dok je Glavni stan hteo da premesti čak u Orani Do.

---

[29] U izveštaju Sulejman-paše ta jačina raste kao kvasac; najpre je bilo samo 4.000 Crnogoraca, pošto su svi ostali izginuli kod Krsca, zatim 10.000 — verovatno ih je 6.000 vaskrslo iz mrtvih — onda 15.000 i najzad 20.000. — *Prim. autora.*

[30] U njoj su se 1853. godine branila 22 Crnogorca (gotovo sve same vojvode i serdari) punih 9 dana protiv 10.000 Turaka, dok nije dojurio knez Danilo i odneo pobedu. — *Prim. autora.*

Srećom, u vojsci je još bilo ljudi koji nisu sasvim izgubili glavu, jer bi inače bilo zlo po Crnu Goru, pošto bi se napustila cela dolina Zete, a sopstvena Južna vojska bila bi prinuđena na povlačenje. Obe bi se paše tada sjedinile i maršovale ka Cetinju.

Lazar Sočica se tada pokazao kao anđeo spasilac. On je stao pred kneza i preklinjao ga da ne počinje odstupanje.

„Gospodaru moj!" rekao je, „za tebe i tvoje sveto ime svi smo spremni da umremo, ali zašto da se bez potrebe žrtvujemo? Dozvoli mi da zajedno sa vojvodom Bogdanom Zimonjićem opet zauzmem one visove koje je poselo 3.500[31] Turaka sa 2 topa."

Svi članovi Ratnog saveta glasali su protiv; kažu da je i Vukotić bio protiv, ali sumnjam u to pošto je moj izvestilac bio najogorčeniji Vukotićev neprijatelj.

Knez se posle toga kratko savetovao sa pukovnikom Bogoljubovim koji je takođe postao vrlo malodušan i, pošto su obojica verovala da će Sočici možda uspeti da spase vojsku, a onda bi sve bilo dobro, a ukoliko mu to ne uspe, mogu ga izgrditi i okriviti kao i Vukotića, knez je pozvao Sočicu i kazao mu: „Idi i uradi kako najbolje misliš".

Vojvode Sočica i Zimonjić poveli su tada svoje bataljone (Piva i Gacko) kao i četiri druga bataljona Hercegovaca i popeli se nečujno na visove u pozadini, odnosno na bok Redžep-paše, čime su obišli baš onoga koji je vršio okruženje, i napali iznenada (oko ponoći) zapanjene i užasnute Turke. Ovi nisu imali ni pojma o približavanju Hercegovaca i nisu mogli sebi da objasne odakle su se tako iznenadno pojavili. Stoga je u diviziji nastala takva panika da vojnici nisu ni mislili na otpor nego su se sjurili niz obronke da se samo spasu ne ispalivši gotovo ni metka. Sočica i Zimonjić su zaplenili oba topa s municijom i njima su gađali Turke kojima su Crnogorci naneli mnoge gubitke gađajući ih još i iz pušaka i kamenjem.

---

[31] Sočica je ili hotimično potcenjivao turske snage da bi dobio pristanak kneza (Turaka je tu u stvari moglo biti oko 8.000) ili je stvarno pogrešio. Tome se ne treba čuditi jer je u tim brdima vrlo teško oceniti jačinu neprijatelja, pošto ga obično zaklanjaju stene. — *Prim. autora.*

Da je knez iskoristio opštu paniku koja se sada morala pojaviti u centru usled begunaca sa levog krila i da je celu svoju vojsku bacio protiv centra, Crnogorci bi sigurno slavili najsjajniju pobedu. Pri hrabrosti Crnogoraca i u pomrčini koja bi opštu pometnju u turskom logoru svakako povećala, u to se uopšte ne može sumnjati.

Ali, knez nije bio sposoban za takvu hrabru odluku. Zadovoljan time što ga je Sočica spasao i što je povrh toga zaplenio još i dva topa, taj srećno izvedeni i gotovo bez gubitaka izvršeni napad nije umeo da iskoristi.

Toga dana punog događaja nije, dakle, pala nikakva konačna odluka. Pre podne su prednost imali Crnogorci, a po podne Turci, dok je uveče jedan srećno izvršeni crnogorski prepad oteo Osmanlijama plodove njihovog uspeha.

Četvrti dan bitke (sreda 20. juna). **Razdvajanje crnogorske vojske.**

Forsiranje ostroškog tesnaca koje je trajalo prva tri dana bitke oslabilo je tursku vojsku za više od 5.000 vojnika. Turski gubici su — prema samom turskom izvoru — iznosili: 4 pukovnika, 7 potpukovnika, 12 majora, 21 ađutant-major, 62 kapetana, 117 poručnika i 4.800 vojnika. Crnogorci su izgubili oko 750 ljudi.

Sulejman-pašina vojska se već sutradan potpuno oporavila od iznenađenja i panike od prošle noći, te se mušir nije ni najmanje uznemiravao zbog svog zlog udesa. On je naredio trupama Redžep-paše da se ponovo popnu na visove s leve strane i da otpočnu nanovo jučeranji posao. Ovaj je pokret izvršen u svanuće, a Crnogorci ga nisu sprečili jer su se lakomisleno zadovoljili zauzećem ovih položaja i nisu uopšte mislili da to svoje preimućstvo iskoriste. Ova će im se nemarnost docnije gorko osvetiti.

Čim su se sve jedinice levog krila prikupile na ostroškim visovima, Redžep-paša ih je poveo u napad na položaje Crnogoraca koji su se nalazili prema njima. Gubitak oba topa kao i to što bi se topovi dovukli gore tek uz ogromne teškoće koje nisu stajale ni u kakvoj srazmeri sa korišću što su ih topovi na tom položaju pružali, primorali su Sulejman-pašu da artiljeriju zadrži kod sebe.

Borba je trajala celog dana. Crnogorci su se utvrdili iza stena što su bolje mogli pružajući najuporniji otpor

neprijatelju koji je nadirao sa trostrukom nadmoćnošću. Sulejman-paša je zamerio trupama Redžep-paše što su dozvolile da ih Crnogorci u toku noći sateraju u mišju rupu te im je naredio da po svaku cenu povrate jučeranje položaje, pa makar morale ceo dan jurišati.

Redžep-paša, bilo zato što je bio bezobziran kao i njegov pretpostavljeni, ili iz straha pred njim, poslao je sada, doslovno izvršujući naređenje, svoje vojnike da neprekidno jurišaju. Tako mu je najzad uspelo da uz ogromne gubitke protera Crnogorce sa njihovih položaja i primora ih na odstupanje.

U međuvremenu je i treća brigada — tursko desno krilo — izdržala borbu sa knezom. On je svoju artiljeriju (12 topova) postavio na visove pozadi Dabovića i Rosica [Rošca] kod Dubrave i žestoko bombardovao vojsku Vejsel-paše, sprečivši joj time nastupanje. Ali je Sulejmanpašin centar nadirao uporedo s krilima i on je iskoristio prazninu koja je nastala između vojski Vukotića i kneza bacivši se u nju. Dok su ostaci prve brigade štitili konvoj, četvrta brigada je napredovala prema Kupinovu kako bi time potpuno razdvojila crnogorske snage. Da li se ovaj manevar koji je izveden srazmerno slabim snagama (5.000 vojnika) mogao sprečiti, ne mogu da ocenim (pošto nisam bio očevidac) te stoga neću knezu ništa ni prebacivati.[32] Ukratko, Sulejman-paša je toga dana odneo i strategijsku i taktičku pobedu. Vojska Petra Vukotića (oko 18 bataljona i 1 baterija) povukla se u pravcu Podvrača, dok je kneževa vojska (oko 6 bataljona i 3 baterije) ostala kod Dubrave da spreči Sulejman-paši prelazak na desnu obalu Zete.

Ostroške tesnace su Turci srećno savladali, ali uz gubitke od oko 7.000 vojnika i 2 topa.

Peti dan bitke (četvrtak 21. juna). **Turcima je presečena odstupnica.**

Pošto je dotle sve išlo dosta dobro, Sulejman-paša je ponovo smatrao da je već postigao cilj. Najjače položaje imao je iza sebe, neprijateljska vojska je podeljena u dva dela — pa šta bi još paša hteo? Prva četiri dana bitke, iako

---

[32] Vrbica tvrdi da se knez dobrovoljno odvojio kako bi docnije mogao da napadne s boka. — *Prim. autora.*

su vođena sa promenljivom srećom, najzad su se završila u korist Turaka. A pošto Sulejman-pašine depeše nisu baš patile od naročite skromnosti, lako je shvatiti kako je došlo do toga da se u Evropi poverovalo da je Crna Gora sada konačno savladana i da Sulejman-paša pobedonosno napreduje ka Cetinju. Videli smo da se mušir do sada stvarno mogao smatrati pobednikom, pošto je osvojio nešto zemljišta — doduše, svega 1 milju za 4 dana. Ali bitka je bila izvedena samo dopola i sada se situacija izmenila. Kao što ćemo videti, Sulejman-paša je sad bio prinuđen da otpočne onaj marš koji se u Evropi smatrao pobedničkim mada je to u stvari bilo strašno povlačenje prepuno gubitaka. Videćemo da je Sulejman-paša hteo da se povuče u Nikšić ali su ga u tome sprečili Crnogorci, prinudivši ga da pobegne Ali-Saibu, gde je stigao baš u trenutku kad se iz Carigrada zvanično depeširalo:

Naše su trupe, pošto su se pre 3 dana sjedinile, ušle juče u Cetinje gde će sada biti sedište već naimenovanog paše.

Kad je ova depeša bila pošla u svet — ispunivši mnogobrojne prijatelje Crne Gore bolom, a neprijatelje Slovena radošću — Crna Gora je već bila pobednik, jer je iz svoje zemlje izbacila tri maršala koji su sa raznih strana sa nadmoćnim snagama prodrli na njenu teritoriju. Time je ona uštedela sultanu platu za „cetinjskog pašu".

Peti dan bitke predstavlja, kao što smo već pomenuli, prekretnicu u situaciji. Naime, Vukotićeva vojska je neprijatelju presekla odstupnicu i operacijsku bazu. Nije mi poznato ko je došao na ovu srećnu zamisao. Isti onaj izvestilac koga sam pomenuo govoreći o prepadu pripisuje zaslugu za ovo svom pretpostavljenom i omiljenom junaku Lazaru Sočici. Drugi, međutim, tvrde da je ovaj plan stvorio Vukotić, a da ga je Sočica samo izvršio. Pošto sam obojici jednako naklonjen, uzdržaću se od toga da dam svoje mišljenje, jer bih možda jednom od njih učinio nepravdu. Ali, dosta o tome. Sočica je sa 7 hercegovačkih bataljona krenuo prema levom boku levog krila i obišao ga, pošto se popeo na visove Ostroga, načinio luk oko manastira i najzad se pojavio na visovima Planinice koje je i poseo. Za vreme tog manevra Vukotić je pružao Turcima junački otpor i nije im dozvolio da napreduju ni korak.

Pošto je to obilaženje bilo izvršeno, Turci su bili napadnuti sa svih strana. Knez Nikola je bombardovao brigadu Vejsel-paše, Vukotić je spreda napao centar i brigadu Redžep-pašinu, dok je Sočica napao Sulejman-pašu s leđa, a Redžep-pašu u levi bok.

Sulejman-paša se i ovom prilikom pokazao kao spretan general. On je izdavao naređenja ne zbunivši se nimalo zbog napada sa svih strana. On je vrlo dobro uvideo da bi odsecanje njegovog odstupnog pravca, odnosno operacijske baze, moglo da povuče za sobom i uništenje cele njegove vojske. I zato je bilo potrebno da povrati visove Planinice i da ponovo uspostavi vezu sa Nikšićem. Stoga je prepustio Vejsel-paši da se bori sa Vukotićem i Nikolom, koji ga je još od 8 časova izjutra žestoko bombardovao, a sam se sa ostatkom svoje vojske okrenuo protiv Sočice, mada je tako nateran da se bije obrnutim frontom.

Međutim, Sulejman-paša je potcenio žilavost neprijateljevog otpora i jačinu njegovih položaja na Planinici. On je nekoliko puta naredio svojim vojnicima da jurišaju na crnogorske položaje pa je svaki put dolazilo i do borbe prsa u prsa, ali su Crnogorci u tome, i pored svoje upadljive malobrojnosti, uvek bivali jači od neprijatelja, te su s handžarom u ruci naterali Sulejmanove vojnike u bekstvo.

Ovoga dana, međutim, Sulejman-paša nije mogao da po svom običaju naredi juriš do poslednjeg vojnika, jer bi to značilo izložiti se sigurnom i potpunom uništenju; on je uvideo da je nemoguće osigurati odstupnicu te je stoga odlučio da opet krene napred kako bi se po mogućstvu probio u Albaniju. Međutim, Vejsel-pašu su Crnogorci tako jako pritesnili da je najveći deo vojske morao spustiti sa visova u tesnac kako bi sprečio Vukotićevo nadiranje u pozadinu Sulejman-paše.

Položaj muširа postao je sada kritičan. Sad mu, opkoljenom sa svih strana, preti katastrofa ako se negde ne probije. On bi se vrlo rado vratio u Nikšić, pošto je za 4 dana napredovao jedva jednu milju, a do Spuža je morao prevaliti još 3 milje. Sa gubicima toga dana on je ukupno izgubio 8.000 vojnika, što znači trećinu svoje vojske. Pa, koliko će tek stajati svaka dalja milja?

Ali Sočica i njegovi Hercegovci nisu dopustili da ih proteraju sa visova Planinice; debušovanje s leve strane sprečavao je nesavladivi stenoviti zid, sa desne kneževa, a s fronta Vukotićeva vojska.

Sulejman-paša je morao da izabere najmanje zlo. Stoga se i okrenuo najslabijem neprijatelju — vojsci kneza Nikole, koja je stajala na desnoj obali Zete kod Dubrave i vrlo dobro plasirala svoju artiljeriju.

Uzalud je Sulejman-paša pokušavao da kneževu vojsku primora na odstupanje. Artiljerija i puščana vatra crnogorskih bataljona sprečile su svaki pokušaj prelaska Zete iako je ona tamo vrlo plitka i široka svega 30 metara.

Maršal je tada napustio i ovaj plan te se sada svom snagom bacio na Vukotića. Ovaj je junački izdržao napad i odbijao Turke s handžarom u ruci. Ali su Turcima stalno pristizale nove snage te je Vukotić, koji je držao najgori položaj, uvideo da bi dalji otpor značio isto onakvo beskorisno žrtvovanje kakvo je bilo kod Krsca. Pored toga, Ratni savet je u Debelom grmu došao do zaključka da Turcima ne samo što ne treba sprečiti marš kroz Crnu Goru, nego ih, naprotiv, treba na to prisiliti pa im, štaviše, i propisati put kojim treba da se kreću. Dobri put duž Zete imao je za Osmanlije da bude „zabranjen"; Turci bi se smeli kretati samo putem preko Gumanaca, Crnog Onika, Mežića i Donjeg Sela. Vukotić je, dakle, imao da se sa delom svoje vojske polako povlači tim putem, koristeći svaki kamen i povlačeći se korak po korak. Ostatak njegove vojske imao je da naleće na oba neprijateljeva boka, da ga napada i neprekidno mu dosađuje. Sočica je, naprotiv, imao da sa svojom vojskom vrši napade iz pozadine neprijatelja. Glavna je svrha ovog plana bila da se Sulejman-paša zadrži što duže u stenovitim tesnacima kako bi se bez velikih sopstvenih gubitaka njegova vojska po mogućstvu uništila. Docnije ćemo videti koliko je dobro ovaj plan uspeo.

Vukotić se pod neprekidnom vatrom povlačio prema Podvraću gde je poseo jedan položaj pošto je prethodno handžarom ponova odbacio Turke koji su suviše smelo nadirali. Tada je nastupila noć. Borba je u toku celog dana besnela neverovatnom žestinom; stajala je Turke 3.000, a Crnogorce 450 vojnika, a sedam puta došlo je do

borbe prsa u prsa. Trupe obeju strana bile su iznurene petodnevnim borbama pa je Sulejman-paša prekinuo borbu.

Tog dana je Sulejman-paša pretrpeo u strategijskom pogledu strašan poraz; u borbi sa Vukotićem izvojevao je doduše taktički uspeh, ali je zato u borbi protiv kneza i Sočice bio i taktički pobeđen.

Šesti dan bitke (petak 22. juna). **Obostrana iznurenost.** Sulejman-paša nije krio ozbiljnost svog položaja. Kako bi se rado povukao — da je samo mogao! Ali su ga Crnogorci primoravali da ide napred!

Sulejman-paša je mislio da su sada planinski prevoji možda neposednuti i, da bi se u to uverio, poslao je prema Planinici sa jednim oficirom vodiče koje je poveo iz Nikšića. Ovo su naređenje čestiti Nikšićani primili sa zadovoljstvom jer im se sada ukazala sjajna prilika da ublaže svoju tugu za kućom. Jer u Sulejmanovoj vojsci oni su se osećali vrlo neugodno pošto tu čovek ni za trenutak nije bio siguran za svoj život! A kako je lepo iza bedema nikšićkih! Novac za službu vodiča bio je već u džepu, Nikšić blizu — dakle, vratimo se svojim porodicama koje tuguju — mislili su ti ljudi i iznenada nestali, a da u brzini nisu ni pomislili na to da učtivost zahteva da preko oficira kažu muširu zbogom. Taj oficir se vratio sam i izvestio da su vodiči iščezli kao i da je Planinica još zaposednuta. Sulejman je sada konačno odlučio da se po mogućstvu jedinim još slobodnim putem probije u Albaniju. Ali je njegova vojska u petodnevnim borbama bila silno iscrpena te joj je odmor bio preko potreban. Ako, dakle, Crnogorci ne bi napadali, on bi svojoj vojsci dao odmor i reorganizovao bi je. Da bi imao malo više prostora, pomerio se prema Podvraću gde je bio Vukotić. Ovaj se uz slabo čarkanje povlačio prema Šobajićima i Barama — udaljenim četvrt sata hoda — pošto je, usled iscrpenosti svojih trupa, i sam želeo da izbegne ozbiljniju borbu kao i zato što su novi položaji bili bolji od onih kod Podvraća. Odmor je bio potreban i trupama kneza i Sočice, te je tako šesti dan prošao bez odlučujuće borbe. Ali su zato borbe sledećih dana bile utoliko upornije. Taj marš Sulejman-paše ka Albaniji mogao bi se vrlo zgodno uporediti sa francuskim odstupanjem iz Rusije, a da je

trajao samo dva dana više, od turske se vojske ne bi spasao ni jedan jedini vojnik.

Sedmi dan bitke (subota 23. juna). **Bitka kod Gumanaca (Vinića).**[33]

Bitka je otpočela rano izjutra i završila se posle opšteg iscrpljenja u 7 časova uveče. Turska vojska je u toku celog dana uspela da pređe put dug svega 3/4 sata hoda, ali je prelaženje i ovog malog rastojanja bilo za nju užasno.

Od početka borbi vladala je strašna, nezapamćena vrućina koja je ovog dana dostigla svoj vrhunac. Kažu da je termometar pokazivao na suncu punih 58^0R[34]! (Najveća vrućina koju sam u Crnoj Gori zapamtio iznosila je 32^0 u hladu i 57^0 na suncu!) A znamo da se borba vodila uglavnom po suncu. Pa i put kojim su Turci bili prinuđeni da se kreću bio je strašan. Oni su morali da osvajaju visove do kojih nije vodio nikakav put i gde su guste grupe niskog drveća i ispresecane stene pružale odličan zaklon ili su bar jako otežavale kretanje. Konji su putem padali od žeđi i iscrpenosti, dok je ljude kosila neprekidna vatra Crnogoraca iz neposredne blizine.

Sulejman-paša je bio naredio da se poseku svi ranjeni Crnogorci koji su mu kod Ostroga pali u ruke, pa se bojao da i Crnogorci ne učine isto, usled čega je sve svoje ranjenike vukao sa sobom. Dvadeset trećega juna izjutra njegova je vojska brojala samo još 16.000 vojnika sposobnih za borbu, a ovi su sa sobom morali da vuku oko 5.500 ranjenika! Može se zamisliti kakav je bio položaj turske vojske. Tako mala vojska morala je da vuče 4.000 tovarnih konja i 5.500 ranjenika, a pored toga još i oružje onih 9.000 vojnika koji su do tog trenutka bili izbačeni iz borbe, jer to oružje, razume se, Turci nisu hteli da ostave Crnogorcima kao plen. Uz to je put bio prosto strašan, a sveže vode uopšte nije bilo. I povrh svega toga, Osmanlije su se morale braniti od Crnogoraca koji su napadali sa svih strana. Vukotićevi su vojnici naime koristili svaki kamen i svaki žbun odakle su sakriveni ga-

---

[33] Bitka na Vinićima, po memoarima kneza Nikole, odigrala se osmog, a ne sedmog dana i to 13/25 juna, a ne 11/23, kako tvrdi autor. (Zapisi, XV, 133). — *Prim. B.P.* i *T.N.*

[34] To iznosi 72^0C — *Prim. prev.*

đali neprijatelja ne promašujući nikad. Ovome je marš bio time toliko otežan da je za 15 časova, kao što smo već pomenuli, prevalio put dug svega tri četvrtine sata hoda. Hercegovci Lazara Sočice napustili su Planinicu i gonili neprijatelja u stopu, napadajući ga neprekidno s leđa, tako da je Sulejman bio prinuđen da komoru stavi u sredinu. Osim toga, Crnogorci su bili gospodari visova s obe strane turske vojske te su neprekidno napadali oba njena boka.

Mašo Vrbica, koji se nalazio u kneževoj vojsci, zamolio ga je za dozvolu da stupi u borbu. On bi kod Zagorka prešao Zetu, krenuo prema Šobajićima i poseo brdo Oblan kako bi na taj način presekao Sulejman-paši put. Vrbica je tvrdio da bi ovaj time bio prinuđen na kapitulaciju pošto Oblan dominira tesnacem, te bi tako maršalu bilo onemogućeno napredovanje. Nije mi poznato da li je to baš tako, pošto lično nisam bio ni na Oblanu ni u Šobajićima. Knez je sve to odobrio Vrbici koji je onda prešao Zetu sa 3 bataljona i 2 baterije. Ali, još pre no što je stigao na brdo, primio je drugo kneževo naređenje po kome je imao da se okrene na sever jer je bilo bolje da Turke napadne s leđa. Pošto se ovde već borio Sočica, to naređenje nije imalo nikakvog smisla. Kad je Sulejman stigao u Šobajiće, odmah je shvatio ogroman značaj Oblana te ga je poseo sa 2 bataljona da bi time osigurao prolaz kroz tesnac. Ova 2 bataljona ostavio je gore i sledećeg dana; on se verovatno bojao da će biti prinuđen da se istim putem i vrati, te je za taj slučaj hteo sebi da osigura tesnac. Ali su Crnogorci 24. juna napali ova 2 izolovana tabora i pobili sve do poslednjeg vojnika.

Međutim, knez je sa svojom vojskom krenuo desnom obalom Zete u Danilovgrad, gde je ovu reku prešao preko novopodignutog kamenog mosta i zauzeo položaj kod Ždrebaonika, koji mu je omogućavao da Turcima udari u bok ako bi tuda prolazili.

Borba se razvila kod Šobajića i vodila se celog dana za sela Bare, Miokusoviće, Gumance i Viniće. Najžešća je bila bitka za Gumance.

Sulejman-paša je obezbeđenje komore i ranjenika poverio trećoj brigadi (Vejsel-paše), druga (Redžep-

paše). je imala da osigura bokove, četvrta da štiti odstupanje, a prva da forsira nastupanje. Potpukovnik Memišbej je sa 6 bataljona kao besan jurišao na Crnogorce da bi na silu izvojevao prolaz, ali su njegovi hrabri vojnici uludo iskrvavili. Isto tako su žestoko Sočica i Vrbica napadali zaštitnicu i toliko je pritesnili da je Sulejman bio prinuđen da je pojača polovinom treće brigade.

Turska vojska se u 7 časova uveče zaustavila pa su i premoreni Crnogorci obustavili svoje napade.

Turci su pretrpeli strahovite gubitke. Oni se cene na više od 3.000 vojnika ne računajući one ranjenike koje su odranije vukli sa sobom, pa su ovoga dana podlegli od muka i napora. Crnogorci su izgubili 435 vojnika.

Osmi dan bitke (nedelja 24. juna).**Bitka kod Ždrebaonika.**

Toga dana, u zoru, prikupila se turska vojska iznad crkve u Gracu i krenula preko Bržetova [Brijestova], Crnog Onika, Kalezića, Ožmidrijena, Velete, Mežića, Vučice, Kalana i Pažića u pravcu manastira Ždrebaonika (prema Danilovgradu), gde je bio knez Nikola sa svojom vojskom.[35]

Ceo ovaj put je dug nešto više od dva sata hoda. Videli smo koliko je jučerašnji marš stajao Turke, a to nije, po dužini, ni polovina ovog puta. Na žalost, Turci su, posle stizanja u Gradac, već imali za sobom najteži i najopasniji deo puta. Doduše, četvrt časa puta do Kalezića stajalo je Turke velikih žrtava, ali zato na drugom delu marša nije bilo naročitih teškoća; stene su sada ustupile mesto malim, niskim brežuljcima, koji Crnogorcima nisu pružali tako dobre zaklone, a turskoj su vojsci omogućavali da se više širi.

Stoga Vukotić nije uspeo da Turke toliko zadržava koliko bi to bilo poželjno. Ovog puta je treća brigada bila u prethodnici, druga je obrazovala zaštitnicu, prva

---

[35] Desni odred crnogorske vojske sa kojim je bio i knez Nikola držao je visove na desnoj obali Zete., dejstvujući u bok Sulejmanpašinoj armiji. Gde se knez Nikola nalazio sedmog(!) dana bitke ne može se ustanoviti po drugim izvorima, ali je sasvim sigurno da se nije mogao nalaziti kod Ždrebaonika, jer se na tom prostoru nalazila brojna armija Ali Saib-paše. — *Prim. B.P.* i *T.N.*

i četvrta — pobočnice, dok su se komora i ranjenici nalazili u sredini.

U neprekidnim borbama sa Crnogorcima koji su je obletali sa svih strana, stigla je turska vojska posle šestočasovnog marša na visove kod Pažića, gde je Sulejman-paša primetio vojsku kneza Nikole. Ona se već nalazila u borbenom rasporedu kod Ždrebaonika, radi odbrane Danilovgrada.

Sulejman-paša je odmah plasirao svoju artiljeriju na položaje i otvorio žestoku vatru na kneževu vojsku i Danilovgrad. Na to je i kneževa artiljerija odgovorila vatrom.

U međuvremenu se kod Pažića prikupila cela turska vojska, te je Sulejman-paša odlučio da se upusti u pravu bitku na otvorenom polju, pošto je pretpostavljao da se Crnogorci, lišeni zaklona, na otvorenom polju neće moći suprotstaviti regularnoj vojsci. Ali se u tome silno prevario; Crnogorci su mu, odlučujućim taktičkim i strategijskim porazom koji su mu naneli, dokazali da ni regularnoj vojsci, čak ni na otvorenom polju, nije preporučljivo da s njima započne borbu.

Ako odbijemo dotadašnje gubitke, turska je vojska pred Ždrebaonikom mogla imati oko 12.500 boraca i 34 topa. Ta se vojska morala starati još i za bezbednost komore (4.000 konja) i 7.000 ranjenika koje je vodila sa sobom. Crnogorci su ukupno imali (vojske Vukotića, Sočice, Vrbice i kneza Nikole zajedno) oko 12.000 vojnika i 18 topova. Ako računamo opet top za 500 vojnika, izlazi da su Turci imali oko 8.500 vojnika više od Crnogoraca.

Artiljerijska vatra koja je bila upravljena delom na vojsku kneza Nikole, a delom na Danilovgrad (gde je razorena crkva i 15—20 ambara), nije bila u stanju da uzdrma Crnogorce. Zato je Sulejman-paša naredio opšti napad na Ždrebaonik. Njegova je namera bila da kneževu vojsku koja je brojala svega oko 1.500 vojnika baci u Zetu, a zatim da preko mosta pređe i zauzme Danilovgrad.

Ma koliko ovaj plan bio lepo smišljen, Sulejman-paša ga je napravio bez krčmara, tj. bez Vukotića, Sočice i Vrbice, koji su isto tako imali da kažu koju reč.

Uprkos dosadašnjih napora Turci su sa elanom jurišali na Ždrebaonik gde su se ubrzo sukobili sa Crnogorcima koji su isukali handžare i mirno sačekali napad.

Ali, pre no što se klupče odmotalo, Vukotić sa oko 5.500 i Vrbica sa 1.500 Crnogoraca izvršili su juriš na bokove Turaka, dok se Sočica sa 3.500 Hercegovaca bacio na zaštitnicu i napao komoru, od koje je zaplenio 300 konja[36]. Sulejman-paša je za zaštitnicu morao odvojiti celu brigadu kako bi spasao komoru, dok za povratak „velike ratne kase" nije ni prstom makao. Opšti napad Crnogoraca stvorio je među Turcima veliku pometnju. Crnogorci su se tada ponova bacili na neprijatelja i za trenutak se u celoj ravnici video samo blesak handžara i jatagana.

Najzad su Crnogorci jurišali čak i na vis na kome je bila postavljena turska artiljerija. Da bi je spasao, komandant ju je brzo skinuo s položaja, ali ne toliko brzo da Crnogorce spreči da ipak zaplene jedan top.

To je u stvari bio signal za bekstvo tako da se masa turske vojske stala da valja bez reda ka Rašićima kako bi što pre stigla na albansku granicu koja je bila udaljena još svega dva sata hoda.

Crnogorci su nastavili sa gonjenjem turske vojske. Ali se tada u Rašićima iznenada pojavilo nekoliko turskih bataljona koji su razdragano pozdravljali tursku vojsku koja je bežala. To je bila prethodnica Južne vojske Ali Saib-paše koji je krenuo napred i, posle žestoke borbe sa 4 bataljona Ilije Plamenca kod Martinića, uspeo da prodre do Rašića. Tačno u podne sjedinila se prethodnica Ali Saib-paše sa Sulejmanovom vojskom usled čega su Crnogorci prekinuli gonjenje.

---

[36] Jedan mi je Crnogorac saopštio da je tom prilikom zaplenjena i „velika ratna kasa". Požudno i sa nestrpljenjem oni su je obili i videli da je do vrha puna papirnog novca, za koji se brižljivim pregledom ustanovilo da je samo zbirka hartija na kojima je bilo naznačeno za koliko meseci nisu isplaćene prinadležnosti svakom pojedinom vojniku. To je zaista bilo strašno razočaranje. Čovek svakako mora biti tako naivno dete prirode kao što je Crnogorac da bi se tome uopšte mogao čuditi. Čudo bi bilo kad bi se u jednoj turskoj kasi stvarno našlo novaca. Taj ogromni sanduk je ipak vršio svoj zadatak — da imponuje turskim vojnicima. — *Prim. autora.*

Tog dana su, dakle, Crnogorci izvojevali izvanredno sjajnu i potpunu pobedu na otvorenom polju nad nadmoćnijim neprijateljem.

Turci su ovoga dana izgubili 3.000 vojnika, 1 top, 7 zastava, 300 konja, 5.000 pušaka, 4.000 pištolja, 1.000 jatagana i, pored „ratne kase“ — veliku količinu municije i hrane. Gubici Crnogoraca nisu bili veći od 650 vojnika.

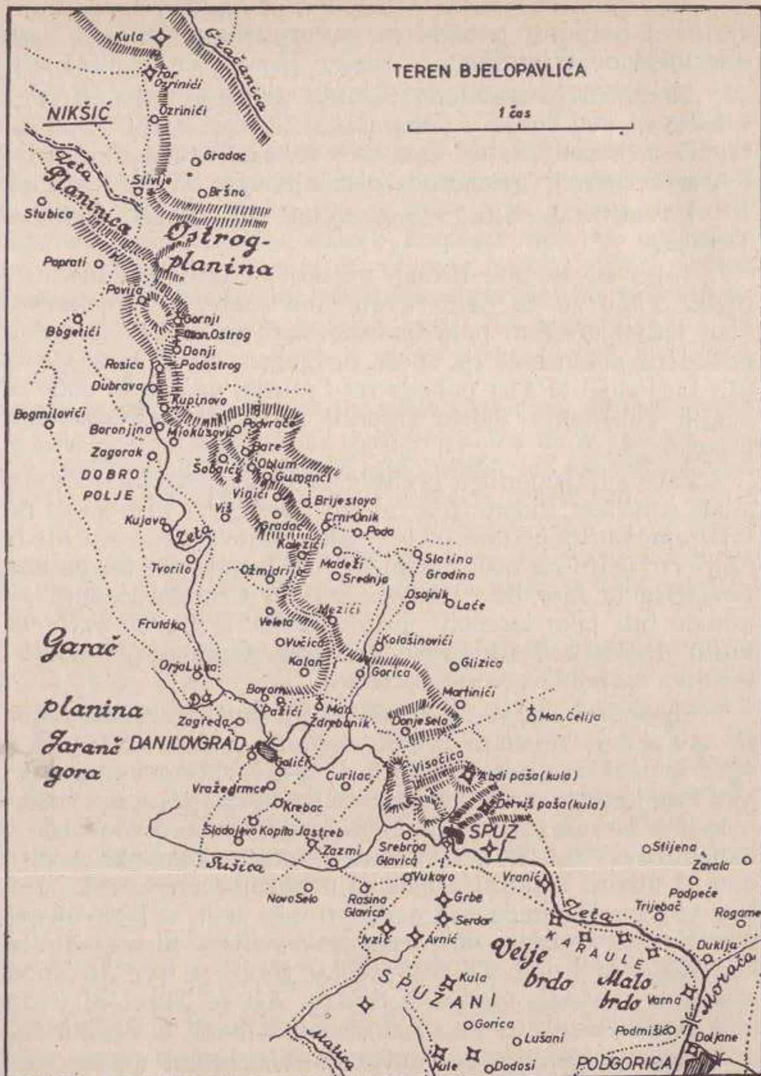
Deveti dan bitke (ponedeljak 25. juna). **Bekstvo Turaka.**

Tako su se obe turske vojske sjedinile, doduše, ne onako kako su to nameravala oba maršala. Vojskovođi nisu jedan drugom pobedonosno stisli ruku već je jedan pobeđeni pokušavao da spase drugoga. Oni se nisu sjedinili radi zajedničkog pohoda na Cetinje, već da bi ostatke svojih pobeđenih vojski sklonili pod zaštitu tvrđavskih topova.

Zato su Osmanlije krenule iz Rašića, da bi u Spužu našle utočište. Razumljivo je što Crnogorci nisu hteli da tako ojačanu neprijateljsku vojsku ponova napadnu hladnim oružjem i na otvorenom polju i to tim pre što se ona povlačila te nije bilo razloga koji bi Crnogorce, koji su takođe bili jako iscrpeni, primorao da se upuste u novu bitku. Bitke kod Planinice, Ostroga, Gumanaca i Ždrebaonika stajale su dovoljno žrtava.

Crnogorci su se zato zadovoljili puškaranjem. Knez se sa svojom vojskom kretao desnom obalom Zete, uporedo sa turskom vojskom koja je maršovala drugom obalom i na koju je stalno otvarao vatru. Vukotić je sa svojim trupama pokušavao da oteža neprijatelju napredovanje i uznemiravao mu je bok. Sočica je stalno napadao zaštitnicu.U blizini Martinića ušla je u borbu i crnogorska Južna vojska. Plamenac je gađao turski levi, a Božo desni bok, dok se konačno obe crnogorske vojske nisu sjedinile kod Kosovog Luga. Tursku vojsku gonili su sve do ispod samih tvrđavskih topova u Spužu. Ali se Turci ni ovde nisu osetili sigurnim te su sutradan pobegli u Podgoricu.

Tako se završila ova devetodnevna bitka.

TEREN BJELOPAVLIĆA
1 čas
Kula
Gračanica
Ozrinići
NIKŠIĆ
Gradac
Zeta
Slivlje
Planinica
Bršno
Stubica
Ostrog-
planina
Paprati
Povija
Gornji
Man. Ostrog
Bogetići
Donji
Rosica
Podostrog
Dubrava
Kupinovo
Bogmilovići
Boronjina
Miokusovići
Podvrače
Zagorak
Bare
DOBRO
Oblum
Gumanci
POLJE
Vinići
Brijestovo
Viš
Crni Unik
Kujava
Gradac
Podo
Kalezići
Slatina
Madeži
Tvorilo
Ozmidrija
Srednja
Gradina
Osojnik
Lače
Mezići
Veleta
Frutak
Vučica
Kološinovići
Garač
Glizica
Orja Luka
Kalan
Gorica
Martinići
Bovom
planina
Pažići
Mali Ždrebanik
Man. Ćelija
Zagreda
Donje Selo
Jaranč
DANILOVGRAD
gora
Galići
Visočica
Curilac
Abdi paša (kula)
Vražegrmce
Derviš paša (kula)
Krebac
SPUŽ
Sladojevo Kopito
Jastreb
Stijena
Zazmi
Srebrna Glavica
Zavala
Sušica
Vukovo
Vranić
Podpeće
Novo Selo
Rasina Glavica
Grbe
Trijebač
Rogame
Serdar
Zeta
KARAULE
Ivzić
Avnić
Velje brdo
Malo brdo
Duklja
Morača
SPUŽANI
Kula
Varna
Gorica
Matica
Lušani
Podmišić
Doljane
Kule
Dodoši
PODGORICA

Skica 10

Kao što smo iz prethodnog opisa videli, ova je devetodnevna bitka po svojim osobinama jedinstvena u celoj istoriji ratova.

Dobro izvežbana regularna vojska, izvrsno opremljena, pod komandom smelog i bezobzirnog komandanta, koji je upravo sada bio naimenovan za serdara ekrema, izvela je invaziju čiji je cilj bio potpuno osvajanje neprijateljske zemlje. Da bi joj se ovaj zadatak olakšao, u tu zemlju su imale sa raznih strana da nadiru dve druge vojske i da se sa glavnom vojskom sjedine u centru zemlje. Ali su ove vojke bile nesrećne. Južna je vojska u tri bitke bila pobeđena i prepolovljena, iako je imala hrabrog komandanta koga su još pre kratkog vremena smatrali za jednog od najsposobnijih turskih generala. Severoistočna vojska, pod komandom jednog poturčenjaka koji je do sada[37] bio serdar ekrem i do pre kratkog vremena od turkofila slavljen kao „salvator regni",[38] bila je takođe nesrećna. Posle dve izgubljene borbe došao je žalostan poraz.

Samo je Severna vojska smelo napredovala i forsirala tesnace koji su branili prilaz u neprijateljsku zemlju, izgubivši pri tom trećinu svog brojnog stanja. Njen je komandant mislio da je time sve dobio. Ali mu je neprijatelj pružio tako žilav otpor da je maršal pomislio na odstupanje. On je i hteo da odstupa, ali mu je tada neprijatelj presekao odstupnicu i primorao ga — ovo u istoriji ratova sigurno nema presedana — da odstupa posred neprijateljeve zemle gde je ovaj stalno obletao i napadao. Ovaj dalji marš liči donekle na povlačenje deset hiljada ljudi pod Ksenofonom. Osmog dana je maršal pokušao da u bici na otvorenom polju pobedi neprijatelja, ali je bio tako strašno potučen da je kao begunac stigao do svog sabrata po zloj sudbini.

Gubici su, sasvim razumljivo, bili strašni za obe strane. Crnogorci su od 13.600 vojnika izgubili ništa manje nego 2.350 (zvanično se priznaje samo 1.000 vojnika), da-

[37] Pisano 5. oktobra. — *Prim. prev.*

[38] Spasilac države. — *Prim prev.*

kle, preko 17%. Od toga je bilo 600 mrtvih i 1.750 ranjenih. Ali su turski gubici bili upravo strašni. Od 25.000 vojnika Turci su u Crnoj Gori ostavili 7.000 mrtvih, dok su 8.600 ranjenih odneli sa sobom. To znači da se vratilo svega 9.400 zdravih vojnika te tako ukupni gubici dostižu punih 62%. Tako je još jednom potvrđena pravilnost turske poslovice: „Ne valja se tući sa ‚kaur Kara Dagom'!"[39]

Sam Sulejman-paša, taj stari lažov koga su prevazišli samo Mehmed Ali i Muktar-paša[40], naveo je zvanično da je imao samo 631 mrtvog i 864 ranjena, što znači svega 1.495 ljudi!!! Međutim, čovek ne mora da bude ni vojnik niti poznavalac terena na kome se odigrala ova devetodnevna bitka da bi mogao prozreti ovu preko mere bezobraznu laž. Crnogorci su sahranili oko 7.000 turskih leševa, a što se tiče ranjenih, u docnijem ćemo poglavlju videti da je prema izveštajima konzula, u raznim bolnicama ležalo preko 8.000 vojnika. Uostalom, od jednog vrlo pouzdanog prijatelja saznao sam koliko su tačno iznosili turski gubici, a to mu je ispričao muširAli Saib prilikom jednog razgovora o ljudskoj klanici Sulejmanovoj. Prema njegovoj izjavi, lista gubitaka je sledeća:

mrtvih: 3 pukovnika, 5 potpukovnika, 9 majora, 21 ađutant-major, 53 kapetana, 127 poručnika; tj. 218 oficira, a sa 6.709 vojnika ukupno 6.927 ljudi;

ranjenih: 4 pukovnika, 5 potpukovnika, 11 majora, 18 ađutant-majora, 94 kapetana, 144 poručnika; tj. 276 oficira, a sa 8.360 vojnika — ukupno 8.656 ljudi.

Ukupni su gubici, dakle, iznosili 494 oficira i 15.089 vojnika, što znači ukupno 15.583 čoveka. Pri tako strašnim gubicima ne sme nas čuditi kad je Vukotić javio da se turski gubici apsolutno ne mogu proračunati. „Špilje.

---

[39] „Zla Crna brda" (tako su Turci nazivali Crnu Goru). — *Prim. autora.*

[40] Muktar-paša je, na primer, izmislio ceo svoj rat u Jemenu. On je ovu provinciju poseo bez otpora, a sultanu je poslao detaljne izveštaje o bitkama i bio je nagrađen za svoje pobede. U njegovoj vojsci nije bilo Evropljana, neuki vojnici i niži oficiri nisu čitali novine, a viši oficiri su bili sporazumni sa muširom, pošto je pohvalio i njihove tobožnje zasluge i nagradio ih. Izmisliti jedan ceo rat sa bitkama izgleda neverovatno, ali je ipak istinito. U Turskoj, naime, ništa nije nemoguće. — *Prim. autora.*

rupe i udubljenja uz put bili su puni mrtvaca koji su na drugim mestima doslovno prekrili zemlju. Vazduh u Ostrogu bio je okužen sve do visova gomilama mrtvih ljudi i konja u dolini. Van svake je sumnje da je ovo najveća nesreća koja je zadesila Turke za vreme celog ovog rata."

Pored gubitaka u ljudstvu i pomenute „ratne kase", Turci su izgubili i 2.000 konja, 3 topa, 7 zastava, 6.000 pušaka, 5.000 pištolja, 1.000 revolvera, 3.000 jatagana, 1.000 sabalja i velike količine municije i hrane. Pri tom se oni usuđuju — delimično iz neznanja, a delimično iz čiste zluradosti — da o Sulejman-paši govore kao o pobedniku nad Crnom Gorom! Isto to važi i za „pobede" Mehmed Alija u Crnoj Gori, o kojima ćemo odmah govoriti. Kada bi svi pobednici ličili na ovu dvojicu maršala, svaki bi se narod morao ovako moliti bogu: „Sačuvaj nas bože od ovakvih ‚pobedonosnih' vojskovođa" (Vojskovođe bi se, pak, morale ovako moliti: „Gospode, sačuvaj me titule: El Gazi!"[14]).

Turski gubici izgledaju još strašniji ako uzmemo u obzir koliko je kratak put na kome su se oni dogodili pošto od granice do Spuža ima samo tri milje vazdušnom linijom (Crna Gora je na tome mestu široka svega 3 milje). Sulejman-paši je bilo potrebno 6 dana da bi stigao do Podvraća — koje je bilo udaljeno svega 3 sata hoda — pri čemu je izgubio 9.000 vojnika, dok je za daljih 3/4 sata do Vinića izgubio 3.000 vojnika.

Tek sada možemo shvatiti koliko je to smešno kad turkofilske novine s prezirom pišu: „Crna Gora će jednostavno biti okupirana, ukoliko bude neposlušna".

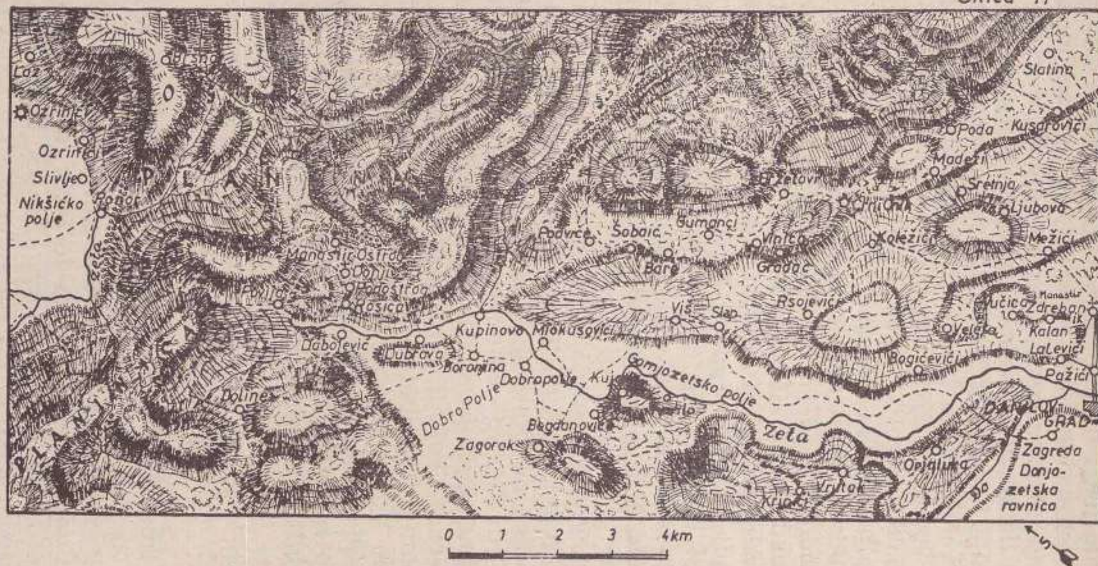
POHOD MEHMED ALI-PAŠE[42]
(6—25. juna)

Sad ćemo videti kako je prošla treća armija koja je imala da operiše protiv Crne Gore, da u nju upadne sa severoistoka i da se na Zeti sjedini sa Severnom i Južnom vojskom. Čitalac se još seća da je ferik (divizijski general) Mehmed Ali-paša od Novog Pazara napredovao sa jakom vojskom kako bi od Kolašina upao u Crnu Goru.

---

[41] Na turskom to znači pobednik. — *Prim. prev.*
[42] Vidi skicu broj 12. — *Prim. autora.*

Skica 11

TEREN DEVETODNEVNE BITKE U BJELOPAVLIĆIMA,
17-25 juna 1877.

Mehmed Ali-paša se u poslednje vreme svuda pročuo svojim isto tako iznenadnim koliko i bezrazložnim imenovanjem za serdara ekrema (generalisima). Rođen u Magdeburgu po imenu Detroa (Detroit), postao je „pikolo“ na brodu, zatim je zbog rđavog postupanja pobegao u Carigrad, odrekao se vere, postao pravi Turčin i protekcijom dogurao do paše. Kao takav pročuo se najpre 1872. godine neobičnim svirepostima koje je kao generalni guverner Albanije počinio prema Albancima-hrišćanima, usled čega su mu oni dali nadimak „krvolok“. On je 1875. godine naimenovan za vrhovnog komandanta protiv hercegovačkih ustanika; ali pošto je samim njegovim naimenovanjem ustanak ponovo oživeo (jer se sada uvidelo da se od Porte nema šta očekivati, pa je narod bio doveden do očajanja), on je bio opozvat još pre no što je kročio u tu zemlju.[43] 1876. godine komandovao je Javorskom vojskom koja je imala da spreči nadiranje Ibarske vojske generala Zaha. Ovde se jasno pokazalo da prilikom ocene jednog vojskovođe malo treba gledati na njegov uspeh. General Zah koji je bio odličan strateg, vanredan teoretičar i spretan praktičar, imao je tu nesreću da je njegova namera bila izdata Mehmed-Aliju, pa je ovaj sa 22 bataljona i 12 topova već dva dana ranije poseo strahovito strme visove Kukavice. Kad se Zah 6. jula približio sa 13 bataljona i 12 topova, video je, veoma iznenađen, da je vis koji je zatvarao put već posednut. Stoga je imao samo da bira između povlačenja i juriša. Povlačiti se nije smeo pošto mu je naređeno napredovanje radi spajanja sa Crnogorcima. Pošto nije mogao znati koliko je jak sakriveni neprijatelj koji se nije dao izmamiti ni snažnim bombardovanjem, Zah je prešao u napad. Razume se da ni najbolji vojskovođa ne bi mogao sa 13 bataljona uzeti na juriš tako strm vis koji je branilo 22 bataljona i 12 topova, te se Zah, čim je saznao za jačinu neprijatelja, povukao a da nije bio ni gonjen. Uostalom,

---

[43] Ja se još vrlo dobro sećam dana kad ga je parobrod provezao pored Sutorine. Dan pre toga nju su ustanici zauzeli, a dobro utvrđenu tursku kasarnu na obali zapalio je Hubmajer. Kad se Mehmed provezao tuda, ljutili su ga sramoćenjem turske i isticanjem crnogorske zastave, kao i šenlučenjem i podrugljivim vikanjem koje se čulo čak i na parobrodu. — *Prim. autora.*

to je jedino i mogao da uradi. Zato je široka javnost koja donosi ocenu samo po spoljnim utiscima uvrtela u glavu da je Zah nespretan, a da je, naprotiv, Mehmed Ali veliki vojskovođa.

Ovo mišljenje su mnogi verovatno već promenili posle Mehmed-Alijevih podviga u Crnoj Gori i na Lomu[43a] ali jadni 72-godišnji Zah, koji je izgubio jednu nogu, nije mogao više da pokaže svoje izvanredne sposobnosti. On me je uveravao da bi bio zadovoljan čak i da su Crnogorci poslali samo jedan jedini bataljon, umesto što su ga, i pored ugovora, ostavili na cedilu, jer bi i taj bataljon samim svojim dolaskom u pozadinu Mehmed-Alija pobudio kod njega verovanje da se približava cela crnogorska vojska i da ugrožava Sjenicu, što bi ga sigurno nateralo na povlačenje sa Kukavice. Samo je Ristov bio toliko pravedan i uviđavan te je priznao Zahu da sa onako slabim snagama i pred onim zaista nezauzimljivim položajem nije mogao drukčije da postupi. Što se, pak, tiče vojničkih sposobnosti Mehmed-Alija, smatram da su bile vrlo male, uprkos naklapanja izvesnih dopisnika koji žele da mu budu blagodarni za povremeno primljene „užine". Izgleda da je i on sam bio svestan svoje prosečnosti, pošto sve njegove dispozicije ukazuju na veliku neodlučnost. U svemu se vidi njegova bojazan da ne bude pobeđen.

Taj je čovek, dakle, komandovao vojskom od 30 bataljona i 4 baterije. Od ovih 19.000 vojnika bilo je 14.000 (20 bataljona) nizama i redifa, kojima je komandovao Salih-paša; ostatak se sastojao od bašibozuka čiji je komandant bio Ali-paša.

Šestog juna krenuo je Mehmed Ali-paša iz Kolašina gde je prikupio svoju vojsku i nastupao uz Taru do ušća Rječine — što iznosi svega četvrt sata hoda. Prema njemu je stajala samo jedna četa koja se uz žestoko čarkanje polako povlačila.

Tih je 100 vojnika na pašu, koji je raspolagao sa 19.000 vojnika i 24 topa, moralo ostaviti tako jak utisak, da se nije usudio da dalje napreduje, verovatno iz bojazni da ne padne u zasedu. Stoga je depeširao sultanu da je ušao u Crnu Goru, pošto je odbacio Crnogorce sa „njihovih položaja".

[43a] Pisac verovatno misli na Lim. — *Prim. prev.*

Umesto da sada smelo napreduje i teži sjedinjenju sa ostalom dvojicom paša, kao što mu je, uostalom, i bilo naređeno, on je punih pet dana stajao u mestu, verovatno da bi se odmorio od strašnih napora dosadašnjeg „pohoda“. (Pravi — turski knez Nikola!)

Najzad je 11. juna njegova ekselencija blagoizvolela da krene — ali kuda?

Da bi postigao svoj cilj, mogao je da koristi dva puta: onaj preko Morače, planine, Ivačevog dola i Radovićkog polja za Martiniće, ili onaj koji vodi uz Taru preko Lijeve [Rijeke], manastira Duge i Stijene za Spuž. Prvi put je prilično tegoban i vodi posred Crne Gore te za „opreznog“ Mehmed-Alija nije dolazio u obzir, dok bi drugi bio zgodan baš za njega — samo da ga je poznavao — jer se od Mateševa (na utoku Drcke[44] u Taru) do Ivovika na Veruši prostire ravnica duga pet sati, a široka četvrt časa hoda, kroz koju protiču Tara i Veruša. Tako je paša bez po muke mogao da maršuje duž obe reke. Ali o postojanju ove ravnice on nije imao ni pojma, pošto je na austrijskim generalštabnim kartama to zemljište uz Taru i Verušu predstavljeno tako crnim šrafama da se dobrom generalu morala dići kosa na glavi već pri samoj pomisli da mora proći kroz ovaj tesnac koji je, na karti, toliko strašno predstavljen. Pa, gde je onda pošao?

Trebalo je da krene na jugozapad, pa je krenuo pravo na — istok. Pošao je putem koji uz Rječinu vodi do istoimenog sela. Čak je i laiku dovoljno samo da baci pogled na kartu pa da shvati ovu užasnu besmislicu, ili još pre — da je ne shvati. Kakvog je, zaboga, Mehmed Ali imao posla u Rječini? Ako bi odavde produžio kretanje, došao bi za nekoliko časova opet na tursku teritoriju!

Pošto se nisam mogao obratiti za obaveštenja lično Mehmed-Aliju, nemoguće mi je pogoditi — i saopštiti naklonjenom čitaocu — koji su „viši strategijski obziri“ naterali dobrog pašu da uradi ovu glupost. Jer u ratu je običaj da se gluposti nazivaju „višim strategijskim obzirima“.

---

[44] Na austrijskim generalštabnim kartama označena kao Ljubošnica. — *Prim. autora.*

Miljan Vuković, vojvoda vasojevićki, koji je bio komandant na ovom sektoru i raspolagao samo sa 3 bataljona (crnogorskim Moračkim i Gornjovasojevićkim, kao i hercegovačkim Donjovasojevićkim) i 2 brdska topa (1.800 vojnika), dojurio je na vest o upadu Mehmed-Alija u Crnu Goru i zauzeo položaj kod Mateševa sa namerom da se suprotstavi njegovom eventualnom nadiranju u unutrašnjost zemlje. Kada je 11. juna saznao da se paša sprema za pokret prema Rječini, ostavio je Morački bataljon i krenuo sa vasojevićkim bataljonima kako bi paši preprečio put.

On je svoja naređenja zaista izdao tako dobro da je Mehmed Ali mogao da pređe put dug sat i po hoda tek za 7 časova. Pri tom je izgubio preko 500 vojnika, dok su Crnogorci izgubili samo 56 ljudi. On je, razume se, predao novu opširnu depešu o pobedi i — zatim se odmarao nekoliko dana. Takva jedna „pobeda" i nije baš sitnica!

Najzad je 15. juna Mehmed Ali sa 15.000 vojnika krenuo ka Jelovici, dok je ostatak vojske ostavio u Rječini.

Miljan Vuković ga je pod borbom pratio i u tolikoj meri uznemiravao da je Mehmed Ali mogao da napreduje samo vrlo sporo. Kada je, najzad, stigao na Jelovicu, Vuković se rešio na ozbiljan napad. Pošto su neprijatelja obasuli kišom tanadi, Crnogorci su isukali handžare i napali Turke. Posle kratke ali uporne borbe prinudili su više nego desetostruko jačeg neprijatelja na odstupanje ka Rječini. Tom prilikom su Turci ostavili na bojištu 500 mrtvih, a 300 ranjenih su odvukli sa sobom. Crnogorci su postigli ovu sjajnu pobedu uz srazmerno mali gubitak od 44 vojnika.

Ovoga se puta dobri paša ipak nije usudio da javi sultanu za novu pobedu, smatrajući da o ovome treba ćutati. Da bi se ipak o njemu nešto čulo, depeširao je 18. juna da je zauzeo dva crnogorska sreza. Tu je verovatno mislio na dva seoceta — Rječinu i Izlaze. Uostalom, nije mu baš bilo stalo do toga da javlja o zauzimanju raznih sela i srezova koji su se utoliko pre mogli zauzeti bez krvi pošto — uopšte nisu postojali. Mehmed Ali je pri tom pokazao svoju izvanrednu darovitost u izmišljanju imena, kao da su crnogorska i, da bi bio što ubedljiviji, dao im je takve glasove, da su se vrlo teško izgovarala.

Izgleda da je Mehmed Ali bio dobar čovek (kao što to već dokazuje i samo pozivanje dopisnika na užine); sigurno je žalio zlu sudbinu stanovnika koji su pobegli iz ona dva sela što ih je zauzeo i koji su sada bili bez krova nad glavom, te nije hteo da ih unesreći. On se, dakle, posle poraza na Jelovici povukao iz Crne Gore — pošto je zapalio Rječinu. A ostala, „zauzeta" sela, on je poštedeo (a razlog je taj što ta sela, baš kao i „zauzeti" srezovi, nisu ni postojala).

U Kolašinu se Mehmed Ali odmorio od svog „pobedonosnog pohoda" pa je opet krenuo da pobere slične lovorike.

Ali pre no što je to učinio, poslao je u unutrašnjost Crne Gore nekoliko grupa bašibozuka da tamo pljačkaju i haraju, ili kako se on to fino izrazio, „da izviđaju". Ovo se izviđanje sastojalo u spaljivanju nekoliko ovčarskih pojata i u ubijanju nekoliko žena i dece. Carski pljačkaši — pardon, carske trupe — nisu od siromašnih ljudi mogli da dobiju nikakav plen, ali su se vratili sa izveštajem da je u Moračkom manastiru sakriveno silno blago.

Zadovoljan rezultatom ovog „izviđanja", Mehmed Ali je krenuo prema Moračkom manastiru, jer su mu bašibozuci javili da nadaleko nisu primetili neprijatelja. On je stoga mislio da je put donde neposednut i da za njega postoji mogućnost da nešto „osvoji".

Ali Mehmed Ali snuje, a Miljan Vuković odlučuje.

Vuković je već namirisao stvar i kao dobar vojskovođa naslućivao šta namerava Mehmed Ali u pogledu Moračkog manastira. Ali, pošto njegova 3 bataljona nisu ni izdaleka bila dovoljna da osiguraju celu granicu prema Kolašinu, Beranima i Gusinju, obratio se serdaru i senatoru Peru Pejoviću koji se nalazio u Drobnjacima, moleći ga da mu se pridruži, kako bi se zajednički oduprli neprijatelju.

Hrabri ratnik Pejović odmah je na to pristao i smesta poslao na granicu kod Kolašina Čevski bataljon da je posedne. Sa ostala dva svoja bataljona — Drobnjačkim i Uskočkim — krenuo je prema Moračkom manastiru.

Na vest da je Mehmed Ali prešao granicu i krenuo na zapad, vojvoda Miljan Vuković je napustio svoj logor u Mateševu i sa svim raspoloživim snagama krenuo ka

Moračkom manastiru gde se sjedinio sa serdarom Perom Jokaševim Pejovićem.

Međutim, Ali-paša je 20. juna sa svojom brigadom bašibozuka (10 bataljona ili 4.700 vojnika) prešao granicu i sukobio se sa Čevskim bataljonom. Pristigla divizija Salih-paše (20 bataljona prve linije ili oko 13.000 vojnika) i artiljerija prisilile su najzad taj crnogorski bataljon na povlačenje prema manastiru, što je Mehmed Ali, prirodno, u depeši predstavio kao „veliku pobedu".

Sad je Mehmed Ali napredovao sa prosto plašljivom opreznošću prema manastiru, koji je najstariji u Crnoj Gori jer ga je podigao srpski car Stefan Dušan Silni[45], što znači da taj manastir postoji već više od 520 godina.

Turska je vojska nastupala u tri kolone [skica 13]. Desno krilo je obrazovala Ali-pašina brigada bašibozuka. Ona je krenula putem koji vodi preko Vrušce [Vrujice] pravo za Morački manastir. Levo krilo, redifska brigada Salih-paše, kretalo se preko Rajčevine za Ravne odakle je okrenulo na zapad prema manastiru. Između oba krila bio je sam Mehmed Ali sa nizamima.

Ovoj snažnoj vojsci od 17.500 vojnika sa 24 topa mogli su sjedinjeni Crnogorci suprotstaviti samo 6 bataljona, tj. 3.500 vojnika i 2 topa. Prema našem uobičajenom računu po kome se 1 top računa kao 500 vojnika, tu je bilo 29.500 Turaka prema 4.500 Crnogoraca. I pored toga, zahvaljujući genijalnom rasporedu vojvode Miljana Vukovića i serdara Pera Pejovića, Crnogorci su izvojevali jednu od najodlučnijih i najsjajnijih pobeda u ovom ratu.

Vuković je na desnoj i levoj strani postavio u zasedu po 2 bataljona, dok se sam ušančio u sredini sa dva bataljona i dva topa.

Najpre su naišli bašibozuci. Oni nisu imali ni pojma o prisustvu neprijateljskih snaga i približavali su se kao banda razbojnika, i to u rasporedu koji je bio sve drugo samo ne vojnički. Kad su došli sasvim blizu, Crnogorci su sa svih strana otvorili na neregularne trupe strašnu paljbu. Užasnuti Turci su se razbežali na sve strane pa nisu

---

[45] Manastir Moraču podigao je Stefan, sin Vukanov, 1252. godine. — *Prim red.*

ni pomislili da uzvrate vatru, već su pobegli glavom bez obzira.

Crnogorci su hteli da pojure za njima ali pošto su se sada približavale i ostale kolone, Vuković je zadržao svoje ljude. I stvarno, sada su se približili Mehmed Ali-paša i Salih-paša sa glavninom vojske i artiljerijom.

Vuković je izdao odlično naređenje da krila ne ispadnu odmah iz zasede, već da to učine tek u odlučnom trenutku. Uopšte uzev, on je iskoristio zemljište na način toliko vredan divljenja da to ne bi mogao bolje uraditi ni general koji je školovan u modernim ratnim školama. U novinama se Vukovićevo ime retko pominjalo, pošto su se njegove operacije odvijale na drugostepenom i veoma udaljenom ratištu. Stoga smatram za svoju dužnost da njegovim zaslugama odam pravedno priznanje. Još u ratu 1862. godine on je sa 2.000 vojnika odbio tri besna napada Turaka koji su sa 15.000 vojnika nasrtali na Vasojeviće i zato je dobio veliki krst ordena „za oslobođenje Crne Gore“. U ratu 1876. godine izvojevao je samo sa 3 bataljona pet sjajnih pobeda nad Turcima koji su stalno napadali uz ogromnu nadmoćnost, a ove godine se opet, kao i uvek, pokazao junakom i vojskovođom. Ja ovde namerno činim razliku, jer su mnogi Crnogorci (kao Vukotić, Đurović itd.) junaci, ali zbog toga nisu vojskovođe, u koje ubrajam samo Miljanova, Plamenca, Vukovića, Pavlovića i Sočicu.

Posle ovog udaljavanja od teme slobodan sam da se opet vratim na opis bitke kod Moračkog manastira koja se odigrala (to sam zaboravio da spomenem) 24. juna.[45]

Kad su se Turci približili šančevima, bili su dočekani preciznom brzom paljbom oba bataljona i dva topa.

Turci su takođe otvorili žestoku puščanu vatru ali to nije sprečilo igumana manastira, oca Mitrofana, da pod kišom neprijateljskih kuršuma na konju bodri Crnogorce za borbu.

Hrabro, braćo, reče on, ovu su nam svetinju uz silnu prolivenu krv očevi predali nedirnutu, pa zar sada da je izgubimo? Ne! Večita sramota i ruglo na onoga ko ne bude danas, kao i uvek, prezirao smrt.

---

[45] Po podacima kneza Nikole bitka na Morači odigrala se 11/23. juna. (Zapisi, XV, 137–138). — *Prim. B.P.* i *T.N.*

Uskoro je, kao i obično, počelo da radi samo hladno oružje. Brdski topovi su gruvali s obe strane da se zemlja tresla, a odjek se orio daleko preko susednih brda. Cela dolina Morače bila je puna leševa. Miljan Vuković je sada smatrao da je došao odlučan čas, te je naredio da četiri bataljona iz zasede otvore jaku vatru na bokove neprijatelja.

Osmanlije je zahvatio užas, kad su na taj način zapale u trostruku unakrsnu vatru, koja je zbog velike blizine i usled neverovatno tačnog pogađanja Crnogoraca strašno pustošila među njima.

„Naprijed!" grmeli su sada svojim oduševljenim borcima Vuković, Pejović i Mitrofan.

Na te reči su oči Crnogoraca zablistale od borbenosti i milja. Izvukavši oštre handžare iz kanija, oni su se uz zaglušujuću viku sručili iz šančeva i zaseda.

Zaprepašćeni i zbunjeni Turci nisu više ni mislili na otpor. Mehmed Ali je iz predostrožnosti još ranije naredio da se brdski topovi rasklope, natovare i odnesu. Ta je mera, bez obzira na to što se pokazala korisnom, ipak bila vrlo čudnovata, jer on nikako nije mogao da predvidi ishod borbe. Ili se možda još ranije rešio na odstupanje?

Bilo kako bilo, ova je „predostrožnost" (koja mnogo liči na događaj iz boja kod Šekulara, opisan u prvom delu) spasla neprijateljsku artiljeriju od sudbine celokupnog prtljaga i hrane, municije i konja. Naime, sve su to Turci, koji su bežali glavom bez obzira, ostavili Crnogorcima koji su na taj način došli do ogromnog plena. Šuma i nastupajuća noć zaštitile su neprijatelja od daljeg gonjenja.

Rezultat ove bitke bio je sjajan, naročito ako imamo u vidu ogromnu tursku nadmoćnost. Nađeno je 2.070 turskih leševa. Ako cenimo da je ranjenika koji su uspeli da umaknu bilo samo 2.000, ukupni turski gubici bi iznosili više od 4.000 vojnika, dok su Crnogorci izgubili samo 222 čoveka (60 mrtvih i 162 ranjena). Sem celokupne komore, municije i hrane, Crnogorcima je palo u ruke još 2.700 pušaka, 1.500 pištolja i revolvera, 1.800 sabalja i jatagana, 85 konja i 6 zastava.

Ali se Vuković nije zadovoljio ovom pobedom. Noću je sahranio svoje mrtve, a ranjenike je preneo na negu u manastir, pa je izjutra pozvao svoje borce na dalje gonjenje do nogu potučenog Mehmed-Alija.

Junački borci su kličući poslušali svog pobedonosnog vojskovođu, krećući se putem za s. Ravni, jer su baš njime bežali Turci ostavljajući za sobom jasne tragove: odbačeno oružje, pale ranjenike i tako dalje.

Jutarnje sunce 25. juna osvetljavalo je istovremeno i vojsku Sulejmana i Ali-Saib-paše koja je bežala duž Zete i logor potučenog Mehmed Alija kod s. Ravni. Ferik verovatno nije računao sa naknadnim gonjenjem, te se uoči konačnog povlačenja hteo da okrepi dobrim odmorom (koji je, kao što nam je poznato, mnogo voleo). Međutim, Crnogorci su, na žalost, bili još toliki varvari da nisu uviđali koliko je to nepristojno uznemiravati jednog pašu na odmoru; ali su zato bili toliko uslužni da su paši koji je još spavao poslužili kao budilnik. No, pošto se Mehmed Ali možda još nalazio u čvrstom zagrljaju sna, Crnogorci se nisu zadovoljili samo uobičajenim pucnjem iz pištolja kao što imaju neki budilnici, već su opalili čitav plotun koji je bio dovoljan da za tren oka celu vojsku digne na noge. Oni su mislili da Turci neće olako primiti ovu šalu i da će nezvanim budiocima ponuditi doručak od olovnog pasulja, ali ovi na to nisu ni pomislili. Još uvek im je u kostima bio jučerašnji strah, te ih je sad naterao da pobegnu pred triput slabijim protivnikom.

Crnogorci su gonili neprijatelja sve do granice — udaljene tri sata hoda — i pobili sve što im je bilo na putu.

Borba kod s. Ravni stajala je Turke 510 mrtvih. Verovatno je isto toliko ranjenih pobeglo u Kolašin. Crnogorci su imali samo 13 mrtvih i 27 ranjenih; zaplenili su još 700 pušaka i mnogobrojno drugo oružje.

Time je Mehmed-Alijev pohod bio završen. Taj ferik koji je „operisao u Crnoj Gori“ bio je zaista izoperisan. On je istog dana mogao da kaže svojim kolegama Sulejmanu i Ali Saibu:

A sada vam mogu reći
u savezu da sam treći![47]

Ali, neka se taj trio samo teši, jer bolje nisu prošli ni Muktar, Derviš, Mahmud, Hamdi, Hafiz, Selim, Abdi, Dželadin, Redžep, Vejsel, Osman, Šakir, Salih, Ali, Fuad, Mohamed, Salih, Husejin, Mustaj, Kostam, Mufti i kako se sve ne zovu te paše koje su se prošle i ove godine borile protiv Crne Gore!

Ako sada pogledamo kakav je bio uspeh Mehmed Alijeva pohoda koji su turkofilske novine hvalile kao toliko sjajan, videćemo da je taj ferik od 19.000 vojnika sa kojima je pošao u rat, vratio samo 12.500, pošto su ga jedna bitka, tri borbe i nekoliko okršaja stajali 3.300 mrtvih i oko 3.200 ranjenih, dok su svi gubici koje je on naneo neprijatelju iznosili samo 107 mrtvih i 263 ranjena. Pri tom je izgubio još i mnogo oružja, prtljaga, konja, hrane, municije i zastava.

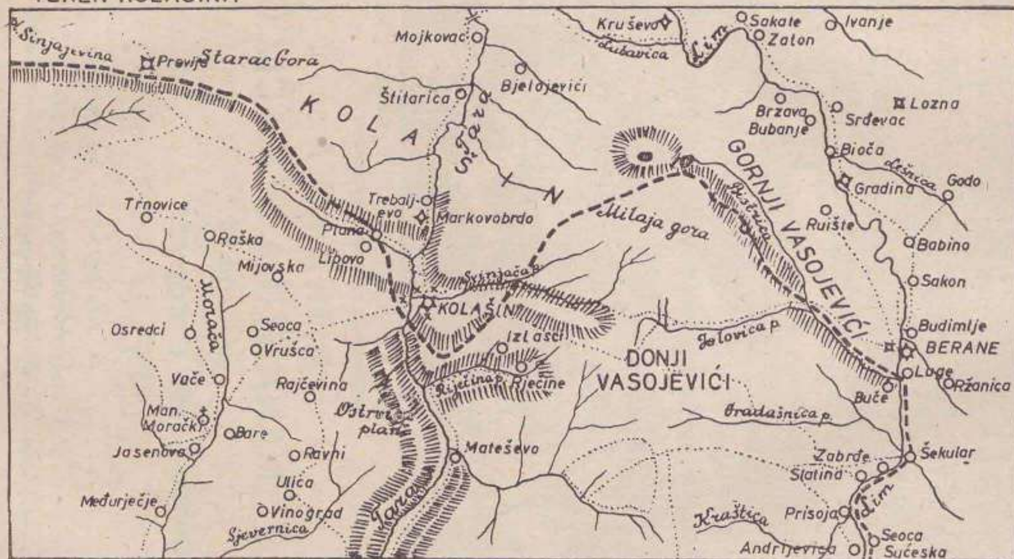
Ovako velike zasluge morale su se svakako i pristojno nagraditi. Turkofilske novine su smatrale da je Sultan pravično postupio što je Mehmed-Alija unapredio za muşira i odmah posle toga novopečenog muşira naimenovao za serdara ekrema. Bio sam silno dirnut kad sam pročitao da je sultan zagrlio i poljubio Mehmed-Alija, nazvao ga spasiteljem carstva i predao mu skupocene poklone. To me moje osećanje ipak nije omelo da pomislim kako bi Mehmed-Aliju koji se, potučen do nogu, vratio iz Crne Gore, dobro pristajalo da ovakva odlikovanja, dobijena pre no što je nešto učinio, učtivo odbije. Ali, možda se taj dobri čovek setio da su nekada paši, koji bi se svojim pobedama isuviše istakao, iz predostrožnosti slali svileni gajtan[48] te je i oprezni Mehmed Ali želeo da bude unapred odlikovan za pobede koje docnije — nije izvojevao. Da, u Turskoj su prilike vrlo čudne! Ali baš zato ona je za „*Neue freie Presse*“ predstavljala pravi Eldorado.

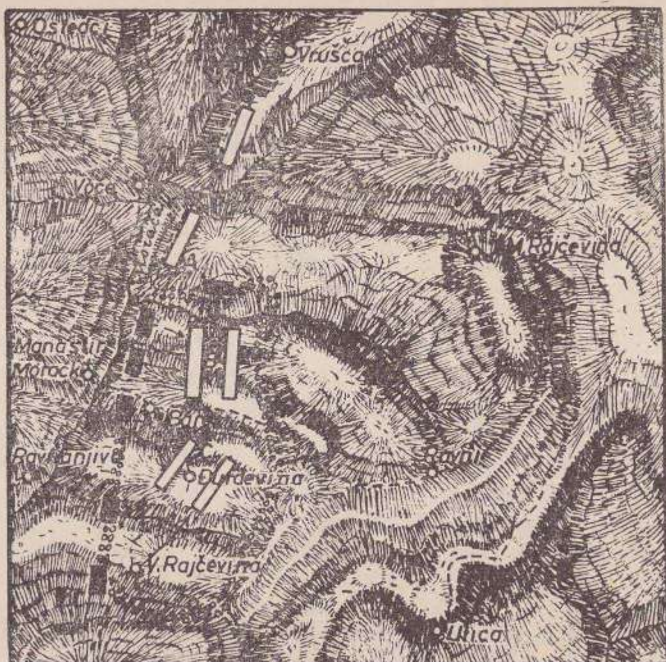
[47] Pisac citiranjem ovih Šilerovih stihova hoće da kaže da je to treći turski vojskovođa koji je u to vreme bio poražen u Crnoj Gori. — *Prim. prev.*

[48] Svilen gajtan je sultan slao istaknutim ljudima da se pomoću njega obese, jer se bojao da mu ti ljudi ne preotmu vlast. — *Prim. prev.*

TEREN KOLAŠINA

Skica 12

0 1 2 3 4km

BITKA KOD MANASTIRA MORAČKOG

24. juna 1877

Legenda. Crnogorci

Turci

A Ali-paša (u bežanju)

B Mehmed Ali-paša

C Salih-paša

Skica 13

TREĆA GLAVA

DOGAĐAJI DO SVRŠETKA RATA

POSLE DEVETODNEVNE BITKE

Razume se da je posle tako teške borbe koja je bila potrebna da bi se zaustavila ofanziva preduzeta sa tri strane, morao da nastupi odmor, pošto je i jednoj i drugoj strani bio potreban oporavak.

Pola meseca bilo je potrebno samo za to da se u Bjelopavlićkoj nahiji izbrišu tragovi gigantske borbe. Turci su u prolazu spalili manastir Donji Ostrog, tri crkve i tri sela. Nisu imali vremena da unište još više!

Crnogorci su tek 10. jula uspeli da u dolini Zete sahrane mnogobrojne leševe i da prikupe plen. Tu je bilo i ordenje koje su Crnogorci skinuli sa poginulih Turaka — u ukupnoj težini od 75 funti. Ono je docnije izloženo u „muzeju“ koji se nalazio na Cetinju. Crnogorci tvrde da su našli i mnogo engleskih vojničkih kapa. Na ovo ću se vratiti kasnije.

Prilikom sahrane poginulih naišli su Crnogorci i na mnogobrojne raštrkane grupe Turaka. Tako je 29. jula uhvaćeno jedno odeljenje od 18 vojnika baš kad je izmilelo iz jedne pećine sa namerom da pobegne u Nikšić. Krišom je bilo dezertiralo i onih 200 Nikšićana — dobrovoljaca koji su hteli da se vrate u rodno mesto, ali ih je Pješivački bataljon otkrio i pobio 30 ljudi, dok su ostali pobegli.

U istočnim jarugama doline Zete nađeni su mrtvi Turci na kojima nije bilo nikakvih rana; oni su, prema tome, svakako podlegli strašnoj vrućini ili gladi. Prava je sreća bila što se usled zaraženog vazduha nije pojavila epidemija, čega su se svi plašili. Od sopstvenih ranjenika umrlo je za kratko vreme još 150. Kod Turaka je to stanje, prirodno, bilo još gore. U Skadru je ležalo 5.500, u Podgorici 3.000, u Spužu 1.500, u Baru 1.000 i u Žabljaku 500 ranjenika, od kojih je podleglo više od polovine usled slabe nege. Ostatak, koji je većim delom oboleo i od tifusa, docnije je ukrcan na lađe za Carigrad, ali se misli da je tamo većina pomrla. U Gacku je ležalo (još od Krsca i Ostroga) 3.500 ranjenika.

U Rusiji je, naravno, bilo veliko oduševljenje zbog junaštva Crnogoraca i ono se manifestovalo na razne načine. Car je poslao čitav tovar krstova sv. Đorđa i dva broda sa žitom; grad Moskva je posredstvom Aksakova uputio 8.500 rubalja uz čestitku „junačkim sinovima majke Slavije“; Sveslovenski komitet u Moskvi poslao je posredstvom Jonina 50.000 rubalja, a 84 slavenofila poklonila su jedan krasan handžar. To je bio turski antikvitet, zlatom inkrustiran i ukrašen sa 38 brilijanata, 30 rubina i mnogim biserima; bio je namenjen perjaniku Novaku Miloševu iz Kuča, koji je 14. avgusta 1876. handžarom posekao 17 Turaka. U pismu su darodavci slavili junaštvo tog Crnogorca i bodrili ga na dalja slična dela. Kako sam obavešten, prvi deo ove knjige posredno je dao povoda za ovaj krasan i skupocen dar. Naime, u njemu sam na str. 123 pomenuo junačko delo [Novaka] Miloševa i to je na jednog bogatog Rusa, koji je čitao moju knjigu, učinilo takav utisak da je odmah stvorio plan kako bi perjaniku poslao poklon. Tu je zamisao taj čovek i ostvario zajedno sa još 83 jednomišljenika.

Poslednjeg dana velike bitke (25. juna) saznalo se da su Rusi prešli preko Dunava, što je izazvalo ogromno oduševljenje. Crnogorska artiljerija, postavljena kod Plane, nedaleko od Spuža, objavila je Turcima ovaj događaj sa 21 pucnjem.

Posle bitke se sjedinjena crnogorska vojska rasporedila uz granicu od Martinića preko Danilovgrada, Koma-

na i Kokota sve do Dodoša. Turska se vojska već 26. juna povukla u Podgoricu i ulogorila se uz Moraču. Njeni šatori su se videli iz kneževog Glavnog stana kod Bijele Rudine. U Skadar su 29. juna poslati veliki transporti ranjenika, a istog i sledećeg dana su u Skadru na parobrode „Bar“, „Eirgen“ i „Bojana“ ukrcani komora i izvestan broj trupa, što je iskrcano u Murićima. „Bojana“ (sa 2 topa od 18 funti, 32 konjske snage, 80 tona i posadom od 34 mornara) bila je sagrađena 1858. godine i pripadala je flotili Skadarskog jezera, koju sam opisao u prvom delu ove knjige (strana 105). Pošto su obe oklopnjače bile upućene krajem 1876. godine na Dunav[49], njih su zamenili parobrodi na točak „Bar“ i „Eirgen“, sa po dva topa od 18 funti i 40 konjskih snaga, koji su otkupljeni od jednog privatnog društva u Baru.

Ovo iskrcavanje izazvalo je u Crnoj Gori bojazan da se sprema napad na Crmničku nahiju koju su štitila samo 3 bataljona pod komandom Maša Đurovića. Docnije se mislilo da će se napad upraviti na Rijeku, pošto je knez Nikola 5. jula od Sulejman-paše primio pismo iz Podgorice u kome ga pita šta da radi sa onih nekoliko hiljada kilograma pšenice koji su još zimus kupljeni u Skadru za račun Crne Gore i koji još uvek tamo leže. Da bi ovo obrazložio, Sulejman-paša je primetio da bi se žito inače lako moglo ukvariti te bi Crna Gora pretrpela osetan gubitak. Sulejman-paša je najzad istakao svoju spremnost da celu tu zalihu otpremi u Crnu Goru, tražeći samo da mu se kaže mesto gde to žito treba da smesti. Svrha ovog pisma je mogla da bude jedino pokušaj Turaka da na ovaj način saznaju da li je miniran plovni deo crnogorskih reka, a naročito Rijeka koja utiče neposredno u Skadarsko jezero, protiče pored istoimene varošice i predstavlja najkraći put za Cetinje; a ako jeste, kako bi se te mine mogle mimoići. Pošto je Sulejman verovatno znao da su Crnogorci u danima Krsca trpeli od velike oskudice u hrani, mislio je da će ovaj mamac biti isuviše primamljiv te će i upaliti. Ali mu je jednostavno odgovoreno neka žito istovari negde na obali jezera u blizini crnogorske granice,

---

[49] Pri zauzeću Nikopolja pale su Rusima u ruke. — *Prim. autora.*

pošto se turske lađe ne mogu pustiti u reke iz razloga koji mu se ne mogu saopštiti.

Pošto je o minama već bilo govora, red je da ovde progovorimo nekoliko reči i o nedavno renoviranoj fabrici oružja u Rijeci. Nešto pre početka rusko-turskog rata ruski su oficiri renovirali staru i gotovo propalu vrlo primitivnu fabriku oružja u Rijeci i osposobili je da isporučuje vrlo dobre granate. Po mišljenju upravnika, pukovnika Filipenka, ona bi uz još izvesne troškove mogla da lije i topove. Tom novom municijom snabdevena su sada za celu godinu dana sva ona oruđa koja su prošle godine bila oteta od Turaka, a izgledala pogodna za opsađivanje tvrđava.

Saznavši uskoro da se tu radi o ukrcavanju turskih trupa na brodove. Crnogorci su se umirili i uvideli da se od Turaka nemaju čega više plašiti. Naime, Mehmed Ali je sa 15 bataljona pošao preko Niša za Šumlu, dok je Sulejmanova vojska krenula delom suvim preko Prizrena prema Balkanu, a delom se ukrcala u Baru.

Usled toga je knez Nikola otpustio najveći deo svoje vojske kućama da bi se posvetio odmoru, ovoga puta zaista zasluženom. Uostalom, prinuđen sam da knezu Nikoli naknadno izrazim puno priznanje za njegovo držanje 24. juna. On se kod Ždrebaonika držao vrlo dobro, a i sama zamisao da se suprotstavi Turcima na ovom mestu bila mu je dobra. Uopšte je knez poslednjih dana ove devetodnevne bitke bio vrlo skroman i nije se mešao u naređenja drugih usled čega je sve i ispalo tako dobro.

Knez je 3. jula premestio svoj Glavni stan u s. Parci u Lješanskoj nahiji, gde ga je posetio neizbežni Božo.

Vratimo se sada intrigama onog ćiftinskog naroda koji se naziva slobodnim, a istovremeno štiti tiraniju, naroda koji se oduševljava humanošću, a koji je sopstvene azijske podanike, naterane podlim ugnjetavanjem na ustanak, razneo na ustima topovskih cevi, naroda koji se zgražava nad nedelima jednog varvarskog naroda a ipak mu za ovo isporučuje oružje, naroda koji pokazuje simpatije prema jednom podjarmljenom katoličkom narodu, a u takvom istom ropstvu drži sopstvene podanike katolike, naroda koji se zgražava nad knutom, a zaboravlja da i on sam upotrebljava „devetorepu mačku“, naroda koji je uki-

nuo trgovinu robljem, a sam snažno pomogao robovlasnike, naroda koji je priznao jednu novu republiku, ali je istovremeno vođu razbojnika, neprijatelja te republike pomagao novcem i oružjem, naroda koji prikuplja priloge za varvare, dok njegovi sopstveni azijski podanici umiru od gladi, naroda koji je neodređenim obećanjima učvrstio dva druga naroda u njihovom beznadežnom otporu protiv nadmoći pa ih onda ostavio na cedilu i, najzad, naroda čiji predstavnici, zbog lepih očiju jedne Turkinje, mirno gledaju kako se kolje bugarski narod. Prirodno, ovde je reč samo o Engleskoj i njenim zločinima prema hrišćanima na Istoku, prema Indijcima, Poljacima, Ircima, unionistima, Špancima i Dancima.[49a]

Engleska se prema Crnoj Gori uvek odnosila neprijateljski. Taj „slobodni narod" nikad nije podržavao ovaj mali narod koji je punih 500 godina branio svoje tle od nadmoćnog neprijatelja. Jedino je baš taj ugnjetač u izobilju dobijao oružja i novaca, a pored toga, imao je i moralnu podršku za svoje nepošteno gazdovanje.

Prošle godine je Engleska poslala svog predstavnika Monsona da zadrži pobedonosne Crnogorce i učini uslugu Turskoj; njemu se, dakle, ima staviti na dušu izdajstvo Muktar-pašino od 7. oktobra, o čemu je već bilo reči u prvom delu knjige na strani 140.

Ove godine su „čestite" ćiftinske duše htele opet da izvedu istu stvar. Kao dokaz za ovo navodim pismo jednog Austrijanca u crnogorskoj službi, koji se dosad uvek isticao velikom pouzdanošću i trezvenošću. On piše:

„Već sam vam u poslednjem pismu javio da je na bojištu u dolini Zete pronađen prilično velik broj engleskih vojničkih kapa. Još tada su ovde iz Skadra prodrle razne vesti i uveravanja koja izgledaju sigurna da u turskom Glavnom štabu odlukama i planovima paša rukovodi engleski savet. Danas vam o tome mogu saopštiti još i više. Kad je kod Podgorice došlo do, u istoriji ratova smešnog, spajanja turskih vojski, knez je bio upozoren da su Englezi savetovali Sulejman-paši da u Crnu Goru ne nadire više dolinom Zete kod Danilovgrada, već da to učini kroz Riječku nahiju... A da su možda i u ovom slučaju bili merodavni engleski saveti, može se videti iz sledećeg. Naime, iz prilično pouzdanih se izvora saznaje da je engleski konzul u Skadru spreman da dođe

---

[49a] Pisac očigledno misli na tadašnju englesku vladajuću klasu, a ne na narod, što se vidi već iz sledećeg pasusa. — *Prim. prev.*

ovamo i otpočne pregovore o primirju. Ako bi se to obistinilo, on će ovde svakako naići na poteškoće. Pre svega, Crna Gora je u pogledu političkih i vojničkih odluka potpuno zavisna od ruskog Glavnog štaba, a pored toga, pošto su turske snage oslabljene, ona nema nimalo volje da obustavi svoje akcije protiv Albanije. Primirje s Turskom značilo bi isto što i pojačanja turske vojske u Bugarskoj. Kao što vidite, eventualna nastojanja engleskog konzula biće uzaludna."

Ne manje pouzdani dopisnik dr Lazar Kostić saopštio je o tome listu „*Politische Correspondenz*"[50] sledeće:

Od 12. jula se engleski konzul iz Skadra nalazi u kneževom Glavnom stanu. U pogledu cilja prisustva g. Grina u crnogorskom Glavnom stanu saznalo se to da je on došao u oproštajnu posetu knezu, pošto je opozvat sa svoje dužnosti u Skadru. Međutim, izgleda da je njegov dolazak značio više od prostog akta učtivosti, pošto je prekjuče, još u ranu zoru, Božo Petrović sa svojim štabom koji se nekoliko dana bavio na Cetinju, pozvan u Glavni stan, gde je imao da stigne tek u nedelju. Ovde se sa sigurnošću misli da g. Grin gleda da na svaki način spreči Crnogorce da učine ma kakav ofanzivni pokret protiv Turaka. Doduše, protiv toga govori to da bi londonski kabinet teško poverio tako delikatnu misiju konzulu iz Skadra koji je ipak turska varoš.

I najzad, jedan dopisnik lista „*Neues Wiener Tagblatt*" tvrdi:

Engleska vlada je još 8. ovog meseca izdala svom predstavniku u Skadru telegrafski nalog da krene u crnogorski Glavni stan radi postignuća zaključenja šestonedeljnog primirja sa Portom.

Iz svega ovoga jasno se vidi da je Engleska ponovo htela da spreči Crnoj Gori iskorišćenje pobede baš sada kad je iz borbe izašla kao pobednik i kada gotovo više nije imala neprijatelja protiv koga bi se morala boriti. Zaista koliko nisko, toliko i žalosno! Neka je na čast engleskoj vladi!

PONOVNI POČETAK NEPRIJATELJSTAVA

Međutim, neprijateljstva su ponovo otpočela. Pero Pejović je isprva imao da, zajedno sa Sočicom, posedne Šarance kako bi vrebao na Mehmed-Alija za koga se mislilo da će krenuti prema Hercegovini. A pošto se saznalo

---

[50] *Politische Correspondenz* — „Politička korespondencija" — dnevni list koji je izlazio u Beču. — ***Prim. prev.***

da novi muşir namerava da maršuje prema Nišu, Pejović se okrenuo ka Kolašinu.

Jedanaestog jula zauzeo je Pejović šest turskih sela na Tari, a tada je saznao da se približava jedna jaka turska kolona. Ohrabren pobedama koje je zajedno sa Vukovićem izvojevao nad Mehmed-Alijem, on je drsko pošao u susret nadmoćnom neprijatelju, napao ga handžarom posle nekoliko plotuna, nagnao ga u bekstvo i potisnuo uz planinu Bjelasicu, odbivši ga od Kolašina.

Borba na Tari stajala je Turke oko 500, a Crnogorce 43 vojnika (17 mrtvih i 26 ranjenih). Pored mnogobrojnog oružja, Pejović je zaplenio i nekoliko zastava.

Do čarke je došlo i kod Limljana u Crmnici, kao i kod Granice. U ovoj drugoj su Turci imali 12 mrtvih i 6 ranjenih, a Crnogorci 3 ranjena. Naime, neprijatelj je 21. jula hteo da od Sutorine upadne u Granicu, ali je bio odbačen nazad.

Posle odlaska tolikih turskih trupa, na granicama Crne Gore ostao je još 81 bataljon i 10 baterija, što ukupno iznosi oko 42.000 vojnika i 60 topova. Trupe su bile ovako raspoređene:

U Albaniji je pod Ali Saib-pašom bilo 15 bataljona nizama i redifa (formiranih od 21 desetkovanog bataljona), svaki po 600=9.000 vojnika; 7 bataljona mustehafiza po 400=2.800 vojnika; 13 bataljona bašibozuka po 400=5.200 vojnika. Ukupno je, dakle, bilo 35 bataljona sa 17.000 vojnika i 30 topova. Jedan inače pouzdani turski izvor tvrdi da je tu bilo i 6.000 Albanaca kojima je raspolagao Ali Saib, ali ja u to moram sumnjati, pošto mi nije poznato odakle bi se tako brzo stvorili ti ljudi jer su se, inače, bašibozuci regrutovali baš od Malisora, Klemenata, Hota, Kastrata i drugih albanskih plemena. Pored toga, uveren sam da Ali Saib ne bi do sada (početak oktobra) ostao u mestu da je raspolagao sa 23.000 vojnika. Doduše, i mnogobrojne tvrđave zahtevale su jake posade: 3 bataljona u Skadru i Baru, 5 u Podgorici. 2 u Spužu i 2 u ostalim forovima. Na pohodu mušir svakako ne bi mogao da upotrebi više od 12.000 vojnika i 30 topova.

U **Raškoj** gde je, namesto Mehmed-Alija, komandu nad jedinicama primio ferik Hafiz Ahmed-paša, bilo je 18 bataljona, većinom mustehafiza, i 3 baterije, što ukupno iznosi oko 9.000 vojnika i 18 topova. Ali tome broju treba dodati i posade Kolašina i Berana, koje su imale ukupno 3.000 vojnika, što iznosi ukupno 12.000 vojnika i 18 topova.

Hafiz Ahmed-paša krenuo je 13. jula sa 5 bosanskih bataljona u Novi Pazar. Pošto su ovi bataljoni bili određeni kao pojačanje trupama Ali-paše u Hercegovini, gde bi preko Prizrena stigle vrlo kasno, poslao je Hafiz-paša pet bataljona svoje divizije iz Sjenice u Hercegovinu, a u diviziji je zadržao onih 5 bataljona koji su krenuli zajedno s njim. Hafiz-paša je imao nalog da maršuje što brže, pošto se Porta bojala da bi Srbi mogli opet otpočeti neprijateljstva i preko Sjenice stupiti u vezu sa Crnogorcima.

U Hercegovini je novi komandant ferik Ali-paša imao 22 bataljona ili oko 12.000 vojnika i 12 topova. (Da li je u taj broj uračunat i Nikšićki garnizon — 2.000 vojnika bez stanovnika — ili ne, ne mogu sa sigurnošću da tvrdim, ali mislim da jeste, pošto je Sulejman kao posade ostavio 5.000 vojnika, a Hafiz je tamo uputio 3.000, dok su neregularne trupe, regrutovane u Bosni, jedva brojale oko 4.000 ljudi.) Od tog broja je bar 9.000 vojnika bilo potrebno za posade.

Crna Gora je ovom broju od 42.000 vojnika i 60 topova (od kojih je za manevarski rat bilo upotrebljivo najviše 27.000) još mogla da suprotstavi 21.800 vojnika i 28 topova, što predstavlja izvanredno povoljan broj. Te su trupe bile ovako podeljene:

u Crmničkoj nahiji brigada Maša Đurovića (naime, cela je vojska sredinom jula bila podeljena na 11 brigada) od 3 bataljona i to: Gluhi Do, Brčeli i Dupili, ili ukupno 1.400 vojnika i 2 topa;

u Lješanskoj nahiji Lješanski bataljon (jačine 900 vojnika);

u Danilovgradu i Zagarču brigada Boža Petrovića od 6 bataljona ili 3.000 vojnika i 4 topa;

u Martinićima brigada Ilije Plamenca od 4 bataljona ili 2.000 vojnika;

u Kučima brigada Marka Miljanova od 3 bataljona ili 1.500 vojnika i 4 topa;

u Vasojevićima brigada Miljana Vukovića od 3 bataljona ili 1.600 vojnika i 2 topa;

u Šarancima brigada Pera Pejovića od 3 bataljona ili 1.600 vojnika;

u Dugi brigada Petra Vukotića od 5 bataljona i 1 baterije ili 2.500 vojnika i 4 topa;

oko Nikšića brigade Maša Vrbice od 5 bataljona i 3 baterije ili 2.500 vojnika i 12 topova (od kojih su 4 bila opsadna), i Lazara Sočice od 4 bataljona i 1 baterije ili 2.000 vojnika i 4 topa;

u Banjanima brigada Peka Pavlovića od 3 bataljona ili 1.450 vojnika; i najzad

u Zupcima brigada Ivana Musića od 3 bataljona ili 1.350 vojnika.

Docnije su se vršila neka pomeranja, pa je, na primer, Plamenčeva brigada bila pozvata pred Nikšić.

POČETAK OPSADE NIKŠIĆA[51]

(od 22. jula do 1. avgusta)

U opsađivanju ili zauzimanju tvrđava Crnogorci nikad nisu bili majstori, isto kao što ne vole da se zatvore u tvrđavu i iz nje brane. Oni zauzimaju forove samo zato da bi ih uništili, a ne da bi ih sami iskoristili. Turci koji su znali za ovu averziju Crnogoraca i nerado stupali s njima u borbu na otvorenom polju, opasali su celu Crnu Goru tvrđavama,[52] od kojih je bilo: 9 velikih (Trebinje, Nikšić, Gacko, Kolašin, Berane, Podgorica, Spuž Žabljak, Bar), 11 malih (Klobuk, Bileća,* Klačina,* Presjeka,* Goransko,* Medun,* Lesendra, Vranjina, Grmožur, Nehaj*), 33 fora, 77 kula i blokhauza i oko stotinu karaula (stražara). Sva ova utvrđenja, razume se, ne bi činila

---

[51] Za ovo vidi skicu br. 9 i 14. — *Prim. autora.*

[52] Zvezdicom označene tvrđave već su bile zauzete. — *Prim. autora.*

velike teškoće nekoj evropski obučenoj vojsci, odnosno njenoj izvrsnoj artiljeriji, jer se pod „velikom tvrđavom" u Crnoj Gori podrazumeva varoš zaštićena bedemom, citadelom i sa pola tuceta spoljnih utvrđenja, koju brani posada od 1.000 do 5.000 vojnika i 15—50 topova. „Male tvrđave" su zapravo samo jaki forovi koji imaju katkad utvrđeno selo ili spoljna utvrđenja. Njih brani 3—12 topova, a poseda ih obično 150—700 vojnika. „Forovima" se nazivaju jaki tornjevi koji mogu prkositi čak artiljerijskoj vatri, ali imaju samo 1—2 topa, a nekad čak i nijedan; njih poseda obično 50—150 vojnika. „Kulu" brani posada od 20 do 80 vojnika; ona je ponekad opkoljena palisadima, ali retko može da izdrži artiljerijsku vatru. „Blokhauz" je u stvari svaka kuća koja ima puškarnice i koja je zaštićena od puščane vatre; ona ima posadu od 10 do 30 vojnika. „Karaula" je obična stražara, većinom od drveta; ona ima posadu od 2 do 5 vojnika.

Što se tiče Nikšića, ova je varoš sa svojih 4.000 stanovnika bila ne samo „tvrđava prvog reda", već i (ne računajući Klobuk koji je predstavljao pravo nezauzimljivo gnezdo u steni) najjače vojno uporište u Hercegovini. (Neki smatraju da su u tom pogledu Stolac i Nevesinje bili jači.) Najuža odbrambena postrojenja Nikšića sastoje se iz citadele koja leži visoko na jednoj steni i bedema koji opasuje varoš i obrazuje petougaonik na čijim se uglovima nalazi po jedna kula. Prilikom opsade te tvrđave kula razbojnika Mušavije ima posebnu ulogu. Bedem je snabdeven puškarnicama i ima nešto što bi bujna mašta mogla smatrati rovom, ali zato nema kontraeskarpu. O linetama, bastionima itd. nema ni traga. Varoš je međutim dovoljno zaštićena stenom, pošto se opsadne baterije mogu postaviti samo s jedne strane, i to od Trebješke glavice. Naime, sam Nikšić leži na grupi stena koja se uzdiže usamljena u ravnici — na Nikšićkom polju. Pošto Crnogorci nisu u ravnici mogli da iskopaju ni saobraćajnice, ni rovove, pa ni rovove za podilaženje (približnice), bili su upućeni samo na stenoviti vis Trebjesa (Trebješka glavica) koji se jedini nalazio u blizini tvrđave. Taj vis je bio osiguran šancem koji je posedala jedna četa meštana — Nikšićana i spadao je u spoljnu odbrambenu liniju.

Citadelu je ovde predstavljao prastari grad koji je bio potpuno zapušten pošto već mnogo godina nisu vršene nikakve opravke i pošto se ni za važnija utvrđenja nije mogao nabaviti nikakav materijal. Puškarnice su bile zatvorene nevezanim kamenjem i starim municijskim sandučima koji su bili napunjeni kamenjem. Celokupna posada citadele i varoši brojala je 2.800 vojnika i to: nikšićki pogranični bataljon — 700 vojnika, jedan bataljon nizama — 600 vojnika, jedan bataljon redifa — 800 vojnika, 2 bataljona nikšićkih građana — 700 vojnika, što ukupno čini 5 bataljona. Topova je bilo 18 i to: 6 Krupovih koji su se ostrag punili od 12 funti, 9 bronzanih od 12 funti (izolučenih koji su se punili spreda) i 3 neizolučena od 24 funte. Ovde su uračunate posade i naoružanje i spoljne odbrambene linije.

Ova se sastojala iz fora zvanog Čađavica (ili Čađalica) koji se nalazi jugoistočno od varoši na istoimenom stenovitom ogranku i predstavlja najjače utvrđenje spoljne linije. Taj for je bio naoružan sa 4 izolučena topa od 12 funti, a posada mu je bila jačine dve čete. Stena je toliko strma da izgleda da se na nju uopšte niko ne može popeti. Između Čađavice i citadele leže stenoviti visovi Petrova glavica i Kobilja glava.

Zapadno od varoši, gotovo neposredno uz bedem, bila je „Šejtan tabija“ (đavolja baterija). Ona je bila naoružana sa 2 izolučena topa od 12 funti, a posada joj je bila jedna četa.

Nešto malo prema severozapadu, uz sam most preko Zete, bio je for Most sa isto tolikom posadom (jedna četa).

Severno od varoši, pred njenim kapijama, nalazio se blokhauz Nadukle [Duklo] koju je branilo pola čete.

Trebješku glavicu, koja je bila jugoistočno od varoši, već sam pomenuo. Najzad se uz Nikšić mora računati izvestan broj detašovanih forova koji su obrazovali njegovu isturenu odbrambenu liniju, a to su:

„Mala tvrđava“ Klačina na Slanom jezeru, koja se nalazila zapadno od Nikšića na udaljenju od 2 sata hoda. To je bio jak for od kamena, opasan još i bedemom, ispred kojeg se prema Nikšiću nalazio jedan blokhauz. Oba su ova utvrđenja bila posednuta sa 3 čete i 3 izolu-

čena topa od 12 funti, tako da su stvarno predstavljala jako utvrđenje.

For Ozrinići, koji se nalazio na udaljenju od gotovo dva sata hoda istočno od Nikšića, i blokhauz koji se uz njega nalazio, nisu više bili posednuti, pošto su bombardovanjem od 5. juna bili pretvoreni u ruševine.

Prema severu na ograncima klanca Duga bila su još 3 utvrđenja:

Kula Viroštak, ili Gornjepoljski vir, bila je jednostavan toranj, opasan palisadama i bez topova. Njegova se posada sastojala od pola čete nizama. Ova se kula nalazila na dva sata hoda severno od Nikšića. Na pola sata hoda istočno od nje bila je kula Rastovac, takođe toranj opasan palisadama, a posedala ga je druga polovina čete.

Kula Haptanica bila je još ranije porušena.

„Velika tvrđava“ Nikšić sastojala se, dakle, iz: varoši opasane bedemom (ojačanim sa 5 kula), citadele, jedne „male tvrđave“, 4 fora (od kojih je jedan već bio porušen), 3 kule (od kojih je jedna već bila porušena), 1 reduta (Trebjesa) i 3 blokhauza (od kojih je jedan već bio porušen). Varoš, citadela i 12 spoljnih utvrđenja imali su posadu od ukupno 3.200 vojnika i 21 top. Komandant je bio miralaj (pukovnik) Skender-bej, rođeni Mađar, po imenu Šandor. Hranom je bila snabdevena za više od godinu dana, a ni municije nije nedostajalo.[53]

---

[53] Da bih pokazao čitaocu koliko su se turkofilske novine bezobrazno usudile da svoje jadne čitaoce obmanjuju, odnosno lažu, posle ovog opširnog opisa tvrđave Nikšić navešću i drugi, i to baš, onaj koji je „Neue freie Presse“ natovarila svojim vernim čitaocima dostojnim sažaljenja. Naime, ona je donela „Mostarski izveštaj“ u kome se može doslovno pročitati i ovo:

„Dozvolite mi da ovom prilikom ispravim opštepogrešno mišljenje, prema kome Nikšić predstavlja tvrđavu. To je u stvari velika i potpuno otvorena varošica u ravnici. Kuće, sagrađene od kamena i opasane bedemom, obrazuju svaka za sebe mali for koji je siguran od neprijateljskih napada. U sredini pijace nalazi se mali zamak koji je već ruševina, sa tri topa. To je takozvana tvrđava Nikšić koja već vekovima pruža Crnogorcima pobedonosan otpor.“

Taj tobožnji dopisnik tvrdi pri tom da je učestvovao u ratovima od 1861—62. i 1876. godine, dakle, da je to mišljenje rezultat njegovog ličnog zapažanja. Ako je ovo istina, onda „Neue freie Pres-

Ovu su tvrđavu, dakle, Crnogorci izabrali za sledeći objekat svoga napada. Već nekoliko vekova vladala je između Nikšićana i Crnogoraca krvna zavada pa iako je Nikšić bio često opsađivan, on se nikad nije mogao zauzeti, pošto je nedostajalo artiljerije. Nikšić je uvek branilo njegovo junačko stanovništvo besprimernom i divljenja vrednom žilavošću.

Nikšić je 1861. godine cernirao Mirko Petrović tako da je godinu dana bio potpuno odsečen. Ne samo što je tada bila utrošena sva hrana, nego se pojela i sva trava do koje se u okolini moglo doći. Tada su onako na sreću iz varoši poslali žene i decu, dok su muškarci hteli da ostanu i umru; to bi se i desilo da u međuvremenu turska vojska nije pod Derviš-pašom uspela da se, uz gubitke od 6.000 vojnika, probije preko klanca Duge. U isto vreme su Crnogorci pred Nikšićem opkolili jednu utvrđenu kuću koja je služila kao for i pozvali stanovnike na predaju, uveravajući ih da se nikome ništa neće dogoditi. Iako opkoljeni nisu mogli imati nikakvu nadu da će pobeći, oni su odgovorili da se živi neće predati. Na to su Crnogorci zapalili kuću, i docnije je pod njenim ruševinama pronađeno 20 ugljenisanih muškaraca sa ženama i decom.

Po ovome možemo da zamislimo kolika je bila hrabrost ovog stanovništva, koje je po njoj isto čuveno kao i Korjenići (istočno od Trebinja).

Početkom jula je knez Nikola dao svojoj hrabroj vojsci zasluženi odmor, a onda je svoj Glavni stan premestio u Slivlje, udaljeno dva sata hoda jugoistočno od Nikšića; glavni stan Južne vojske ostao je u Orjoj Luci.

Kad su se pred Nikšićem pojavili prvi Crnogorci, Turci su u tvrđavi bili jako iznenađeni jer su mislili da se u Crnoj Gori još uvek nalaze tri turska maršala. Zbog toga se između jednog turskog i jednog crnogorskog oficira razvio sledeći prostosrdačan razgovor:

---

se" ima za dopisnike vrlo retke lažove. Uprotivnom (ako je taj „Mostarski izveštaj" ugledao svet u ulici „Fichtegasse") — nije potrebno da o ovom „bašibozuku" lista „Neue freie Presse" dajem svoje mišljenje, pošto sam ovo „Mostarsko pismo" u svoje vreme dobro ocenio u „Fremdenblattu". — *Prim. autora.*

Turčin: Šta ćete ovde kod nas? Zašto ne idete da branite Cetinje?

Crnogorac: Pa to nije potrebno!

Turčin: Kako? Zar ne ide Sulejman-paša na Cetinje?

Crnogorac: On se baš ukrcava u Baru. Mi smo ga kod Spuža izbacili kroz arkapiju.

Turčin: A Ali Saib-paša?

Crnogorac: I on je izbačen.

Turčin: A Mehmed Ali? Valjda je on još u Crnoj Gori?

Crnogorac: On je izbačen pre no što se mogao pomoliti Bogu.

Turčin: Alah kerim! Inšalah! (Bog je velik! Kako bog hoće!).

Dvadeset prvog jula je najveći deo crnogorske Severne vojske bio pred Nikšićem.[54] Bile su to brigade Vukotića, Vrbice i Šočice, dakle, 14 bataljona sa ukupno 7.000 vojnika i 20 topova (od kojih su 4 bila opsadna). Musićeva, Pavlovićeva i najzad Plamenčeva brigada stigle su tek docnije i pojačale Severnu vojsku na 24 bataljona ili 11.800 vojnika.

Uveče 21. jula došlo je 20 Nikšićana u crnogorski Glavni stan s molbom da ih odvedu knezu Nikoli. Kad su ih upitali šta žele, oni su izjavili da to mogu saopštiti samo knezu lično. On im je stavio do znanja da ih sada ne može primiti ali, ako bi se obavezali da sami poruše sve blokhauze koji vladaju Nikšićkim poljem, kao i da će uništiti tvrđavu, kao što su u svoje vreme Crnogorci uništili Medun, staviće im se na raspolaganje potrebna količina dinamita i svima će se zajemčiti život i privatna svojina. Ali, ako bi dozvolili da dođe do bombardovanja i juriša, on ne može ni za šta jemčiti. Kad im je preneta ova odluka, Nikšićani su otišli da saopšte knežev ultimatum svojim sugrađanima i garnizonu.

Ovaj knežev odgovor bio je posledica neobičnog ogorčenja koje je prema stanovnicima Nikšića uhvatilo korena u zemlji, a naročito u vojsci. Nikšićani su oduvek bili najogorčeniji neprijatelji Crnogorcima tako da je između nekih porodica postojala prava krvna osveta. Najveći deo Nikšićana regrutovao se tokom vremena od crnogorskih prebeglica koje su posle nekog izvršenog ubi-

---

[54] Dok Gopčević i G. Vuković (v. Opsada grada Nikšića, 4) navode da je crnogorska vojska stigla na prilaze Nikšića 9/21. jula, dotle je to, po knezu Nikoli, bilo jedan dan kasnije, tj. 10/22. jula. — *Prim. B.P.* i *T.N.*

stva pobegle u ovu pograničnu tvrđavu, i da bi za sebe osigurale zaštitu turskih vlasti, prešle u islam. Mnogi od njih su još imali krvne srodnike u Crnoj Gori. U poslednje se vreme ta netrpeljivost Crnogoraca prema Nikšićanima povećala zbog toga što su oni služili Sulejman-paši kao vodiči, čime su Crnogorcima naneli velike gubitke u ljudskim životima. Priča se da su vršili i nasilje nad crnogorskim ženama i decom.

S obzirom na ovu obostranu netrpeljivost koja je išla sve do krvne osvete, postojala je opravdana bojazan da će se posle zauzeća Nikšića ta dugo zadržana želja za osvetom teško obuzdati, pogotovu ako bi eventualni juriš na Nikšić stao napadače mnogih žrtava. Međutim, knez se nadao da će te strasti moći da stiša. Stoga je Nikšićanima upućena oštra pretnja ne bi li se time eventualni juriš učinio nepotrebnim. U tu je svrhu zaključeno i da se juriš pokuša samo u krajnjem slučaju.

Sledećeg dana (22. jula) izvršili su Crnogorci prvi napad.

Još ranije sam istakao važnost Trebješke glavice.[55] Ako su Crnogorci ozbiljno mislili da zauzmu tvrđavu, ove su visove morali zauzeti po svaku cenu, jer inače nije bilo moguće da se Nikšić bombarduje. Zasluga što je to prvi primetio i predložio Ratnom savetu pripada Vrbici. On je Trebješke visove napao jednim bataljonom i zauzeo ih na juriš gotovo bez prolivanja krvi. Turci su napustili šančeve u velikom neredu i pobegli u tvrđavu. („Glas Crnogorca" je, za divno čudo, javio da je Vukotić zauzeo Trebjesu na juriš.)

Tada su Crnogorci odlučili da se na Trebjesi utvrde i tu postave opsadnu bateriju. Ali je to iziskivalo nekoliko dana teškog rada, pošto su se najpre morale minirati i lomiti stene.

Sledećeg dana (23. jula) pre podne napao je Vukotić sa jednim bataljonom i nekoliko brdskih topova kulu Viroštak (Gornjepoljski vir) i bombardovao je. Posle dvadeset granata stvorena je breša te se posada jačine 53

---

[55] Odred Maša Vrbice zauzeo je Trebjesu 11/23. jula u toku noći, gde su iste večeri postavljene crnogorske baterije. — *Prim. B.P. i T.N.*

vojnika (1 sogkolagasi — ađutant-major, 2 juzbaše — kapetana, 4 mulasima — potporučnika i 45 nizama) predala zajedno sa 5 konja, celokupnom municijom i hranom. Pored toga, zaplenjeno je i 66 pušaka, 28 pištolja i 12 jatagana.

Posle zauzeća ove kule Crnogorci su pošli ka sledećoj, tj. ka Rastovcu, čija je posada bila iste jačine. Ona je tog dana po podne bila bombardovana, a kada je poginulo 20 Turaka, ostatak se predao (1 sogkolagasi, 2 juzbaše, 2 mulasima i 28 nizama). Zaplenjena je celokupna hrana i municija, kao i 70 pušaka, 30 pištolja i 25 jatagana.[56]

Istog dana uveče krenuo je i Sočica prema Klačini. Posle jakog bombardovanja srušen je bedem te se tako i sam for mogao napasti. Zatim je srušen i spoljni blokhauz. Crnogorci su nameravali da sledećeg dana stvore brešu i for zauzmu na juriš.

Ali su Turci to naslutili i pošto nisu želeli ni da poginu kao mučenici niti su hteli da njihova 3 topa padnu u ruke Crnogoraca, pobegli su iste noći zajedno sa topovima u Nikšić. Tu im se toliko sviđalo da nisu više želeli da se vrate u Klačinu. Kad je sutradan (24. jula) Sočica ponovo otpočeo bombardovanje i kad mu niko nije na to odgovorio, naredio je juriš i — zatekao for već napušten. Sočica je ipak zaplenio svu hranu i municiju, pošto Turci verovatno nisu imali vremena da ih ponesu.

Sočica je istog dana pošao ka Nikšiću i bombardovao for Most (ili Mostin). Posle dužeg bombardovanja taj je for porušen, a posada je pobegla u tvrđavu.

Sledećeg dana (25. jula) porušen je blokhauz Nadukle [Duklo], čija je posada pobegla u varoš. Za to vreme je Vrbica ućutkao artiljeriju fora Čađalice, pri čemu se lepo videlo kako Turci vuku 2 svoja topa iz fora u tvrđavu.

Usled toga su šančevi na Trebješkoj glavici pomereni za 500 metara bliže varoši. Tri bataljona su bila detašovana u Studence, jugozapadno od varoši, kako bi se na taj način upotpunilo izolovanje Nikšića.

---

[56] Odred Petra Vukotića zauzeo je ne samo Vir i Rastovac, nego još i Vidrovan, ali ne 23. nego 12/24. i 13/25. jula (Zapisi, XV, 203). — *Prim. B.P.* i *T.N.*

Tako su Crnogorci za četiri dana zauzeli ili porušili 1 malu tvrđavu, 1 for, 2 kule i 2 blokhauza. Baterija na Trebjesi je dovršena te se moglo otpočeti sa bombardovanjem same tvrđave. Već 25. jula je u varoši vatrom iz topova bilo zapaljeno nekoliko kula, a 27. jula izjutra otpočelo je pravo bombardovanje.

Vojnici zarobljeni prilikom zauzimanja kula zadržani su u Glavnom stanu. Među njima je bilo i nekoliko Nikšićana, čijim je ženama dozvoljeno da posete svoje zarobljene muževe. Sa njima se uopšte dobro postupalo. Crnogorci su se pri tom trudili da ljudima iz garnizona, kao i Nikšićanima koji su se plašili najgoreg i bili spremni na svaki očajnički korak, dokažu da im eventualno zarobljeništvo neće biti suviše teško.

Ali komandant, pukovnik Skender-bej, nije hteo ni da čuje o predaji. Da bi svoju posadu podstakao na krajnji otpor, on je raširio priču da se Turci, koji su pali u crnogorsko zarobljeništvo, primoravaju da rade najsramnije poslove i da ih, u slučaju protivljenja, prosto ubijaju. Ali su Nikšićanke, koje su već posetile svoje zarobljene muževe i koje je knez darivao, vršile živu propagandu u suprotnom smislu. Međutim, protiv svake kapitulacije najjače je agitovalo nekoliko Crnogoraca koji su bili tek pobegli u tvrđavu da bi izbegli vojnosudski postupak. Ali se i u redovima Crnogoraca nalazilo nekoliko muslimana iz Nikšića koji su opsađivačima činili vrlo dobre usluge. Naročito su se istakla tri brata iz ugledne porodice Adžajlića, koji su već u nevesinjskim danima prišli ustanku.

Među opsađivačima je vladalo veselo raspoloženje. Oko logorskih vatri se pevalo i igralo do ponoći i Crnogorce je obuzela volja za novim podvizima. Nezadovoljni su bili samo bataljoni iz okoline Nikšićkog polja kao i Pješivci i Župljani. Kneževa želja da, u slučaju kapitulacije, nijednog Nikšićanina ne sme zaboleti glava, oneraspoložila je ove ljude koji su hteli da nad Nikšićanima izvrše svoju krvnu osvetu.

Što se tiče gornje primedbe o Nikšićankama, moram napomenuti da se u to vreme raširila vest da su Crnogorci pobili onih 86 zarobljenika. Stoga se pojavila čitava litija žena, raspitujući se o svojim rođacima. Knez je na-

redio da ih odvedu do prihvatilišta zarobljenika gde su se mogle uveriti da su im muževi živi i zdravi.

Bombardovanjem od 27. jula razorena je jedna džamija, a na pijaci je buknuo požar.

Dvadeset osmog je nastavljeno bombardovanje. Ono je trajalo punih osamnaest časova, pri čemu je žestokom vatrom odgovarala tvrđavska artiljerija koja je gađala vrlo tačno. Dok su Crnogorci pri tom imali svega 4 topa, Turci su im suprotstavili 21 oruđe.

Kuće koje su bile neposredno oko citadele i na području zaštitnih bedema bile su većim delom porušene. Opsađivači su 28. jula imali oko 40 ranjenih i 5 mrtvih, iako nije pokušavan nijedan juriš ili ispad, dok ih je zauzimanje svih spoljnih utvrđenja stajalo samo 2 mrtva i nekoliko uglavnom lako ranjenih. U crnogorskom logoru se došlo do uverenja da će se na juriš morati da uzmu bar oni uporedni šančevi koji su bili oko citadele, ukoliko se ne želi preveliko otezanje ove opsade. Uostalom, ovi su se položaji, ukoliko se zauzmu, mogli držati bez velike opasnosti, pošto su ih od vatre sa citadele uglavnom štitile visoke stene koje su se nalazile pozadi njih. Ako bi uspeli da zauzmu te položaje, Crnogorci su se nadali da će razoriti dinamitom i one zidine citadele koje su se uzdizale neposredno uz stene.

Predlog koji je knez Nikola dao komandi tvrđave Nikšić da žene i decu smesti na određeno mesto koje će biti pošteđeno od zrna opsadnih topova, nikako nije bio po volji punokrvnim Crnogorcima; oni su tvrdili da nikšićki građani nisu zaslužili takve obzire, pa da čak ni u istoriji ratova takvi postupci nisu uobičajeni; sem toga, da postoji i bojazan da će ove ustupke posada zloupotrebiti i time izvrnuti njihov pravi smisao. Pri tom je istaknuto mišljenje da bi na tom određenom mestu citadele, umesto žena i dece, nizami mogli naći dobro mesto za odmor, pošto bi tu svaka kontrola bila onemogućena.

Posle kratkog prekida, bombardovanje je 29. jula nastavljeno, pa je produženo i u toku noći.

Za 30. jul bio je predviđen juriš na Čađalicu, ali do njega nije došlo; ovog je dana i bombardovanje bilo obustavljeno. Ali je zato sledećeg jutra (31. jula) nastavljeno sa još većom žestinom, tako da je for Čađalica bio porušen,

a njegova posada se povukla u varoš. Istog dana je knez pokušao da zapuši ili razori dinamitom sve izvore čija je voda tekla u Nikšić.

Bombardovanje je nastavljeno preko noći i nije prekinuto ni 1. avgusta. Crnogorci su izgubili 3 artiljerca i još nekoliko drugih. Neka žena, koja je svojim rođacima u šancu kod Trebjese donela ručak, nije mogla da savlada iskušenje da baci pogled na neprijateljski položaj; čim je provirila preko grudobrana, bila je pogođena posred srca. Obostrani položaji mestimično su se toliko približili da su se protivnici mogli gađati kamenjem. Noćna bombardovanja i uznemiravanja bila su preduzeta u nameri da se neprijatelju, koji nije raspolagao dovoljnim ljudstvom za smene, a još manje sa iole osiguranim mestima za odmor, ne pruži prilika za taj odmor. Međutim, Crnogorci su bili u stanju da svoje ljudstvo uvek smene i pruže mu priliku da se odmori.

Istog dana su uhvaćena tri špijuna. Oni su poslati na Cetinje gde su bačeni u zatvor. To su bili hrišćani iz Kolašina; jednog od njih Crnogorci su uhvatili u špijunaži još prošle godine. Dok se sa špijunima inače postupa po vojnim zakonima, a to znači da se streljaju, u Crnoj Gori se oni jednostavno zatvaraju da bi ih posle rata, pa čak i za vreme primirja, pustili na slobodu. Ovaj narodni običaj potiče otuda što se Crnogorci ne boje špijuna, pošto svoje planove za rat i bitke ne prave mnogo pre svojih akcija, a ako bi se to ipak desilo, onda se po pripremnim pokretima pravi plan nikad ne može utvrditi. Ta se bezbrižnost mogla primetiti i poslednjih dana kod Nikšića, kad je knez Nikola dozvolio slobodno kretanje rođacima zarobljenih Nikšićana. Turci su ovog dana pokušali da opet osposobe for Čađalicu, ali je ovu nameru osujetila pojačana artiljerijska vatra. Posada se morala ponovo povući, pa su Crnogorci zauzeli stenu na juriš i dovršili razaranje fora.

Time su bila porušena sva turska spoljna utvrđenja — sem „Šejtan tabije". Crnogorci su do tada imali 17 mrtvih i 60 ranjenih, dok je posada tvrđave imala oko 10 mrtvih, 40 ranjenih i 86 zarobljenih.

Istog dana je u Glavni stan stigao i ruski konzul Jonin sa predsednikom Crvenog krsta za Crnu Goru, gospodinom Vasilčikovim. Oni su izjavili sledeće:

U mnogim krajevima Crne Gore postoji vrlo osetan nedostatak hrane. Komandantu Cetinja dolaze često pocepani ljudi i mole za hleb; među njima ima i takvih čije se porodice već više dana hrane raznim travama. Ovo je stanje tim žalosnije što ne postoji neki očigledan razlog koji bi opravdao ovu bedu. U magacinima ima dovoljno žita i brašna, ali nedostaju transportna sredstva da bi se hrana blagovremeno poslala u razne krajeve.

PAD NIKŠIĆA
(od 2. avgusta do 8. septembra)

Uprkos ogromnog rasipanja municije, Crnogorci su postigli srazmerno malo. Razaranje svih spoljnih utvrđenja bilo je, doduše, vrlo lepo i naročito je uspešno izgledalo u depešama koje su, sa gotovo komičnom urednošću, svakodnevno obaveštavale začuđenu Evropu: „*Crnogorci su pred Nikšićem opet zauzeli jedan for*". Ali se tvrđava Nikšić nije time približavala svome padu, pošto su stene štitile citadelu od svakog ozbiljnijeg oštećenja. Zato se u prvoj polovini avgusta bombardovanje vršilo vrlo mlitavo, a u izvesne je dane bilo potpuno obustavljeno. Samom knezu koji se u početku ne malo naslađivao pucnjavom topčića, postalo je to vremenom dosadno; a pošto je već ionako zauzeo sva spoljna utvrđenja pa, prema tome, neće u dogledno vreme biti potrebno da i dalje šalje depeše o pobedama, knez je 3. avgusta napustio svoju vojsku i sa 6 snažnih perjanika (verovatno zato da usput ne bi bio napadnut) pošao na Cetinje, gde je iznenada stigao 4. avgusta u 8 časova uveče. Sutradan je posetio bolnicu, razgovarao sa svakim pojedincem i nekolicini ranjenika dao nešto novca. On je na Cetinje pozvao i vojvodu Musića i razgovarao s njim o planovima operacija. Naime, oni su se bojali deblokade jer je tada stigla vest da je Veli-paša prikupio u Mostaru 7 bataljona mustehafiza.

Docnije su se Crnogorci umirili, ali je ipak Vukotićeva brigada iz opreznosti posela Krstac radi sprečavanja eventualnog pokušaja deblokade preko klanca Duge.

Desetog avgusta, nešto pre ponoći, knez je u svom odmoru, odnosno snu, bio uznemiren. Čime? Zemljotresom koji se osetio u celoj Crnoj Gori. Pravac mu je bio jugo-

istok — severozapad, a od 2 jaka potresa, prvi je trajao 3, a drugi 1 sekund.

Iz Nikšića je knez bio obavešten da je Mašo Vrbica izbegao veliku opasnost jer mu je topovsko zrno otkinulo komad dolame, ali ga inače nije povredilo. Vrbica je uvek bio u svemu i svačemu vrlo srećan iako mu to kao najbogatijem čoveku Crne Gore ne bi baš bilo potrebno. Što se tiče baš ovakvih zrna napomenuću da je Vrbicu 1862. godine spasla knjiga koju je nosio na grudima i koju kuršum nije mogao da probije; ranije, pak, (1857) kuršum se odbio od korica njegove sablje. Jednom ga je napao medved i on je zver ubio, a kada se našao među 22 branioca Ostroške pećine koji su se suprotstavili vojsci od 10.000 Turaka, njega nije ni glava zabolela. Manje je srećan bio neki crnogorski pop Milo koji se isuviše približio tvrđavi pa je ubijen.

Dvanaestog uveče vratio se na Cetinje upravitelj poljoprivredne škole u Danilovgradu Radić i podneo knezu izveštaj o svome putu. On je bio poslat u Boku da pokupuje sve žito koje se moglo naći. Sledećeg dana u 4 časa izjutra otputovao je knez preko Čeva u Glavni stan. Na tom putu ga je neko vreme pratio pukovnik Bogoljubov koji je posle devetodnevne bitke živeo vrlo povučeno na Cetinju, što su svi rado dočekali.

Opsadna vojska je zbog povratka kneza Nikole bila jako iznenađena, pošto se nije nadala da bi se on mogao bez velike nužde odlučiti na tako brz prekid odmora. Ta on se odmarao svega 10 dana! A šta je to za tako „veliko odmaralo“ kakav je knez Nikola!?

Osamnaestog avgusta je knez Nikola poslao austrijskom caru telegrafsku čestitku, na koju je ovaj smesta odgovorio. Car je izrazio svoje simpatije prema knezu i narodu iste one Crne Gore koju izvesne austrijske novine pogrdno nazivaju „razbojničkom državom“.

U međuvremenu su Jonin i drugi stalno molili kneza da naredi juriš. On se dugo odupirao jer se bojao prevelikih žrtava, ali je najzad ipak udovoljio navaljivanju, i to samo utoliko što je dozvolio da se uzme na juriš Čađalica, koju je u međuvremenu popravilo i ponova poselo 150 Turaka.

Devetnaestog avgusta u 5 časova po podne počelo je ponova bombardovanje koje je bilo upravljeno i na citadelu. Onda je knez izabrao 300 vojnika, i to po jednu četu iz Cetinjskog, Župskog i Pješivačkog bataljona. Ova poslednja dva plemena bila su najzakletiji neprijatelji Nikšićana. Tih 300 vojnika privuklo se oko 9 časova uveče ka steni na kojoj su bili šančevi i for Čađalica, koju su još ranije, kao što je rečeno, Crnogorci uništili topovskom vatrom. Kad su stigli u podnožje ove strme stene, Crnogorci su iznenada uzviknuli strašni ratni poklič i počeli da se neobično spretno penju uz stenu. Jedan mladi i prisutni diplomata rekao je da bi bio u velikoj neprilici ako bi se na stenu morao popeti čak i danju, pa makar tamo i ne bilo neprijateljske posade. Crnogorci su se uz nju popeli za tren oka, a kad su preskočili šančeve i isukali handžare, bili su veoma iznenađeni, jer nisu naišli ni na jednog živog Turčina. Naime, Turci su pobegli čim su čuli viku napadača. Jedan Čeklić, koji je primetio begunce, pojurio je za njima jer je hteo da se domogne jedne turske glave, ali je pri tom izgubio sopstvenu. On je jedini poginuli koga su Crnogorci imali da žale pri ovom poduhvatu. Pored toga, Crnogorci su imali još tri lako ranjena. U šančevima je nađeno 12 mrtvih Turaka koji su poginuli prilikom bombardovanja, dok ih je 16 poginulo prilikom bekstva. Koliko je položaj na Čađalici bio dobro zaklonjen vidi se i iz toga što je od posade poginulo svega 12 vojnika, iako je u tom pravcu izbačeno 300 zrna. Sutradan su zauzeta još dva šanca koja su se graničila neposredno sa varoškim kućama, posle čega su Turci morali da napuste položaje Petrova glavica i Kobilja glava i da se povuku u tvrđavu. Pet Crnogoraca koji su se u toku noći, prilikom gonjenja Turaka što su pobegli iz Čađalice, usudili da dođu do same varoši, osvojili su kulu zloglasnog razbojnika Mušavije. Ta je kula sačinjavala deo bedema i vladala jednom ulicom koju su oni sada zatvorili. Pošto ostali nisu pristigli, a ta petorica se posle svanuća ne bi mogla vratiti, jer je tvrđava dominirala putem kojim bi se vratila, morala su ceo dan da ostanu u svojim malim šančevima bez jela i pića, dok ih noć nije spasla.

Značaj zauzimanja Čađalice bio je dvojak: ono je za Crnogorce predstavljalo fizički ili, ako se hoće, i strate-

gijski i moralni uspeh. Strategijski, jer je time bio zatvoren crnogorski opsadni obruč koji se gusto protezao od severozapada na jugoistok. Pored pravog tvrđavskog bedema postojao je samo još jedan donekle važan šanac. To je bila Šejtan tabija, koja se nalazila na severozapadu u neposrednoj blizini tvrđave. Ali su i odavde topovi bili odvučeni baš kao i na Čađalici. To su Turci uradili iz, u najmanju ruku, originalnog razloga: da su tu i dalje bili topovi, Crnogorci bi došli u iskušenje da jurišaju na šančeve kako bi osvojili te topove, a ako znaju da tamo neće ništa naći, smatraće da se juriš ne isplati. Moralni uspeh se sastojao u tome što to osvajanje nije stalo života nijednog Crnogorca. Jer, kad je poginuo onaj Ćeklić, položaj je bio već zauzet.

Posadi je počelo postajati vruće tim više što se kod nje pojavio nedostatak municije do koga je došlo usled ranije neprekidne pucnjave iz svih topova. Stoga oni krajem avgusta i početkom septembra ili uopšte nisu odgovarali na bombardovanje, ili su to činili samo slabo i samo u izvesnim slučajevima.

U međuvremenu je stigla vest da 10.000 vojnika pod Hafiz-pašom napreduje prema Drobnjacima, kao i da 15.000 vojnika kreće iz Gacka prema Krscu. Knez je na tu vest uputio Musićevu i Pavlovićevu brigadu Vukotiću kao pojačanje na Krstac, dok je brigadu Sočice uputio u Drobnjake Pejoviću. Pred Nikšićem su ostale samo brigade Plamenca i Vrbice.

Knez Nikola je akonto očekivanog ulaska u Nikšić poručio sa Cetinja svoje paradno odelo. Kada je ono stiglo, knez ga je iz dana u dan posmatrao bolno i tužno. Nikšić se nije predavao i pored paradnog odela. A koji je razlog? „Slaba i nedovoljna artiljerija", tvrdio je Vrbica.

„Dobro je da znam", pomislio je knez Nikola, seo i depeširao ruskom caru! Nikšić se ne može zauzeti jer nema topova! „Baćuška" neka pomogne!

I „baćuška" je pomogao!

Devetnaestog avgusta stigla su dva grčka broda pred Petrovac na Moru, najjužniju luku Austrije, i ukotvila se malo ustranu od te varošice. Noću 20/21. avgusta otisnula su se od brodova četiri velika čamca i približavala se polako i oprezno obali. Istovremeno se sa jednog visa

koji leži prema Crnoj Gori spustilo na obalu oko 200 ljudi, naoružanih dugačkim motkama. Kad su stigli do čamaca, počeli su da iz svakog čamca pomoću tih motki dižu teške tovare i da ih valjaju uzbrdo prema crnogorskoj granici. To se odvijalo u takvoj tišini da pogranične straže nisu baš ništa mogle čuti. Kad su stigli na granicu, zaorio se iznenada iz stotinu grla radosni usklik koji je razbudio ceo Petrovac. Crnogorci su sada imali četiri velika Krupova opsadna oruđa sa lafetima i municijom, koja je poslao „baćuška".

Po savlađivanju tih prvih teškoća, predstojao je još transport preko Crmnice, što bi trajalo nekoliko nedelja, a zatim bi, nastupanjem kišnog perioda, postalo i nemoguće. Zato je odlučeno da se iskoristi vodeni put Skadarskim jezerom. Kada taj postroj čamaca, prolazeći pored turskih forova, nije odgovorio na poziv, u njegovom je pravsu doduše ispaljeno nekoliko zrna koja nisu pričinila nikakvu štetu, ali je bilo očigledno da Turci nisu imali ni pojma o toj besprimernoj drskosti Crnogoraca — da pred njihovim nosom prevoze topove, i to bez ikakvog osiguranja. Oruđa su se 25. avgusta nalazila na Rijeci i Mašo Vrbica, koji se brinuo za prevoženje, bio je od kneza ovlašćen da za njihov transport do Nikšića upotrebi Lješanski bataljon. Dva su oruđa ostavljena na jugu — bilo za bombardovanje Žabljaka i Lesendre na Skadarskom jezeru ili za eventualnu opsadu Podgorice i Spuža.

Drugog septembra su pred Nikšić stigla dva topa i za njih je organizovan nov baterijski položaj. Dvadeset osmog avgusta je na Cetinje stigao poslanik italijanskog Parlamenta, konte di Kristori, i pošao u knežev Glavni stan — svakako niti da bi upoznao njegovu lepu okolinu niti radi izleta.

Tridesetog avgusta je logor premešten na Gornje polje između Nikšića i klanca Duge kako bi se ljudi prilikom eventualnog pokušaja deblokade brzo našli pri ruci.

Četvrtog septembra je ugovoreno primirje koje je imalo da traje do petog u podne.

U to vreme je knez saznao da je austrijski konzul u Mostaru, Vuk Vrčević, izvestio kako je u Trebinju uginulo od gladi 1.750 turskih konja, kao i da je 31. avgusta u Dubrovnik preneto 860 bolesnih i ranjenih Turaka radi

odašiljanja u Carigrad jednim parobrodom društva „Lojd".

Petog septembra po podne otpočelo je i sa novim i sa starim topovima „strašno" bombardovanje koje je produženo i sledećih dana. Ruski su se topovi pokazali odličnim i izvanredno uspešnim, dok je vatra ospađenih pokazivala znake sve lošije municije i postala neprecizna. Bilo je jasno da se tvrđava nalazi pred padom. Sasvim je onda razumljivo što je u tim uslovima osvajanje Šejtan tabije na juriš uspelo bez velikih žrtava. Ona je osvojena za 5 minuta, pri čemu su Crnogorci imali samo jednog mrtvog i dva ranjena. Potom su Turci napustili one redute, odnosno šančeve, koje su sagradili oko citadele i koje su sada poseli Crnogorci.

Posedanje reduta od strane opsađivača dovelo je topove citadele pod trostruku artiljerijsku unakrsnu vatru, kao i pod vatru pešadijskog naoružanja sa odstojanja od 300 koraka.

Stanovništvo Nikšića, obeshrabreno uspešnim zauzimanjem okolnih visova u napadima poslednjih noći, nije htelo više da se bori te je posle pada položaja koji je dominirao zapadnom odbrambenom linijom napustilo šančeve. Za to su se vreme regularne trupe branile slabo i mlitavo.

Skender-bej je tada uvideo da neće moći i dalje da drži ovu tvrđavu koja je bila neposredno pred padom, te se stoga 8. septembra uputio knezu Nikoli (koji je, verovatno, čim ga je ugledao, naredio da se isprаši ono paradno odelo) i pitao pod kojim bi uslovima mogao predati varoš. Knez je odgovorio da su Turci dugotrajnim otporom proigrali slobodan odlazak koji je ranije ponuđen i zato se moraju predati na milost i nemilost. Pri tom Skender-bej može biti siguran da će „viteški knez" (kako je knez Nikola najviše voleo da ga nazivaju) opravdati svoj naziv.

Posle ove izjave istakao je Nikšić belu zastavu i predao se na milost i nemilost. Po podne su u tvrđavu ušli Crnogorci i istakli na najvišem mestu „alaj barjak", tj. zastavu svoje vojske.

Posada, koja je imala 300 mrtvih i oko 100 zarobljenih, brojala je još 2.800 vojnika. Ona je prodefilovala pred

knezom i predala oružje. (Znamo da je knez blažen kad pred njim defiluju zarobljenici.) Kad je to bilo završeno, presrećni knez Nikola (najzad je mogao da obuče svoje paradno odelo!) iznenadio je i prijatelje i neprijatelje retkom velikodušnošću. On je posadi, koju je po ratnom pravu mogao pobiti,[57] ne samo dozvolio slobodan odlazak u Gacko, već joj je i oružje vratio. Ratni plen se, prema tome, ograničio samo na 21 top, 4 zastave i ogromne zalihe hrane koje su bile dovoljne da celu vojsku prehrane nekoliko meseci (tu je navodno bilo 1,750.000 dnevnih obroka).

Razlog za tu retku i preteranu velikodušnost leži u tome što se knez Nikola nadao da će se usled toga i ostale tvrđave brzo predati. To mu je, donekle, bila pravilna računica. Ali, bilo bi dovoljno i da je posada puštena bez oružja i da je dala reč da se nikad više neće boriti protiv Crne Gore. Na taj bi se način postigao isti efekat, a, pored toga, Crnogorci bi se ne samo otarasili gomile od 2.800 neprijateljskih vojnika, već bi zaplenili i oko 4.000 pušaka i ostalo oružje.

Istog dana uveče stigla je na Cetinje radosna vest i, naravno, izazvala ogromno veselje. Paljene su vatre, pucalo se, zvonilo, pevalo, igralo i veselilo do iznemoglosti. Sutradan je u Nikšić otputovala kneginja Milena sa princom Danilom. U isto vreme je i sam knez svečano ulazio u Nikšić — razume se u paradnom odelu. Može se zamisliti kolika je bila njegova sreća!

Knez je stanovništvu ostavio na volju — da ostane u gradu ili da se seli, u kom slučaju svaki može da proda svoju imovinu. On je izjavio da će se postarati čak i za prevozna sredstva. Od 3.800 stanovnika sa posadom je otišlo 3.200, dok je 300 hrišćana i isto toliko muslimana rešilo da za sada ostane. Ali su posle 15. septembra otišli i ostali muslimani, tako da je poslednja muslimanska porodica napustila Nikšić 26. septembra. Ta je porodica bila vrlo mnogobrojna; sam harem je brojao oko 20 žena, pa je starešina porodice tražio od kneza 80 konja za njeno preseljenje. Iako se smatralo da bi za to bilo dovoljno i 40 konja, ipak je „skromnom" emigrantu stavljen na ras-

[57] Pogrešno mišljenje pisca; po međunarodnom pravu trupa koja se predala zarobljava se. — *Prim. prev.*

polaganje traženi broj konja, koji je jedva nabavljen. Međutim, svi su ti ljudi zadržali pravo da ostavljenu nekretninu mogu prodati po svom nahođenju.

Tako je najzad pao Nikšić posle vekovnih borbi! Njegova propast je, doduše, bila slavna. U avgustu 1875. godine, posle zauzimanja klanca Duge, Nikšić su blokirali ustanici pod Lazarom Sočicom i Bogdanom Zimonjićem. Posle nekoliko neuspelih pokušaja, najzad je 28. aprila 1876. godine Muktar-paša uspeo da Nikšić snadbe hranom. Zatim su ga ponovo opkolili najpre ustanici, a zatim Crnogorci. Uplašen padom Meduna, Muktar-paša je krajem oktobra hteo da po svaku cenu oslobodi Nikšić, ali je to usled zaključenog primirja bilo nepotrebno. Nikšić se potom držao do 15. juna, kad ga je Sulejman snabdeo hranom. Dvadeset drugog jula otpočela je prava opsada zauzimanjem Trebješke glavice. Posle 48 dana Nikšić je istakao belu zastavu.

TEREN OKO NIKŠIĆA

Skica 14

Sa Nikšićem su Crnogorci osvojili strategijski najvažniju tačku Hercegovine, a pored toga, okolna velika ravnica kao žitnica ima za Crnogorce naročitu vrednost. Zauzeće Nikšića vredi više nego četiri izvojevane pobede. Crnogorci moguna to biti ponosni.

BORBE U ALBANIJI[58]

(od kraja jula do 1. oktobra)

O čarci na Sutormanu već sam ranije govorio. Inače, u Albaniji se do 30. jula nije ništa dogodilo. Iz tvrđave Spuž je, doduše, gotovo svakodnevno otvarana topovska paljba, a često su i crnogorska oruđa odgovarala vatrom.

[58] Vidi skicu br. 15. — *Prim. autora.*

Međutim, do borbe nije dolazilo. Turci još nisu svarili svoja četiri teška poraza pretrpljena u junu.

Najzad su se neregularne trupe odlučile na jedan upad.

Naime, u Podgorici se saznalo da Lješansku nahiju štiti samo jedna jedina četa, pošto su se ostale čete Lješanskog bataljona rasturile u svoja sela da obrade zemlju.

Na tu povoljnu vest su krenula od Podgorice četiri bataljona bašibozuka iz albanskih plemena Malisora, Hota i Gruda, ukupne jačine od 1.500 vojnika. Oni su krenuli prema s. Farmaci na Sitnici, koja je tada predstavljala granicu. To je bilo 30. jula u 1 čas posle ponoći.

Na granici su Albanci naišli na jedno crnogorsko stado koje su oterali, a pastire pobili. Drugi su, međutim, upali u prvu kuću u s. Farmaci i sve pobili na spavanju. Pri tom su žene i djevojke najpre silovali. Samo je jedan čovek uspeo da pobegne broz prozor i da probudi najbliže susede. Za kratko vreme su alarmirani svi stanovnici sela. Sa turskim četama otpočeli su borbu pri svetlosti zapaljenih kuća.

Uzbuna je privukla crnogorsku četu (100 vojnika) koja je bila kod Kokota i Berija i koja se sada umešala u borbu. Ali su se tada pojavili i ostali turski bataljoni koji su dotle bili zauzeti odvođenjem stada. Oni su uspeli da potisnu petnaest puta slabije Crnogorce.

Tada se iznenada zaoriše znaci trube.

Jedna za drugom, nailazilo je u trku i ostalih osam četa Lješanskog bataljona koje su bile domamljene pucnjavom. (Cela je nahija, naime, duga 4, a široka 2 sata hoda.)

Sada se između 900 Crnogoraca i 1.500 Turaka razvila ogorčena borba koja se završila potpunim porazom Turaka koji su na bojištu ostavili 200 ljudi pa pobegli ka Podgorici. Crnogorci su ih gonili sve dok iz tvrđave nije otvorena topovska paljba i dok jedan bataljon nizama nije izvršio ispad.

Crnogorci tvrde da su imali samo 16 mrtvih, 7 teško i 17 lako ranjenih, ali ja znam da je samo ona četa koja je prva stupila u borbu imala 12 mrtvih i 16 ranjenih. Ukupni crnogorski gubici iznose verovatno 70 vojnika. Oni Crnogorci koji su prvi poginuli, nađeni su bez glava, jer su ih Turci, kao znak pobede, odneli sa sobom. Nekolicini

su nedostajali nosevi i uši. U Ali Saibovoj vojsci je, dakle, bilo baš valjanih tipova! To su oni junaci koje „Neue Freie Presse“ i slični veličaju do neba!

Obično se kaže da među opakima nema prijateljstva. Katolički Albanci iz Dibre — saplemenici onih razbojničkih bandi koje su napale s. Farmaci — bili su vrlo nezadovoljni i gunđali su što su ih Turci tako slabo nagradili za borbe protiv Crne Gore i za počinjena nedela. Petog avgusta je vršena podela hrane, pa su Turci iz Skadra i Murića prigrabili za sebe lavovski deo, ostavljajući Dibranima ostatke. Usled toga je došlo do borbe tako da je s obe strane bilo 75 mrtvih i mnogo ranjenih.

Desetog avgusta je posada Podgorice preduzela ispad prema Medunu, verovatno da vidi ima li u Kučima još crnogorskih trupa. Ali Marko Miljanov, koji se sa svojom brigadom tamo nalazio, nije dao Husein-paši, koji je komandovao Turcima, ni Doljane da pređe. On je naredio da se ispali pun plotun i potom jurne sa isukanim handžarom. Zaprepašćeni ovim iznenadnim napadom, Turci su pobegli i, pošto su ih već kroz nekoliko minuta mogli štititi topovi iz tvrđave, nije došlo do borbe prsa u prsa. Ispaljeni plotun stajao je Turke 25 mrtvih. Ranjene su poneli sobom. Crnogorci nisu imali gubitaka.

Četrnaestog je ponovo došlo do borbe. Husein-paša je sa 2.000 vojnika i 6 topova krenuo iz Podgorice ka Kokotima. Kod Bijele je postavio artiljeriju i njom (po turskom ratnom pravu) gađao nekoliko seljačkih koliba koje nisu imale čime da se brane. Ali kad je dotrčao Lješanski bataljon, upola slabiji, vrli se paša dao u bekstvo pri čemu je gonjen sve do Gorice. On je imao 30 mrtvih i 40 ranjenih, a Crnogorci 12 mrtvih i 22 ranjena.

Strahujući od crnogorskog upada, Ali Saib-paša je detašovao 2 bataljona nizama i 5 bataljona bašibozuka, koji su se utvrdili u Šepanovu, Malom Stolu, Veljem Stolu, Ponorskoj gori i kod Balšića ruševine (bivše prestonice kneževa Zete).

Negde oko 17. avgusta nestali su iznenada i bez traga bašibozuci; svi su dezertirali. Smatralo se da su to učinili zato što već mesecima nisu dobijali platu. Ali pošto su se kao turski vojnici morali na to već naviknuti, mislim da je pravi razlog bio taj što su, usled budnosti Crnogoraca,

za njih postojali slabi izgledi na pljačkaške pohode na koje su bili upućeni. A možda je to bilo u vezi i sa događajima od 17. avgusta. Naime, tog dana je ponovo došlo do strašnog krvoprolića između Dibrana i Turaka.

Izgleda da ovog puta nije bila kriva deoba hrane, već su to bile verske svađe. Čudnovato je to koliko su Turci nezahvalni! I pored toga što je papa stao uz njih, oni su katolike smatrali za iste takve „neverne pse“ kao i pravoslavne. O Jevrejima neću ni da govorim jer je u očima Turčina i najgori „hrišćanski pas“ sedam puta bolji od najboljeg „jevrejskog psa“. Pravoverni Turčin ne bi u tom pogledu činio izuzetak ni u korist članova redakcije „Neue Freie Presse“. Zaista, vrlo nezahvalno!

Petnaestog i 19. avgusta izvršila je posada Podgorice dva napada na Doljane, ali ih je oba puta odbio Marko Miljanov. Isto tako nije uspeo ni napad na Beri, u Lješanskoj nahiji, izvršen 23. avgusta. Lješanski bataljon je odbacio Albance nanevši im gubitke od 95 ljudi, dok sam nije izgubio više od 14 ljudi.

I pored ovih neuspeha, Turci nisu mirovali. Naročito privlačnu snagu za njih izgleda da je imala Lješanska nahija. A možda je Ali Saib-paša ovim neprekidnim prepadima hteo da natera Crnogorce da upute tamo nekoliko bataljona, posle čega bi on jakim nadiranjem prema Danilovgradu lako pobedio slabu Južnu vojsku.

Dvadeset osmog avgusta krenulo je iz Podgorice 5 bataljona nizama sa četiri topa prema Berima i Farmacima, dok je istovremeno 5 bataljona bašibozuka nadiralo iz Botuma (na ušću Sitnice u Moraču) prema Seleniku i Mihanji.

Ovom odredu od 10 bataljona suprotstavio se samo Lješanski bataljon koji je, iako je u poslednje vreme bio stavljen na tešku probu, izvojevao nad toliko nadmoćnim neprijateljem u okršaju kod Selenika potpunu pobedu.

Poučeni iskustvima iz poslednjih turskih napada, Crnogorci su sada postali vrlo oprezni i kad su se Turci približili, naišli su na potpuno spremne Crnogorce.

Dočekani žestokom vatrom, Turci su se povukli, ostavivši na bojištu 60 vojnika. Oni su hteli da upotrebe artiljeriju sa Sitničkog polja, ali su ubrzo uvideli da je to besmisleno, pošto topovska zrna nisu dobacivala do cr-

nogorskih položaja. U međuvremenu su i bašibozuci stupili u borbu i napali Selenik. Tada su i nizami obnovili svoj napad, žestoko se tukući naročito oko Selenika koji su Crnogorci napustili zbog nadmoćnosti neprijatelja. Međutim, sad su se Crnogorci bacili na nizame koje su posle žestoke borbe odbacili preko granice.

Kad je to videla ona četa koja je stajala pred Selenikom i imala da spreči bašibozuke da pomognu nizamima, toliko se oduševila da se — jedna četa protiv 5 bataljona — bacila na bašibozuke, povratila Selenik i oterala neprijatelja preko granice. Takvom junaštvu nema ravnog!

Turski su gubici bili znatni. Na bojištu su ostavili 706 mrtvih; ranjenih je moglo pobeći najviše 50, pošto Crnogorci nisu nikom opraštali. Među mrtvim bašibozucima nađen je i poglavica Hota, čije je divno oružje poslato u „muzej". Crnogorci su imali 35 mrtvih i 46 ranjenih.

Dvadeset devetog avgusta su Turci pokušali da kod Doljana zapale vinograde, pojate i složena drva. Četa Crnogoraca iz plemena Kuča sprečila je ovu njihovu nameru time što ih je dočekala plotunima iz pušaka i pogasila požar u vinogradima pre no što je uzeo veće razmere. Uz celu granicu Kuča i Pipera počeli su muslimani da pale svoje kuće, pošto su već sklonili sve domaće životinje. Iz ovog se postupka zaključilo da je Turcima dosadilo crnogorsko susedstvo i da se spremaju na pravo iseljavanje, i to tim pre što su njihovi redovi bili proređeni borbama koje su trajale već dve godine. Isto tako slavna borba odigrala se 8. septembra kod Lješkopolja.

Husein-paša je, naime, planirao napad na Lješansku nahiju, ali je njegova namera izdana Crnogorcima. Zato se Marko Miljanov sa Kučkim bataljonom uputio da to spreči; njemu se priključio i komandir Savo Jokov sa svojim bataljonom.

Kad je 8. septembra Husein-paša krenuo iz Podgorice sa 8 bataljona nizama i 7 bataljona bašibozuka i napredovao u južnom pravcu prema Lješanskoj nahiji, napala su ga oba crnogorska bataljona još na turskoj teritoriji kod Lješkopolja.

Marko Miljanov, koji je više puta dokazao da je najbolji vojskovođa Crne Gore (s njim se mogu meriti samo

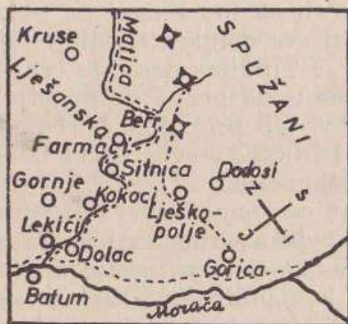
Plamenac i Miljan Vuković), pokazao je i u ovoj borbi ponovo svoju darovitost jer je na otvorenom polju potpuno pobedio osam puta jače Turke. Spretnim i veoma sigurno vođenim manevrima nadoknadio je svoju brojnu slabost, stvorio kod Turaka metež, uvukao se u njihov borbeni raspored i potpuno ih razbio.

Miljanov je gonio Turke sve do Podgorice, udaljene od bojišta 2 sata hoda. On je u svojoj smelosti išao dotle da je zapalio i samu ivicu ove varoši. Odbacio je trupe koje su izvršile ispad iz citadele, a zatim se mirno povukao.

Ova nadasve sjajna borba stajala je Turke 172 mrtva i 600 ranjenih, dok su Crnogorci izgubili svega 45 vojnika. To je bio nov dokaz spretne taktike njihovog komandanta. Među teško ranjenim se, na žalost, nalazio i komandir Savo Jokov. Crnogorci su pored toga zaplenili i jednu zastavu i 700 pušaka.

Ovaj strašan poraz ubio je kod Turaka svaku volju za novim upadom u Crnu Goru, tako da su pokušali samo još jedan napad od Bara.

Mašo Đurović, taj „naivni i bezbrižni" vojvoda, čiju smo hrabrost i dobroćudnost upoznali još u prvom delu ove knjige, nije ovog puta mogao da bude napadnut, pošto su ga na vreme opomenuli stanovnici ovog kraja, koji su svi bili naklonjeni Crnogorcima i nisu želeli ništa drugo nego da se priključe Crnoj Gori.

TEREN OKO S. FARMACI

Skica 15

Kada je onda iz Bara prema Sutormanu 1. oktobra krenulo nekoliko bataljona bašibozuka sa namerom da opljačkaju i opustoše najlepši i najplodniji deo Crne Gore — Crmničku nahiju — naišli su na Crnogorce spremne za doček.

Turci su se posle nekoliko plotuna povukli uz gubitke od 19 mrtvih i 35 ranjenih. Ali ih Crnogorci, koji su

imali samo 6 mrtvih i 10 ranjenih, začudo nisu gonili. Nisam mogao da doznam zašto Đurović nije iskoristio ovu zgodnu priliku da bašibozucima nanese osetan poraz.

POHOD HAFIZ AHMED-PAŠE

(početak avgusta – sredina septembra)

Otkako je Mehmed Ali bio na tako sraman način najuren preko Tare u Novi Pazar, u tim je krajevima vladao mir sve dok se posade Kolašina i Berana nisu našalile i upale u Crnu Goru. Ove dve tvrđave imale su ukupno 3.000 vojnika delom nizama i redifa, a delom mustehafiza i bašibozuka.

Desetog avgusta krenulo je njih 2.500 i kod Kolašina stupilo na crnogorsku teritoriju; pošli su prema Rječini, dakle, istim putem kao i Mehmed Ali 11. juna — ali i sa istim uspehom.

Deca i starci II i III poziva ovog sela, kao i nekoliko žena, branili su se od neprijatelja koji je bio više od 120 puta nadmoćniji sve dok iz Mateševa nije dojurio Miljan Vuković sa Moračkim bataljonom i napao Turke s leđa. Iako je neprijatelj još uvek bio pet puta nadmoćniji, Vuković je tu borbu vodio tako vešto da su Turci posle kratkog vremena pobegli. Oni su izgubili 63 vojnika, dok je Miljan imao samo 1 mrtvog i 7 ranjenih.

Okršaj kod Rječine bio je samo predigra pohoda koji je protiv Crne Gore preduzeo Hafiz Ahmed-paša i koji se svršio isto tako sramno kao i onaj njegovog prethodnika Mehmed-Alija.

Hafiz Ahmed-paša krenuo je iz Novog Pazara sa svojom celokupnom vojskom (12 bataljona nizama i redifa, 6 bataljona bašibozuka i tri baterije, ukupno 9.000 vojnika i 18 topova) prema Bijelom Polju (turski Akova), odakle je 15. avgusta poslao seraskeru depešu u kojoj je javio da je njegova prethodnica zauzela Kartal — ključ za prelaz Sinjajevine — dok je glavnina krenula iz Bijelog Polja i zauzela most koji kod Mojkovca vodi preko Tare.

Kuriri su doneli vest o približavanju ove vojske Alugi u Drobnjacima, gde se nalazio štab brigade Pera Pejovića kojoj je bila poverena zaštita ovog kraja. Ona je brojala samo 1.600 boraca (3 bataljona), te je bila suviše slaba

da bi se mogla suprotstaviti jedanaest puta jačem neprijatelju. Zato su od Severne vojske i Miljana Vukovića zatražena pojačanja. Ovaj ih trenutno nije mogao poslati, pošto je i sam raspolagao samo sa 1.600 vojnika i 2 topa kojima je imao da brani Vasojevićku i Moračku nahiju od posada Berana, Kolašina i Turaka iz Plava i Gusinja (zakletih neprijatelja Crnogoraca). Pored toga, on je smatrao da će Hafiz Ahmed-paša možda raditi po planu Mehmed-Alija i krenuti baš prema njemu. Stoga ni po koju cenu nije smeo da oslabi svoju ionako slabu brigadu.

Ni u štabu Severne vojske nisu bili naročito oduševljeni ovim vestima, jer vest o nekoj vojsci koja bi imala da izvrši deblokiranje, a koja se u jačini od 15.000 ljudi koncentrisala kod Gacka, nije dozvoljavala osetno slabljenje opsadne vojske. Ipak su kao pojačanje određene Sočicina i Plamenčeva brigada. A kad se saznalo da je jedan turski odred, koji je čuvao desnu obalu Tare prema Alugi i koji je imao zadatak da Pejovićevoj brigadi preseče odstupnicu, bio od nje potučen, Crnogorci su se zadovoljili time što su tamo uputili samo Sočicinu brigadu.

Situacija u Drobnjacima je bila vrlo teška pošto se, prvo, nije znalo da li će se Hafiz Ahmed-paša okrenuti prema Drobnjacima ili će ih obići, ili, pak, namerava napad na Miljana Vukovića, i drugo, u Drobnjacima su se nalazile mnoge izbeglice i najveći deo stada — tako da bi se za njihovo osiguranje štab morao povući u Šavnik na crnogorsku teritoriju.

Dolazak Sočice privoleo je Pejovića da se ulogori kod Crkvica kako bi zatvorio put Hafiz Ahmed-paši za koga se mislilo da sprema deblokadu Nikšića.

Međutim, od kneza je 21. avgusta stiglo naređenje da se vrate svi bataljoni Sočicine brigade, izuzev Pivskog. Naime, vesti o vojsci kod Gacka koja treba da izvrši deblokadu uzimale su sve više preteće razmere, dok je Hafiz Ahmed ostao mirno na mestu i — za sada se odmarao, što je bilo potpuno po receptu njegovog prethodnika Mehmed Alija.

Zato je logor u Crkvicama bio dignut, a najveći deo Sočicine brigade vraćen. Da bi doznao gde se neprijatelj nalazi, Miljan Vuković je sa Moračkim bataljonom provalio u oblast s one strane Tare. Noću 23/24. avgusta pre-

šao je ovu reku, zapalio Veliku i Malu Štitaricu, ubio 6 Turaka i vratio se sa plenom od 16 konja i 500 ovaca. Ovaj ga je pohod stajao samo 1 mrtvog i 1 ranjenog.

Ali je istog dana (24. avgusta) Čevski bataljon Pejovićeve brigade napalo 3.000 mustehafiza koji su sačinjavali prethodnicu Hafiz Ahmed-paše. To je bilo na granici Jezera i Drobnjaka. Crnogorci su se brzo povratili od iznenađenja i povukli na jake položaje gde su se punih 18 časova odupirali šest puta jačem neprijatelju. Posle nekoliko neuspelih turskih napada Crnogorci su se osmelili i izvršili ispad handžarom. Za tren oka su Turci bili razbijeni i pobegli su na sve strane. Ova ih je borba stajala 400 vojnika, a Crnogorce 60.

Razume se da Hafiz Ahmed posle svega ovoga nije imao mnogo volje da napada te je mirovao punih 14 dana. To je kod Sočice i Pejovića, prirodno, uslovilo odluku da pređu u ofanzivu i oteraju ferika preko Tare.

Jedanaestog septembra opkolile su udružene snage vojvode Lazara Sočice i serdara Pera Pejovića (4 bataljona ili 2.000 vojnika) turski logor u Jezerima. Ne hajući ni trenutka za osmostruku tursku nadmoćnost (top je računat kao 500 vojnika), oni su Turke napali sa tri strane. Turci su se toliko zbunili da nisu znali kako će se odbraniti od Crnogoraca koji su ih odasvud napadali. Hafiz Ahmed je hteo da na njih okrene artiljeriju, ali su Čevski i Pivski bataljon izvršili juriš pravo na topove, pobili artiljerce i zaplenili 3 brdska oruđa, dok su se ostali razbežali. To je bio znak za bekstvo mustehafiza i bašibozuka koje je ferik uzaludno hteo da podrži sa dva bataljona nizama. Crnogorci su gonili neprijatelja sve do jedne okuke gde je paša ponovo zauzeo položaj. Sočica ga ovde nije hteo napasti, već se zadovoljio postignutom pobedom, pošto bi ponovni napad bio skopčan sa velikim gubicima.

Okršaj kod Jezera koji se odigrao protiv osmostruko nadmoćnijeg neprijatelja predstavljao je sjajnu crnogorsku pobedu. Bojno polje je pokrivalo 600 Turaka, dok je zarobljenih bilo 114, a ranjenih oko 1.000. Crnogorci su ovu lepu pobedu platili gubitkom od 96 mrtvih i 189 ranjenih; zaplenili su 3 topa, 8 zastava, 1.200 pušaka i mnogo drugog oružja.

U međuvremenu je Vuković uvideo da mu od Hafiz Ahmed-paše ne preti nikakva opasnost i da se može lako lišiti jednog bataljona. Stoga je obojici pobedonosnih vojskovođa posle okršaja poslao kao pojačanje Morački bataljon, kako bi im omogućio potpuno proterivanje neprijatelja.

Ovo je zaista lep primer nesebičnosti, naročito ako se uporedi sa surevnjivošću Sulejman-paše. Ali nije samo Vuković podređivao dobru otadžbine svoje lično častoljublje. Sočica i Pejović borili su se zajedno baš kao i Marlboro i princ Eugen (ako je dozvoljeno da se malo uporedi sa velikim). Isto su se tako složno borili i Pejović i Vuković u bici kod Moračkog manastira. Marko Miljanov i Plamenac išli su iz pobede u pobedu (prošle godine stalno zajedno), a da pri tom nisu bili ljubomorni jedan na drugog i pored toga što su znali (što ja najviše cenim!) da pobeđuju samo za Boža, jer je njihova slava obasjala ime ovog glupaka koji je, bar po imenu, bio vrhovni komandant. Sočica i Zimonjić su takođe ranije izvojevali pobede zajednički, baš kao i Pavlović i Musić. Svim tim junacima pripada i ta naročita zasluga što su se odrekli svog slavoljublja kad se radilo o dobru otadžbine. Vukovića je mrzela samo klika Glavnog stana i Generalštaba; mislim da ovoj kliki ni Vrbica nije bio potpuno tuđ.

Posle ovog skretanja s teme vratićemo se opet opisu ratnih događaja.

Turska prethodnica koja je (što sam zaboravio da napomenem) u borbi kod Jezera bila odvojena od glavnine, ušančila se kod Kovče u podnožju Durmitora. Nju su Sočica i Pejović blokirali jer su uvideli da napad nije baš preporučljiv, kao i zato što niko nije znao da rukuje zaplenjenim topovima. Ovaj se turski odred ušančio u jednom klancu čija su oba izlaza poseli Crnogorci.

Razume se da je Hafiz Ahmed-paša morao nešto preduzeti da spase svoju prethodnicu. On je radi deblokade nastupio 16. septembra sa celom svojom vojskom. Sočica je postavio jedan bataljon u zasedu i, kad su Turci naišli, bili su iznenada napadnuti te su se zbunili. Čim je to Sočica primetio, napao je sa još tri bataljona, dok je peti bataljon pod Pejovićem imao da spreči eventualni ispad

blokiranih Turaka. Hafiz Ahmed je posle šestočasovne borbe pobegao, a svoju prethodnicu ostavio njenoj sudbini.

Borba kod Kovče stajala je Hafiz-pašu 273 mrtva i 700 ranjenih, a Crnogorce samo 14 mrtvih i 30 ranjenih. Pored ostalog oružja, zaplenjena je 1 zastava i 600 pušaka.

Opkoljena prethodnica nije učestvovala u ovoj borbi. Ali je zato dobro umela da iskoristi gustu maglu koja je vladala 17. septembra izjutra. Oba su izlaza Crnogorci blokirali, ali neprolazne stene desno i levo nisu bile čuvane. Preko njih se turski odred izvukao neopažen, pošto je prethodno ostavio svu municiju i hranu koju nije mogao da ponese. Taj je ratni materijal postao sada plen Crnogoraca; pošto su se začuđeni uverili u bekstvo Turaka, počeli su da ih gone. Na Tari su Crnogorci uspeli da stignu begunce i da im nanesu osetan poraz.

Sada su Crnogorci opkolili Kolašin u koji su se sklonila dva bataljona Hafiz Ahmed-paše.

Sam Ahmed-paša je otpočeo povlačenje prema Raškoj koje je ličilo na bekstvo; sva su se njegova junačka dela sastojala u tome što je spalio sva nezaštićena sela od Sinjajevine do Bukovice i Durmitora.

Ovaj se pohod Hafiz Ahmed-paše, dakle, završio isto tako bedno kao i onaj Mehmed Alija. Od 9.000 vojnika i 18 topova sa kojima ga je otpočeo, ferik je vratio samo 5.700 vojnika i 15 topova; izgubio je 3.300 vojnika, 3 topa, 9 zastava, 2.500 pušaka i mnogo ostalog oružja, pored prtljaga i municije, iako se u početku borio samo protiv tri, zatim četiri i najzad protiv pet bataljona bez artiljerije. Crnogorce je ovaj njegov pohod stajao samo 400 vojnika.

Da bi umanjio svoje poraze, ferik je svoje izveštaje iskitio vestima o nedelima Crnogoraca, pripisavši im upravo ona nedela koja su njegovi vojnici počinili u Crnoj Gori. Za ovo će biti dovoljno svedočanstvo jednog nepristrasnog čoveka. Dopisnik londonskog „*Timesa*“ depešira je svome listu iz Moračkog manastira 27. septembra:

U „Timesu“ od 1. septembra video sam zvaničnu depešu iz Carigrada u kojoj se nabrajaju crnogorska zverstva nad ženama i decom za vreme upada Moračkog bataljona između Kolašina i Mojkovca. Ja sam se o celoj toj stvari raspitivao i našao nesum-

njive dokaze da su ta zverstva, kao i obično, izmislili turski činovnici. Ako se nekoj ženi ili detetu ipak desila kakva nezgoda, o tome Crnogorci pojma nemaju te je to, svakako, samo puki slučaj. Za Crnogorce predstavlja pitanje časti da ne uznemiravaju žene, a ja nikad nisam bio u stanju da doznam bar za jedan takav slučaj.

Međutim, u ovdašnjoj se bolnici nalazi jedna Crnogorka koju su Turci ranili iz puške kad je pokušala da pobegne sa svojim odojčetom. Druga jedna žena umrla je od rana. Na obe se ove žene pucalo hotimično i to usred bela dana.

OPERACIJE PROTIV HERCEGOVAČKIH TVRĐAVA[59]

Posle pada Nikšića, manje turske tvrđave i forove obuzela je velika malodušnost dok su, međutim, Crnogorci postali preduzimljivi i počeli da gube poznatu averziju prema opsađivanju. Sledećih dana posle zauzeća Nikšića, oni su se bavili opravkom njegovih utvrđenja i prebacivanjem opsadnih oruđa u klanac Dugu i prema Bileći.

Vukotićeva i Plamenčeva brigada krenule su pred Presjeku, poznatu kao najjači for na Dugi, koji je bio naoružan sa 3 topa i imao posadu od 200 vojnika (među njima je bio i 1 major). Petnaestog septembra je otpočelo bombardovanje koje je trajalo gotovo neprekidno puna 24 časa, posle čega se for predao na milost i nemilost. Crnogorci su ovom prilikom zaplenili 800 konjskih tovara brašna, 700 sanduka puščane municije, kao i oružje posade koja je puštena na slobodu.

Potom su Crnogorci dalje napredovali kroz klanac Dugu i opseli kulu Odžina poljana, čija se posada od 40 vojnika predala posle kratkog bombardovanja. Zaplenjeno je oružje i municija, kao i 12.000 dnevnih obroka hrane.

Dva dana docnije (20. septembra) bombardovan je for Nozdre. U njemu se nalazi i 1 dugački i veliki top, 90 vojnika posade (među njima i 1 major), 500 konjskih tovara municije i hrane i 14 konja. For se predao još istog dana pre podne, a sav taj plen je pao Crnogorcima u ruke.

Odmah potom krenuli su Crnogorci pred obližnju kulu Smederevo, čija se posada od 16 vojnika predala

---

[59] Vidi skicu br. 9. — *Prim autora.*

bez otpora. Tom prilikom je zaplenjeno oružje i municija, kao i 500 dnevnih obroka hrane.

Sad su Crnogorci bez zadržavanja pošli prema Zlostupu koji je imao posadu od 80 vojnika (među njima 1 juzbaša), a pored toga, i 500 konjskih tovara hrane i 20 volova. Posle kraćeg bombardovanja for se istog dana uveče predao sa svime što se u njemu nalazilo.

Posle toga, Vukotić je pošao na „malu tvrđavu", Goransko, koju su za poslednje tri godine više puta opsađivali ustanici i Crnogorci, ali uvek uzalud.

Pošto je Vukotić opkolio grad Pivu i tvrđavu Goransko, otpočelo je 22. septembra bombardovanje koje je produženo i sledećih dana, sve dok 24. septembra nije u bedemu stvorena breša. Potom su Crnogorci zauzeli ovo spoljnje utvrđenje na juriš, uz gubitke od svega 2 mrtva i 3 ranjena, na šta se predala i tvrđava sa 300 nizama (među njima je bio i 1 major). Plen je iznosio 3 Krupova topa, 500 pušaka, znatnu količinu municije i toliko hrane da bi cela crnogorska vojska mogla od toga da živi mesec i po dana (dakle oko 800.000 dnevnih obroka).

Sledećeg dana (25. septembra) krenuli su Crnogorci na blokhauz Crkvice koji je bio baš na sastavcima Pive i Tare i koji se sa 14 vojnika i 1.000 dnevnih obroka hrane predao bez borbe.

U međuvremenu je knez otpočeo operacije protiv Bileće.[60] Ova se mala tvrđava sastojala iz jednog fora, 3 kule i 3 blokhauza. For je bio masivna kamena građevina koja je imala kule na sva četiri ugla i bila opasana debelim kamenim zidom visokim 8 stopa; u njemu su bile puškarnice, a iza njega su bili smešteni položaji sa 4 topa. Sa južne strane bilo je 6 kula i blokhauza. Posada je brojala 350 nizama, sa jednim potpukovnikom.

Petnaestog septembra se pred Bilećom pojavio knez Nikola sa Pavlovićevom i Musićevom brigadom i jednom opsadnom baterijom i otpočeo bombardovanje kako varoši tako i fora i blokhauza. Pred veče su porušena četiri blokhauza pa su se predala zajedno sa posadom, posle čega su se Crnogorci približili varoši i zapalili je bom-

[60] Na skici 1 u prvom delu ove knjige naći ćete fortifikacijski položaj. — *Prim. autora.*

bardovanjem. Sutradan je bombardovanje obnovljeno čime je stanovništvo bilo toliko zastrašeno da je varoš istakla belu zastavu. Na to je kajmakam (potpukovnik) sa činovnicima i 1 topom pobegao za Trebinje, na šta su se predali obe kule i for sa velikim zalihama. Zaplenjena su 2 Krupova i jedan bronzani top, preko 1.000 konjskih tovara brašna i ogromna količina municije. Posadi je ostavljeno oružje i ona je ispraćena do Stoca. I Vukotić je dozvolio da posade utvrđenih mesta koja je on zauzeo slobodno odu u Gacko. Istoga dana se predao i Ljubomir.

Tako su Crnogorci za 10 dana osvojili: 3 male tvrđave, 2 fora, 5 kula i 5 blokhauza, pri čemu su zaplenili 10 topova, 7.000 konjskih tovara hrane, oko 2.400 sanduka municije i mnogobrojno oružje, i zarobili 1.100 vojnika koji su doduše svi opet pušteni. A takvi su trofeji zadobijeni uz sopstvene gubitke od svega 50 boraca.

Knez Nikola je sada nameravao da napada čas Gacko, čas Trebinje, čas Stolac, a onda opet Spuž i Podgoricu, pa je mislio čak i na operacije protiv Kolašina i Berana. Međutim, zbog silnog razmišljanja ništa nije izvedeno, jer su uskoro nastupile jesenje kiše koje su veoma otežavale operacije, a naročito opsađivanja.

Mesec oktobar je prošao bez borbi u prećutnom primirju.

Osmog oktobra uveče stigli su na Cetinje general Fadejev, državni savetnik Jonin i Božo. Dan pre toga otišao je knez u Orju Luku, gde je smestio svoj Glavni stan, ali se 16. oktobra vratio na Cetinje da bi naredio istragu u pogledu administracije „Ruskog potpornog fonda za izbeglice u Crnoj Gori". Naime, u tom su poslovanju otkrivene velike zloupotrebe koje su, navodno, iznosile više stotina hiljada franaka. Rezultat ove istrage nije mi još poznat.

Petnaestog se u Orjoj Luci dogodio strašan zločin. Marko Miljanov Popović, nama dobro poznati junak, najbolji vojskovođa Crne Gore, izbegao je smrt samo čudom. Njegov brat od strica, pop Ilija Popović, pucao je na njega zbog lične svađe i prosvirao mu desno plućno krilo. O odličnoj telesnoj snazi Miljanova svedoči to da je već posle mesec dana mogao ponovo primiti komandu

nad Južnom vojskom. Ali je u prvi mah srce svakog dobrog Crnogorca obuzeo smrtni strah, jer je Miljanov svuda omiljen, a pošto se znalo da se njemu i Plamencu moraju pripisati sve one pobede za koje je Božo primio čestitanja i nagrade, Miljanova su smatrali nezamenljivim. Čak je i Božo bio ovom vešću potresen jer, kako bi on ubuduće izvojevao „pobedu" bez Miljanova i Plamenca (koji se nalazio u kneževoj vojsci?). Stoga mu je dobrodošlo to što ga je knez sa kneginjom Milenom, princom Danilom i princezama Maricom i Sofijom, poslao u Napulj. Dvadesetog su svi otputovali carskom jahtom „Miramar" iz Kotora u Brindizi, a odande u Napulj. Božo je zatim pošao do Rima gde je imao da se sa italijanskom vladom dogovori o mnogo koječemu, pri čemu se, kako bi rekle Bečlije, silno pravio važan.

Tridesetog oktobra u 2 časa po podne otputovao je knez Nikola, pozdravljen od naroda, sa Cetinja za Orju Luku, da bi otpočeo zimsko ratovanje.

Iz mnogih razloga završavam ovu knjigu događajima koji su se odigrali krajem oktobra, kako bih opis zimskog ratovanja — uglavnom da ga ne bih prekidao — ostavio za treći deo ove knjige. Operacije u novembru vanredno su interesantne i iziskuju vrlo detaljan opis koji sada još ne mogu da pružim tako da bih mogao onoliko da odgovaram za tačnost svih detalja kao što je to dosad bio slučaj. Ako me do iduće godine ne stigne turski kuršum, ljubazni će čitalac saznati i za dalja osvajanja i pobede Crnogoraca. Početak im je bio dobar jer su već u novembru osvojili ništa manje nego 2 „male tvrđave", 5 forova, 7 kula, 2 varoši i 6 utvrđenih sela, pobedili u jednoj velikoj borbi, potopili jedan ratni brod, zaplenili 35 topova i tuce zastava, zarobili oko 1.000 vojnika i dvostruko veći broj Turaka onesposobili za borbu. Pomozi, bože, i dalje!

Iako ću pohod na Bar opisati tek u trećoj knjizi, ipak ne mogu preći preko toga da već sada raspravljam o važnosti obalskog pojasa koji su Crnogorci zauzeli (oko 12—13 kvadratnih milja), pošto o tome mnoge novine iznose sasvim pogrešno mišljenje.

Crna Gora mora imati morsko pristanište jer zemlja koja nema izlaz na more nije potpuno nezavisna. Crno-

gorci su do sada morali da sve svoje potrebe i proizvode uvoze i izvoze preko Boke, što, sasvim prirodno, nije nimalo prijatno. Mnoge su austrijske novine baš zato i izjavile da Crna Gora ne sme dobiti pristanište, kako bi uvek zavisila od prijateljstva Austrije. Ne upuštajući se bliže u raspravu o nedostojnoj tesnogrudosti jedne velesile prema jednoj liliputanskoj državi, ovde ću govoriti samo o važnosti Bara za Crnu Goru sa jednog novog stanovišta.

Pre svega, oduvek sam tvrdio da je Crna Gora, i posle dobijanja Bara, upućena na prijateljstvo Austrije — i to čak više nego dosad. Jer, šta ima Austrija od toga ako Crna Gora nema pristaništa? Ona ima samo tu prednost što nam u svako doba može sprečiti dovoz žita i ratnog materijala. Ali, to u stvari nije nikakva prednost pošto Crna Gora nikad neće biti toliko luda da sa Austrijom zapodene kavgu. Naprotiv, ako bi Crna Gora dobila primorje, ona bi svakako imala tu prednost što bi sve svoje potrebe mogla slobodno da uvozi, ali bi zato bila manje zaštićena od Austrije nego dosad. Ovo stoga što danas ni najjača austrijska vojska ne bi mogla da prodre u Crnu Goru, jer se baš na toj strani nalaze najstrašniji klanci. Svet je video koliko je posla zadalo vladi 400 bokeljskih ustanika. Ali ako bi Crna Gora držala obalu od Bara do Bojane, onda bi se jedna austrijska armija mogla slobodno iskrcati u Baru, Spiču, Ulcinju ili Starom Ulcinju i tako uništiti biser Crne Gore. To je u stvari dosad bila Crmnička nahija, ali bi primorje bilo još skupoceniji biser. Pristaništa bi, naime, kao carinske stanice za tranzitni saobraćaj prema unutrašnjosti, postala izvor novca za vrlo mršavu državnu blagajnu na Cetinju, a kneževska bi vlada brzo naučila da iz finansijskih razloga ceni primorje i da ga unapređuje. Stoga bi ona dobro pazila da se ne zameri takvoj državi kakva je Austrija, koja bi sa tri topovnjače mogla potpuno da vlada ovom obalom, dok je Crna Gora dosad u stvari mogla da radi šta hoće, pa je to i radila, pošto je u svojim neprohodnim brdima bila sigurna od gonjenja. Avet jednog ruskog pristaništa za utovar uglja u Spiču ili Baru mogu ozbiljno da shvate samo suvozemci. Bilo bi sasvim dovoljno ako bi se u mirovnom ugovoru ili ugovoru za ustu-

panje takvog jednog pristaništa Crnoj Gori zabranilo stranim mornaricama uspostavljanje bilo kakvog sličnog pristaništa koje bi imalo karakter stalnosti. Jer, ako se već Austrija, zbog dobrih susedskih odnosa, ne bi htela umešati zbog povrede ugovora od strane Rusa, Engleska bi odmah preduzela pomorskozaštitne mere. Albanska obala leži uz otvoreno more i pristupačna je sa Malte. Takvo je i opšte mišljenje u Dalmaciji. Moglo bi se dodati i to da bi uskraćivanje luke uperilo poglede Crnogoraca baš na samu Boku. Pored toga, austrijska vlada treba da razmotri i pitanje, zašto se baš Italija toliko odupire ustupanju Bara Crnoj Gori. Izgovor — strah od gusarstva — isuviše je glup da bi se o tome gubila ma i jedna jedina reč. Ja ću vladi reći pravi razlog:

Italija pomoću franjevaca koje je poslala u Albaniju, a koji nisu ništa drugo do politički emisari, agituje među Mirditima i ostalim katolicima severne Albanije, kako bi se jednog lepog dana, pozvata od šačice ljudi, mogla iskrcati u Albaniju.

Eto, taj Bar tako lepo leži prekoputa Barija i Brindizija.

Italija je slične glasove uvek demantovala; prirodno, ona neće da bude toliko naivna da oda svoju politiku. Ali ja znam iz najpouzdanijih izvora da je ova agitacija otišla dosta daleko. Mogao bih navesti čak i neke šefove emisara poimenično. Znam i to da su već sklopljeni crnogorsko-mirditski savez osujetili baš ti italijanski emisari. Pored toga, znam da je Italija za vreme devetodnevne bitke, verujući da je Crna Gora već pokorena, prikupljala lađe i trupe kako bi blagovremeno mogla da u Albaniju pošalje jednu diviziju koja bi se, pod izgovorom da hoće da spase Crnu Goru od propasti, imala učvrstiti u Albaniji. To se sve zna i na dvoru na Cetinju. A sada pitam da li za Austriju ne bi bilo mnogo bolje da je Bar u posedu Crnogoraca nego Italijana?

ZAVRŠNA REČ

Ako je rat 1876. godine bio za Crnu Goru izvanredno slavan, rat od 1877. bio je još slavniji — pa čak i ako ne bismo uzeli u obzir zimsko ratovanje koje je sada u toku.

Od 13. aprila do 1. novembra Porta je postepeno uvela u borbu 117.000 vojnika i 307 topova, a ovima je Crna Gora suprotstavila samo 25.800 vojnika i 30 topova. I pored tolike brojne nesrazmere Crnogorci su pobedili u 6 bitki (devetodnevna je računata kao jedna), 2 borbe, 6 većih i 9 manjih okršaja. Poraz uopšte nisu pretrpeli, ali su u 2 borbe — kod Goranskog (4. juna) i Nozdara (14. juna) — morali da se povuku pred nadmoćnijim neprijateljem pri čemu je ovaj ipak pretrpeo tri puta veće gubitke nego Crnogorci.

Što se tiče navedenih podataka o turskim snagama, njih ću odmah obrazložiti.

Sulejman-paša je otpočeo rat sa 25.600 vojnika i 36 topova, a do 10. juna dobio je još 2.900 vojnika pojačanja. Posade Nikšića, Trebinja, Bileće, Goranskog, Gacka i ostalih forova koji su stupili u borbu, iznosile su 5.500 vojnika. Prvog jula stiglo je iz Raške (poslato od Hafizpaše) 3.000 vojnika, a krajem avgusta iz Bosne 4.000 vojnika. U Hercegovini su, dakle, Turci postepeno uveli u borbu 41.000 vojnika sa 36 poljskih i 33 tvrđavska topa. (Ovde se ne uračunava onih 8.000 vojnika koji su docnije prispeli u Hercegovinu, kao ni tvrđavska oruđa koja nisu stupila u dejstvo.)

Ali Saib je otpočeo rat sa 21.000 vojnika i 36 topova, a posade Podgorice, Spuža i Bara, koje su stupile u borbu, brojale su 7.700 vojnika. Do 1. jula stiglo je kao pojačanje 960 mustehafiza i bašibozuka, a do oktobra još 6.000 Albanaca. U Albaniji je, dakle, angažovano 44.900 vojnika sa 36 poljskih i oko 120 tvrđavskih oruđa.

Mehmed Ali je otpočeo svoj pohod sa 19.000 vojnika i 24 topa, a Hafiz Ahmed svoj pohod sa 9.000 vojnika i 18 topova; tvrđave Kolašin i Berane imale su posadu od najmanje 3.000 vojnika. U Raškoj je, dakle, stupila u borbu 31.000 vojnika sa 42 poljska i oko 40 tvrđavskih oruđa.

Što se tiče obostranih gubitaka, neka za to posluži detaljan pregled na str. 282 i 283. Ne treba ni da pominjem da sam ga izradio što je moguće pažljivije i nepristrasnije. Jer, dok zvanični crnogorski izveštaji priznaju samo 3.000, po mojim istraživanjima broj njihovih gubitaka iznosi preko 5.000 vojnika. Pošto je većina ranjenika ozdravila, to jačina crnogorske vojske iznosi sada oko 24.000 vojnika.

Turke je, dakle, letnji rat 1877. godine stajao ni manje ni više nego 44.786 vojnika mrtvih, ranjenih i zarobljenih, a pored toga, još oko 20.000 vojnika umrlih od bolesti, tako da prema njihovom ukupnom gubitku od oko 65.000 vojnika stoji crnogorski gubitak od 5.035 vojnika. Do 1. novembra Crnogorci su zauzeli jednu veliku tvrđavu (Nikšić), 4 male (Bileća, Presjeka, Goransko, Klačina), 6 forova (Zlostup, Nozdre, Ozrinići, Čađavica, Most, Šejtan tabija), 16 kula i blokhauza i 3 reduta; dalje 40 topova, 51 bataljonsku zastavu, 26.850 pušaka (od kojih je 4.850 vraćeno posadama), od toga 14.000 ostraguša, 700 konja, 4.000—5.000 grla stoke i tako dalje. Neizmeran je broj zaplenjenih revolvera, sabalja, pištolja, jatagana, kama i tako dalje, a isto tako i količine zaplenjene hrane i ratnih potreba.

Ovim je sjajnim pobedama doprinelo isto toliko i bolje vođstvo; knez se manje mešao, i junacima i vojskovođama Miljanovu, Plamencu, Vukoviću, Sočici, Pavloviću, Vukotiću, Vrbici itd. ostavljao više slobode da rade po svom nahođenju. Ako se ne obziremo na ništavila Boža i Bogoljubova, ne postoji Crnogorac ili Hercegovac koji nije vršio svoju dužnost.

Sa divljenjem gleda Evropa na crnogorske junake i ja dovikujem svojim zemljacima ponosit i radostan:

Borite se i dalje kao dosad, budite složni i naš će narod biti slobodan! Dobra vam sreća za zimski rat.

Borbe	GUBICI Turaka Mrtvih	Ranjenih	Zarobljenih	Konja	Pušaka	Topova	Zastava	Crnogoraca Mrtvih	Ranjenih
Borba kod Vraneša (31. maja)	148	—	—	15	150	—	—	11	19
Borba kod Novog Sela (3. juna)	50	100	—	—	—	—	—	3	7
Bitka kod Krsca (4. juna)	1020	2076	—	20	2070	—	4	150	450
Bitka kod Martinića (5. juna)	700	1200	—	10	1500	—	8	50	45
Borba kod Stožera (5. juna)	50	120	—	50	150	—	—	10	37
Bombardovanje Spuža (7—15. juna)	200	200	—	—	—	—	—	24	50
Čarke kod Korjenića (6. i 8. juna)	53	—	—	—	60	—	—	5	13
Borba kod Rječine (11. juna)	200	300	—	—	—	—	—	16	40
Borba kod Nozdara (14. juna)	121	300	—	—	—	—	—	26	70
Borba na Jalovici (15. juna)	500	300	—	10	300	—	—	14	30
Bitka kod Rasine glavice (16. juna)	1500	600	—	15	1500	—	5	68	47
Bitka kod Jelenka (20. juna)	1300	2700	—	200	3200	3	5	100	200
Devetodnevna bitka (17—25. juna)	6927	8656	—	2000	6000	3	7	600	1750
Bitka kod Moračkog man. (24. juna)	2070	2000	—	85	2700	—	6	60	162
Borba kod s. Ravni (25. juna)	510	500	—	25	700	—	—	13	27

* Pored toga 1 zarobljenika. — (*Autor*).

Razne čarke do 1. jula	85	87	—	—	20	—	—	7*	21
Borba na Tari (11. jula)	200	300	—	10	300	—	2	17	26
Borba kod s. Farmaci (30. jula)	100	100	—	—	50	—	—	30	40
Borba kod Rječine (10. avgusta)	23	40	—	—	—	—	—	1	7
Borba kod s. Beri (23. avgusta)	35	60	—	—	—	—	—	4	10
Borba u Drobnjacima (24. avgusta)	150	250	—	5	200	—	—	20	40
Borba kod Selenika (28. avgusta)	706	50	—	10	250	—	—	35	46
Opsada Nikšića (22 jul—7. sept.)	168	150	89	5	150	—	—	27	117
Kapitulacija Nikšića (8. sept.)	—	—	2800	—	(3500)	21	4	—	—
Borba kod Lješkopolja (8. sept.)	172	600	—	5	700	—	1	15	30
Okršaj na Jezerima (11. sept.)	600	1000	114	30	1200	3	8	96	189
Okršaj kod Kovče (16. sept.)	273	700	—	20	600	—	1	14	30
Zauzeće Presjeke (16. sept.)	7	10	200	—	250	3	—	2	3
Zauzeće Bileće (16. sept.)	5	13	350	—	(500)	3	—	2	3
Zauzeće 4 fora na klancu Duga (18. i 20. sept.)	11	12	226	14	(250)	1	—	—	—
Zauzeće Goranskog i Crkvica (24. i 25. sept.)	3	12	314	—	500	3	—	2	3
Boj kod Sutormana (1. oktobra)	19	35	—	—	—	—	—	6	10
Ukupno**	18035	22658	4093	2545	26850	40	51	1460	3575

** Napomena: Cifre u zagradama označuju puške koje su Turcima vraćene. – *Prim. autora.*

TREĆI DEO

ZIMSKI RAT 1877/78. GODINE

PREDGOVOR

Sa ovim trećim delom nalazi se sada pred čitaocem cela istorija ovog više nego interesantnog i odlučnog rata između Crne Gore i Turske. Sa zadovoljstvom mogu konstatovati da sam, izvanredno ljubaznim prijemom na koji je ovo moje slabo delo naišlo kod nemačkog naroda, dovoljno nagrađen za svoj trud.

Kažem izričito „kod nemačkog naroda", jer mi srpski narod, odnosno njegovi zvanični organi (?), nije, kao što se to moglo i predvideti, bio mnogo zahvalan za moju nepristrasnost i iskrenost. Pristalice kneza Nikole nisu mi mogle oprostiti što sam njihovog „junaka" isuviše razgolitio, dok drugi, tj. „Srbi-nacionalisti", uopšte ne trpe da se Srbima iznesu neprijatne istine. Po njihovom mišljenju trebalo je da prećutim mane Crne Gore i da sve kujem u zvezde. Onda bi me slavili kao velikog patriotu. Međutim, ja sam više voleo da iznesem istinu, pa makar i ne bio slavljen, i da time steknem priznanje nepristrasnih i trezvenih Nemaca.

Ljutnja izvesnih Srba ima u sebi nečeg smešnog, a to čitaocu neću uskratiti. Tako mi je, na primer, jedan omladinski list prebacio da sam svojim knjigama stvorio kod Nemaca rđavo mišljenje o Crnogorcima i Srbima (verovatno o njihovim vladama?); stvari bi, navodno, izgledale sasvim drukčije da sam pisao na srpskom jeziku. Drugi su mislili da treba što pre da napišem suprotno i da kažem kako sam ranije tobože bio u zabuni. (!) Međutim, najsmešnije se ponašala crnogorska vlada. Ona je, razume se, bila besna na moje publikacije te je pokušala da mi zapuši

izvore. Iako je rešenje bilo tako blizu, lutali su vrlo mnogo sve dok nisu došli na glupu pomisao da mi moje dobre informacije daje mladi Vrbica koji je tada ovde studirao. Knez je ukorio vojvodu Vrbicu zbog mojih zamerki u drugom delu knjige na 215 strani. Naime Vrbica je pisao nekom starateljstvu ili ličnosti koja je vršila tu funkciju, a koja je ovde njegovom sinu Peru (dotle mome prijatelju) izdiktirala jedno upravo bezobrazno pismo za mene. To je kod mene izazvalo gromoglasni smeh, donekle zbog elegantnog i svečanog nemačkog jezika kojim Pero inače govori samo uz velike muke, a uglavnom zbog toga što mi se u tom pismu daju očinski saveti (naime, Pero je od mene znatno mlađi i zato verovatno i iskusniji). Međutim, vrhunac svega je bila ona rečenica u kojoj kaže da mi mora uskratiti svoje prijateljstvo (o, mene nesrećnika!) pošto sam u pogledu pisanja o knezu prekardašio, i to ne može da podnese nijedan pošten Crnogorac! (Do tog saznanja je dobri Pero došao vrlo kasno, pošto je mesecima pre toga bez teškoće svario sve moje ostale publikacije.) Na kraju mi u pismu kaže: „Zato ti savetujem da se popraviš; možda još nije prekasno!“

Možete zamisliti koliko me je potresao ovaj detinjasti manevar crnogorske vlade; bio sam potpuno utučen!

Ta moja utučenost, međutim, nije me omela da, kao i ranije, dobijam informacije sa Cetinja, iz Skadra i Dubrovnika, a njihov će se rezultat videti u ovom trećem delu. Ipak, hteo bih da upozorim kneza Nikolu na to da ne treba da me izaziva. Dosad sam još i bio diskretan. Ali, što bi on, na primer, kazao na to ako bih izneo šta je 1873. godine u pravoslavnoj crkvi u Beču iskao od kralja Milana?

Dopadanje na koje su naišli moji vojni članci, objavljeni u nemačkim i austrijskim stručnim časopisima, privolelo me je na to da opisu rata dodam i niz razmatranja i saopštenja koja će, svakako, dobro doći vojnim čitaocima.

Umesto obećane generalne karte Crne Gore radije sam dodao 6 pažljivo specijalnih planova koji će biti potrebniji prilikom opisa događaja.

Ispravke i nove podatke (oko 400—500) uneo sam na privremenu kartu carskog i kraljevskog Vojnogeografskog

instituta tako da će nove generalne sekcije Evrope (1:300.000), koje će uskoro izići, biti najbolje od svih poznatih za Crnu Goru. Naročito su imena sasvim ispravljena. Čitaoci koji žele da imaju tu novu sekciju, moći će je u svoje vreme jevtinije nabaviti od Geografskog instituta nego od mene.

I na kraju, najsrdačnije se zahvaljujem svim čitaocima, a naročito listovima koji su mi izrazili najljubaznije priznanje.

Beč, novembra 1877. godine *PISAC*

GLAVA PRVA

ZIMSKI RAT 1877. GODINE

PRIPREME

Početkom novembra 1877. godine turska oružana sila u Albaniji sastojala se iz 35 bataljona i 5 baterija, ili 16.100 vojnika i 30 topova. Ove trupe, pod komandom Ali Saib-paše, bile su ovako razmeštene:

U Spužu je bilo 5 bataljona nizama (2.750 vojnika), 4 bataljona mustehafiza (1.550 vojnika) i 12 topova. Tih 4.300 vojnika bili su pod komandom Mufti-paše. U Podgorici je bilo 5 bataljona nizama (2.750 vojnika), 10 bataljona bašibozuka (3.750 vojnika) i 12 topova; ovim vojnicima je komandovao Husein-paša. U Skadru se nalazilo pod komandom Abdi-paše: 1 bataljon nizama (550 vojnika), 1 bataljon mustehafiza i 1 bataljon bašibozuka (po 375 vojnika) — ukupno 1.300 vojnika i 6 topova. U Baru je bilo 3 bataljona nizama, dakle, 1.650 vojnika, pod komandom Ibrahim-beja[1]. U Žabljaku i na jezerskim ostrvima bila je posada jačine po 1 bataljon redifa (ukupno 1.000 vojnika). Posada tvrđava i forova zapadno od Bara iznosila je 1 bataljon nizama i 1 bataljon Albanaca (ukupno 950 vojnika), a posada Ulcinja 1 bataljon Albanaca (400 vojnika). Ako se tome doda još 2.000 vojnika neregularnih trupa, koji su se prilikom crnogorskog nastupanja latili oružja i dali otpor u Murićima i Baru, a zatim i 3.000 vojnika koje je docnije iskrcala turska

[1] Pisac piše i Ibrahim-bej i Ibrahim-beg iako je verovatno reč o istoj ličnosti — *Prim. prev.*

flota, videćemo da je u zimskom ratu učestvovala samo 21.000 Turaka sa 30 brdskih i nekoliko stotina tvrđavskih oruđa. Sa crnogorske je strane u nastupanju učestvovalo 19 bataljona, dakle 10.000 vojnika, kojima se mora dodati još 2.000—3.000 vojnika koji su blokirali Spuž i Podgoricu.

Što se tiče ratišta, „barska država" (područje Bara) nije bila najpogodnija za nastupanje iz Crne Gore. Naime, ovo se primorje može vrlo lako braniti i da Turci nisu, zbog neprekidnih poraza koji su trajali pune dve godine, bili tako jako demoralisani, teško da bi Crnogorci izveli tako sjajan pohod. Naime, ovo je primorije sa tri strane opkoljeno vodom: na severu Skadarskim jezerom, na jugu Jadranskim morem, a na istoku Bojanom. Zbog pomanjkanja crnogorskih pomorskih snaga, nastupanje se moglo izvršiti samo sa zapada, a ovde postoje samo tri puta koja vode u „barsku državu". Dva od njih (preko Seoca u Šestane s jedne, i preko Sozine u Brce s druge strane) u stvari su samo staze kojima jedva može da se kreće čak i čovek. Stoga bi ovde bila dovoljna dva do tri odlučna čoveka pa da zadrže celu vojsku. Treći put — konjska staza — vodi preko prevoja Sutormana, koji se može vrlo lako braniti, a pored toga je sa turske strane bio zatvoren jednim forom i sa 5 kula. Izgledalo je nemoguće da se tuda provuku opsadna oruđa. Ali, čak i u slučaju srećnog forsiranja puta, crnogorskoj vojsci koja bi napadala predstojao bi težak i dugotrajan posao: da zauzme dve „velike", tri „male" tvrđave i pola tuceta forova i kula. S obzirom na nedovoljnu artiljeriju kao i okolnost da je turska flota mogla na ma kojoj tački obale iskrcati trupe i svojim topovima braniti utvrđenja koja su ležala na morskoj obali, ovaj zadatak nije bio nimalo lak. Zaista je bila potrebna nepokolebljiva istrajnost Crnogoraca da se tako sjajno uspe.

Zamisao da osvoji „barsku državu" nije knezu Nikoli pala na pamet prekonoć. Vekovima je „sinje more" bilo predmet nezadovoljene crnogorske čežnje; 1717. i 1718. godine Crnogorci su učestvovali u zauzimanju Bara i Ulcinja[1a] u nadi da će im se za njihovo učešće dati deo obale;

[1a] U oktobru 1717. jedan crnogorski odred u sastavu od 1.200 ljudi pod vođstvom vladike Danila izvršio je zajedno sa mletač-

1805. godine[2] krenuli su po drugi put na more; Boku i oblast Dubrovnika zauzeli su u prvom naletu, ali im je odluka Rusije to istrgla iz ruku; 1813. godine ponovo su se latili oružja i zauzeli celu Boku Kotorsku — da bi je sledeće godine poklonili Austriji. Po četvrti put videli su Crnogorci more 1858. godine, kad je Turo Plamenac zauzeo Spič i po peti put 1862. god. kad su napali for Nehaj. Godine 1876. mogli su lako osvojiti Spič, ali se knez Nikola nadao da će mu se i bez toga ova „luka" ustupiti prilikom zaključenja mira. Kad je uvideo da se u ovoj optimističkoj nadi prevario, rešio je da ono što nije mogao milom uzme silom. Zato je već jula 1877. sa mnogim „dobrim prijateljima" iz „barske države" započeo pregovore koji su išli za tim da se prilikom crnogorskog napada digne na ustanak slovensko stanovništvo Primorja. Opsada Nikšića kao i druge okolnosti usporile su izvršenje ovog plana. Nastupanje je definitivno zaključeno tek u oktobru.

Bilo je jasno da će Turci, još pri prvoj vesti o ovoj nameri kneza, prikupiti svoju vojsku kod Bara i da će utvrđenja osposobiti što je moguće više. Zato se ovaj plan morao čuvati u najvećoj tajnosti. Sem kneza, za to je znalo samo pet ličnosti: Vrbica, Plamenac, Božo, Đurović — i ja. Dabogme, ja sam samo slučaju imao da zahvalim što sam bio upoznat sa crnogorskim planom, a nikako indiskreciji jedne od tih ličnosti. Pored toga, za taj sam plan saznao tek 30. oktobra. Samo se po sebi razume da sam kao dobar patriota čuvao tu tajnu sve do 13. novembra.

Kneževa obmana potpuno je uspela. Pošto je 30. oktobra demonstrativno otputovao u Orju Luku, objavljena je svečano namera da se opsednu Spuž i Podgorica. Kod ovih su tvrđava tada prikupljene Miljanovljeva, Plamenčeva, Božova, Vrbicina i Musićeva brigada. Tu su se one šepurile sa opsadnim oruđima, a bile su demonstrativno preduzete mere za napad. Šestog novembra otpočelo je bombardovanje fora Serdar kod Spuža. Pred Podgoricu

---

kom vojskom napad na Bar. Tom prilikom nije vršen napad na Ulcinj (G. Stanojević, Crna Gora u doba vladike Danila, Cetinje 1955, 138–9). — *Prim. B.P. i T.N.*

[2] Odluka o pružanju vojne pomoći Bokeljima donesena je na skupštini na Cetinju u februaru 1806. god. — *Prim. B.P. i T.N.*

je Vrbica dovukao 20 oruđa, dok su druga bila upravljena na Spuž. Turci su svakog dana očekivali ozbiljan napad; Ali-Saib, koji se nije više usuđivao da se Crnogorcima suprotstavi na otvorenom polju, otišao je lično u Podgoricu da bar ovu tvrđavu uporno brani. U isto vreme pozvao je sebi franjevce iz Hota, Klementa, Škrijela i Kastrata, obećavši im velike nagrade u novcu ako bi svoj uticaj usmerili u korist vlade. Franjevci su ga ubrzo posle toga obavestili da će svako pleme poslati po 100 ljudi za Podgoricu. Kao što će se docnije videti, ovi su stigli tek u januaru, kad su mislili da do borbe za Podgoricu više neće doći usled pohoda na Primorje.

Da bi Turke još više učvrstio u njihovom mišljenju, knez je uz veliku buku 9. novembra premestio svoj Glavni stan u Martiniće, a zatim naredio da se naočigled Spuža podigne bivak, bataljoni i baterije da priđu, a najzad je presekao i telegrafsku vezu između Podgorice i Skadra. Noću su crnogorske patrole stalno prilazile tvrđavama, tobože da izviđaju, pa je često čak i sam knez u svom plavom šinjelu izazivao divljenje posada. Doduše, kad god bi se u svojoj revnosti usudio da se suviše približi, nestajao bi uvek čim bi mu turski topovi uputili pozdravna zrna. Ali mu moramo priznati da nikad nije, kao Josif, ostavio svoj plavi šinjel u rukama neprijatelja, već ga je uvek, prilikom odstupanja, nosio sa sobom.

Knez Nikola i njegov šinjel stvarno su toliko imponovali Albancima da je nekoliko njihovih poglavica došlo u Martiniće i ponudilo mu svoje usluge, dok je komandant fora Abdi-paša čak i tajno poručio da je, uz skromnu nagradu, spreman da omogući da se for iznenadi i bez otpora zauzme, ukoliko bi Crnogorci imali nameru da napadnu Spuž. Crnogorci bi rado prihvatili ovu primamljivu ponudu da nastupanje nije već neposredno predstojalo. Juriš na Spuž stajao bi Crnogorce, zbog strme citadele[3], velikih žrtava i bio bi nesiguran, a samo posedovanje fora Abdi-paša ne bi Crnogorcima ništa koristilo, jer se taj for nalazio na domašaju topova sa glavne tvrđave.

---

[3] Kako ta tvrđava izgleda možemo videti u knjizi Irijarta, *Il Montenegro*, str. 156—157, a izgled Podgorice na str. 164—165. I u godišnjaku časopisa *Buch für alle* od 1876. postoje slike ovih tvrđava. — *Prim. autora.*

Desetog novembra uveče krenuo je knez Nikola tajno sa osam pratilaca iz Martinića i putovao celu noć sve dok nije izjutra stigao u Karuč, nedaleko od Rijeke Crnojevića. Tu su se svi ukrcali na jedan brod kojim su otplovili u Selište, gde su ih već čekali konji kojima su odjahali u Virpazar.

Međutim, 11. izjutra otpočelo je bombardovanje Spuža i Podgorice da bi se time prikrio od Turaka knežev odlazak. Čak su i Crnogorci poverovali da je knez Nikola otputovao samo do Pipera i Kuča.

Da bi se ta ekspediciona vojska mogla nečujno prikupiti, načelnik štaba Vrbica je dotičnim bataljonima odredio tačno vreme polaska, pravac i dnevni marš, tako da je istovremeno sa knezom stiglo i 16 bataljona i 3 baterije. Sam Vrbica je 9. novembra krenuo sa topovima iz Danilovgrada i stigao u Vir 11. u podne. Svi su topovi preneti sa Rijeke noću lađama u Vir, i pored turskih ostrvskih forova.

Odmah po dolasku, 11. novembra, održao je knez smotru nad trupama, saopštivši prvi put kud namerava da ih vodi. Pri tom se zadovoljno smeškao gledajući kako Crnogorci kliču od radosti. Nije bilo potrebno njegovo bodrenje pa da oduševljenje, borbenost i pouzdanje, dostignu vrhunac. Dvanaesti novembar je prešao u transportovanju oruđa na Sutorman, pošto je put bio veoma loš, a Crnogorci se nisu usudili da ga ranije poprave, bojeći se da time ne upozore neprijatelja na svoje namere. Topovi koji su bili zaplenjeni kod Nikšića, kao i opsadna oruđa koja je poslao ruski car, bili su u stvari Krupovi topovi od 12 cm; po tome se može shvatiti koliko je bilo potrebno napora da bi se prevalio ovaj strašan put. Često je samo jedan jedini top vuklo 12 volova, a katkad su sami ljudi morali da podižu cevi i da ih nose. Najzad je 12. uveče cilj bio postignut tako da su još u toku noći na prevoju iskopani rovovi iza kojih je postavljena jedna baterija.

NASTUPANJE

Uz samu granicu, desno od puta, leži na jednom uzvišenju turski for Sutorman koji je bio naoružan sa 2 teška oruđa. Njegova je posada brojala 100 nizama pod koman-

dom jednog majora. Ti su ljudi verovatno bili jako iznenađeni kad ih je izjutra 13. novembra (1. novembra po starom) probudila grmljavina topova. Oni su doduše pokušali da odgovore na vatru ali, videvši da je, već posle prvog plotuna, na zemlji ležalo 20 vojnika i na foru otvorena breša, dobri major je istakao belu zastavu i predao sva oruđa, 80 vojnika, 150 pušaka i ostale zalihe. Oduševljena ovim prvim uspehom postignutim bez kapi krvi, cela je vojska prešla granicu, i kad je ugledala sinje more, otpočela je radosno da kliče.

Ekspedicioni korpus bio je ovako sastavljen:
vrhovni komandant — knez Nikola,
načelnik štaba — Mašo Vrbica,
divizijar — Ilija Plamenac,
brigadir — Mašo Đurović.

Te jedinice, tj. 19 bataljona, 1 eskadron i 5 baterija, sastojale su se, pored 1 bataljona Vukotićeve brigade, iz Plamenčeve, Vrbicine, Božove i Đurovićeve brigade. One su brojale ukupno 10.000 vojnika sa 18 oruđa, od kojih je bilo 6 brdskih i 12 opsadnih.

Još pre bombardovanja fora Sutorman detašovao je knez Nikola vojvodu Iliju Plamenca sa 4 bataljona i 4 brdska topa ulevo, a vojvodu Maša Đurovića sa 4 bataljona i 2 brdska topa udesno. Plamenac se popeo na planinu Rumiju, čijim je grebenom maršovao preko Lonca na Bijelu Skalu. Tu je postavio svoju bateriju i gađao selo Tuđemilu (na generalštabnoj sekciji Tođemile), koje se posle kratkog otpora predalo. Đurović je štitio desno krilo centra time što je skrenuo na jug i napredovao preko Zubaca za Šustaš. Međutim je centar pod Vrbicom produžio put i zauzeo pet usputnih kula i to: Lubim, Vijet, Zibezi, Crni kamen i Skalivu, koje su se sve predale bez otpora sa po jednim teškim topom i 15 vojnika posade. Istog se dana uveče cela vojska sjedinila u Šustašu. Ona je imala 5 mrtvih i 22 ranjena — sve prilikom zauzimanja na juriš sela Tuđemile i Zubaca. Ali je zato zauzet 1 for i 5 kula, zaplenjeno 7 topova, zarobljeno 155 vojnika i ubijeno ili ranjeno 64 Turčina. Pored toga, istog su dana topovi sa kule pored Vira potopili ratni parobrod „Eirgen“ kad se ovaj usudio da priđe suviše blizu.

„Eirgen“ je pripadao flotili Skadarskog jezera koja je po odlasku oba monitora brojala još 5 parobroda, i to: „Eirgen“ i „Bar“, sa po dva topa od 18 funti, 40 konjskih snaga i posadom od 34 mornara; „Sirat“ (što znači brzina) i „Suda“, sa po dva topa od 18 funti, 60 konjskih snaga, 184 tone i posadom od 49 mornara, i najzad „Bojana“ sa 2 topa od 18 funti, 32 konjske snage, 80 tona i posadom od 34 mornara.

Kada je centar vojske krenuo prema Baru, dojurila je posada ovog mesta sa svojim komandantom Ibrahim-bejom, jer je mislila da se radi samo o upadu Crmničke brigade. A kad je primetila da se vijugavim stazama spušta toliko velika vojska i da joj Đurović i Plamenac istovremeno ugrožavaju oba krila, ona je zastala zabezeknuta. A čim je Plamenac osuo iz svojih topova paljbu, posadu je spopao silan strah, pošto nije verovala da se topovi mogu dovući čak gore. Stoga je ona bez borbe pobegla natrag u Bar, gde se zatvorila u citadelu.

Još u toku noći Crnogorci su osvojili dve kule ispred varoši (posada je pobegla u samu varoš) i plasirali svoje baterije.

Sledećeg jutra (14. novembra) otpočelo je bombardovanje.

Antivari, koji Turci i Srbi zovu Bar, varoš je koja se sastoji iz dva dela. Donji, otvoreni, deo varoši ima oko 5.000 stanovnika, dok u gornjem, utvrđenom, delu živi oko 3.000 duša. Ovaj gornji je, u stvari, tzv. citadela. Ona je podignuta na jednom isturenom grebenu i opasana snažnim petostranim bedemom. Taj bedem je visok 30, a širok 24 stope; na njemu se nalazi pet kula i bastion Dervent. Citadela se na severu naslanja na stenu visoku 300 stopa, na kojoj se nalazi još jedan mali for oko koga ima i kuća za stanovanje. Bedem potiče još od Mlečana, a to se vidi po lavovima sv. Marka koji su isklesani na svakoj strani. Citadela je bila naoružana sa 15 teških oruđa, a posada se u početku sastojala od 2.200 vojnika, tj. od 3 bataljona nizama (1.650 vojnika) i 1 bataljona građana (550 vojnika). Prema moru leži predgrađe Varoš, koje je sagrađeno uz potok Rječanac, na njegovoj severnoj obali. Južno od varoši, na jednoj maloj uzvišici, nalazi se katolička crkva sv. Jovana, a pored nje zgrada austrij-

skog konzulata. Severno od varoši nalazi se predgrađe Velembuš, sedište katoličkog biskupa. Na putu za pristanište, koje je odatle udaljeno sat hoda, nalazi se četvorouglasti redut koji je takođe bez borbe pao Crnogorcima u ruke.[4]

Četrnaestog novembra uveče, pošto je prva baterija dejstvovala u toku celog dana, zauzet je brzim napadom donji deo varoši. Turci su se tada povukli u citadelu gde su pobegle i trupe iz okoline. To su u stvari bile posade napuštenih kula, 250 Turaka koji su bili određeni za Muriće, kao i naoružani muslimani iz okolnih sela. Prema tome, u citadeli se nalazilo 2.800 vojnika i 3.000 građanskih lica. Nekada je Bar imao 27 topova ali je, na žalost, Sulejman-paša, prilikom svog odlaska iz Bara, odvukao sa sobom 12, kao što je i iz Spuža odvukao 2 najveća topa.

Još 14. je knez Nikola podelio zadatke. Plamenac je, sa 8 bataljona i 4 topa, imao da izviđa prema Skadru i da zauzme sva usputna sela i forove. Đurović je, sa 4 bataljona i 2 topa, imao da osvoji oblast između Austrije i Bara; Vrbica je, sa 4 bataljona i 12 topova, imao da opsedne citadelu, dok je sam knez, sa preostala 3 bataljona, obavljao relativno najprijatniji deo vojničkog zanata — time što je držao zauzete forove i obrazovao „rezervu". Jer, procenivši vanredno oštro i znalački situaciju, dobri Nikola je odmah uočio da se čovek nigde ne odmara tako prijatno nego daleko od kuršuma. Nije ni čudo, kad je on stručnjak za odmaranje.

Vrbica je 15. novembra postavio i drugu bateriju i na taj način udvostručio vatru. Bombardovanje je trajalo ceo dan. Te noći je jedan Crnogorac bio tako smeo da se popeo najpre na stenu, na kojoj je bila citadela, a zatim na njene bedeme, dok najzad nije stigao na minare najviše džamije i skinuo sa njega tvrđavski barjak. Tada se neprimećen vratio i predao Vrbici taj dragoceni plen. Kako su se Turci morali začuditi kada su im Crnogorci sutradan izjutra podrugljivo pokazali njihov tvrđavski barjak. Sigurno su poverovali u čudo! Doduše, ja se čudim zašto se

---

[4] U godišnjaku časopisa *Ueber Land und Meer* od 1878. godine, nalazi se slika barske citadele posle njenog pada. — *Prim. autora.*

te iste noći nije tim putem popelo još više Crnogoraca na citadelu pošto se ona na taj način mogla zauzeti. Ali je to možda za više ljudi bilo neizvodljivo.

Iste noći postavio je Vrbica na položaj i ostatak svoje artiljerije, tako da je sada na citadelu dejstvovalo 12 oruđa. Jedan mi je očevidac rekao da je Vrbica plasirao svoju artiljeriju da ne može gore biti, čime je dokazao da je imao isto toliko malo smisla za artiljeriju koliko i kakav Botokud.[5] Isti je oficir izjavio da bi citadela morala pasti već posle nedelju dana samo da je Vrbica bolje plasirao baterije. Ovako je samo zbog njegove nestručnosti citadela pružala otpor čitava dva meseca. Ako se dobro sećam, taj mi je čovek pričao kako je otkrio da nije bilo nemoguće plasirati artiljeriju na greben severno (ili istočno?) od citadele. Dejstvo sa tog grebena potpuno bi onemogućilo opstanak u tvrđavi, jer bi se odatle moglo lepo videti sve šta se unutra radi.

Bilo kako bilo, čudnovato je, svakako, što se već porušena tvrđava, i pored najstrašnijeg bombardovanja, mogla još tako dugo držati. Dejstvo crnogorske artiljerije zaslužuje zaista najveću pohvalu, ali šta to koristi ako vrhovni komandant ne ume da plasira svoje baterije?

Bombardovanje je produženo bez prekida sve do 17.

Kad je bio pozvat na predaju, Ibrahim-beg se upustio u pregovore, ali su ovi prekinuti čim se uvidelo da on želi samo da dobije u vremenu. Posada se najpre povukla u kazamate izloživši time stanovništvo strahotama bombardovanja. Međutim, ti ljudi su zbog toga bili tako ogorčeni da su pretili predajom tvrđave, usled čega je Ibrahim-beg bio prinuđen da, radi sprečavanja pobune, ustupi kazamate stanovništvu, a sa svojim vojnicima da ostane u kućama. Na taj se način objašnjava to što je za vreme opsade poginulo najviše 250 stanovnika, a vojnika 1.400.

Crnogorska su zrna prouzrokovala znatna pustošenja. Debeli bedem bio je delimično srušen, a na nekim mestima bio je porušen do temelja. Pošto je poneko zrno palo i u donji deo varoši, nastala je velika panika te je više od 300 lica pobeglo kod austrijskog vicekonzula Ne-

---

[5] Botokudi *(Botocudos)* su urođeničko pleme Južne Amerike koje živi u prašumama Brazilije. — *Prim. prev.*

tovića. I ostali su konzuli istakli zastave i primili na konak mnogobrojne izbeglice.

Tvrđava je sada bila potpuno opkoljena; opsađivači su, po ugledu na Nemce pred Mecom i Parizom, opasali citadelu šančevima koji su ih štitili ne samo od tvrđavskih oruđa već i od eventualnih ispada.

Sedamnaestog je kod kneza došao barski katolički biskup monsinjor Poten. Knez ga je primio sa izvanrednom ljubaznošću, u njegovu je čast priredio svečani ručak i uveravao ga da će katolička vera biti pod crnogorskom vladavinom isto tako slobodna kao i u ma kojoj katoličkoj zemlji. Potom je pozvao biskupa za sto i prijatno se osećao, dok se grmljavina topova mešala sa pucanjem čepova od šampanjca i dok su na udaljenju od jednog sata hoda njegovi podanici prolivali krv.

Biskupa Potena, rođenog Prusa, dovela je u ranoj mladosti iz njegove otadžbine, kao i većinu albanskih sveštenika, *Propaganda fide* u Rim, gde je vaspitan i docnije poslat misiji u Albaniji. On je bio vrlo cenjen i dostojanstven gospodin, a s puno takta umeo je da živi u najboljim odnosima kako sa Turcima tako i sa Crnogorcima. Njegova je dijeceza bila jedna od najtežih u celoj Albaniji, jer su pod njegovu svešteničku dužnost spadali divlji stanovnici planine Prokletije severoistočno od Skadra. Poten je, zapravo, nosio titulu skadarskog biskupa, pošto je ranije ova varoš bila sedište dijeceze. Početkom prošlog veka sedište je preneto u Bar jer su Turci pogubili dva biskupa koji su odbili da pređu u islam.

Ponašanje kneza Nikole bilo je u svakom slučaju pametno, jer je time pridobio i katolike koji su u početku bili uporni.

Sledećeg dana (18. novembra) napalo je 200 Crnogoraca for Volovicu (ili, kako su ga Crnogorci zvali, Volujica) i zauzeli ga bez kapi krvi, pošto se posada odmah predala. Volujica leži na krajnjem vrhu rta (rt Volovica) koji obrazuje Barsku luku i štiti je sa jugozapada. Tu je bila vrlo jaka obalska baterija koja je bila naoružana sa 9 Krupovih (12 ili 15 cm) oruđa i imala posadu od 156 vojnika. Pošto je ležala visoko na steni, ona je bila u stanju da brani luku od svih napada s mora.

Padom tog fora pale su u ruke Crnogoraca i sve zgrade koje su bile uz obalu: zgrade uprave, državni magacini, hanovi i austrijska agencija. Tom je prilikom, prirodno, zaplenjena samo imovina turske države i Crnogorci su se sigurno zadovoljno smeškali što su mogli da svoje stomake pune turskim žitom. Zalihe iz Nikšića, od kojih su živeli dva meseca, bile su sasvim na izmaku.

Kad je knez Nikola saznao za ovaj uspeh, smatrao je da je kod opsadnih trupa sve sigurno te je rešio da krene k njima. Uzjahao je, dakle, svoga zekana (onog istog koga je uzeo jadnom vladici)[6] i teatralno odjahao iz Zubaca u Bar. Za njim je išla svita i 200 perjanika. Jedno zvanično lice pisalo je o tome: „Divan je bio taj knežev silazak!" Sa tako jevtino nabavljenim zekanom može se, svakako, divno silaziti.

Kneževa prva briga bila je sada da izabere mestašce gde ga u slatkom odmaranju neće uznemiravati neka opaka zrna. Pošto je sa sigurnog odstojanja duže vreme posmatrao bombardovanje, pronašao je istovremeno da kula Selim-bega — jednog bogatog plemića — nudi srazmerno najbolji zaklon. Stoga je baš u nju smestio svoj Glavni stan.

Čitalac možda i ne zna da je knez Nikola, pored drugih svojih lepih osobina, bio i pesnik. I to kakav pesnik! Sve mu se vojvode dive — u njegovom prisustvu. Da biste se u to uverili, iznećemo ovde početak njegove pesme „Moru"!

Jašući teatralno ka obali, njegovo je visočanstvo ovako pevalo:

Pozdravljam te, sinje more,
O, livado, tečna, ravna,
Ti velika prostorijo,

---

[6] Vladici Ilarionu neko je poklonio krasnog konja. Knez ga je video i rekao: „Šta će tebi kao vladici tako lijep konj? Pa ti retko jašeš! Ja ga mogu mnogo bolje iskoristiti". Rekavši to uzeo ga je i otišao. Jadni vladika gledao je tužno za njim i konačno se utešio mišlju da će mu knez uzvratiti kneževskim poklonom. Ali, bilo je smešno gajiti tako naivnu nadu u pogledu kneza Nikole koji je više nego cicija. I tako opljačkani vladika nije primio kao odštetu ni marjaš. Ova bedna podlost ispunila je najšire krugove prezirom prema knezu Nikoli. — *Prim. autora.*

Želja naša preodavna.
Pozdravljam te i začuđen
Ljepoti se tvojoj divim,
A zle ljude i opake
Sad najvećma kunem krivim.

(Razumljivo, zbog toga što se Crnoj Gori nije dalo jedno pristanište. Grof Andraši, koga se to u prvom redu tiče, neka se zahvali za ovaj kompliment!)

Rašta zlobno razdvajaše
Dvije stihije, do' je slobode,
Obje stare i opore:
Moje gore, tvoje vode!

(To je novo prirodno-istorijsko otkriće njegovog visočanstva. Mnogi će mu naučnici sigurno biti vrlo zahvalni ako im saopšti na koji se način može izmešati brdo s vodom. Doduše, da ta brda nisu od kamena već od zemlje, takva bi mešavina bila apsolutno mogućna jer bi to onda bio g[lib], a on se ipak ne može pesnički veličati?)

No, zašto ću kleti ljude?
Eto, neka bog ih pita,
Sad smo svoji, sinje more,
Nas bratimi krv prolita.

(Jadni grof Andraši! On se sigurno jako plaši strašnog suda!)

Kraj ove izvrsne pesme isfabrikovao je knez Nikola nekoliko dana docnije. Naime, on je 23. novembra teatralno sedeo pred svojom kulom i naizmenično posmatrao bombardovanje i more. Oboje ga je sigurno oduševilo, jer je bio inspirisan za pesmu te je dovršio svoju pesmu „Moru". Njegova ga je okolina s poštovanjem slušala kad je deklamovao:

Hvala bogu i junaštvu
Crnogorskih sokolova!
Pjesmu ovu kad ti pjevam
Uz silnih ti buk valova.

Ali, tada je dojurio jedan ađutant i povikao: „Visočanstvo, turska se vatra koncentriše na jednu tačku, gubici su veliki, teško ćemo se moći odupreti, šta da radimo?"

I ovom te pjesmom kumim:
Budi moje, more plavo,
Tako višnji sačuva ti
Ribe i tvoj biser zdravo!

— produžio je knez Nikola da deklamuje.

„Visočanstvo, Turci vrše ispad!“ — doviknuo je drugi ađutant — „Šta zapovedaš, gospodaru?“

Budi moje, sinje more,
Dubine ti i širine,
I tako ti svih vjetrova,
Tvog ijeda i tišine!

„Ostavimo vjetrove za drugi put“ — dobacio je jedan od vojvoda. — „Kaži nam radije da li da sačekamo Turke u šančevima ili da ih odmah napadnemo?“

Budi moje, brodova ti
I mučenih pomoraca,
I lijepog plavetnila
Što ti ozgo nebo baca!

„Šta imaš, dakle, da nam kažeš, gospodaru?“ — uporno su navaljivali ađutanti.

Budi moje, more plavo,
I uz kamen moj pjenuši,
Dok je sv'jeta, dok je ljudi,
Dok te sunce ne isuši!

— glasio je odgovor.

Pošto je na taj način sve izdeklamovao, knez je mirno zapitao: „Šta ima novo?“

„Baš je garnizon izvršio ispad, ali je odbijen sa gubitkom od 120 vojnika.“

„Eto šta učini moja pesnička umetnost“ — zadovoljno se smešio knez Nikola.

PLAMENČEVA EKSPEDICIJA

Još se sećamo da je iz Bara krenuo hrabri Plamenac sa 8 bataljona i 4 topa — ukupno 4.000 vojnika — sa za-

datkom izviđanja prema Skadru. Pored toga, imao je i da spreči svaku deblokadu koja bi se pokušala sa te strane.

Pošto je krenuo još 14, uputio se najpre ka selu Dobra Voda koje je, oslonjeno na prisustvo posade obližnje kule, odbilo da se preda. Plamenac je zato bio prinuđen da 16. novembra zauzme selo na juriš, a potom je ono za kaznu spaljeno. Porušena je i sama kula.

Sad je Plamenac nastupao ka Mrkojevićima (Mrkovićima) gde je otkrio vrlo zgodan položaj za sprečavanje eventualne deblokade. Dva bataljona je poslao preko planine Rumije da posednu Krajinu koja leži s druge strane jezera.

Sledećeg dana (18. novembra) već su se pojavile turske snage koje su nameravale da izvrše deblokadu. Naime, Ali Saib-paša je, na hitnu molbu Abdi-paše, posle dužeg oklevanja poslao u Skadar 6 bataljona nizama i mustehafiza, kao i 2 bataljona bašibozuka i 2 topa. On je napad na Bar smatrao manevrom za obmanjivanje koji je izvršen zato da bi ga Crnogorci naterali da se odatle udalji, a oni bi tada lakše zauzeli tvrđave Spuž i Podgoricu.

„A zašto su me onda crnogorske trupe opkolile i bombardovale?", pitao se on. Doduše, on nije imao ni pojma o tome da je obe tvrđave opselo najviše 2.000—3.000 Crnogoraca. Mudrom maršalu nije ni na pamet padalo da sa svojih 11.000 vojnika izvrši ispad radi izviđanja i da, po mogućstvu, otme od Crnogoraca opsadne baterije. Uopšte, izgleda da za izviđanje Turci nisu ni znali. Ja bar tako nešto nisam kod njih ni video ni čuo.

Pošto su u Skadar stigla pojačanja, Abdi-paša je sa svim raspoloživim snagama prešao Bojanu da bi deblokirao Bar. On je sa sobom vodio 11 bataljona i 1 1/3 baterije, dakle, oko 5.000 vojnika i 8 topova.

Iako je imao samo 3.000 vojnika i 4 topa, Plamenac nije ni trenutka oklevao da se ponese s Turcima. Tri bataljona je ostavio kod Pečurice u zasedi, a sa ostala 3 bataljona i baterijom utvrdio se na ranije izabranom položaju kod Mrkovića [Mrkojevića].

Pozdravljen vatrom iz Plamenčevih topova, Abdi-paša je dovukao svoju artiljeriju pred front i obasuo Crnogorce kišom zrna koja su udarala po stenama, a Crno-

gorcima nisu nanela nikakve štete. Paša je mislio da je neprijatelja uzdrmao, pošto je Plamenac hotimično naredio da vatra splasne, čime je želeo da Abdi-pašu navede na juriš. Kad su sada Turci prešli u napad, Crnogorci su iznenada otvorili vatru sa svih strana tako da je za tren oka zemlja bila pokrivena leševima poginulih Turaka. Zaprepašćene Osmanlije odmah su se povukle.

Plamenac je obuzdao svoje ljude pa im je naredio da sačekaju drugi napad, koji je i usledio posle duže topovske paljbe. Plamenac je ponova pozdravio Turke tačnom vatrom, a zatim se polako povlačio ka Pečurici, nadajući se da će time navesti Turke na gonjenje.

Kako je Plamenac očekivao, tako se i zbilo. Abdi-paša se stvarno prevario uobražavajući da je pojava njegovih jurišnih kolona tako poražavajuće delovala na starog junaka, da je ovaj svoj izvrstan položaj napustio bez borbe. Stoga je žestoko nadirao i pao u pravu zasedu.

Iznenada je zdesna i sleva prasnuo plotun, a potom su Crnogorci sa isukanim handžarima jurnuli na potpuno iznenađene Osmanlije. Plamenac, koji je naizgled odstupao, sad se okrenuo i napao Turke s fronta. Osmanlije su sada pokušale da se u divljem bekstvu izvuku iz zamke. Međutim, Crnogorci su ih gonili, zaplenili oba najistaknutija topa i prodrli u Mrkojeviće. Ovde je, pak, gonjenju bio kraj jer su stanovnici pripucali iz kuća koje su u međuvremenu utvrdili. Dok je selo bilo uzeto na juriš i spaljeno, Turci su imali vremena da se bekstvom izvuku na sigurno mesto.

Borba kod Mrkojevića stajala je Turke 700 mrtvih, 30 zarobljenih, 2 topa, 5 zastava, 670 pušaka itd., dok je 150 ranjenih verovatno uspelo da se izvuče. Pobednici su ovu pobedu platili sa 30 mrtvih i 70 ranjenih, uglavnom zbog zauzimanja sela na juriš, jer ih je sama borba stajala najviše 20—30 vojnika.

Ova sjajna pobeda izgledala je Plamencu dovoljna za slamanje turskog otpora. On je mislio da će biti dovoljan i 1 bataljon za gonjenje Turaka koji su u potpunom rastrojstvu bežali ka Skadru. Stoga je smatrao da će ostalih 5 bataljona bolje upotrebiti ako ih detašuje prema Ulcinju i Bojani kako bi na taj način zaposeo ceo obalski pojas. U tom cilju je poslao 1 bataljon ka Ulcinju, a dva dru-

ga sa 3 topa prema jezeru Šas; dva bataljona sa tri topa imala su da pored planine Rumije krenu za Skadar i da se na Tarabošu sjedine sa ranije detašovana dva bataljona. Ova četiri bataljona imala su tada da posednu most preko Bojane i zauzmu Skadar, i to samo u slučaju ako se Abdi-paša još ne bude tamo vratio. Inače, ti su bataljoni imali da sačekaju dolazak Plamenca.

Međutim, desilo se nešto drugo. Abdi-paša je posle borbe kod Mrkojevića zaustavio svoju vojsku koja je bežala, prikupio je i ulogorio se kod Anamalija, naredivši da se logor odmah utvrdi.

Još iste noći (18/19. novembra) stigao je pred taj utvrđeni logor Plamenac koji je sa svojim bataljonom bio naknadno krenuo u gonjenje. Ne upoređujući ni za trenutak svoje snage, samo šaku ljudi, sa znatnim turskim snagama, Plamenac je naredio napad, misleći da su Turci još od prepodnevne borbe potpuno demoralisani.

Pored toga, Plamenac je računao s tim da Turci u mraku neće primetiti da to nisu sve crnogorske snage koje ih opet napadaju.

U početku je sve išlo dobro. Plamenac se sa svojim bataljonom popeo na turski utvrđeni položaj i sa velikom vikom upao u logor. Posle kratke borbe, u rukama Crnogoraca bila su dva šanca sa topovima, dok je kod Turaka nastao najveći metež.

Tada je dojurio Abdi-paša sa svojim najboljim bataljonom koji je prikupio i stupio u borbu s neprijateljem. Istog trenutka se iza oblaka pojavio pun mesec, obasjao bojište i zaprepašćenim Turcima ukazao na to koliko im je protivnik slab. Čim su došli k sebi, Turci su pohitali u pomoć svome komandantu koga je baš u tom trenutku odbio Plamenac.

Videvši kako se sa svih strana prikupljaju Turci koji su već bili počeli da beže i kako na njega navaljuju, Plamenac je dao znak za povlačenje i povukao se iz logora na otvoreno polje, nadajući se da će ovde, naslonjen na jednu stenu, bolje dočekati napad neprijatelja. Ali, Abdi-paša nije imao volje da napusti utvrđeni položaj svog logora, verujući čvrsto da je sve ovo samo novo Plamenčevo ratno lukavstvo i da ga je ovaj hteo i po drugi put da namami u klopku. Taj strah Abdi-paše od njegovog sme-

log protivnika spasao je Plamenca od verovatnog poraza. Uostalom, crnogorski su gubici bili i inače dosta veliki. Od 500 vojnika poginulo je 38, a 78 je ranjeno. Prema privatnom saopštenju mog skadarskog dopisnika, Turci su imali 71 mrtvog i 115 ranjenih. To je verovatno, pošto su Turci još u početku bili iznenađeni na spavanju i nemilosrdno poklani.

I pored ove „pobede“ Abdi-paša nije verovao „pobeđenome“. Izjutra 19. novembra, tj. kad se razdanilo, odnosno kad već više nije mogao tako lako da padne u klopku, a pored toga, od Plamenca nije više bilo ni traga, Abdi-paša je naredio dizanje logora i povukao se što je brže mogao prema Skadru. Ali, ovde su ga dočekali puščanom vatrom katolički Albanci tako da je morao da izdrži manju borbu. Plašeći se da uskoro ne stigne Plamenac sa više trupa, Abdi-paša je porušio most preko Bojane i naredio da se četiri ratna broda usidre kraj obale.

Plamenac je posle borbe kod Anamalija potražio svoja tri bataljona koja su bila upućena na jug, i s njima se vratio da zauzme Anamali. Pošto je turski logor bio napušten, krenuo je prema Skadru pred kojim se 22. novembra sjedinio sa ostala 4 bataljona. Sada je sa 3.800 vojnika i 6 topova lako mogao izazvati na borbu Turke koji su bili iste jačine. Međutim, ovi se nisu usudili da izađu iz tvrđave, dok se, usled prisustva ratnih brodova, nije mogao podići most (za koji bi i inače nedostajalo materijala). I tako je Plamenac, pošto je prethodno osvojio celo Primorje do Bojane (izuzev Ulcinja), otpočeo povlačenje ka Dobroj Vodi, gde je stigao 27. novembra.

OPERACIJE MAŠA ĐUROVIĆA

Desno krilo, pod komandom Maša Đurovića i jačine 4 bataljona i 2 topa (2.000 vojnika), raščistilo je u međuvremenu sa utvrđenjima zapadno od Bara. Mašo se najpre okrenuo protiv fora Šušanj te je njegovu posadu od 70 vojnika i 2 topa prinudio na predaju. Zatim je savladao obalsku bateriju Ratac sa njena 2 topa i 50 vojnika. U daljem napredovanju stigao je do Spiča (Spizza) koji je bio

poznat kao *ultima Thule*[7] crnogorskih želja. Pošto su Crnogorci ranije bili toliko skromni da bi se zadovoljili svakim, pa i najbednijim, komadićem obale, molili su uvek samo za „pristanište" Spič. Ovo je „pristanište" u stvari uzani zaliv koji je tako plitak, da u njega može pristati samo pola tuceta ribarskih barki. Inače, o usidrivanju većih brodova nije moglo biti ni govora. Na obali je bio bedni zaselak Sutomare[7a],a nešto dalje od obale ležalo je selo Zagrađe. Ono je brojalo oko 60 kuća, a obično su ga nazivali Spič. Ceo ovaj obalski pojas neobično je pust.

Osamnaestog novembra se Spič predao, a njegovi su stanovnici stupili u crnogorsku vojsku. Usled toga se predao bez borbe i for Čanj sa tri topa i 70 vojnika. Taj je for bio uz samu austrijsku granicu.

Posle toga su preostale samo još dve najveće tvrđave tog kraja — Golo brdo i Nehaj. Zbog nedovoljne artiljerije (2 brdska topa svakako se nisu mogla uzeti u obzir), napad na te dve tvrđave predstavljao bi pravu ludost. Stoga se Đurović odlučio da najpre zauzme Muriće.

Murići su ono selo čiji su stanovnici živeli sa Crnogorcima u stalnoj krvnoj zavadi. To je selo, kao što smo i u ovoj knjizi videli, bilo već nekoliko puta poprište krvavih borbi. U strategijskom pogledu ono predstavlja važnu tačku jer zatvara put koji pored jezera vodi za Skadar. Zbog toga su tu bili podignuti snažni, veliki i prostrani šančevi. U poslednjem je ratu u tim šančevima stalno bilo 1.000 vojnika kako bi se time sprečio svaki napad s te strane. Pored toga, uz obalu je obično stajao i jedan ratni brod. Sećamo se da je u tim šančevima bilo i do 3.000 vojnika, kada su se Crnogorci nalazili u Šestanu. Tada je od te posade poslato u Bar 250 vojnika. Tom prilikom smo videli kako je te ljude crnogorski napad toliko iznenadio da više nisu imali vremena da se vrate, pa su se zatvorili u citadelu u Baru.

Međutim, kad im je nekoliko begunaca javilo da su svi forovi u rukama kneza koji je sa celom svojom vojskom prešao granicu; da se Bar bombarduje, da je Pla-

---

[7] *Ultima Thule* — krajnja granica poznatog sveta u doba Rimljana. Thule je ime ostrva, verovatno iz grupe Šetlandskih ostrva, na severozapadu Engleske. — *Prim. prev.*

[7a] Pisac verovatno misli na Sutomore. — *Prim. prev.*

menac kod Mrkojevića potukao deblokadnu vojsku i da je jedno odeljenje poslao preko planine Rumije, Murićani su uvideli da bi svaki otpor bio bezizgledan ako bi ih Plamenac napao s leđa. U trenutku kad se Đurović spuštao niz Bijelu skalu, Turci su odlučili da evakuišu Muriće. Ratni brod „Bar“, koji je tamo stajao, pošao je po brodove „Sirat“ i „Sudu“, kojom je prilikom 300 vojnika prevezeno na jezerska ostrva kao pojačanje posade, dok se ostalih 400 ukrcalo za Skadar.

Posmatrajući 22. novembra napuštene šančeve, Đurović je rekao da su toliko jaki, da bi juriš na njih stajao na stotine žrtava, te bi Crnogorci bili prinuđeni da izvrše pravu opsadu.

Đurović se potom približio turskim jezerskim forovima Lesendri i Grmožuru koje je stavio pod vatru. A kad je uvideo da su mu topovi nemoćni, obustavio je vatru i vratio se u Spič.

Tu je saznao da se približavaju turski ratni brodovi sa desantnim trupama. Ako se oni približe, lako bi im bilo da kod Golog brda iskrcaju trupe koje bi Crnogorce dovele u najveću nepriliku. Stoga je trebalo da se pre toga zauzmu Golo brdo i Nehaj. Ali kako to izvesti? Oba predstavljaju jake tvrđave ili, ako se hoće, jake forove. Golo brdo leži, kao što to pokazuje i samo ime, na jednom „golom brdu“. Ono, s jedne strane, vlada obalom sve do Ratca, a sa druge do rta Spiča. Iz pozadine je osigurano tvrđavom Nehaj koja leži na jednom strmom bregu. Pored toga, Golo brdo je izgrađeno na modernim fortifikacijskim principima, naoružano je bilo sa 5 glatkih[7b] i 3 izolučena teška oruđa, dok mu je posada brojala 180 vojnika. Nehaj je takođe bio novije utvrđenje (iz 1860. godine), a bio je naoružan sa 5 izolučenih i 8 glatkih oruđa. Posada mu je brojala 200 vojnika.

Zauzimanje oba ova fora izvršeno je na veoma originalan način tako da se čitaocu mora dati sasvim podroban opis tih događaja. Zvaničan izveštaj kaže o tome:

Dvadeset trećeg novembra uveče, kad se već uveliko smrkavalo, krenulo je po nalogu kneza 10 trubača i 20 boraca koji su na izvesnom rastojanju stali u polukrug

---

[7b] Sa glatkim cevima. — *Prim. prev.*

oko Golog brda. Kad je jedan trubač zatrubio: „Napried!", taj su znak prihvatili i ostali trubači. Istog trenutka su topovskom i puščanom paljbom odgovorili Turci sa Golog brda, a odmah potom i iz Nehaja.

Onih dvadeset boraca ostalo je na mestu, dok su se trubači sve više približavali tvrđavi. Turci su, prirodno, gađali sve žešće. Oni su sigurno mislili da se Crnogorci samo zato drže sakriveni jer nameravaju da jurišaju. Stoga su i pucali nasumce, iako nisu nikog videli. Međutim, Turci su bili izvan sebe od besa kad je onih 20 Crnogoraca otvorilo pojedinačnu paljbu i otpočelo da baca dinamit koji je praštao kao top. Vatra je trajala više od tri časa. Ovaj lep prizor posmatrao je knez lično sa jednog obližnjeg brežuljka. Sledećeg dana poslao je knez spičkog barjaktara u for Golo brdo, gde je ovaj bio poznat i omiljen zbog svog junaštva. Njegov je zadatak bio da obavesti komandanta fora da su Crnogorci prethodne večeri samo izviđali, kako bi saznali koliko ima Turaka u foru, i da bi videli kako će se držati; međutim, tog će dana uveče izvršiti juriš, a tada neće biti milosti. Stoga bi bilo bolje da se Turci odmah predaju.

Iskreno priznajem da ne razumem smisao ove smešne komedije. Ako je knez hteo da komandanta pozove na predaju i da mu za to uzvrati nešto u „zvečećoj moneti", barjaktar je mogao biti poslat i bez te neukusne predstave. Izgleda da knez iz čiste dosade nije prosto znao kakvu bi glupost počinio te je zato došao na ideju da stvori pozorište u kome bi izuzetno učestvovali drugi glumci, a ne on sam. A možda je knez, koji je sa sigurnog brežuljka posmatrao ovu komediju kroz pozorišni dogled, mislio da je time izvršio „vojnički potez" na kome bi mu pozavideli Hanibal ili Fridrih Veliki? To je bio, verovatno, jedini razlog, jer se inače ovaj lukavi i detaljni zvanični opis ne bi mogao drukčije objasniti.

Uostalom, ovaj izveštaj nije potpuno iskren, jer se u njemu prećutalo da je tajno bio ugovoren ovaj lažni juriš. Stoga nastavak ove komedije iznosim samo na osnovu sopstvenih izvora.

Bimbaša, koji je komandovao Golim brdom, odgovorio je barjaktaru sledeće:

Ti govoriš mudro kao Solomon! Nikšić je pao, a to je svakako bilo veće i jače mesto nego Golo brdo. Ako se tako jaka tvrđava nije mogla odupreti vašem knezu, kako bi to tek mogla moja?

Alah kerim! (Bog je velik!) Svaki dalji otpor stajao bi obe strane krvi i bio bi bez ikakve svrhe, pošto se mi ne možemo održati. Doduše, to „Dari žura" (vojni savet) u Stambolu neće uvideti te će mi, kao nagradu za moju uviđavnost, odrubiti glavu. Da bih to sprečio, moram izvršiti svoju dužnost i braniti se. Prirodno, ja neću biti kriv ako budemo pucali na severnu stranu, dok vi jurišate s juga, niti ću biti kriv ako u brzini upotrebimo, umesto bojevih metaka, samo manevarske. A za to mi vi morate obećati da ćete, u slučaju zauzimanja tvrđave na juriš. meni i ostalim oficirima dati po 6 napoleona, a celoj posadi dvostruko sledovanje.

Barjaktar je razumeo i obećao da će se tako učiniti. Istog dana uveče pojavilo se 400 Crnogoraca sa 50 lestvi; 100 ih je opkolilo Nehaj, a ostalih 300 se sa lestvama prikupilo kod Golog brda. Dok su se oni približavali, odpočela je na jednoj strani tvrđave strašna pucnjava. To su se hrabri Arapi tamo koncentrisali i vrlo revnosno gađali — u vetar.

U međuvremenu su na drugoj strani tvrđave Crnogorci prislonili lestve i popeli se na napuštene bedeme. Ali je ulazak u unutrašnjost tvrđave ometala moćna tvrđavska kapija, pred kojom su sinovi „Crnih brda" zbunjeno zastali. Najzad je jedan od njih, koji je znao turski, uzviknuo što je mogao jače:

— E, hej, ima li tu koga?

Na to su se u puškarnicama odmah pojavile dve glave koje su graknule:

— Šta je.

— Otvorite nam kapiju, inače ne možemo da uđemo unutra!

— E, to ne ide! Tvrđavu morate zauzeti na juriš! Izvolite pa razvalite kapiju!

— Pa nemamo sekira!

— Ala ste vi lakomisleni! Kako se mogu prilikom juriša zaboraviti sekire? — odgovorio je Turčin prekorno.

— Zar ne možete da nam neku nabavite? — odgovorio je Crnogorac.

Obe glave potom nestadoše, ali se posle kratkog vremena vratiše i baciše sekire u rov.

Tada su Crnogorci obili kapiju i zarobili Arape koji su spremni stajali iza nje.

Zorom (25. novembra) poslat je barjaktar i komandantu Nehaja, kome je uspešno opisao „strašno" zauzima-

nje Golog brda na juriš. Duboko potresen strašnom sudbinom svojih drugova, bimbaša (major) je izjavio da će se „isto tako hrabro braniti kao i njegov kolega".

Umireni Crnogorci spremili su se za juriš koji se završio isto tako srećno kao i onaj noćni, ali samo s tom razlikom što su Crnogorci ovog puta sami poneli sekire.

Na ovaj beskrvni način zauzete su ove dve tvrđave[8] čije je posedovanje bilo od velikog značaja, a čije bi istinsko zauzimanje na juriš verovatno stajalo napadača 500—1.000 vojnika. Plen je iznosio 21 top, 2 zastave, 200 buradi baruta, 500 pušaka, 380 zarobljenika i znatne zalihe municije.

Da su se ovi forovi držali samo još nekoliko dana, njih bi vrlo uspešno potpomogla turska flota, tako da bi bilo nemoguće uzeti ih. Međutim, njihovim se padom cela obala od Boke Kotorske do Ulcinja našla u crnogorskim rukama. Knez je u pogledu turskih desanata naredio brižljivu budnost. Volovica [Volujica], Šušanj, Ratac, Golo brdo, Nehaj i Čanj ponovo su naoružani, popravljeni i posednuti odgovarajućim posadama. Čanj su poseli Spičani i Paštrovići (ovi su sarađivali sa svojom crnogorskom braćom, iako su bili austrijski podanici). Od Nehaja do Šušnja bila su raspoređena 3 bataljona Đurovićeve brigade. Njima je komandovao lično Đurović. Četvrti je bataljon poseo Muriće radi sprečavanja eventualnog desanta.

BORBE CRNOGORACA SA TURSKOM FLOTOM
(Skica 16)

Hrabri knez Nikola je verovatno otkrio da je u stvari ipak moguće da neko zrno jednom zaluta i udari u Selim-begovu kulu; zato je 26. novembra — dakle, tri dana posle opisanog ispada posade — premestio svoj Glavni stan u for Šušanj.[9] Ova je promena mesta Glavnog stana verovatno u vezi sa izveštajem u kome se reklo da je 25. u 5 časova po podne jedna turska eskadra prošla pored Krfa.

---

[8] Po knezu Nikoli, posada tvrđave Nehaj predala se Crnogorcima 17/29. XI (Zapisi, XV, 279—280). — *Prim. B.P.* i *T.N.*

[9] Knez Nikola je premestio Glavni stan u Šušanj 16/28. XI (Zapisi, XV, 281). — *Prim. B.P.* i *T.N.*

Skica 16

Tu su bili za sada: oklopna fregata „Orkanija“ (2 topa od 300 funti — 9 coli; 14 od 150 funti — 7 coli, 10 neizolučenih od 36 funti, 3.050 konjskih snaga, 6.400 tona deplasmana, posada od 640 mornara, brzine 12,75 čvorova, i sa oklopom 4 3/4 — 5 1/2 coli); fregate na propeler „Selimija“ (1 top od 200 funti — 8 coli — , 54 od 45 funti, 2.400 konjskih snaga, 4.717 tona deplasmana, posada od 581 mornara); korvete na propeler „Sinopa“ i „Lebnan“ (po 12 topova od 73 funte, 400 konjskih snaga, 800 tona deplasmana, posada od 160 mornara); jahta na točak „Fevaid“ (4 topa od 14 funti, 1.500 konjskih snaga, 1.075 tona deplasmana, posada od 137 mornara), i, najzad, transportni parobrod „Medar — i — Tevfik“ (4 topa od 32 funte, 1.000 konjskih snaga, 1.043 tone deplasmana, posada od 100 mornara). Ovih je 6 brodova ukrcalo na Kritu 5 bataljona koji su imali da se iskrcaju na crnogorskoj obali.

Dvadeset sedmog novembra ugledali su Crnogorci ovu tursku eskadru.[10] Ona je sa velike daljine davala ci-

[10] Turski ratni brodovi pojavili su se, kako navodi knez Nikola, pod Barom 18/30. XI (Zapisi, XV, 280). — *Prim. B.P.* i *T.N.*

tadeli signale, a zatim nestala. Sutradan su se u 4 časa popodne pojavile pred Volovicom „Orkanija" i „Selimija", ali je na njih for odmah otvorio vatru.

Tako se desila stvar čudnovata a značajna za istoriju: brđani, koje je dotad čovek morao tražiti po gudurama i provalijama, bili su iznenada prinuđeni da se bore sa modernom flotom. „Crnogorci u borbi sa turskom flotom!" Ova bi rečenica još pre kratkog vremena izazvala beskrajnu veselost. Zamislite: Porta šalje svoju flotu protiv Crne Gore! I, gle čuda: Čak i iz ove neravne borbe brđani izlaze kao pobednici i postižu uspehe! Čudnovato, jer na eskadri nije bilo Hobart-paše.[11]

Kad su Crnogorci, koji još nikad nisu videli ratne brodove, ugledali tursku flotu, bili su u početku zaprepašćeni i nisu znali šta da rade. Uostalom, to je bilo sasvim prirodno, pošto ratne brodove nisu mogli da napadnu handžarom. Međutim, kad su videli kako turska zrna padaju u more, malo su se umirili. A tek kad je turska eskadra počela da se povlači, vikali su od radosti; stali su da mašu maramicama, i to samo oni koji su ih imali, dok su oni koji ih nisu imali mahali kapama. Kad je, najzad, prestalo bombardovanje sa brodova koje je trajalo jedan sat, Nikola je svojim junacima dao svetao primer time što je smelo stao na samu obalu i sa dostojanstvenim mirom gledao kroz durbin. Ta, zaboga, to je za njega bio nov pozorišni komad posle slučaja sa Golim brdom.

Dvadeset devetog novembra se pojavila korveta „Lebnan" koja je sa baterijom Volovica [Volujica] otpočela artiljerijski dvoboj, ali se posle nekih stotinu zrna povukla. Međutim, sledećeg dana pojavila su se sva tri pomenuta broda i po podne pokušala da iskrcaju trupe. Ali, pošto su Crnogorci pobili sve one koji su prvi iskočili na kopno, Turci su odustali od desanta. Tom su prilikom i artiljerijski dvoboji bili uspešni, jer su turska zrna sad po prvi put padala na kopno, ne pričinivši doduše nikakvu štetu; crnogorska zrna su, naprotiv, često pogađala trup oba drvena broda i na taj način primorala celu eskadru da se povuče u Ulcinj, gde je iskrcala trupe.

---

[11] Poznat po tome što je pod njegovom komandom turska flota (krajem 18. i početkom 19. veka) trpela samo poraze. — *Prim. prev.*

Ozbiljnije je bombardovanje izvršeno 1. decembra. Ovog puta su tri broda stavila pod unakrsnu vatru for Volovicu [Volujicu]. Južno od rta postavila su se oba drvena broda, dok je oklopnjača bila sa severne strane. Verujući u otpornost svog oklopa, ona se približila bateriji toliko koliko joj je to dozvoljavala maksimalna elevacija njenih topova. U 3 časa po popodne otpočela je borba koja se završila tek padom mraka. Turska su teška zrna toliko porušila jedan deo fora da je posada morala da poslužuje svoje topove delom bez ikakve zaštite. Pravo je čudo što Crnogorci nisu tada imali gubitaka. Međutim, sva tri turska broda bila su oštećena. „Lebnan“ je ostao bez prednje katarke, „Selimija“ bez svog velikog krsta (za katarke), dok je „Orkanija“ stekla neprijatno iskustvo da joj oklop na palubi nije dovoljno jak da bi sprečio probijanje jednog crnogorskog zrna. Granata se rasprsla na baterijskoj palubi i onesposobila 7 mornara.[12] Prema jednom turskom izvoru malo je trebalo pa da se ta granata rasprsne u barutnom magacinu što bi imalo za posledicu eksploziju cele te oklopne fregate. Kakva šteta!

Ova oštećenja, iako po sebi beznačajna, uterala su turskim mornarima takav strah u kosti da su brodovi nekoliko dana ostali na velikom odstojanju od obale. U međuvremenu su porušeni zidovi fora popravljeni, a iza njih je postavljena jedna nova baterija naoružana topovima iz osvojenih forova. Ona je bila bolje zaštićena od zrna sa eskadre nego Volujica i zato je i imala jaču posadu, koja je ujedno imala zadatak da spreči svaki pokušaj iskrcavanja Turaka. Tako je likvidirano jedno tursko odeljenje koje se iskrcalo 3. decembra.

Šestog decembra se ponovo pojavila turska flota. Ojačana u međuvremenu pristiglom oklopnom fregatom „Osmanija“ (tipa „Orkanije“), ta je flota imala sada 7 ratnih brodova u čijoj je pratnji bilo 12 malih trgovačkih lađa iz Ulcinja. Na tim malim lađama bili su turski voj-

---

[12] Turska flota je u nekoliko navrata bombardovala crnogorske položaje i baterije oko Bara. Naročito su bila žestoka dva artiljerijska dvoboja crnogorskih baterija i turske flote. Jedan duel vodila je crnogorska baterija sa Volujice 26. XI/8. XII, a drugi žešći, o kojemu je ovde reč, 1/13. XII (Zapisi, XV, 280—281). — *Prim. B.P.* i *T.N.*

nici koji bi se mogli iskrcati čim se ućutka Volovica [Volujica]. Turska je flota uvela ovog puta u borbu 155 oruđa, prema kojima je stajalo samo 12 crnogorskih. Pored toga, Turci su imali i 4 oruđa od 300 funti, 1 od 200 funti, 28 od 150 funti, 54 od 45 funti, 48 od 37 do 32 funte i tako dalje, dok su crnogorska oruđa bila samo od 56 i 28 funti.

Skica na str. 312 šematski nam prikazuje raspored turske eskadre. Prema njoj su se oklopne fregate približile obali do na puškomet, a drvene lađe do na 2.000 koraka.

Prilikom približavanja turske eskadre, baterija Volovica [Volujica] je otvorila vatru pojačavajući je sve više što su se turski brodovi približavali obali. Ovi su odgovorili vatrom tek sa 3.000 koraka od obale, a kad su zauzeli borbeni raspored, otpočeli su sa strašnim bombardovanjem ove nesrećne baterije. Njenih 9 topova odgovaralo je koliko je moglo jer su 3 oruđa novoformirane baterije mogla da gađaju samo parobrode „Fevaid" i „Sinop".

Uskoro su i for i lađe bili zavijeni u gusti dim od baruta koji je protivničkim stranama jako otežavao gađanje. Pa ipak, efekat je bio značajan. For Volujicu je pogodilo 306 turskih zrna, većinom od 5, 6, 7, ali i od 8 i 9 coli. Zbog toga su mu zidovi delimično porušeni do temelja, a delom do pola. Dva su oruđa potpuno uništena, a tri oštećena, ali su junački crnogorski artiljerci ipak nastavili da dejstvuju. Tog dana su oni imali 3 mrtva, 12 teško i 25 lako ranjenih (ovi većinom od parčadi stene). Jedna granata od 300 funti udarila je o stenu, eksplodirala i razbila je; potom je na zemlju pala prava kiša od parčadi te stene ali srećom baš na mesto gde u tom trenutku niko nije stajao. Da je ova granata pala među ljude, mogla bi da onesposobi celu četu. I pored svega toga, ovaj je dan pripao Crnogorcima koji su najzad primorali neprijateljsku flotu da se povuče. A kakva su tek pustošenja načinila crnogorska zrna na turskoj floti!

Od jednog kapetana „Lojda", koji je bio vrlo intiman sa jednim od turskih oficira, saznao sam o tome tačne detalje:

Admiralski brod „Orkanija" izgubio je dva krsta na jarbolu, vrh glavnog jarbola i prikosnik; pored toga, nekoliko granata prodrlo je kroz rupe i otvore za topovske

cevi, a druge su ostavile udubljenja na oklopu. Jedan je mornar bio mrtav, a 4 su ranjena.

Oklopna fregata „Osmanija" izgubila je kosnik, deblo krmenog jarbola i jedan čamac; 8 ljudi je onesposobljeno. Fregata na propeler „Selimija" izgubila je deblo krmenog jarbola, tri krsta i prikosnik. Prilikom eksplozije jedne granate ona je zapaljena i jako oštećena. Gubici su joj bili: 1 oficir i 13 mornara.

Ostala četiri broda takođe su izgubila jarbole, krstove, kosnike i čamce; granate su ih probijale pa su ih zrna pogodila čak i ispod površine vode. Jedan se brod zapalio, a uništeno je više topova. Za borbu je onesposobljen 41 mornar. Od svih brodova najpre su se morali povući kao nesposobni za borbu „Fevaid" i „Sinop", za kojima su sledili „Lebnan" i „Selimija". Kad su najzad videli da se Volujica ne može ućutkati, Turci su otpočeli da se povlače i to tim pre što transportne lađe nisu imale nikakvih izgleda da će moći iskrcati svoje trupe.

Flota se zato vratila u Ulcinj, gde je sahranila 17 mrtvih, dok su ranjenici (njih 51) negovani na brodovima.

Sledećeg dana stigao je još jedan turski ratni brod, verovatno fregata na elisu „Hudavendigijar" (1 top od 200 funti, 30 od 62 funte, 10 od 33 funte, 1.800 konjskih snaga, 2.897 tona deplasmana, 581 mornar), tako da je ta eskadra sada brojala 8 ratnih brodova sa 200 oruđa, od kojih 180 najtežeg kalibra. Potom su se brodovi 8. decembra pojavili pred Golim brdom koje su gađali čitav sat, a da im se nije moglo odgovoriti, pošto se u foru nalazilo samo pet neizolučenih topova sa nedovoljnim dometom (jer su tri izolučena bila otpremljena još pre pola meseca pred Bar). Noću se eskadra ponovo vratila i opet otpočela bombardovanje koje je s prekidima trajalo sve do 9. decembra popodne. Najzad je nekoliko brodova ponovo napalo Volujicu čija su oštećenja u međuvremenu privremeno otklonjena. Ali je ovde na bombardovanje odmah i tako uspešno odgovoreno da se flota već posle jednog sata povukla. Na „Selimiji" je izbio požar koji je jedva ugašen, dok je na „Osmaniji" razorena glavna katarka. Eskadra je tom prilikom imala 13 mornara izbačenih iz stroja. Crnogorci su imali samo jednog ranjenog.

Tako je turska flota odbijena za duže vreme. Ona se bavila opravkom oštećenja, oko čega je već imala dosta posla. U međuvremenu je ponovo dobila pojačanje u izviđačkim brodovima „Babel“ (4 topa od 45 funti, 1.200 KS, 1.733 tone, 265 mornara) i „Bešir“ (4 topa od 33 funte, 500 KS, 500 tona, 100 mornara). „Bešir“ je bio tuniski ratni brod.

Dvadesetog decembra se tih deset ratnih brodova pojavilo pred Golim brdom i otvorilo na for jaku vatru iz svojih 210 oruđa. Ali je for u međuvremenu bio snabdeven sa nekoliko dobrih topova koji su, u znak dobrodošlice, odbili „Beširu“ brkove kosnika, a „Fevaidu“ polomili katarku, posle čega su Turci više voleli da se vrate. Iako je tursko bombardovanje trajalo nekoliko časova, ono je pričinilo samo neznatnu štetu, pošto je more bilo jako nemirno tako da je ljuljanje brodova gotovo potpuno onemogućilo gađanje.

Time smo iscrpli dejstvo turske flote do 1. januara. Brodovi su doduše, dolazili još nekoliko puta, ali su izbegavali svaku borbu, zadovoljivši se time da hrabre signalima pritešnjenu citadelu. Da bismo izbegli ponavljanje, o ulcinjskoj operaciji, koja isto spada ovamo, govorićemo u jednoj od sledećih glava.

OPERACIJE MILJANOVA

Pošto je knez Nikola sa svojom vojskom napustio Danilovgrad i okolinu, ovde je ostala samo brigada Miljanova i nekoliko bataljona Musićeve, Sočicine i Pavlovićeve brigade sa ukupno 3.000 vojnika i nekoliko baterija.

Rekli smo da je, radi obmane Turaka, 11. novembra otpočelo snažno bombardovanje Spuža i Podgorice, koji su bili potpuno blokirani. Već sam izrazio svoje čuđenje što Ali-Saibu nikad nije palo na pamet da izvrši ispad, a to sa njegovih 10.800 vojnika i 24 topa ne bi predstavljalo neki veliki problem. Ovakav bi ga ispad sigurno uverio u slabost opsadnih trupa, a možda bi mu i omogućio da zauzme crnogorske baterije. Pored toga, u odsustvu Miljanova (znamo da je još ležao od posledica nesrećnog atentata) vladala je u crnogorskom Glavnom stanu

velika zbunjenost usled čega ne bi bilo baš nemoguće smelim nadiranjem zauzeti Danilovgrad, na taj način zaplašiti Crnu Goru, i jednom uspešnom diverzijom olakšati pritešnjenom Primorju. To bi se moglo još lakše izvesti da je Ali-paša sa svojih 11.000 vojnika, kojima je još raspolagao u Hercegovini, istovremeno napao Grahovo ili Bileću. Doduše, konačni bi uspeh verovatno pripao Crnogorcima, ali bi na taj način bila spasena bar čast turskog oružja.

Ali Saib-paša nije se usudio da izvrši ispad jer je verovatno uobražavao da se crnogorske glavne snage nalaze prema njemu i da, prema tome, on treba da očekuje napad.

Bombardovanje je vršeno nesmanjenom žestinom sve do 18. novembra, a Turci su odgovarali svim raspoloživim topovima kojih je bilo oko stotinu. Ovo je bombardovanje svakako predstavljalo besmisleno rasipanje municije, i knez Nikola bi kosu počupao da ga je mogao videti.

Mesec dana posle atentata — 17. novembra — komandu nad ostacima Južne vojske preuzeo je ponova poznati junak Marko Miljanov koji je sad bio potpuno prezdravio. On je odmah naredio da se bombardovanje obustavi, a topovi uklone kako bi sprečio da se za njihovu zaštitu upotrebi cela vojska. Sad je mogao da se slobodnije kreće i da vrši izviđanje.

U međuvremenu je Abdi-paša slao Ali-Saibu depešu za depešom, opisujući uspehe Crnogoraca i tražeći da maršal sa svim raspoloživim snagama pritekne Baru u pomoć.

Ali, izgleda da je Ali-Saiba prošla od prošlog juna svaka volja da se ponovo sukobi s Crnogorcima, usled čega se zadovoljio time da u prvi mah pošalje 8 bataljona i 2 topa. Sećamo se da je ovaj odred potukao Plamenac 18. novembra kod Mrkovića. Usled novih traženja komandanta Skadra, Ali Saib-paša je odlučio da 23. pošalje još pet bataljona bašibozuka (2.000 vojnika). Ovi su polako krenuli iz Podgorice put Skadra.

U to isto vreme je Marko Miljanov vršio u tom kraju izviđanje sa Drekalovićkim bataljonom te je primetio Turke kako se približavaju drumom. Ne lupajući dugo glavu zbog njihove nadmoćnosti, on je sa svojim ljudima

polegao desno i levo od druma. Taj je kraj široka ravnica, ovde-onde sa karstnim rupama u koje su se sada sakrili Kuči.

Bašibozuci su se približavali ne sluteći ništa. Odjednom je crnogorski trubač zatrubio „napred“. U tom su trenutku s obe strane puta iz zemlje nikle dugačke prilike. U redove Turaka opaljen je plotun, posle čega je četa Crnogoraca jurnula zdesna i sleva na turske bataljone. Turci su odmah razbijeni i počeli su da beže glavom bez obzira natrag u Podgoricu, ne dajući nikakav otpor, dok su drugi bežali prema Dinošima, Žabljaku i Skadru. Ukupni turski gubici izneli su ovom prilikom 470 mrtvih tako da se od 2.000 vojnika u Podgoricu vratilo svega 1.200. Miljanov je ovu sjajnu pobedu platio sa svega 4 mrtva i 7 ranjenih, a zaplenio je 500 pušaka i 2 zastave.

Ova je borba pokazala obema stranama da su turske trupe demoralisane. Posledica toga je bila da se Turci nisu više usuđivali da napuštaju tvrđave, a Miljanov je postajao sve smeliji. On je najzad došao na pomisao da sa jednim bataljonom krene za Skadar i da se sjedini s Mirditima.

Naime, Mirditi su sa knezom Nikolom ponovo bili otpočeli pregovore. Posle dužeg pregovaranja zaključen je ugovor prema kome su se Mirditi obavezali da sa 4.000—5.000 vojnika krenu na Skadar. Na to su i Hoti, Malisori, Kastrati itd. pristali da se zajedno sa Crnogorcima bore protiv Turaka. Marko Miljanov se zato spremao da se udruži sa svojim novim saveznicima. Jedanaestog decembra krenuo je sa svojim telesnim bataljonom (Kuči—Drekalovići) i maršovao za Srče, a odatle uz Cijevnu, pokušavajući da i Klemente privoli na saradnju. Ali, pošto su ovi od davnina bili ogorčeni neprijatelji Crnogoraca, pozdravili su ga vatrom baš kad je hteo da pređe most kod Grabova. Ali Miljanovu nije bilo do šale. On je odmah naredio da se ispali plotun, a zatim su Crnogorci isukali handžare i jurišali na most. Klementi su odmah pobegli i ušančili se u utvrđenom Grabovskom hanu. Ali im je za utvrđivanje ostalo malo vremena, jer su im za petama bili Kuči koji su na juriš zauzeli i ovu zgradu. Oni su ovde sve poubijali, a han zapalili. To se dogodilo 12. decembra. Kad je Miljanov video da je ovde naišao na

otpor, pošao je Hotima, ali je prethodno porušio most. Kod Hota je bolje prošao, jer mu se ovde priključilo 400 ljudi koji su izjavili spremnost da s njime pođu na Skadar.

Miljanov je sada krenuo iz Tušija [Tuzi] i ušao u oblast Kastrata, koji su mu takođe prišli. Posle toga je stupio u vezu s Mirditima koji su se približili Skadru do na dve milje i čije su se predstraže nalazile na Drimu.

Ove okolnosti, kao i glas o uspesima Crnogoraca u „barskoj državi", izazvali su u Skadru strašnu paniku.

Već 8. decembra su merodavni albanski muslimani iz Skadra održali zbor na kome je zaključeno da će, ako vlada u Carigradu ne bude najhitnije preduzela mere za uspostavljanje reda i bezbednosti, pozvati u pomoć jednu od velikih sila. Tu je čast ovaj zbor najzad dodelio Italiji.

Dopisnik „Timesa" iz Skadra depeširao je o ovome sledeće:

Mala grupa Albanaca iz raznih plemena stigla je na poziv vlasti u Skadar, ali svi traže da se naoružaju ostragušama koje im vlada ili neće ili ne može dati. Demoralizacija je tako jaka da vlasti ne mogu ništa da organizuju. O uspesima Crnogoraca kruže u Skadru najstrašnije vesti u koje svet i veruje. Ukočen je svaki otpor, a nedavno iskrcane trupe nisu uradile ništa. One verovatno i neće moći da učine ništa ako se njihovo brojno stanje znatno ne poveća. Eskadra nije učinila ništa i dosad nije Crnogorcima pričinila nikakve štete. Forovi Nehaj, Golo brdo i Haj predali su se bez imalo odbrane, iako su svi bili bogato snabdeveni municijom i hranom.

U takvim je uslovima Miljanov naumio da Skadar zauzme prepadom. Ali kad je ovu nameru saopštio svojim ljudima (490 Crnogoraca i 700 albanskih saveznika), Albanci su se pobunili izjavivši da su isuviše slabi jer, po njihovom mišljenju, 1.200 ljudi bez artiljerije ne može ni da pomisli na to da napadne tvrđavu koju brani bar 4.000 vojnika sa bogatom artiljerijom. Najzad su zahtevali da se s Mirditima prethodno zaključi tačan ugovor o saradnji.

Miljanov je tada poslao izaslanike radi pregovora s Prenkom, ali su se ovi vratili i izjavili da su se Mirditi već povukli u brda. Oni su smatrali da je Prenk uvređen zbog traženja kneza Nikole da se on sa svojim Mirditima stavi pod Plamenčevu komandu, što znači da on, „knez"

treba da bude potčinjen jednom crnogorskom vojvodi. Drugi su, međutim, smatrali da je iznenadno povlačenje Prenk-paše u vezi sa drugim uzrocima. Jedan siguran izvor javlja o tome sledeće:

Ovaj hrabri ali nepouzdani narod verovatno nisu prinudile na odstupanje simpatije prema Turcima, već je to učinila mnogo jača pokretačka moć kojoj su podlegli i civilizovaniji narodi. U ovom specijalnom slučaju ta se moć zove — engleske gineje[13]. Čija je to ruka razdelila gineje ostalo je neobjašnjeno, i pored toga što u ovom konkretnom slučaju nije potrebna naročita oštroumnost da bi se, na osnovu datih pretpostavki, izveo tačan zaključak. Sigurno je, međutim, to da su albanskim plemenima, koja su bila saveznici Crnogoraca, izdeljene znatne sume novca, pa su ona zato (bar zasad) odbila dalje sudelovanje u crnogorskoj akciji, ali je isto tako sigurno i to da Albanci nisu time ni u kom slučaju kupljeni za akciju protiv Crne Gore. Najviše što se ovom merom postiglo je to što su ti ljudi ostali neutralni.

Usled ovih vesti nastala je među saveznicima Miljanova velika uznemirenost. Oni su mu prebacivali da ih je izdao i pokazali toliku ogorčenost da je Miljanov bio prinuđen da, posle nekoliko slučajeva bekstva i povrede starešinstva, otpusti Hote i Kastrate. A pošto se sa jedva 500 vojnika nije mogao održati u neprijateljskoj zemlji, povukao se u Međun.

Čim je Ali Saib-paša dobio o tome izveštaj, iskoristio je odsustvo Miljanova i sa 6 bataljona nizama i mustehafiza (3.000 vojnika) i 16 topova pošao za Skadar. U Spužu je ostala samo posada od 1.600, a u Podgorici od 2.000 vojnika sa 1 baterijom.

Kad je Miljanov saznao za to, krenuo je sa 2 bataljona. Jedan je poslao u Grabove, da bi zatvorio put za Gusinje, a sa drugim je poseo most preko Cijevne kod Srča, čime je bila presečena veza između Podgorice i Skadra.

OPERACIJE VOJVODE PLAMENCA

Rekli smo da se Plamenac, posle pada cele pokrajine do Bojane, povukao na Dobru Vodu, gde je poseo vrlo dobar položaj kako bi odbio pokušaj neprijatelja da se pro-

[13] Zlatan novac koji vredi 21 šiling. — *Prim. prev.*

bije. Na tom se položaju Plamenac tako dobro utvrdio da je mogao sprečiti nastupanje i najjače neprijateljske vojske, bez obzira na njenu jačinu. Plamenac je nestrpljivo očekivao dolazak Turaka, ali oni nisu dolazili.

Zato se Plamenac rešio da prokrstari prema Ulcinju. Severno od ove varoši leži brdo zvano Možur, na kome se bilo ulogorilo 2.000 iskrcanih bašibozuka.

Pošto ga neuspeh kod Anamalija nije urazumio, Plamenac je rešio da sa svojim bataljonom juriša na logor. Crnogorci su se stoga nečujno došunjali i uz veliku galamu se uspravili; za tren oka su preskočili opkope i handžar je počeo da seče. Iako su Turci bili četiri puta jači, uhvatio ih je takav strah da nisu dugo davali otpor, već su brzo pobegli u Ulcinj, i to tim pre što je Plamenac još u početku odsekao glavu turskom komandantu — pukovniku. Pored njega ubijeno je još 200 Turaka. Cela je ova akcija bila gotova za pola časa. Ona je stajala pobednike samo 7 mrtvih i 24 ranjena.

Zbog prisustva flote Plamencu nije izgledalo da bi bilo korisno da napadne Ulcinj te se ponovo vratio na Dobru Vodu.

Za to je vreme došao u Skadar Ali-Saib sa svojih 3.000 vojnika i 16 topova i preuzeo komandu nad tamošnjom posadom od 4.000 vojnika i 6 topova. On je dovukao k sebi i 1.000 vojnika koji su se iskrcali u Ulcinju tako da je sada raspolagao sa 20 bataljona i 4 baterije ili sa 8.000 vojnika i 22 topa. Sa ovim bi snagama možda mogao da pokuša deblokadu, a naročito ako se uzme u obzir da je mogao raspolagati sa još 2.600 vojnika iz tvrđava, dok je 700 ljudi iz građanske garde iz Skadra, kao i nekoliko stotina vernih Alabanaca, moglo da broj celokupne vojske popne na gotovo 12.000 vojnika i 28 topova. A Plamencu je kod Dobre Vode stajalo na raspolaganju samo 3.000 vojnika i 6 topova.

Ali zbunjeni mušir nije znao šta da radi. Da bi trupe udaljio od struja i uticaja glavnoga grada, poslao ih je preko Bojane, gde su se ušančile na Tarabošu. Vrlo je čudnovato što Ali Saib nije smestio svoj glavni štab ni na Tarabošu ni u svom glavnom gradu, već na ratnom brodu „Sirat“ koji je, zajedno sa „Sudom“ i „Bojanom“, ležao pred Skadrom. „Bar“ je bio ukotvljen kod Lesendre.

Radi lakšeg saobraćaja most je bio opravljen, a to je vojnicima samo dobro došlo, jer su na taj način lakše dezertirali. Ali Saib je zato bio prinuđen da ponovnim rušenjem mosta preko Bojane učini kraj ovim bekstvima.

U međuvremenu je turska flota iskrcala znatan broj stoke koja se, zajedno sa drugim namirnicama, imala smelim poduhvatom ubaciti u opsednutu tvrđavu. Ceo tovar je bio smešten između Ulcinja i Bojane, gde je bilo dobrih pašnjaka za stoku. Prirodno, ona je morala biti zaštićena od Crnogoraca koji izdaleka osećaju ovčetinu. Pored toga, vojska je bila podeljena u duhu turskog ratnog plana. Zato nas i ne može da začudi sledeći duhoviti raspored:

Deset bataljona i artiljerija ušančiće se na Tarabošu sa težnjom da privuku Crnogorce na sebe. Čim to uspe, ostalih 10 bataljona nastupa sa stokom i ostalim zalihama prema Baru. Kad Plamenac krene prema Skadru, moglo bi se bez otpora nastupati sve do citadele, gde bi se primila borba sa opsadnom vojskom dok se transport ne sprovede u samu citadelu. Onda bi se oni povukli i sami poseli položaj kod Dobre Vode. Kad se Plamenac bude vraćao, treba da ga u stopu prati Ali Saib i da ga na taj način stavi između dve vatre.

Takav je bio turski ratni plan. Čak će i nevojnik uvideti da je retko bilo projektovano nešto pustolovnije i neostvarljivije. Računati da će se neprijatelj izmamiti sa svojih odličnih položaja i da će ih ostaviti neposednute, a da će uz to biti i toliko slep da ne primeti nijednu od svih tih nezgrapnih klopki, predstavlja sigurno najslabiji plan koji je čovek u stanju da stvori, a to je najbolje pokazao baš rezultat ovakvog poduhvata.

Plamenac, čije su predstraže stajale uz sam Taraboš, odmah je saznao za pokret 10 bataljona ka Ulcinju. Stoga je odmah krenuo sa 5 bataljona, ostavljajući ostala 3 bataljona i 6 topova kao posadu Dobre Vode. Osim toga, zamolio je kneza da kao rezervu rasporedi 4 bataljona između Dobre Vode i Bara. Posle toga je krenuo prema Ulcinju.

Dvadeset petog decembra Plamenac je ugledao turski logor, iza koga su pasla mnogobrojna stada. Iz svakog bataljona je izabrao po 100 najhrabrijih i od njih sačinio

jurišne kolone. Iza njih je rasporedio ostale bataljone, delom kao rezervu, a delom za obuhvat logora kako bi se domogao stada.

Crnogorci su se po mraku približili samom logoru koji je bio obezbeđen sa pravom turskom bezbrižnošću. Kad se razdanilo, Turci su primetili onih 500 Crnogoraca koji su se prišunjali. Videći da su ih Turci otkrili Crnogorci su skočili na noge i uz strašnu viku i sa isukanim handžarima jurišali na logor.

Sada se odigrao događaj koji je verovatno jedinstven u istoriji ratova: 4.000 Turaka — dakle, osam puta brojno jači od Crnogoraca — bilo je obuzeto takvim paničnim strahom, da je, ne ispalivši nijedan metak, preskočilo šančeve i, sa Abdi-pašom na čelu, pobeglo u Ulcinj i Skadar što je moglo brže. A pošto su i Crnogorci bili brzonogi, desilo se da je jedan bataljon nizama, nemajući više vremena da pobegne, brzo pobacao oružje i predao se zajedno sa svojom zastavom. Crnogorci, kojima je bilo najviše stalo do stada, prepustili su zarobljavanje rezervi i pojurili za beguncima kako bi ih sprečili da povedu i stada. Ovom je prilikom nekoliko njih poubijano, a mnogo ih je zarobljeno. Stada i zalihe su pali u ruke pobednika koji su u svojoj revnosti progonili jednu grupu pobeđenih čak do mora gde su stajala dva turska profijantska jedrenjaka: jedan „brik“[14] (sa otprilike 500 tona) i jedan „šoner“[15] (sa otprilike 300 tona). Njihova je posada otpočela da gađa Crnogorce koji su se pojavili na obali. Ali ovima nije bilo do šale. Dokopali su se nekoliko barki i zaveslali do ukotvljenih lađa koje nisu mogle da brzo odjedre, pa su prešli na njih. Posle kratke borbe obe su lađe poseli Crnogorci. Oni su tom prilikom zarobili posadu koja je brojala još 17 vojnika pomorske pešadije i 11 mornara. Uz veliko veselje iskrcana je tada hrana, a potom su lađe zapaljene, pošto je najpre sa brika skinuta zastava; zastavu sa šonera bacili su Turci ranije u vodu. Lađe su gorele sve do površine vode, a tada su potonule.

Ova, po načinu izvođenja, sjajna akcija stajala je malo krvi. Turci su imali svega 56 mrtvih, a Crnogorci 3 mrtva

---

[14] Jedrenjak sa dve katarke. — *Prim. prev.*

[15] Jedrenjak sa jednom katarkom. — *Prim. prev.*

i 8 ranjenih, i to sve u borbi za lađe, jer se suvozemne trupe nisu branile. Plen je bio ogroman: 70 konja, 300 volova, 100 krava, 3.000 ovnova, 4.000 ovaca, 600 konjskih tovara pirinča i brašna, 60 konjskih tovara municije, 1.000 pušaka, 2 zastave, a pored toga i 500 zarobljenika. Koliko su takve pobede prijatnije od onih u devetodnevnoj bici!

Plamenac se vratio sa bogatim plenom u Dobru Vodu trijumfalno i uz radosno klicanje. Tu su se svi dobro počastili.

Ali Saib je, naprotiv, brojao glave svojih dragih i gle — nedostajalo mu je 1.000 milih glava. To je bilo ipak mnogo.

DRUGA GLAVA

ZIMSKI RAT 1878. GODINE

(od 1. do 31. januara)

OPSADA BARA

Da ne bih prekidao opis događaja u Baru i oko njega, u ovoj ću glavi govoriti o raznim „očekivanim“ ili „neprijatnim“ događajima, iako je, po hronološkom redu, o tome trebalo govoriti u prethodnoj glavi.

Čitaoci se sećaju da sam na kraju opisao ispad od 23. novembra i premeštanje kneževog Glavnog stana 26. novembra. Dvadeset četvrtog su pred Barom plasirana tri izolučena topa iz zauzetih forova, a 26. je isto to urađeno sa tri izolučena topa sa Golog brda. Prema tome, na Bar je dejstvovalo 18 topova, što znači triput više nego u poslednjoj fazi opsade Nikšića. I pored toga, uspeh je bio srazmerno mali, blagodareći Vrbičinom nespretnom rasporedu, iako su ta vatrena ždrela pričinila veliku štetu na zidinama.

U to je vreme jedna grčka lađa iskrcala 800 sanduka municije, a da je eskadra nije primetila. U Ristovljevom „Ratu na istoku“ našao sam obaveštenje da je tom prilikom iskrcano i 12 ruskih opsadnih topova, ali o tome nije znao niko od mojih inače tako pouzdanih poverenika. Izgleda da je ovde posredi zabuna.

Danonoćno bombardovanje trajalo je, sa malim prekidima, tokom celog novembra. Sasvim je, dakle, razumlji-

vo što je, u takvim okolnostima, većina kuća u citadeli bila jako oštećena i što su požari bili gotovo svakodnevna pojava. Da bi se vojnicima obezbedilo bar jedno mesto gde bi se neuznemiravani od crnogorskih zrna mogli odmoriti, Ibrahim-beg je za njih uredio najveću džamiju koja je bila na najvišem mestu i na vrh minareta pričvrstio belu zastavu. Crnogorci, koji su ponekad dobijali vesti od prebeglica iz opsednute citadele, saznali su na taj način da se u džamiji ne nalaze ni bolesnici ni ranjenici. Stoga je Vrbica pisao Ibrahim-begu da džamiju ili upotrebi stvarno kao bolnicu, ili neka zna da će ovaj vojnički *buen retiro*[16] biti izložen vatri. Smatrajući da Vrbica samo podozreva, Ibrahim-beg je krio prisustvo zdravih ljudi u džamiji. Na to je Vrbica, samo „probe radi", naredio da se na džamiju ispali nekoliko granata. Tom prilikom se pokazalo da je bela zastava bila stvarno zloupotrebljavana jer je već posle prvih zrna iz džamije istrčala gomila potpuno zdravih i jakih vojnika.

Bombardovanje su u početku hrabro izdržavali i stanovnici i posada. Ali kad su dnevni gubici počeli da iznose 30—40 mrtvih i ranjenih, kad su zakukale žene i deca, kad je stoka, koje je bilo i po ulicama i po nasipima, zarikala i zablejala, kad su stanovi počeli da plamte i da se ruše ili, ukratko, kad su nastale sve strahote koje bombardovanje nosi sa sobom, opsađene je obuzela malodušnost, i to tim pre što Vrbica nije propustio da im saopšti kako je Plamenac potpuno potukao deblokadne trupe i najurio ih u Skadar.

Dolazak turske eskadre ulio je u opsađene novo ohrabrenje i nadu. Sa lađa im je signalizirano: „Držite se hrabro! Deblokadna vojska sigurno dolazi. Dolaze nove oklopnjače. Ali Saib prikuplja deblokadnu vojsku. U Ulcinju smo iskrcali vojsku. Iz Carigrada se očekuju trupe" itd. Ove vesti koje su ponavljane svakog dana ohrabrile su opsađene i bodrile ih na najveća naprezanja. Međutim, Ibrahim-bega nisu morala podsticati na odlučan otpor ta obećanja niti su ga morale plašiti pretnje za slučaj predaje, jer je on lično bio neobično hrabar čovek; za njega

---

[16] *Buen retiro*, prevedeno sa španskog znači dobro odmaralište, siguran azil, dobro utočište. — *Prim. prev.*

kažu da je bio crnogorski poturčenjak, a pored toga, odlično mu je pomagala četa njegovih junaka.

Tu je, pre svega, bio Selim-beg, bogat i ugledan barski plemić, koji se uzgred borio i za svoj lični položaj. On je nešto pre opkoljavanja citadele stigao sa 200 Ulcinjana. Pored njega se borio Šaban-beg iz Skadra koji je opsađenima doveo 300 svojih zemljaka. On je bio potomak nekad moćne porodice Bušatlija iz koje su mnoge paše i begovi postali čuveni po svojim borbama protiv Crnogoraca. Porodica Bušatlija potiče od vrlo poznatog crnogorskog narodnog junaka i kneza Ivan-bega, odnosno od njegovog sina Staniše koji se izmetnuo, postao prvi crnogorski poturica i borio se protiv svoje otadžbine.

Baš taj Šaban-beg protivio se predaji jer je, kao što je mislio, hteo da pokaže Crnogorcima da u njemu još ima crnogorske krvi. Baš on je stalno hrabrio malodušne, uveravajući ih da je tvrđava još jaka i da profijanta ima u izobilju.

Citadela je zaista i bila prilično jako utvrđenje. U njenim prostranim kazamatima našao je zaštitu najveći deo stanovništva. Pored toga, u bedemima su se nalazila i udubljenja koja su delom bila uklesana u stenu i koja su turskim „jaljilima“[17] pružala zaklon. Nije nedostajalo ni profijanta ni municije. Brašna i pirinča bilo je u izobilju, a isto tako i municije. Stoke je bilo toliko da su njome sve ulice zakrčene. Stoka koja je uginula od bombardovanja usoljavala se i nagomilavala.

Pojmljivo je onda zašto je u takvim okolnostima Vrbičino pismo Ibrahim-begu, u kome ga on najenergičnije poziva na predaju, ostalo bez uspeha.

Početkom decembra došlo je do nesuglasica sa austrijskim konzulatom. Poznato nam je da je austrijski vicekonzul Netović držao knjigu u koju su se upisivala imena onih stanovnika Bara koji su se stavili pod austrijsku zaštitu i primili austrijsko državljanstvo. Kao „Austrijanci“ oni su tražili da mogu, radi regulisanja svojih privatnih poslova ili pod drugim izgovorom, nesmetano i u oba pravca da prelaze crnogorski opsadni rejon. Spočetka se to dozvoljavalo. Ali tek što se ovaj običaj odomaćio,

---

[17] Jaljili – naziv za turske vojnike. – *Prim. prev.*

već je bilo primećeno da se upadljivo povećala tačnost kojom su Turci iz tvrđave gađali crnogorske položaje, za koje se dotad smatralo da su apsolutno zaklonjeni. Potpuno je, dakle, bila prirodna sumnja da su oni turski begunci, koji su imali prilike da svojim čestim prelaženjem upoznaju crnogorske položaje, davali komandi tvrđave podatke na osnovu kojih se tvrđavskim oruđima mogao dati uspešniji pravac. Usled toga su se sa crnogorske strane činile izvesne teškoće slobodnom kretanju državljana neutralnih zemalja, a to je opet davalo austrijskom predstavništvu povoda za češće demarše. Između carske i kraljevske konzularne agencije i crnogorske komande došlo je tada do izmene nota koja je završena crnogorskim uveravanjem da će se opravdanim zahtevima austrijskog predstavništva po mogućstvu izići u susret. Docnije ćemo videti kako je to išlo.

Sad nailazimo na vrlo misterioznu stvar, naime, na atentat na kneza Nikolu. Događaji su se odigravali ovako (prema zvaničnom izveštaju):

Knez je svakog dana iz Šušnja polazio da poseti ili Volujicu, rezervu opsadne vojske, opsadnu vojsku pred Barom, ili Dobru Vodu. Svakog dana je dolazio i u Selimbegovu kulu, gde je obedovao i odmarao se jedan sat. Možda baš zbog toga što je knez tako redovno posećivao kulu ili, pak, iz nekog drugog razloga (to se ni danas ne zna), tek 10. decembra u 9 časova uveče ova je kula odletela u vazduh. Sasvim je sigurno da se u kuli nije u to vreme nalazila nikakva crnogorska municija. Pošto se knez iz nje iselio, u njoj se nalazila crnogorska straža. Srećom, veče je bilo lepo te su Crnogorci bili napolju oko vatri i tako je samo njih 12 zadesila katastrofa u zgradi — jedan je poginuo, a jedanaest ranjeno.

Pošto se na zidovima nisu našli nikakvi tragovi vatre, a pošto je udarac došao iz temelja, zaključilo se da je ovu eksploziju prouzrokovao dinamit, nitroglicerin ili kakva postavljena mina.

Sumnja je u početku pala na dva Albanca-muslimana, koje je knez pre nekoliko nedelja primio u službu i koji su pred sam ovaj događaj nestali iz logora; od tog im se vremena zatro svaki trag. Ovaj je događaj utoliko neprijatnije iznenadio ljude jer se knez Nikola uvek pona-

šao velikodušno prema turskim ratnim zarobljenicima. Stare vojvode su sa izvesnim zadovoljstvom primetile da je tom mučkom činu donekle krivo i veliko poverenje kneževo u ljude. Zatim se iz pokrenute istrage kao steklo ubeđenje da se tu ne radi o atentatu, već o nesrećnom slučaju. Govorilo se da se Selim-beg, koji je učestvovao u autonomističkom pokretu bosansko-albanskog feudalnog plemstva protiv Porte, tada bojao da će ga uhvatiti čete Omer-paše Latasa te da je stoga minirao svoju kuću. Sad su, navodno, te mine eksplodirale usled neopreznosti jednog Crnogorca.

Ako je to zaista pokazala istraga, onda je to vrlo, vrlo čudnovato. Slobodan sam da to otvoreno nazovem glupom laži, a evo iz kojih razloga:

Pre svega, ne može se pretpostaviti da je Selim-beg punih 15—20 godina živeo na vulkanu, jer minirana kuća nije ništa drugo nego vulkan. Niko ne može biti toliko zaboravan da se više ne seća da je minirao svoju sopstvenu kuću. Dalje, ništa mi nije poznato o tome da su u Turskoj dinamit i nitroglicerin kao eksplozivi toliko uobičajeni, a naročito pre 15 ili 20 godina! Najzad, a to i jeste moj glavni argument, ta je kuća podignuta tek dve godine pre eksplozije. Ranije je na tom mestu bila takozvana Despotova kula, koju je sagradio despot Đurađ, ali je ona bila u ruševinama. Kad je ovuda prolazio Selim-beg sa svojom ženom, Đurđijankom, koju ju kupio u Carigradu za 2.000 lira (20.000 forinti), njoj se ovo mesto jako svidelo. Selim-beg je ovo mesto kupio njoj za ljubav, uklonio ruševine i sazidao novu lepu kuću.

Sad se postavlja pitanje: ko je onda bacio kulu u vazduh? To pitanje, međutim, ostaje bez odgovora. Čudnovato je, svakako, to što zvaničan izveštaj odlučno poriče da je tu bilo crnogorske municije. Dakle, morala je biti položena mina; ali ko je minu položio? Sigurno neko u čijem je interesu bilo da baci kulu u vazduh. Ali ko bi to mogao imati interesa i kakvog? I kako se desilo da je kula odletela u vazduh baš u odsustvu kneza? Dalje, zašto se zvanično priča bajka o prastaroj mini, kad je bilo opštepoznato da je ta kuća postojala tek dve godine?

Jedan Srbin, koji je prema knezu neprijateljski raspoložen, te veruje da je on sposoban i za najgore, tvrdio

je da je sam knez Nikola naredio da se postavi mina da bi, spasavanjem iz ove opasnosti, postao interesantniji i stekao veću popularnost.

Sa takvim se mišljenjem ne mogu složiti. Da u kući nije bilo nikog možda bih i pomislio da je to neka nova komedija kneza Nikole, ali pošto je usled eksplozije nastradalo 12 perjanika, ne smatram ipak da bi on bio sposoban za takav zločin. Međutim, cela je ova stvar ostala zauvek misterija. U ovom slučaju ne postoje ni pretendenti na presto; iako Božo tajno računa na presto, on je ovde ipak nevin — pošto je bio odsutan. Dokazano je čak i to da za vreme eksplozije nije u blizini primećeno nijedno sumnjivo lice.

Posle ove katastrofe knez Nikola je pokazao čak i veće junaštvo. Šale radi, saopštiću ovde zvaničan izveštaj njegovog vernog „psa čuvara" Sima Popovića:

Njegovo visočanstvo često je posećivalo baterije pred Barom iako je to zbog blizine tvrđave bilo povezano sa opasnošću po život. (Jadni Nikola je verovatno izdržao dosta paklenih muka! Zna se, na primer, da je u jednoj bici 1862. godine pao onesvešćen s konja, kad je jedna granata udarila u štab i pogodila nekoliko ljudi.) Ali je u tim stvarima on uvek sam odlučivao (zar on, naopako?!) i njegova ga okolina nikad nije mogla zadržati. (Tako? Onda se, svakako, jako promenio jer mi je jednom prilikom sam rekao da još nikad nije ubio Turčina, pošto ga nisu hteli pustiti u borbu. „Ja sam se više puta hteo baciti među neprijatelje", — rekao mi je on — „ali su me oni uvek zadržavali". Ah, ti zli ljudi!) Vrlo je karakteristično i to da je jednom bio čak i na položaju, kad je obostrana vatra baš bila jaka! (Stvarno, jako je karakteristično to što je knez Nikola samo jednom posetio baterije kad su dejstvovale!) S njim je došla i jedna visoka ličnost. (Očevidno, baron Vrangel, sekretar u ruskom Ministarstvu spoljnih poslova.) Ovaj je polako izišao iz šanca i stao baš pred knežev dogled. Knez je iznenada odložio dogled, izišao iz šanca i stao pored tog gospodina. („Kakva smelost! Moram je pohvaliti!", i tako dalje, neka peva Remban.) „Zar ne, gospodine, imamo odavde krasan pogled?", reklo je Njegovo visočanstvo, izvadilo tabakeru, pripalilo cigaretu i ponudilo i tog gospodina. (Bogami, drugi Skobeljev!)[18] „Da, sjajan! Zar ne bi bilo bolje, Visočanstvo, da se vratimo u šanac?", odgovorio je gospodin prilično zbunjen, bilo zbog kuršuma koji su zviždali oko njih (ali, verovatno, na velikom udaljenju), ili zato što je primetio da je njegov nedozvoljen (aha!) izlazak iz šanca pri-

---

[18] Ruski general iz 19. veka koji se odlikovao u rusko-turskom ratu i zauzeo Turkestan. — *Prim. prev.*

morao kneza da to isto uradi. „Kako želite!“, odgovorio je knez (sigurno blažen) i pošao za gospodinom koji se brzo povukao iza šanca (verovatno istom brzinom!).

Eto, koliko je smešno ovo prikazivanje od strane jedne zvanične ličnosti! Taj čovek opisuje kao da se Rus plašio, dok se on u stvari povukao samo zato da kneza ne bi izložio paklenim mukama. Inače, on ne bi prvi izašao iz šanca! I knez dozvoljava da mu se udvara tako beđan, ulizički ološ kao što je ovaj Simo Popović! Tu leži ključ tajne po kojoj Simo tako potpuno vlada knezom. Ova pomenuta scena koja ilustruje kneževo junaštvo (knez Nikola je predosećao ovaj događaj, jer je sam sebe još odavno odlikovao Medaljom Obilića za pokazanu „izvanrednu ličnu hrabrost“) desila se 14. decembra. Dogledom koji je time postao „istorijski“ (neka znaju oni Englezi koji skupljaju raritete da knez nipošto nije nenaklonjen unosnim trgovačkim poslovima) primetio je knez razaranja u citadeli.

„Duboko dirnut time“, kaže se u zvaničnom izveštaju, „naredio je Vrbici da pozove Ibrahim-bega na predaju, kako narod ne bi uzaludno trpeo i ginuo, pošto pomoći nema ni sa koje strane, a tvrđava će se najzad morati predati, dok će se hrabro držanje branilaca uzeti u obzir. Uopšte će se ići na ruku svima kako bi se mogli slobodno iseliti. Vrbica je sastavio i poslao takvo pismo u kome je dodao da Turska propada i da, usled toga, nema za njih nade; napomenuo je da su Rusi zauzeli Kars i Plevnu, da je Srbija otpočela rat i da je na Kritu buknuo ustanak. Ibrahim-beg je na to ponovo odgovorio da je njegova dužnost da umre za carevu tvrđavu.“

Posle takvog odgovora uzviknuo je knez Nikola sa patosom:

Dobro! Sad mi je savest mirna (tako dakle!)! Vrbica, prepuštam tvojoj uviđavnosti (teško opsađenima!) da vodiš opsadu do kraja, ali zahtevam samo jedno: nikako juriš!

Vrbica se na to zadovoljno smeškao: „Postoje i druga sredstva“. Koja — videćemo uskoro.

Posle tolikih junaštava knez Nikola se, svakako, morao pošteno odmoriti, a pošto to pred Barom nije bilo moguće

(jer ipak nije mogao da sa svakim Rusom ode pred šanac), knez je 19. decembra izmakao na Cetinje, gde se odmarao nedelju dana od — suviše dugog odmaranja. Jer šestonedeljna opsada je isuviše duga čak i za „veliko odmaralo".

Nešto pre svog puta za Bar (26. decembra) primio je knez Nikola tek ustanovljenu rumunsku Medalju za hrabrost, uz vrlo prijateljsko i laskavo propratno pismo kneza Karola, u kome ovaj doslovno kaže:

Svaki će Rumun ubuduće nositi ovaj znak časti sa većim ponosom čim pomisli da on krasi i junačke grudi kneza Crnih brda.

Novopečenom junaku i novopečeno odlikovanje.

Krajem meseca izbili su ponovo konflikti sa Netovićem. Crnogorske su se predstraže dokopale pisama Ibrahim-bega upućenih konzulu, iz kojih se videlo da je između njih došlo do sporazuma, i to tim pre što je Ibrahim-beg izjavio da je spreman da se preda Austrijancima.

Vrbica se stoga naljutio na konzula i hteo je da ga protera. A pošto mu je nekoliko takvih zahteva ostalo bez uspeha, Vrbica se dosetio jednog zaista smešnog sredstva. On je iznenada izjavio da pad tvrđave zavisi od toga da li će na visu iza zgrade konzulata biti jedna baterija ili ne. Kako je kazao, tako je i uradio. Turska zrna koja su bila namenjena ovoj novoj crnogorskoj bateriji padala su, razume se, i u kuću konzula. Ovome je sad dojadila ova šala te je zahtevao primirje kako bi se sa svojim štićenicima mogao ukrcati. Vrlo obradovan time, Vrbica je pristao na prekid vatre za 30. i 31. decembar. I zaista, Netović se sa 240 osoba ukrcao na austrijske ratne brodove „Don Huan od Austrije" i „Narenta" i otplovio za Dubrovnik, a Crnogorci su odahnuli: „Hvala bogu što smo se njega rešili!"

PAD BARA

U citadeli je izgledalo strašno: od 600 kuća koje su bile u tvrđavi, nijedna nije bila pošteđena; više od polovine pretvoreno je u prah i pepeo, dok su ostale zgrade pretvorene u ruševine. Ali su se Turci ipak držali.

Crnogorski su se šančevi najzad (iako se ovde ne može govoriti o jednom utvrđenom položaju) toliko približili tvrđavi, da su Crnogorci iz pušaka, koje su pogađale i na

velikoj daljini, mogli da skinu svakog Turčina koji bi se pojavio na bedemu. Stoga su bedemi napušteni. Svi tvrđavski topovi, sem njih 7, bili su razoreni. Sem toga, breša je na tvrđavi bilo toliko da juriš ne bi predstavljao nikakvu teškoću. Međutim, Crnogorci su ga izbegavali jer su predviđali da će u unutrašnjosti tvrđave zato doći do mnogo krvavije borbe. Ne bi se isplatilo da se zbog ruševina podnesu tolike žrtve, pošto je tvrđava već bila toliko porušena da se više nije mogla dugo držati. Pored toga, pojavile su se i bolesti pošto su usled jakih kiša svi podrumi bili puni vode i mulja, kao i zato što su na brzinu sahranjeni mrtvaci i pobijena stoka svojom truleži okužili vazduh. Čiste vode imali su opsednuti vrlo malo, dok su drva imali samo od porušenih kuća; uostalom, vatru su mogli ložiti samo vrlo oprezno, da ne bi Crnogorcima pružali mete.

Uz to je i Vrbica otpočeo sa upotrebom svojih „sredstava". Ona su se sastojala najpre u spaljivanju turskih kuća ispred citadele da bi se time vršio pritisak na njihove sopstvenike. Ali su se Turci ipak držali. Mogu smelo da tvrdim da odbrana Bara predstavlja jednu od najslavnijih stranica turske istorije i da je odbrana za Osmanlije slavnija nego što je osvajanje za Crnogorce.

Početkom januara sve su zgrade u tvrđavi bile u ruševinama. Turske izbeglice, kojih je bilo sve više, javljale su strašne stvari, na primer, da je 200 ljudi poludelo od straha i očajanja (?); zatim da je posada svedena gotovo na polovinu, da je 400 žena i dece palo kao žrtva bombardovanja, a oni sami da su bili prinuđeni na bekstvo, jer više nisu mogli da izdrže iznuravajuće noćno stražarenje i oskudicu. Kao razlog upornog otpora oni su naveli da im turska flota neprekidno signalizira da dolazi pojačanje i deblokadna vojska, te oni treba da se drže samo još nekoliko dana. To je bila prevara, jer turska vlada nije poslala nijednog vojnika kao pojačanje.

Vrbica se uskoro pojavio sa novim „sredstvima". On je naredio:

1. da se dejstvuje još samo pojedinačno, ali i dan i noć, kako Turci ne bi mogli da poprave kuće i usele se u njih;

2. radi iznuravanja posade imaju se svake noći preduzeti lažni napadi;

3. da se tvrđavi oduzme voda.

Turci koji su na ivici brda podigli privremene stanove bili su već ranije iseljeni zbog dejstva topova.

Sprečiti Turke da se snabdeju vodom bilo je vrlo teško. Sa najstrmije strane citadele spuštala se zasvođena cisterna koja je bila gotovo u istoj visini kao i stena iz koje je sagrađena. Ta cisterna koju su sagradili Mlečani bila je neobično čvrsta i jaka tako da je ni topovi nisu mogli porušiti. Njoj se moglo vrlo teško približiti jer su Turci iz citadele bili u stanju da brane svoju vodu. Ali, crnogorski čovek je neustrašiv. Vrbica je objasnio trupama da je to izvanredno težak i opasan poduhvat koji znači gotovo sigurnu smrt, te neće nikoga da primorava, već ostavlja dobrovoljcima da to pokušaju. Za tren oka se javilo deset puta više dobrovoljaca nego što je bilo potrebno. Vrbica je ove dobrovoljce podelio u odeljenja koja bi imala da idu jedno za drugim, prvo, zato što nisu smeli svi da pođu zajedno, a drugo, što je izrada mine mogla da traje nekoliko noći. Sem toga, on je odredio jedno odeljenje Crnogoraca koji su imali da budu u blizini radi odbijanja eventualnog turskog napada na minere. Istovremeno su na drugoj strani tvrđave vršeni i lažni napadi kako bi na sebe skrenuli pažnju opsađenih. Sa izradom mine započelo se noću 1/2. januara, a ona je bila dovršena 5. januara. Za vreme rada su poginula 4 hrabra dobrovoljca, dok je 8 ranjeno. Turci koji su zapazili stvar, očajnički su branili cisternu, upućujući na hrabre minere čitavu kišu zrna i bacajući na njih bombe. Oni su dvaput napravili ispad, ali su oba puta odbijeni. Pete noći (5/6. januara) zapaljena je mina u koju je bilo ugrađeno 4 i po kvintala dinamita. Posle strašne eksplozije svod je bio gotovo sasvim porušen, ali je voda ipak ostala u njemu. Stoga je Vrbica naredio da se na tu stranu prenese jedan top kako bi dovršio rušenje cisterne. A za uređenje topovskog zaklona bilo je potrebno još nekoliko noći (pošto je ova strana bila potpuno gola i blizu citadele). Pored toga, za top se morao izgraditi i prilazni put. Pa ipak, dani do pada tvrđave već su bili izbrojani, a to su uvideli i sami Turci. Dan posle eksplozije, 6. januara, pozvali su

Turci sa bedema barjaktara Ivana Jakovljeva koji se nalazio u crnogorskom logoru i uvek vršio dužnost parlamentara. On se uputio bedemima odakle mu je Ibrahim-beg doviknuo da pozdravi Vrbicu i kaže da će mu pisati kroz 3 dana. Iako je to bio dobar znak, Crnogorci su produžili sa izradom puta za top, kako bi potpuno porušili cisternu. Pored toga, oni su vršili lažne napade. Turci koji su se plašili pravog juriša, uvek su žestoko dejstvovali iz pušaka i topova, bacali bombe i palili bengalske vatre. Tada su Crnogorci slabo dejstvovali jer su, kao što to stoji u zvaničnom izveštaju, radili samo grlo i truba.

Devetog januara izjutra Turci su sa bedema ponovo pozvali barjaktara Jakovljeva. Istog trenutka su crnogorske trube zatrubile prekid paljbe, posle čega su se na bedemima odmah pojavili Turci. Naime, oni su već poznavali neke trubne znake. Ako je, na primer, dat trubni znak „gotovost", oni su se brzo zavlačili u kazamate.

Kad je Ivan stigao do bedema, spustio mu je konopcem Ibrahim-beg pismo za Vrbicu u kome je on tražio trodnevno primirje i obećao da će trećeg dana poslati izaslanika na pregovore. Pored toga, dodao je i da će ispaliti sedam „ćoraka", ako bi za ta tri dana stigli turski brodovi. Turci su se još uvek nadali!

Vrbica je odgovorio kratko da ne prihvata primirje, već je pozvao Ibrahim-bega da se sledećeg dana preda, a ako to ne želi, neka se brani. Ali, posle tog roka, platiće Bar za svaki dan do predaje po 1.000 turskih lira (10.000 forinti) ratne kontribucije.

Kad je Ibrahim-beg pročitao pismo, rekao je Jakovljevu: „Kaži vojvodi da ću mu sutra odgovoriti".

Vrbica je tog dana (9. januara) i sledeće noći ostavio Turke na miru kako bi se mogli odlučiti. Ali, pošto do 10. januara u 9 časova izjutra nije stigao nikakav odgovor, crnogorski su topovi ponovo otvorili paljbu. U to vreme je u Bar stigao i knez, kome je Vrbica bio javio za svoju prepisku sa Ibrahim-begom. Kroz nepunih četvrt časa od otvaranja vatre, jedan je Turčin viknuo sa bedema da Ibrahim-beg moli za prekid paljbe. Crnogorski parlamentar je odgovorio da će se paljba prekinuti i da je baš stigao i sam knez. Na to je Ibrahim-beg kazao: „Javi da ću odmah napustiti tvrđavu."

Odmah posle toga iz tvrđave su došli Ibrahim-beg, komandant tvrđave, Šaban-beg i Selim-beg, a onda oficiri i vođe bašibozuka. Na ulazu u kuću barskog biskupa, gde je stanovao Vrbica i gde je odseo knez, straža im je ukazala vojničke počasti. Knez Nikola je odmah primio Ibrahim-bega u svojoj sobi, pružio mu ruku i ponudio ga da sedne. Ibrahim-beg je seo, ali se odmah digao i izjavio da se predaje na milost i nemilost. Glas mu je drhtao; bio je silno uzbuđen. Potom je klonuo, spustio se na stolicu, pokrio lice rukama i gorko zaplakao. Svi prisutni bili su duboko ganuti plemenitim osećanjima ovog čestitog i hrabrog vojnika. Knez ga je tešio prijateljskim rečima, pohvalio njegovu hrabrost i junački otpor njegovih trupa. Vrbica mu je kazao:

Vi ste se junački držali. Nikakva vam pomoć nije stigla i niko vam ne može zameriti što ste se predali. Naprotiv, svako bi vas morao osuditi što ste uzaludno žrtvovali nesrećni narod.

Sa Ibrahim-begom i njegovom pratnjom postupali su svi u crnogorskom logoru srdačno i sa poštovanjem.

U 2 časa po podne potpisana je kapitulacija. U 4 časa ušla su u tvrđavu 2 bataljona Crnogoraca.

Kapitulacijom Bara Crnogorci su dobili ogromnu gomilu ruševina. Sve je bilo porušeno sem kazamata koji su odoleli bombardovanju i u kojima je nađeno 2.600 preplašenih i potpuno iscrpenih stanovnika — žena, staraca i dece. Od muškaraca i posade ostalo je još 1.400 sposobnih za borbu i 200 ranjenih, dok je 1.200 vojnika i 400 neboraca poginulo u toku ove dvomesečne opsade. Plen se sastojao iz 15 topova najtežeg kalibra, 6 zastava, 800 kvintala baruta, 2.000 pušaka tipa „martini" i 1.000 ostalih pušaka, nekoliko stotina komada starinskog oružja i šlemova iz starog slovenskog i mletačkog doba, 1 milion metaka za pušku „martini" i najzad hrane za mesec dana za 4.000 vojnika.

Tako je palo ovo uporište Albanije, istina, tek posle duge i slavne odbrane. Knez Nikola je to i priznao vrativši svim oficirima sablje i postupajići sa posadom, po svom običaju, isuviše velikodušno. Ranjenici su odmah predati Crvenom krstu.

Međutim, sa opisom opsade još nismo potpuno završili. Naime, preostaje nam da opišemo ulogu flote tokom januara.

Videli smo da njeno dejstvo u novembru i decembru nije mnogo vredelo jer, dok je gađala crnogorske obalske baterije, vatra crnogorskih opsadnih baterija nije ni za trenutak prestajala. Tako je bilo i u januaru.

Opsadne baterije su 6. januara poslednji put otvorile strahovitu vatru na tvrđavu koja je usled toga bila sva u plamenu.

Sjaj ovog požara kao i očajnički signali tvrđave privoleli su ponovo turskog admirala da uloži i poslednje snage za njenu deblokadu. Cela se eskadra postavila pred Volujicu, Ratac i Golo brdo i iz svih cevi otpočela strahovito bombardovanje. Crnogorske su baterije odgovarale koliko su mogle pri čemu su nekoliko brodova teško oštetile. Sa dva velika parobroda potpuno su skinute katarke tako da su ih turski izviđački brodovi morali da izvuku iz borbene linije; jednu su fregatu (verovatno „Hudavendigijar“) crnogorske granate zapalile i prouzrokovale toliko jak požar da su joj u pomoć morala da priteknu dva druga parobroda kako bi sprečila njenu eksploziju. Kad je jedna crnogorska granata prodrla kroz topovske otvore na „Osmaniji“, eksplodirala i onesposobila 9 mornara, admiral je dao znak za povlačenje.

Brodovi su se ipak vraćali idućeg i sledećih dana, ali su svaki put bili teško oštećeni i prinuđeni na povlačenje. Desetog su ipak uspeli da većinu crnogorskih baterija poruše i ućutkaju, ali se tad na bedemima citadele već pojavila bela zastava. Onda je turska flota — upola onesposobljena za borbu — otpočela povlačenje u Sudu na Kritu.

Njeni su gubici u ljudstvu izneli tokom januara 21 mrtvog i 80 ranjenih, dok su Crnogorci imali samo 4 mrtva i 16 ranjenih.

Pored ovih gubitaka u borbi sa turskom flotom, Crnogorci su u toku opsade Bara imali oko 40 mrtvih i 160 ranjenih.

Na Cetinju je radosna vest o padu opsednute tvrđave, prirodno, izazvala ogromno veselje koje se, kao u

svoje vreme za Nikšić, manifestovalo šenlučenjem, zvonjenjem, igrama, pesmama i svečanim službama u crkvi.

Knez Nikola je 12. održao uobičajeni teatralni uiazak u tvrđavu, gde je zarobljenike pohvalio, komandantu pružio ruku (Ah, kolike milosti! Pa ona se mora pohvaliti...), a ranjenike tešio. Samo se po sebi razume da pri tom nije zaboravio ni na svečani ručak, jer inače ne bi bio Nikola.

OSVAJANJE ULCINJA NA JURIŠ

Još pre pada Bara desila su se dva događaja koje treba pomenuti.

Sedmog januara je vrhovnu komandu nad trupama u Vasojevićima i specijalni zadatak da sadejstvuje sa Srbima primio od kneza sekretar Senata Gavro Miljanov Vuković — sin junačkog vojskovođe Miljana Vukovića, koga poznajemo po njegovim pobedonosnim borbama u Vasojevićima.

Moram priznati da me je ova vest zapanjila. Gavro, koji je imao oko 25 godina i bio vrlo darovit čovek, nije dotle još imao prilike da dokaže svoje vojničke sposobnosti koje su se u njemu možda krile. I pored toga, njemu se poverava tako važan položaj, iako je bilo oprobanih i iskusnih komandanata koji su mogli da preuzmu ovaj zadatak. Za taj zadatak ne bi bio niko podesniji od njegovog oca Miljana Vukovića, starog junaka i jednog od trojice najboljih vojskovođa Crne Gore. Stoga ne shvatam zašto su trupe oduzete ocu i date sinu. Na žalost, o tome nisam mogao ništa pobliže saznati. Koliko je, uostalom, ovo sadejstvo sa Srbima bilo slabo najbolje nam pokazuje sledeće pismo sa Cetinja u listu „*Politische Korrespondenz*".

Pošto je Gavro Vuković već 12. januara otputovao na istočnu granicu radi prijema komande nad trupama koje treba da sadejstvuju sa Srbima, 18. januara poslato mu je pojačanje od još 5 bataljona i osam topova kako bi se izravnala nesrazmera u jačini između crnogorskih trupa i, posle pada Niša, znatno ojačane Javorske vojske. Zbog jedne nepredviđene okolnosti moglo je lako otpasti crnogorsko sadejstvo sa Srbima. Naime, ovamo je stigla vest da je komanda nad srpskim trupama koje su imale da sadejstvuju sa Crnogorcima poverena arhimandritu Nićiforu Dučiću. Taj je Dučić do

sredine šezdesetih godina vršio službu sekretara kneza Nikole, ali je u to vreme morao da napusti Crnu Goru, pošto je bio osumnjičen da je kovao zaveru protiv kneza. On je otišao u Srbiju gde je uživao sve one počasti koje su mu kod kneza Nikole bile uskraćene. Kod svih dosadašnjih pokušaja približavanja Srbije Crnoj Gori ova je okolnost najviše pobudila sumnju kneza Nikole u iskrenost beogradske vlade. Ako je knez Nikola, i pored toga što je taj isti Dučić pre dve godine komandovao na istom pravcu, pristao sada da otpočne energično sadejstvo sa Srbijom, on je time pokazao samo patriotsko odricanje za koje je od Srbije mogao da očekuje drukčiju predusretljivost, a ne da mu se ususret pošalje tako neprijatna ličnost kao što je to za njega bio Dučić. Ako bi se ipak obistinilo da se tamo na čelu srpskih trupa nalazi Dučić, sa crnogorske strane verovatno će uslediti prekid priprema za sadejstvo. A i u slučaju primirja, takav bi korak srpske vlade mnogo omeo rad na ujedinjenju ovih dveju kneževina.

I stvarno, iz cele te stvari nije se ništa izrodilo. O tome bar nije ništa više objavljeno. Uzgred napominjem da je Dučić bio vrlo pristojan i cenjen čovek. On je u stvari bio žrtva intriga i spletki one grupe ljudi koji žele da upropaste Crnogorce, a bezuslovno upravljaju knezom čiji je šef Božo, a sekretar bedni Simo Popović.

Drugi je događaj bio nesrećan pokušaj Ali-Saiba da izvrši deblokadu Bara.

Nezadovoljni Ali-Saibovim radom, iz Carigrada su mu slali sve oštrija naređenja koja su ga podsticala da pokuša deblokadu. Najzad je i sultan lično uputio Ali-Saibu depešu u kojoj mu je naredio da, bez obzira na prepreke, deblokira Bar. Dotle je Ali Saib sva ova naređenja prosto ignorisao, jer je vrlo dobro ocenio kakvim bi se opasnostima i posledicama izložio ako bi sva ta carigradska naređenja neodložno uzeo u obzir.

Ali na sultanovu je depešu ipak morao nešto preduzeti. Stoga je sa celom svojom vojskom — pošto je u citadeli ostavio posadu od 600 vojnika, što znači da je još uvek imao 7.000 vojnika i 22 topa — pošao preko Bojane i maršovao njenom desnom obalom do Gorice. Odavde je 2.000 vojnih bašibozuka poslao prema Katerkolu (Kotrokolu). Kad je ta gomila bašibozuka naišla na crnogorske predstraže — svega 12 vojnika — pobegla je glavom bez obzira natrag do Gorice, gde su prestravljeni bašibozuci izjavili da su naišli na celu crnogorsku vojsku na veoma utvrđenim položajima.

Na ovu strašnu vest Ali Saib je, prirodno, bio zapanjen. Ako je tamo zaista stajala cela crnogorska vojska, mislio je on, Bar je možda već pao. Sem toga, moglo se očekivati da će Plamenac (koji je, kao što nam je poznato, mirno stajao kod Dobre Vode) uskoro preći u napad, u kom bi slučaju Ali Saib bio uništen i bačen u Bojanu na koju se „genijalno" oslonio leđima; a tada bi i Skadar bez borbe pao Crnogorcima u ruke.

Ali Saib je, dakle, smatrao za korisnije da zaštiti Skadar i zato se 9. januara vratio u ovu varoš. Prirodno, ovde je njegov neslavni povratak napravio vrlo rđav utisak. O ondašnjem raspoloženju piše jedan očevidac:

> Uspesi Crnogoraca prouzrokovali su ovde dosad neviđenu depresiju u raspoloženju celokupnog stanovništva. Među muslimanima i hrišćanima Albanije naglo se širi uverenje da se Turskoj ne može više pomoći i da je u izgledu katastrofa koja će povući za sobom velike političke promene. Anarhija se širi sve više i više i, da nema Mirdita i katoličkih brđana Malesije pred kojima Crnogorci imaju velikog respekta (!?), zaista muslimansko stanovništvo ne bi sa svojim današnjim raspoloženjem zadržalo Crnogorce da bez velikih teškoća uđu u Skadar. Ranije neraspoloženje muslimana prema hrišćanima ustupilo je mesto najneverovatnijoj apatiji i stvarno se već više nedelja nije ništa čulo o ma kakvom muslimanskom izgredu. Interesantan simptom je još i to da se veliki broj ovdašnjih domorodaca — albanskih trgovaca — iznenada vrlo tesno povezuje sa grčkom kolonijom, te, iako su ti ljudi turski podanici, oni ipak traže grčku zaštitu.

Vratimo se sada događajima koji su se odigrali posle pada Bara.

Dvanaestog januara je knez Nikola svečano ušao u Bar, a 13. je bilo blagodarenje kako u pravoslavnoj, tako i u katoličkoj barskoj crkvi. U katoličkoj je crkvi služio misu lično biskup. Knez je, naravno, pobožno prisustvovao ovoj misi i po običaju priredio posle toga isto tako pobožno svečani obed. A pošto je na Istoku uspeh uvek imponovao, to su sada u gomilama došli kod kneza izaslanici svih osvojenih sela da mu čestitaju. A to je, kao što nam je poznato, bio jedan od njegovih najomiljenijih sportova.

Knez Nikola je 14. januara napustio svoj Glavni stan u Šušnju kod tri manastira i sa najvećim delom svoje vojske krenuo na Skadar. Tako je bar svečano objavljeno.

Za guvernera „barske države" imenovan je Mašo Vrbica, kome su na raspolaganje ostavljena 2 bataljona. Ostale tvrđave i forove posela su 2 bataljona Maša Đurovića, dok je treći bataljon štitio južnu obalu Skadarskog jezera. Ostalih 14 bataljona nastupalo je ka Ulcinju i Skadru. Njima je nominalno komandovao opet Božo, dok je stvarni komandant bio Plamenac. Još nam je u sećanju da je Božo, posle ranjavanja Miljanova i odlaska Plamenca, odjednom izgubio volju da bude „vrhovni komandant" i otputovao u Napulj; nije se baš osećao mnogo sigurnim. Ali, kad je tamo saznao da sve ide dobro, da flota ništa ne postiže i da će se pokušaji deblokade završiti bez uspeha, zatim da je Miljanov ozdravio, a Plamenac da pliva u pobedama, nije više mogao da ostane u divnom Napulju, nego se krajem decembra vratio i preuzeo vrhovnu komandu pod Plamencem. On je time zaista postigao toliko da je jedna zvanična ličnost poslala dirljivu depešu o pobedi od 25. decembra, u kojoj je stajalo: „Ovu je pobedu izvojevao Božo koji se baš vratio s puta." Jadni Božo, kako te klevetaju! Ta ja vrlo dobro znam da si u pogledu ove pobede nevin baš kao i ja, pošto si se u to vreme odmarao od napornog puta, odnosno da si prao noge! Ni za zauzimanje Ulcinja nisi ništa manje nevin. Tvoj se jedini zločin sastojao baš u tome što si sa velikog udaljenja posmatrao kako Plamenac juriša sa svojom brigadom.

Naime, odred je 17. januara stigao pred Ulcinj.

Ulcinj (koji se na italijanskom zove Dulčinjo, a na turskom Olkun) predstavlja lučki grad, između Bojane i Bara. On broji 8.000 stanovnika i na severnoj strani pristaništa ima jedan for, naoružan sa 5 topova. Pošto je bio siguran da će Crnogorci napasti Ulcinj, Ali Saib je posle pada Bara poslao tamo jaku posadu od 4 bataljona nizama (1.900 vojnika) i 4 bataljona bašibozuka (1.400 vojnika). Pored toga naredio je nekolicini brodova koji su još ostali pred Ulcinjem, da se postave tako kako bi njihovi topovi mogli da sadejstvuju prilikom napada na Ulcinj. To su u stvari bili: 1 oklopna fregata, 1 fregata na propeler, 1 korveta i 2 barikade od broda. Na kopnu su bila podignuta 4 šanca i 2 barikade od kamena, a pored toga, 2 su bataljona zauzela utvrđeni logor kod Bratice,

severno od varoši, udaljen sat hoda; nalazio se u jednom tesnacu kroz koji vodi put od Bara.

Plamenac je po svom običaju odabrao iz svakog od 6 bataljona svoje brigade po 1 četu, te je sa tih 600 vojnika izvršio juriš. Iznenađeni Turci branili su se vrlo slabo, pokušavajući da pobegnu. A pošto je istovremeno jedan crnogorski bataljon upućen u napad s leđa, Turci nisu uspeli da pobegnu, te se njihov komandant (potpukovnik) predao sa 600 vojnika. Ostali Turci (njih 200) su pobijeni. Zaplenjene su 2 zastave i 2.800 pušaka. Ova je pobeda stajala Crnogorce samo 7 mrtvih i 18 ranjenih.

Opijen ovim uspehom, Plamenac je rešio da brzo osvoji i Ulcinj, kako ne bi odgađao operacije protiv Skadra. On je pri tom pogrešio što je Turke isuviše potcenio, pri čemu je, doduše, posle dotadašnjih iskustava, imao opravdanih razloga. Jevtini i sjajni uspesi koje je postigao u poslednje vreme učvrstili su ga u veri da će i zauzimanje Ulcinja na juriš stajati malo žrtava. Pri tom se malo obazirao na prisustvo turske eskadre.

Sledećeg dana (18. januara) rano izjutra rasporedio je Plamenac ponovo svoju brigadu za juriš, i to najpre onih 600 izabranih ratnika, a potom pojedine bataljone. Posada Ulcinja sastojala se od 2.500 vojnika i 5 topova.

Hrabri Crnogorci jurišali su od Tate na ona 4 šanca koje su poseli nizami, a koji su se hrabro držali. Da bi rascepkao snagu branilaca, Plamenac je naredio juriš i na morsku stranu, gde su se branili bašibozuci iza 2 barikade od kamena. Ali su topovi sa forova, a naročito oruđa sa eskadre, stavili jurišne kolone pod vatru s boka i naneli im velike gubitke. Najzad su Crnogorci uspeli da zauzmu 4 šanca prema kopnu, na šta su se Turci pod borbom povukli prema pristaništu, kako bi svojim drugovima stvorili potrebno vreme za ukrcavanje. Iako su Turci branili kuću po kuću, Crnogorci su nezadrživo napredovali i konačno stigli u pristanište, kad je na obali bio još bataljon i po nizama, koji je sad bio prinuđen da položi oružje. Eskadri je, na žalost, uspelo da ukrca 1.600 vojnika i oruđa iz fora, koji bi inače takođe pali Crnogorcima u ruke. Za vreme borbe Ulcinj je bio zapaljen; tako je izgorelo pola grada, pa i sama čaršija.

Od posade je 500 vojnika zarobljeno, a 400 poginulo. Crnogorce je zauzimanje Ulcinja na juriš stajalo 180 vojnika, od kojih 70 mrtvih i 110 ranjenih. Plen se sastojao od 3 zastave i 1.000 pušaka. Među ranjenim Crnogorcima bio je i jedan viši oficir — donji komandir Crmničkog bataljona Pero Vuksanović. Zarobljeni Turci su otpremljeni za Nehaj.

KRAJ RATA

Posle osvajanja Ulcinja Crnogorci su se odmarali nekoliko dana, uputivši samo predstražu na Bojanu. Ona je 26. posela na ušću ove reke Sv. Nikolu i tu postavila jednu bateriju kako bi onemogućila dalji ulazak turskih brodova.

Dvadeset prvog januara krenula je crnogorska vojska na Skadar. Sledećeg dana je knez Nikola poslao komandira Vuka Pejovića sa 2 perjanika u Skadar da odnesu poruku Ali-Saibu. U njoj je stajalo da Crnogorci nemaju nameru da bombarduju varoš i da, u slučaju dobrovoljne predaje, garantuju svim stanovnicima život i imovinu. Ali Saib je pokušao da dobije u vremenu time što je Pejovića zadržavao nekoliko dana pre nego što je odgovorio. Najzad je odgovorio da Skadar nikako ne može predati bez borbe; naprotiv, on je odlučio da se s posadom brani do poslednje kapi krvi. Pošto je već ranije spalio most preko Bojane, a nikakav drugi prelaz nije postojao, Crnogorci su morali najpre da podignu most. To su pokušali 29. ali bez uspeha, pošto nisu imali mostovi tren i podizanje mosta, i pored najbolje volje, nije moglo da uspe. Oni su sada mogli da bombarduju varoš od Svetog Roka, ali to ne bi imalo nikakvog smisla, jer bi samo izazvalo ogorčenost stanovništva. Dok su Crnogorci ovako bespomoćno stajali pred Skadrom, primirje koje je u međuvremenu bilo sklopljeno oslobodilo je kneza daljih glavobolja.

U međuvremenu je Đurović sa opsadnom artiljerijom pošao na južnu stranu Skadarskog jezera da bi zauzeo ostrva na njemu. To je bilo teško izvesti s obzirom na ostrvski položaj turske jezerske flotile kao i zato što Crnogorci nisu imali flotu.

Đurović je 23. januara postavio kod Stijene jednu bateriju koja je tukla ostrvski for Grmožur, udaljen od obale jedva 1 km. Na to je foru priskočio u pomoć ratni parobrod „Bar" koji je krstario u blizini, ali ga je jedan pogodak u ram točka prinudio da se povuče ka Lesendri. Da su ovog dana bila prisutna i ostala tri parobroda, možda bi crnogorsku bateriju, koja se sastojala samo od 2 topa, ućutkalo 12 turskih topova. Ali su ostali brodovi tog istog dana bili na Bojani gde su potapali 20 većih turskih trgovačkih brodova, kako bi time sprečili Crnogorce da ih se dočepaju i koriste ih za prelazak preko Bojane.

Bombardovanje je produženo i 24. januara i tog dana je for prinuđen na predaju.[19] Crnogorci su se sada popeli na svoja dva mala parobroda i na nekoliko barki i iskrcali se na greben uz koji je bio podignut for. Tamo su našli 4 topa, 150 vojnika, 200 pušaka i 1 zastavu.

Sledećih dana su Crnogorci bili zauzeti opravkom forova koje su u pravcu Lesendre znatno ojačali.

Lesendra je mala tvrđava koja leži na istoimenom ostrvu ispred zaliva Vir. Nju je branilo 350 vojnika sa 7 topova. Pošto je na vrh Papradnice, koja je najbliža ostrvu, sa velikom mukom postavljena jedna baterija, otpočelo je 26. jednovremeno bombardovanje i odatle, i sa Grmožura i od Vladičine kule kod Vira. Ali, pošto su ti forovi bili isuviše udaljeni, nisu mogli postići uspeh, dok je kalibar topova na Papradnici bio slab da bi ozbiljno oštetio bedeme i zidove tvrđave.

Dvadeset sedmog je bombardovanje nastavljeno. Međutim, ovog puta je učestvovala i cela, sada prikupljena, jezerska flotila. „Sirat", „Suda", „Bar" i „Bojana" gađali su i bateriju i kulu. Teško oštećeni „Sirat" morao se povući, dok su ostali brodovi produžili borbu. Posle nekoliko časova „Suda" je bila potpuno nesposobna za borbu. Njeni su topovi razoreni, oba točka razmrskana, krma i katarka raznete, dok je od 49 vojnika 32 onesposobljeno za borbu. Zato je „Bojana" odvukla ovu olupinu sa poprišta borbe.

---

[19] Posada na ostrvu Grmožuru predala se, po knezu Nikoli, 13/25. I (Zapisi, XV, 341). — *Prim. B.P.* i *T.N.*

Sada je ostao samo još „Bar" čiji je brat „Eirgen", kao što nam je poznato, bio početkom novembra potopljen od Crnogoraca. Pošto je dotle imao najmanje oštećenja, „Bar" se hrabro držao i snažno odgovarao na crnogorsku vatru. Međutim, Crnogorci su odjednom primetili da „Bar" tone, pa su udvostručili svoju vatru. „Bar" je, neprekidno dejstvujući, pokušavao da se povuče u jedan od zaliva, ka Vranjini, ali je tonuo sve brže. Tada je njegov komandant pokušao da ga pod punom parom nasuče na obalu. No, još pre nego što je komandant ostvario tu svoju nameru, brod je potonuo zajedno sa posadom. Samo je četvorici uspelo da se spasu. Flotila je tog dana izgubila 80 mornara (od 200!), od kojih 42 mrtva i 38 ranjenih. Od toga je 30 mrtvih otpalo samo na ovaj potonuli brod. Dva druga broda su onesposobljena za borbu, a samo je najmanji, „Bojana", ostao prilično neoštećen. Dakle, ratna sreća nije napustila hrabre Crnogorce čak ni na vodi. Pa ipak se Lesendra držala. Ali 28. januara nije postojala flotila koja bi je mogla braniti, te je bombardovanje sa najvećom žestinom upravljeno na tu tvrđavu i prouzrokovalo je takva razaranja da se sledećeg dana (29) izjutra Lesendra, sa još 300 vojnika, predala.[20] Tom prilikom je zaplenjeno 500 pušaka, 1 zastava i 7 topova.

Sad je preostalo samo još da se zauzme i Vranjina, najveće ostrvo na jezeru. Na ostrvu su se nalazila i 3 fora, i to: na jugoistočnom rtu Manastir sa 5 topova, na severoistočnom vrhu kula Morača, koja je vladala ušćem istoimene reke i bila naoružana jednim teškim oruđem, i najzad kula Beregturi na severozapadnom vrhu takođe sa jednim teškim oruđem koje je bilo upravljeno na ostrvo Čakovicu. Posada Vranjine brojala je 385 vojnika pod komandom jednog majora.

Još 29. su na ostrvu Liponjak i na ušću Male Provaline bile postavljene male baterije, a već sledećeg jutra (30. januara) zagrmeli su topovi u pravcu Vranjine kako iz ovih malih baterija tako i od Lesendre i sa Papradnice.

---

[20] Posada na ostrvu Lesendri predala se, kako navodi knez Nikola, pre predaje posade na Grmožuru jedan dan, tj. 12/24. I, (Zapisi, XV, 431). — *Prim. B.P.* i *T.N.*

Za kratko vreme su obe kule porušene, a njihova je posada pobijena. Crnogorci su se, kličući od radosti, ukrcali u svoje čamce i pristali na ostrvu. Zaprepašćeni ostatak posade, koji je još uvek brojao 350 vojnika, predao se. Plen se, pored odgovarajućih zaliha, sastojao od 7 topova, 2 zastave i 500 pušaka.

Ushićen ovim lepim uspesima, knez je depeširao vladici da će Manastir na Vranjini pretvoriti u pravi manastir. Naime, pre nego što su ga Turci zauzeli, to je i bio manastir i sedište episkopije.

Poslednje borbe vodio je Marko Miljanov.

Čitalac se još seća da je ovaj junak, pošto je, zbog izdaje Hota i Kastrata, bio prinuđen da se povuče u Medun, opet nastupao i zauzeo most na Cijevni. Na ovom je položaju i saznao da su izdajnički saveznici sa novopridošlim Malisorima (najhrabrije pleme severne Albanije; za njih se čak i u Crnoj Gori kaže: „Hrabar kao Malisor!“) zauzeli položaje na visovima kod Dinoša.

Miljanov, s jedne strane, nije mogao da trpi da mu neko ugrožava pozadinu i to tim pre što je opsadna vojska oko Podgorice mogla tako da se nađe između dve vatre, dok je, s druge strane, goreo od želje da se osveti onim bednicima koji su mu se najpre priključili pa mu onda okrenuli leđa. Zato je 18. januara krenuo ka Dinošima. Crnogorci su umeli da se ovde neprimetno približe logoru i da ga opkole. Ovde je moglo biti oko 1.200 Albanaca. Miljanov je uza se imao samo svoj lični bataljon (480 vojnika). Na dati trubni znak iskočili su Crnogorci sa svih strana i uz veliku viku napali silno zaprepašćene Albance koji su mislili samo na bekstvo. Samo je šaka Malisora davala otpor.

Pobeda je bila potpuna. Trista Albanaca pokrivalo je bojno polje, dok je 200 zarobljenih poslato za Rijeku, gde su kao i ostali zarobljenici upotrebljeni za prenos ranjenih Crnogoraca. Plen je bio 1 zastava i 500 pušaka, dok su Crnogorci imali samo 7 mrtvih i 21 ranjenog.

Posle ove pobede Miljanov je ponovo poseo svoj položaj kod mosta na Cijevni. Dvadeset šestog januara ostavio je svoj bataljon i pošao prema Podgorici, pa je jedan bataljon opsadne vojske uputio u Dinoše radi držanja

ovog položaja. Potom je sa ostatkom vojske ostao pred Podgoricom.

Da bi ga proterao, Mufti-paša (ili Husein-paša?) izvršio je 31. januara ispad prema njegovom položaju na Kakarickoj gori, ali ga je Miljanov poterao natrag u tvrđavu nanevši mu gubitke od 150 vojnika. To je u stvari bila poslednja borba, jer je ruski diplomatski predstavnik i državni savetnik Jonin sledećeg dana izvestio kneza da je zaključeno primirje.

Pre nego što zaključimo sa ratnim događajima, moramo još pomenuti dve borbe koje su se odigrale u toku zimskog ratovanja u Hercegovini.

Početkom decembra i krajem januara izvršio je Musić nekoliko malih prepada kako bi rasterao dosadu. O tome raspolažem sa dva turska izveštaja koje u nedostatku drugih izvora iznosim u potpunosti:

Predosećajući aktivno učešće Srbije, ustanici se pripremaju na masovnije učešće u akciji. Još pre nekoliko dana javljeno je o jednom većem incidentu koji se odigrao u Grancovi u korjeničkom srezu. Tu se prikupilo 500—600 ustanika i krenulo na selo Grancovu. U trenutku napada na selo, njima se priključilo oko 400 ustanika koji su dolazili s druge strane, tako da je ustanička snaga predstavljala impozantan broj od preko 1.000 vojnika. Tu, razume se, nije pomogao otpor stanovnika i mustehafiza te je sva stoka postala plen napadača.

Hercegovačke vlasti su utvrdile da su se u okolini Bileće prikupile ustaničke snage jačine preko 1.000 boraca, kojima svakog dana pa i časa stižu nova pojačanja. Dosad su se te snage ograničavale na izviđanje u razne strane, kao i na to da turskim trupama ne daju predaha. Prošle nedelje je jedna takva izviđačka banda ustanika napala varošicu Korjeniće, čija je posada brojala 200 redifa. Borba je trajala 3 časa, pri čemu su se turske trupe zajedno sa stanovnicima ipak održale i odbile ustanike. Istog dana je jedno odeljenje ustanika postavilo zasedu kod Čapljine, između Trebinja i Ljubinja, kako bi uništilo jednu četu redifa koja je krenula iz Ljubinja radi smene straža na karaulama. Razvila se uporna borba u kojoj bi Turci van svake sumnje podlegli da iz Ljubinja nisu blagovremeno dojurile dve čete koje su napale ustanike s boka i prinudile ih na povlačenje Ovom su prilikom Turci imali 26 mrtvih i 50 ranjenih. Manji sukobi kao i pojedinačni napadi na turske karaule stalna su pojava. Pri tom ustanici, izgleda, nisu voljni da se upuste u veće operacije. Na navaljivanje mostarskog mutesarifa naredio je vojni guverner Veli-paša da garnizoni napuste sva manja mesta Hercegovine i da se trupe koncentrišu oko Mostara. Zasad ostaju posednute samo karaule u tesnacima

koji vode za Mostar, i to samo do trenutka kada im se budu približile jače ustaničke bande. U tom bi se slučaju one imale evakuisati.

Najzad, treba još pomenuti da je ruski general-ađutant Zubov doneo iz Petrograda i Moskve znatne sume novca. Knezu je isto tako dobro došao i Rus Vasiljev koji je predao 20.000 rubalja kao poklon Slovenskog komiteta.

Trideset prvog januara su, navodno, otpočeli pregovori sa komandantima Spuža, Žabljaka i 16 kula, čiji se uspeh sastojao u tome što su ti komandanti bili spremni da dopuste da se te tvrđave i forovi sledećih dana zauzmu na juriš, na isti način kao i Golo brdo. Na žalost, primirje je sprečilo izvršenje ovih lepih patriotskih namera. Doduše, moram priznati da mi sve ovo ne izgleda naročito verovatno, baš kao ni vest da su se albanska plemena Mirditi, Dukađin i Dibra izmirila s knezom, a pleme Matija da je čak ponudilo pokornost.

Što se tiče prve priče, svakako je vredno pomenuti da su još 31. januara crnogorske trupe posele Lješkopolje i nekoliko sela oko Žabljaka; ona bi, znači, još i bila nekako moguća, ali zato potpuno neverovatno zvuči priča o savezu s Albancima ako se pročita sledeći izveštaj koji je iz Skadra stigao listu „*Politische korrespondenz*“ 4. februara.

Mirditi su, delom zbog ubistva dva njihova čoveka u Skadru, a delom i u sporazumu s Crnogorcima, izvršili napad u nezgodnom trenutku. Izuzev stanovnika brda Ksele i Lješa koji su im sa nekoliko stotina ljudi pritekli u pomoć, njima se nije priključilo ni pleme Dukađin ni Matija, niti ijedno od ostalih brdskih plemena. Ishod ovog pokreta bio je žalostan; pored spaljivanja oko stotine kuća, Mirditi su ovaj svoj ustanak morali da plate davanjem mnogobrojnih talaca i teškim gubicima pokretne i nepokretne imovine. Ostala su se katolička plemena s oružjem u ruci pokazala kao nepomirljivi neprijatelji Crnogoraca; samo su Škrijeli i Šala bili neodlučni.

Većina turskih zarobljenika bila je još ranije puštena na slobodu; 18. januara pušteni su svi zarobljenici iz „barske države“, a ostatak je pušten 1. februara.

Poslednjeg dana januara stigli su na Cetinje Temel i Zauervald, kao i Vrangel, odakle su otputovali kod kneza. On ih je poveo sobom kako bi bili svedoci završnog

čina, najvećeg događaja njegove velike komedije. Naime, on je 6. februara svečano ušao u Cetinje uz veliko veselje ogromne mase naroda i gostiju i uz neprekidnu pucnjavu topova, zvonjenje zvona i uzvike „živio“ i „ura“.

Pošto ga je blagoslovio vladika koji je u ovom svečanom trenutku sigurno velikodušno zaboravio na otetog konja, knez je otišao u crkvu na blagodarenje.

I sad najveći događaj: Petar Filipov Vujović, stari jednonogi junak, predao je ovom „velikom odmaralu“ pod slavolukom (bogami, Cetinje, tad si moralo biti lepo!), lovorov venac, i to u ime crnogorskog naroda! Kao što vidite, odmaranje donosi ploda!

DIPLOMATSKA AKTIVNOST

Posle zaključenog primirja pristupilo se određivanju demarkacione linije koja je imala da odgovara obostranim položajima od 31. januara. To bi bila sledeća linija: Bojana, Morača, Cijevna, Dinoši, granica između Kuča i Klementa, Vasojevići, Tara do ušća Pive, Krstac, Ključ, Bileća, Klobuk, Zupci.

Osmog februara je ruski pukovnik baron Kaulbars sa ordonans-poručnikom knezom Obolenskim otputovao iz Carigrada za Cetinje da bi zajedno s crnogorskim (Vrbicom) i turskim komesarom (Riza-pašom) utvrdio granicu.

Međutim, došlo je do neslaganja, pošto su Turci tvrdili da su sela oko Žabljaka, kao i Lješkopolje i Dinoše, zauzeli Crnogorci tek 1. februara, što su ovi poricali. Tako je s obe strane došlo do pretnji pa su Rusi morali da čine krajnje napore kako bi sprečili novi rat između ovih smrtnih neprijatelja. Turke je naročito ogorčilo nabusito držanje Vrbice. On je te pregovore odugovlačio sve dok nije stigla vest o Sanstefanskom ugovoru o miru, a onda je izjavio da je sa Cetinja dobio nalog da prekine pregovore.

Trećeg marta je u San-Stefanu sklopljen ugovor između Rusije i Porte; on je, u pogledu Crne Gore, sadržavao sledeće odredbe:

Član 1. Da bi se okončali stalni sporovi između Turske i Crne Gore, granica koja deli obe zemlje ispraviće se prema priloženoj sekciji (ali uz pravo kasnijih rezervi).

Od brda Dobrotica granica će ići linijom koja je ucrtana na Carigradskoj konferenciji — do Korita iznad Bileće; odavde će nova granica ići do Gacka (Metohija — Gacko pripašće Crnoj Gori) i u pravcu stava Pive i Tare s tim što će na severu ići niz Drinu do ušća Lima. Istočna granica kneževine ići će uz ovu poslednju reku do Prijepolja i okrenuće preko Rožaja na Suvu planinu (s tim što će Bihor i Rožaj ostati Crnoj Gori). Uključujući Rugovo, Plav i Gusinje, granična linija ići će uz brdski lanac preko Žljeba, Paklena i duž granice severne Albanije preko grebena planina Koprivnik, Baba-vrh, Bor-vrh do najvišeg vrha Prokletija. Od ove tačke granica će okrenuti preko vrha Biskašik i u pravoj liniji izbiće na jezero Ljičeni Hoti (između Ljičenih Hota i Ljičenih Kastrata); zatim će ići preko Skadarskog jezera da bi se završila na Bojani, čijom će dolinom ići do mora. Nikšić, Gacko, Spuž, Podgorica, Žabljak i Bar pripadaće Crnoj Gori.

Jedna evropska komisija, u kojoj će biti zastupljene Visoka Porta i vlada Crne Gore, dobiće nalog da utvrdi definitivne granice kneževine. Ona će na licu mesta uneti u opšte odredbe za granicu one izmene koje nađe za shodne i opravdane sa gledišta obostranih interesa i mira obeju zemalja, a u vezi s čime će komisija odrediti i naknade koje smatra potrebnim.

Plovidba Bojanom, koja je uvek davala povod za sporna pitanja između Visoke Porte i Crne Gore, biće predmet naročitog pravilnika, koji će izraditi dotična evropska komisija.

Član 2. Visoka Porta definitivno priznaje nezavisnost Kneževine Crne Gore

Sporazum između carske ruske vlade, otomanske vlade i Kneževine Crne Gore utvrdiće ubuduće karakter i oblik odnosa između Visoke Porte i Kneževine, naročito: u pogledu postavljanja crnogorskih predstavnika u Carigradu i u izvesnim mestima otomanske carevine, gde će se priznati da su oni potrebni; u pogledu izručivanja zločinaca koji su pobegli na jednu ili drugu teritoriju, i u pogledu potčinjavanja otomanskim zakonima i vlastima onih Crnogoraca koji putuju ili stanuju u otomanskoj carevini, a sve prema principima međunarodnog prava kao i prema običajima, ukoliko se to odnosi na Crnogorce.

Između Visoke Porte i Crne Gore zaključiće se konvencija radi rešavanja pitanja koja se odnose kako na saobraćaj stanovnika pograničnih srezova obeju zemalja tako i na vojne objekte u tim pograničnim krajevima. O tačkama po kojima se ne bi postigao sporazum, presudiće arbitražna odluka Rusije i Austro-Ugarske.

Kod budućih nastalih diskusija ili sporova, izuzev teritorijalnih zahteva, Turska i Crna Gora prepustiće rešavanje svojih nesporazuma Rusiji i Austro-Ugarskoj da one donesu zajedničko arbitražno rešenje.

Crnogorske će trupe biti dužne da u roku od deset dana posle potpisivanja mirovnih preliminara isprazne teritoriju koja nije uključena u gornje odredbe o granici.

Po ovom bi ugovoru Crna Gora dobila teritoriju od oko 192 kvadratne milje sa 210.000 duša. Onda bi, prema tome, imala 270 kvadratnih milja sa 380.000 stanovnika. A to bi značilo ofanzivnu vojsku od najmanje 50.000 vojnika (od 76.000 sposobnih za vojnu službu).

Iako se mora priznati da ove odredbe, s obzirom na ogromne žrtve Crnogoraca, nisu bile naročito povoljne, Crnogorci su ipak mogli biti zadovoljni. Ali, oni to nisu bili, a to se vidi iz njihovog zvaničnog stava:

Žrtve koje je podnela Crna Gora u toku dve ratne godine srazmerno su mnogo veće nego žrtve Srbije i Rusije. Slabo naseljena kneževina imala je 4.000 mrtvih i nekoliko hiljada ranjenih. Gotovo pune četiri godine najveći deo crnogorskih polja ostao je neobrađen; posla se nije moglo dobiti ni u Carigradu ni u Aleksandriji, gde su inače mnogobrojne porodice u mirno doba bile zaposlene. U toku rata su spaljena mnoga sela i zaseoci, a da bi nesreća bila još veća, u Crnu Goru je došlo i oko 30.000 izbeglica iz susednih pokrajina, za čiju se egzistenciju ona mora i danas starati. Od juna 1876. Crnogorci su se pobedonosno odupirali najboljim turskim trupama sa relativno nedovoljnim sredstvima, a da ih pri tom nije pomogao nijedan ruski vojnik.

A šta je Crna Gora za to svoje junačko držanje stvarno dobila? Pre svega, milostivo obećanje sultana da će joj priznati samostalnost, zatim priznanje poseda jednog otvorenog i nezaštićenog pristaništa na Jadranu, slobodnu plovidbu na neplovnoj Bojani i deo Hercegovine, čije stanovništvo vekovima nije priznavalo vlast sultana nego je živelo u stalnoj anarhiji. Siromašna kneževina nije na ime ratne odštete dobila ni paru, niti pedalj skadarske i lješke oblasti, koje su pre više stoleća pripadale kneževini Zeti i omogućile njenu materijalnu egzistenciju.

Pored nezavisnosti, Crnoj Gori su na severu, uz Lim, dati izvesni predeli koje u „Crnim brdima" niko nije želeo, pošto ih nismo osvojili, kao i zato što nam nedostaju i novac i sva ostala sredstva da bismo ove krajeve kultivisali i doveli u stanje dostojno čoveka. Pored toga, vrlo dobro znamo da nam Austro-Ugarska ove predele, iz lako razumljivih sopstvenih interesa, ne može ostaviti i samo se čudimo kako autori rusko-turskog preliminarnog mira nisu predvideli ovu okolnost.

Kao što nam je poznato, Sanstefanski ugovor je ostao samo mrtvo slovo na hartiji i njegove se odredbe nisu nikad izvršile.

U Crnoj Gori se to odmah i naslutilo čim se saznalo za prigovore Engleske i Austro-Ugarske. Baš u to vreme stiglo je na Cetinje knezu anonimno pismo iz Beča, navodno iz austrijskih vladinih krugova, u kome mu se savetuje da pošalje u Beč jednog prepredenog diplomatu. On bi imao da saopšti austrijskoj vladi da su Crnogorci čvrsto rešeni da ni u kom slučaju ne vrate Bar, Podgoricu, Nikšić i Pivu, već da će ih od svakoga braniti do poslednje kapi krvi, a što se tiče ostalih tačaka, mogli bi se upustiti u pregovore.

Knez je postupio po tom dobronamernom savetu i poslao Boža Petrovića u Beč, gde je ovaj nekoliko meseci lenstvovao. Božo, doduše, nije bio „prefrigani“ diplomata već pre da nešto friga (u kujni), ali je u pogledu istrukcija ipak zadovoljavao tim više što ga je u Beču podsticala ta ista anonimna ličnost da ostane čvrst i podržava crnogorske minimalne zahteve.

Dok je Božo još bio u Beču, stigle su iz Crne Gore vesti koje su mu otežale misiju. Govorilo se, naime, da su Crnogorci svojim odvratnim gazdovanjem u Albaniji prouzrokovali veliko vrenje; pri tom su se pričale jezive priče o zlostavljanju katoličkih sveštenika i slično.

Što se tiče tih glasina, o njima izveštava jedna pouzdana ličnost sledeće:

Mnogim bečkim i nemačkim novinama poslata je depešom iz Kotora vest da su Crnogorci u Baru uhapsili jednog katoličkog župnika i udarili mu 25 batina. Nije mi poznato sa koje je strane raširena ova vest, ali vas mogu uveriti da ona bazira samo na pogrešnoj informaciji. Spoljni povod za ovu lažnu vest treba tražiti samo u sledećem: Plamenac koji je bio komandant kod Ulcinja, pozvao je jednog dana seoske starešine iz sreza koji su posele njegove trupe da bi privoleo stanovništvo na opravku puteva i davanje transportnih sredstava. Sve su seoske starešine izjavile da će se odazvati pozivu, ali kad je došlo do izvršenja tog obećanja, izostali su ljudi iz katoličke župe Svetog Nikole blizu ušća Bojane. Plamenac je prizvao tamošnjeg župnika don Paola, a kad ovaj nije hteo da izvrši naređenje, Plamenac ga je zamolio da pod sigurnom pratnjom ode na Cetinje i od kneza Nikole izdejstvuje da izmeni naređenje. Don Paolo je sledećeg dana otišao u Bar gde je posetio otpravnika poslova austrijskog vicekonzulata, gospodina Netovića, i verovatno mu naveo iste razloge zbog kojih je stanovništvo svoje parohije podsticao na neposlušnost. Naime, taj je župnik savetovao svojim župljanima da izbegnu svaki rad za Crno-

gorce pošto Plamenac sigurno namerava da ih zadrži na vojnoj dužnosti. Kao što se to ovde govori, don Paolo je u Baru bio ohrabren na dalji otpor, posle čega je odmah nastavio preko Skadra za Cetinje. Ali župnik iz Svetog Nikole nije bio zlostavljan ni sa koje strane, te su stoga sve vesti o ovom slučaju potpuno neosnovane.

Sem toga, postoje i važniji razlozi usled kojih su te vesti vrlo malo verovatne. Crna Gora se nalazi danas u vrlo neugodnom položaju, pošto ovde niko ne zna kakva će biti njena budućnost. Knez Nikola i njegova najbliža okolina, težeći uvek za što prisnijim naslonom na Austro-Ugarsku, učiniće u ovom trenutku sigurno sve kako bi izbegli i najmanju zamerku od strane bečkog kabineta. Koliko je meni poznato, knez Nikola je izdao i najstroža naređenja da se naročito štedi katoličko stanovništvo te stoga ni Plamenac, koji je oprezan i pribran čovek, sigurno nije imao hrabrosti da učini nešto neumesno. Knez Nikola je u tom pogledu prednjačio dobrim primerom i činjenica je da je za vreme svog boravka u Baru svakodnevno pozivao na ručak tamošnjeg katoličkog župnika. Kao što je rečeno, Crnogorci znaju vrlo dobro da njihova bliža budućnost zavisi više od naklonosti Austrije nego Rusije, a ova okolnost zabranjuje sva nasilja i sada neprikladna agitovanja. Crnogorci, o kojima se priča da su divljaci koji seku noseve, umeli su da junačkim i umerenim ponašanjem u ratu stvore za sebe poštovanje i popularnost u Evropi, a knez Nikola će i dalje činiti sve da svom narodu sačuva ove dragocene tekovine.

Druga jedna poverljiva ličnost ispričala je sledeće:

Simo Popović i kapetan Zauervald krenuli su za Ulcinj, pitajući usput ljude i žene da li imaju kakvih žalbi protiv postojećeg reda i uprave. Ovi su rekli da nemaju, ali je utvrđeno da se pojedini slučajevi nezadovoljstva i uzbuđenja mogu pripisati jedino jednom trenutnom i nepoštenom podstrekivanju. U samom je Ulcinju ispitivan slučaj župnika don Paola, koga je skadarski nadbiskup Karlo razrešio službe u Svetom Nikoli. I ova je istraga pokazala da je don Paolo bunio stanovništvo protiv Crnogoraca i da je komandant Ulcinja Mašo Vrbica vršio svoju službu umereno i pravedno, kad je tražio i uspeo da se tvrdoglavi župnik ukloni.

Netačne su bile i vesti o strašnom gospodarenju Crnogoraca u Albaniji.

Odmah posle osvajanja pokrajine između Bojane i Jadranskog mora knez Nikola je pristupio uređenju administracije. U Baru i Ulcinju postavljeni su kao sreski načelnici Crnogorci, a ostala je uprava poverena domorocima, i to katolicima koje je stanovništvo delimično samo biralo ili ih označilo kao pouzdane i poštene ljude. Svim nameštenicima određena je plata koja se dotad re-

dovno isplaćivala iz državne kase. Stanovništvo ne plaća zasad ni državni ni opštinski porez već se, naprotiv, osirotelim porodicama daje novac, žito i brašno. Opravka opštinskih puteva i telegrafske linije za Ulcinj, kao i prenos hrane i ratnog materijala, doneli su novac među ljude, tako da se stanovništvo Krajine postepeno latilo zemljoradnje, te pokrajina u kojoj su nekad vladali siromaštvo i opšta nesigurnost, čini danas miran i prijatan utisak. Opustošena naselja već su upola udešena za stanovanje, kuće u Baru i Ulcinju ponova su sazidane na uobičajeni način, ulice su proširene, pristanište učinjeno koliko-toliko pristupačnim, a u obe je varoši uvedeno čak i petrolejsko osvetljenje. Ulcinj je posetio francuski generalni konzul iz Skadra Ćekaldi i izrazio se vrlo povoljno o novom izgledu ove primorske varošice. On je podneo svojoj vladi detaljan izveštaj o korisnoj promeni u ovoj pokrajini u kojoj su ranije vladali samo apatija i beda.

Da bi se to i zvanično utvrdilo, knez je pozvao austrijskog atašea kapetana Zauervalda da se o svemu lično uveri. Ovaj je 26. maja i otputovao sa Simom Popovićem da na licu mesta ispita uzroke onih prijava i navodnih zloupotreba kod Spiča i Bara. U komisiju koja će sve to ispitati knez Nikola je odredio predsednika opštine Bara Petra Jovičevića i njegovog sekretara Đokića. Istraga o slučaju služitelja konzulata Vuka Zgradića, koga je zlostavljao Spičanin Jovov, pokazala je da je taj Zgradić uvek uživao rđav glas i da se isticao time što je grdio Crnogorce i kneza. Prilikom maltretiranja tog Zgradića nije bio prisutan nijedan Crnogorac, a Jovov je štaviše, posle istrage, na Cetinju kažnjen novčanom kaznom od 160 forinti, zato što nije podneo prijavu protiv Zgradića nego je sebi sam pribavio satisfakciju.

O jednoj drugoj nesuglasici koja se odnosi na slobodnu plovidbu Bojanom, raspolažem sledećim izveštajem iz turskog izvora (datiranim 3. juna u Skadru):

Crnogorski sekretar Dubig vratio se na Cetinje posle svoje neuspele misije da na Bojani ponovo otvori plovidbu. Pregovori su se izgleda razbili uglavnom na dvema tačkama: na pitanju da li će na gornjem toku Bojane, od njenog isticanja iz jezera do Svetog Đorđa, biti dozvoljena crnogorska zastava, i na zahtevu Crne Gore da se donji tok reke, od Svetog Đorđa do ušća kod Svetog

Nikole uključno, načelno smatra crnogorskim i nad njim se prizna crnogorski suverenitet. Ovo se pitanje moglo za prvo vreme lako rešiti na taj način što bi se prema faktičkom posedu, desna obala reke od Svetog Nikole do Svetog Đorđa proglasila crnogorskom, dok bi leva obala pripala Turcima. Tako bi se obostranoj plovidbi na tom delu reke odredila desna i leva obala, dok neosporni turski posed obeju obala i to, od Svetog Đorđa do jezera, u pogledu plovidbe, ne bi stvarao nikakve teškoće. Sa trgovačke je tačke gledišta za žaljenje što su se pregovori završili bez uspeha, a sa političke je, s obzirom na nejasan opšti položaj i zategnute odnose obeju strana, pre poželjno da se zasad još zadrži *status kvo*, jer bi ma kakav provizorni aranžman verovatno povukao za sobom beskonačne komplikacije, ne uzevši još u obzir da bi pojava crnogorske zastave na Bojani imala za posledicu ogromno uzbuđenje ovdašnjeg stanovništva i prouzrokovala bi ne samo provokacije, stvarne napade, nego možda čak i krvave obračune.

Deputaciju iz Ulcinja, koja se vratila sa Cetinja gde je bila pozvana, primio je knez vrlo ljubazno, a njeni su pojedini članovi bili navodno čak i darivani novcem. Knez je, kažu, podvukao deputaciji da je pokrajinu Bara i Ulcinja, sve do Bojane, on osvojio oružjem i da će je znati i oružjem zadržati.

Evropa je još ranije bila uznemirena usled glasa o predstojećem novom ratu između Crne Gore i Turske.

Povod je bio sledeći: 20. maja stigle su od kneza Nikole uznemirujuće depeše generalnom guverneru Skadra i tamošnjim konzulima, u kojoj se guverner čini odgovornim za napade koji će se upraviti iz Albanije protiv Crne Gore; umoljeni su konzuli da budu svedoci korektnog držanja Crnogoraca, koji po svaku cenu žele da izbegnu svaki konflikt, ali će se u slučaju napada odlučno braniti.

Razlog ovoj depeši bile su uznemiravajuće vesti koje su o turskim pripremama za rat slali „dobri prijatelji" Crne Gore u Albaniji.

Pošto je Husein-paša sve to poricao, knez Nikola i on su izmenjivali žustre note koje su bile pooštrene demonstrativnim pokretima trupa.

Husein-paša se osećao uvređenim kneževom depešom diplomatskim predstavnicima u kojoj se on optužuje da sarađuje sa dvojicom čorbaša[21] iz Klementa, kojima je poverio na čuvanje nekoliko pograničnih tačaka, a koji su

---

[21] Čorbaš je četovođa u turskim regularnim trupama. — *Prim. prev.*

u depeši naznačeni kao narušioci mira. Podgoričani, čija se zemlja sad većim delom nalazila u rukama Crnogoraca, a bez nje nisu mogli živeti, bili su okrivljeni da žele da ta polja pokradu i da pri tom izazovu konflikte sa crnogorskim pograničnim stražama.

Devetog juna je u Skadar stigao Vrbica da bi sa Husein-pašom pregovarao oko spornih tačaka između Crne Gore i Albanije. Bilo je krajnje vreme bar za privremeni aranžman, jer su se događaji bili toliko razvili, da su Crnogorci uputili jednu svoju brigadu na Sitnicu.

Pa ipak je došlo do otvorene borbe.

Petnaestog juna izjutra pokušalo je 300 Albanaca, predvođenih od nekoliko regularnih oficira, da pređe Bojanu kod Obila, 2 sata hoda jugozapadno od Skadra, i da posle proterivanja crnogorskih predstraža pokuša upad na teritoriju koju su okupirali Crnogorci, verovatno sa namerom da je smelim prepadom istrgne iz ruke kneza Nikole i da tako pregovore na kongresu stavi pred iznenadni „svršen čin“. Ovaj poduhvat, sem nekoliko mrtvih i 50 zarobljenih Albanaca, nije postigao nikakav drugi uspeh. Prekoputa mesta na kome su ovi dobrovoljci prešli Bojanu, bivakovao je jedan ne baš neznatan odred turske regularne vojske koji je svakako bio jači od ove gomile. Ovaj su bivak morali Albanci da prođu kako bi stigli do Bojane.

Napad je, dakle, izvršen potpuno u sporazumu s turskim vlastima mada su one htele da sa sebe speru ljagu time što su otpustile dva regularna oficira.

M I R

Najzad je 13. jula zaključen protokol Kongresa i potpisan mir [u Berlinu]. Odredbe koje su se odnosile na Crnu Goru glasile su:

Član 26. Nezavisnost Crne Gore priznaje i Visoka Porta i sve visoke strane ugovornice koje to dosad nisu priznavale.

Član 27. Visoke strane ugovornice sporazumele su se:

U Crnoj Gori ne sme niko zbog verske pripadnosti biti isključen od uživanja građanskih i političkih prava, primanja u javnu službu, funkcije i počasnih mesta ili obavljanja raznih zanata i industrija u ma kom mestu, niti se zbog toga takvo lice sme oglasiti

nepoželjnim. Svim domorocima, kao i strancima, garantuje se slobodno i javno vršenje svih verskih obreda i nikakve se prepreke ne mogu suprotstaviti hijerarhijskoj organizaciji raznih veroispovesti ili njihovim odnosima sa odnosnim crkvenim poglavarima.

Član 28. Nove su granice Crne Gore utvrđene ovako: Linija koja počinje na Ilinom brdu, severno od Klobuka, približava se više Trebišnjici u pravcu Grančareva, koje ostaje u Hercegovini, a potom ide uz korito ove reke uzvodno od tačke koja leži jedan kilometar nizvodno od ušća Čepelice, a odatle pravom linijom izbija na visove levo od Trebišnjice. Zatim ide u pravcu s. Pilatova koje ostaje Crnoj Gori, a potom prema severu, po mogućstvu na odstojanju od šest kilometara od puta Bileća—Korita—Gacko sve do tesnaca između Somine planine i brda Ćurilo, odakle produžava prema istom pored Vratkovića (ovo selo i pripada Crnoj Gori) do brda Orline. Od ove tačke granica ide (ostavljajući Crnoj Gori Ravno) u pravcu severoistoka pravom linijom preko vrha Lebršnika i Volujaka, a zatim najkraćom linijom ka Pivi koju preseca i izbija na Taru, prolazeći između Crkvice i Nedvine. Od ove tačke ide uz Taru do Mojkovca, a odatle grebenom podgorine do Šiškog jezera. Od ovog mesta ide uz staru granicu do Šekulara, a odatle nova granica ide preko grebena Mokre planine — selo Mokra ostaje Crnoj Gori — i izbija na kotu 2166 (po austrijskoj generalštabnoj karti) idući uz glavni greben između Lima s jedne, a Drima i Cijevne, s druge strane.

Potom ona ide uz sadašnju granicu između plemena Kuča—Drekalovića s jedne, i Kučke krajine kao i plemena Klementa i Gruda, s druge strane, sve do Podgoričke ravnice. Zatim izbija na Plavnicu, ostavljajući Albaniji plemena Klemente, Grude i Hote.

Odande nova granica preseca jezero kod ostrva Gorica—Topal, pa se odatle u pravoj liniji penje na vis grebena. Zatim ide uz vododelnicu između Megureda i Kalimeda (Mrkojevići ostaju Crnoj Gori) i izbija na Jadransko more kod V. Kruča.

Na severozapadu granicu obrazuje linija koja ide od obale između Šušnja i Zubaca i završava se na krajnjoj jugoistočnoj tački crnogorske granice na planini Vršuti.

Član 29. Bar i njegova obala pripajaju se Crnoj Gori pod sledećim uslovima:

Predeli južno od ove oblasti do Bojane vraćaju se Turskoj.

Opština Spič do severne granice teritorije, naznačene u detaljnom opisu granične linije, priključuje se Dalmaciji.

Za Crnu Goru se uvodi potpuna i slobodna plovidba na Bojani. Uz tok ove reke ne smeju se podići utvrđenja, izuzev onih koja bi bila potrebna za lokalnu odbranu Skadra, a koja se ne smeju prostirati više od 6 kilometara od ove varoši.

Crna Gora ne sme imati ni ratnih brodova ni ratne zastave.

Barsko pristanište i sve vode koje pripadaju Crnoj Gori ostaju zatvoreni za ratne brodove svih naroda.

Utvrđenja na crnogorskoj teritoriji koja se nalaze između jezera i obale moraju se porušiti i u ovoj se oblasti ne smeju podići nova.

Lučku i sanitarnu policijsku dužnost, kako u Baru tako i uz obalu Crne Gore, vršiće Austro-Ugarska pomoću lakih obalskih brodova.

Crna Gora je dužna da usvoji pomorske zakone koji važe u Dalmaciji. Austro-Ugarska se sa svoje strane obavezuje da preuzme konzularnu zaštitu crnogorske trgovačke zastave.

Crna Gora se mora sporazumeti sa Austro-Ugarskom o pravu ove poslednje da preko nove crnogorske teritorije podigne i održava drum i železničku prugu.

Garantuje se potpuna sloboda saobraćaja na tom drumu i železnici.

Član 30. Muslimani i ostali koji poseduju zemljišta na teritoriji anektiranoj od Crne Gore, a žele da se nasele van Kneževine, mogu to svoje zemljište zadržati i izdati ga pod zakup ili dati na upravu trećem licu.

Ne može se izvršiti nikakva eksproprijacija zemljišta sem zakonskim putem u javnom interesu i samo uz ugovorenu naknadu.

Tursko-crnogorska komisija dobiće nalog da u roku od tri godine reguliše pitanja koja se odnose na prodaju, eksploataciju i upotrebu na račun Visoke Porte državne imovine i zadužbina (vakufa), kao i na interese privatnih lica koja bi bila u tome angažovana.

Član 31. Kneževina Crna Gora sporazumeće se neposredno sa Visokom Portom o uspostavljanju crnogorskih predstavništava u Carigradu i izvesnim mestima Otomanskog carstva, gde bi se utvrdilo da su potrebna.

Crnogorci koji putuju po otomanskoj državi ili u njoj žive, imaju biti potčinjeni otomanskim zakonima i vlastima, opštim načelima međunarodnog prava i običajima priznatim za Crnogorce.

Član 32. Crnogorskim trupama ima se narediti da u roku od 20 dana posle izmene ratifikacionih instrumenata ovog ugovora ili, po mogućstvu, i ranije, evakuišu teritoriju koju trenutno drže, van novih granica Kneževine.

Otomanske trupe imaju takođe u roku od 20 dana evakuisati teritorije ustupljene Crnoj Gori. Njima će se, pored toga, odobriti još 15 dana kako bi mogli da napuste tvrđave i da iz njih iznesu materijal i hranu, kao i da izvrše popis mašina i ostalih predmeta koje ne mogu odmah odneti.

Član 33. Pošto Crna Gora mora preuzeti na sebe deo javnog otomanskog duga za novu teritoriju koja joj je priznata mirovnim ugovorom, to će predstavnici sila u Carigradu, na pravednoj bazi i u saglasnosti s Portom, odrediti visinu tog dela.

Teško bi se zaista mogao sklopiti nepravedniji mir. To je, dakle, bila nagrada Crnoj Gori za njenu trogodišnju pobedonosnu borbu protiv ogromne nadmoćnosti, to je, eto, bila odšteta za tako ogromne žrtve!

Proverimo sada detaljnije pojedine odredbe Kongresa.

Prema odredbama ovog ugovora, Crna Gora će obuhvatiti ove oblasti:

		km^2	stanovnika	glavna mesta	stanovnika
Crna Gora	Katunska nahija	1187	48.000	Cetinje	1.400
	Crmnička nahija	209	15.000	Virpazar	600
	Riječka nahija	207	18.500	Rijeka	600
	Lješanska nahija	132	10.000	Gradac	400
Brda	Bjelopavlićka nahija	570	24.000	Danilovgrad	2.000
	Piperska nahija	814	27.500	Bratonožići	300
	Moračka nahija	915	18.500	Morački	200
	Vasojevićka nahija	532	18.500	Zabrđe	300
Hercegovina	Banjanska nahija	568	10.000	Ubli (?)	300
	Nikšićka nahija	537	10.000	Nikšić	4.000
	Pivska[21a] nahija	812	16.000	Piva	600
	Drobnjačka nahija	674	12.000	Komarnica (?)	200
	Kolašinska nahija	432	6.000	Kolašin	2.000
Albanija	Plavska nahija	958	14.000	Plav (?)	600
	Albanska nahija	379	22.000	Podgorica	6.000
	Skadarska nahija	376	16.000	Bar	8.000

Cela kneževina obuhvata, dakle, 9.433 km^2 (171 1/2 kvadratnu milju) sa 286.000 stanovnika. Među njima ima i 24.000 muslimana i 18.000 katolika. Nove oblasti imaju 5.118 km^2 (93 kvadratne milje) sa 116.000 stanovnika.

Oblast Kuča Drekalovića (362 km^2) sa 10.000 stanovnika priključena je još 1876. godine Piperskoj nahiji. Crmnička nahija je dobila tri ostrva na jezeru, tako da od njenih 209 km^2 otpada na jezerski deo 28 km^2. U Albanskoj nahiji otpada na jezerski deo 55, a u Skadarskoj 91 km^2. Skadarska nahija obuhvata predeo između Skadarskog jezera i mora, a Albanska predele Spuža, Podgorice i celu ravnicu na levoj obali Morače. Plavska nahija obuhvata predele oko Plavskog jezera, Kolašinska oko Kolašina i Šaranaca, Drobnjačka Drobnjake i Jezera. Nikšićka oko Nikšića i Duge, Pivska samo Pivu, a Banjanska Banjane i Rudine.

[21a] Pivska, iako u originalu stoji Pivanska. — *Prim. prev.*

Pogledajmo sada odredbe o granici. Crnogorci su osvojili sve do Bojane pa zašto sada da Turcima vrate Ulcinj koji je stajao toliko krvavih žrtava? A zašto da Austrija oduzme Crnogorcima krvavo stečeni Spič, zatim Nehaj, Golo brdo, Čanj, Ratac itd? Da im je za to dala bar novčanu odštetu! Na to će se sigurno odgovoriti: da je Crna Gora zato dobila Spuž, Podgoricu i Žabljak koje nije osvojila.

To je istina, ali najpre se mora znati da je samo primirje koje je Crnogorcima bilo nametnuto, sprečilo pad kako ovih tvrđava, tako i Skadra i, drugo, da je to danajski poklon.[21b] Jer u Albanskoj nahiji, od 22.000 stanovnika, 8.000 su muslimani koji mrze Crnogorce, a pored toga, ta je nahija ostala bez odbrane i izložena svakom turskom napadu, pošto su tvorci ugovora bili toliko „genijalni" te su granicu povukli posred široke ravnice, umesto da ona ide grebenom iznad Male Hoti.

Još gori je danajski poklon Plavska nahija u kojoj je od 14.000 stanovnika ni manje ni više nego 10.000 muslimana koji se smatraju najzakletijim neprijateljima Crnogoraca. Ali je zato Turcima ostavljeno 15.000 Vasojevića koji su se 3 godine borili uz Crnu Goru, dali vojsci 2 bataljona i koji su oduvek kneza Nikolu priznavali za gospodara. Slobodan sam da proreknem da će iz „Vasojevićke iredente" proizići svi budući sporovi.

Još jedan glupi postupak diplomata bio je određivanje Tare kao granice. Time je pleme Šaranaca, koje je nastanjeno na njenim obalama, podeljeno na dva dela. Takva je besmislica učinjena još 1862. godine kod Vasojevića i Kuča i otada je bila uzrok svih sporova. Pored toga, reke ne predstavljaju nikakve granice jer one ljude mnogo više spajaju nego što ih razdvajaju. Uostalom, celo se pleme Šaranaca već odavno priključilo Crnoj Gori i zašto ga onda razdvajati?

Hrišćani Gacka, Nevesinja i Stoca borili su se pune tri godine uz Crnogorce kojima su doveli 7 bataljona. Istina je da te tri tvrđave nisu bile zauzete ali, zar su se njihovi stanovnici uzalud borili? Zar im se neće dozvoliti da o svojoj sudbini sami odlučuju? — Ne, bolje je da nji-

[21b] Od poznate izreke *Timeo Danaos et dona ferentes.* (Bojim se Danajaca i kad darove nose) — *Prim. prev.*

hova teritorija pripadne Austriji! Pa kad je tako, videćemo onda plodove ove naopake politike.

A sada, nove nepravde! Korita, Bileću i Zupce zauzeli su Crnogorci i držali do kraja. Bez obzira na to, Kongres smatra da Austrija ima pravo da i ove teritorije oduzme Crnogorcima, prirodno, isto tako bez ikakve odštete. Jednom rečju, diplomati su se na ovom Kongresu opet obrukali sa svojim odredbama o granicama baš kao i nekad posle grčke oslobodilačke borbe, ili 1814. godine. Čak su i same geografske greške u tekstu mirovnog ugovora smešne.[22] Lako je, naravno, diplomatima da preko sekcija zemalja o kojima ni pojma nemaju povlače crte, ali je obično vrlo teško izvršiti te njihove nagodbe. Ovde se od Crne Gore otimaju oni predeli čije je stanovništvo simpatiše i ne želi ništa drugo nego pripajanje Crnoj Gori, a daju joj se predeli čije stanovništvo mrzi Crnogorce i svim snagama se brani od aneksije. Sačuvaj nas, gospode, od junaka na peru, a od ratnih junaka i sami ćemo se sačuvati!

A kako stoji stvar sa ostalim tačkama Ugovora?

Crnoj Gori se velikodušno priznaje nezavisnost koju ona ima već 500 godina. Zabranjuje joj se držanje flote za koju Crna Gora ni za 100 godina ne bi mogla da obezbedi sredstva. Ne priznaje se njena ratna zastava koju je čak i sama Porta priznala 1873. godine. I najzad, najveća blamaža diplomata: Crnoj Gori se na silu nameće deo turskog duga, umesto da joj se kao pobedniku odredi pripadajuća ratna odšteta. Dajem glavu da nijedan Crnogorac neće nikad platiti ovaj nametnuti dug od koga su pare otišle u džepove sultanove.

Tačno je da pero uvek pokvari ono što je mač uredio. Predosećam da će mi se u dogledno vreme pružiti prilika da svojim cenjenim čitaocima ponovo pričam o handžaru i njegovim čudima.

ZAVRŠNA REČ

Berlinskim mirom je rat stvarno završen te stoga i zaključujem ovu knjigu.

Što se tiče zimskog rata, vidimo da su Crnogorci pobedili u jednoj borbi i u šest većih i jedanaest manjih

[22] Bio sam slobodan te sam ih ovde ispravio. — *Prim. autora.*

okršaja i da su samo u jednom okršaju (kod Anamalija) morali da se povuku pred osmostrukom nadmoćnosti. Obostrane, pak, gubitke pokazuje tabela na str. 364. i 365.

Turke je zimski rat stajao 10.826 mrtvih, ranjenih, zarobljenih i pobeglih vojnika. Ovom se broju mora dodati još 1.200 umrlih od raznih bolesti tako da, nasuprot njihovim ukupnim gubicima koji iznose 12.000 vojnika, stoji cifra crnogorskih gubitaka od svega 878 vojnika. Tako neznatan broj ranjenih u odnosu na poginule objašnjava se time što ranjene zarobljenike nisam stavio u rubriku „ranjeni" već u rubriku „zarobljeni", kao što sam i ranije uradio.

U zimskom ratu Crnogorci su zauzeli 2 „velike" tvrđave (Bar i Nehaj), 6 „malih" (Volovicu, Golo brdo, Ulcinj, Lesendru, Vranjinu, Grmožur), 9 forova (Čanj, Ratac, Sutorman, Lubim, Vijet, Crni kamen, Zibeke, Skalivu, Šušanj), 7 kula i 6 reduta, dok im je plen bio: 38 zastava, 79 topova, 10.500 pušaka (od kojih oko 6.000 ostraguša), 100 konja, 8.000 grla stoke i tako dalje. Količina zaplenjene hrane i municije, broj zaplenjenih sablji, pištolja, revolvera i handžara neizmerni su.

Posle izlaska prve dve knjige dobio sam još neke ispravke u pogledu gubitaka. Stoga ću u tabeli na str. 366—370. dati čitaocima tačan pregled gubitaka u toku celog rata.

Ako pogledamo rezultat ovog trogodišnjeg rata, videćemo da su Turci, uprkos svoje ogromne nadmoćnosti, bili stalno tučeni i da su pretrpeli znatne gubitke.

Iz 12 bitaka, 10 bojeva, 24 veća, 26 manjih okršaja i tuceta čarki Crnogorci su izašli kao pobednici, dok su se samo u 3 veća okršaja morali povući pred turskom nadmoći. Rat je stajao Turke 103.500 mrtvih, ranjenih i zarobljenih, a pored toga, bilo je i 50.000 umrlih od raznih bolesti, nestalih i pobeglih. Zatim, Turci su izgubili 4.250 konja, isto toliko mazgi, 136 topova, 2 ratna parobroda, 2 transportna broda i ogromne zalihe municije i hrane.

Crnogorci su svoje trofeje (2.500 konja, 58.200 pušaka, od kojih oko 36.000 ostraguša, 132 topa — 11 izolučenih brdskih, 3 izolučena i 4 neizolučena poljska topa, 62 izolučena i 52 neizolučena tvrđavska topa, 168 zastava — 1 armijski barjak, 129 bataljonskih, 37 tvrđavskih barja-

	G U B I C I								
	Turaka							Crnogoraca	
	mrtvih	ranjenih	zarobljenih	konja	pušaka	topova	zastava	mrtvih	ranjenih
Osvajanje Sutormana i 8 kula (13–14. novembra)	20	—	155	—	250	7	6	—	—
Osvajanje na juriš Tuđemile i Zubaca (13. novembra)	44	—	30	—	80	—	—	5	22
Potapanje „Eirgena“ (21. novembra)	34	—	—	—	—	(2)	—	—	—
Osvajanje Volovice (18. nov.)	—	—	156	—	200	9	1	—	—
Okršaj kod Dobre Vode i borba kod Mrkovića 16. i 18. nov.	720	150	40	20	700	2	5	35	80
Okršaj kod Anamalija (19. nov.)	71	115	—	—	—	—	—	38	78
Osvajanje Šušnja, Ratca i Čanja	—	—	190	—	200	7	3	—	—
Osvajanje Gologa brda i Nehaja (24—25. novembra)	—	—	380	—	500	21	2	—	—
Borbe sa flotom (28. novembra—31. decembra)	25	71	17	—	—	—	1	3	15
Okršaj kod Podgorice (23. nov.)	170	300	(begunaca) 350	10	500	—	2	4	7
Okršaj kod Grahova (12. decembra)	40	—	—	—	40	—	—	2	12

Okršaj kod Možura (12. decembra)	200	200 (begunaca)	—	10	200	—	—	7	24
Okršaj kod Ulcinja (25. decembra)	56	300–400	500	80	1000	—	1	3	8
Opsada Bara (14. novembra—10. januara)	1200	—	1600	80	3000	15	6	40	160
Borbe sa flotom (1—10. januara)	21	80	—	—	—	—	—	4	16
Okršaj kod Bratice (17. januara)	200	—	600	20	800	—	2	7	18
Okršaj kod Dinoša (18. januara)	300	—	200	10	500	—	1	7	21
Zauzimanje na juriš Ulcinja (18. januara)	400	—	500	10	1000	—	3	70	110
Osvajanje ostrvskih forova (24—30. januara)	100	—	800	—	1200	18	5	8	19
Gubici jezerske flotile (24. i 27. januara)	42	44	—	—	—	(2)	—	—	—
Okršaj kod Kakaricke gore (31. januara)	50	100	—	—	130	—	—	3	13
Okršaj kod s. Obili (15. juna)	5	10	50	—	100	—	—	2	5
Okršaji u Hercegovini (15. juna)	50	100	—	10	100	—	—	12	20
	3748	1060	5218	250	10500	83	38	250	628
		700 dezertera							

	GUBICI								
	Turski							Crnogorski	
	mrtvih	ranjenih	zarobljenih	konja	pušaka	topova	zastava	mrtvih	ranjenih
Bitke									
Šekulari (20. jula 1876)	1004	1000	—	50	1000	—	1	100	104
Vučji Do (28. jula 1876)	4000	—	310	500	4400	5	23	70	118
Medun (28. jula 1876)	1000	1000	—	50	1000	2	—	50	100
			nestalih						
Medun (14. avgusta 1876)	5500	5500	1000	300	7000	—	19	300	400
Trijebač (6. septembra)	2000	1000	—	100	1500	—	3	67	122
Danilovgrad (8—10. oktobra)	750	2100	—	300	—	—	—	150	350
Krstac (4. juna 1877)	1020	2076	—	20	2070	—	4	150	450
Martinići (5. juna 1877)	700	1200	—	10	1500	—	8	50	45
Rasina glavica (16. juna 1877)	1500	600	—	15	1500	—	5	68	47
Jelenak (20. juna 1877)	1300	2700	—	200	3200	3	5	100	200
Manastir morački (24. juna 1877)	2070	2500	—	100	3000	—	6	60	162
Bjelopavlići (17—25. juna 1877)	6927	8656	—	2000	6000	3	7	600	1750
Okršaji									
Fundina (17. jula 1876)	500	1000	—	15	500	—	—	50	120
Medun (24. jula 1876)	500	500	—	15	400	—	—	15	30
Lipovo (4. oktobra 1876)	450	500	—	6	500	—	—	10	60

Ljubinje (6. oktobra 1876)	1000	500	—	50	1000	—	1	34	99
Klobuk (7. oktobra 1876)	850	650	15	40	600	—	—	51	103
Jalovica (15. juna 1877)	500	600	—	20	500	—	—	14	80
Ravni (25. juna 1877)	510	500	40	25	700	—	—	13	27
Jezero (11. septembra 1877)	600	1000	114	30	1200	3	8	96	189
Kovča (16. septembra 1877)	273	700	4	20	600	—	1	14	30
Mrkovići (18. novembra 1877)	700	150	30	20	700	2	5	35	80
Veći okršaji									
Medun (1. jula 1876)	200	350	—	—	500	—	—	20	40
Medun (10. jula 1876)	200	450	—	10	150	—	—	10	20
Seoce (10. jula 1876)	160	300	10	—	200	—	1	50	130
Ranjevo Selo (13. jula 1877)	108	50	15	—	150	—	—	30	21
Bišina (23. jula 1877)	70	200	—	—	—	—	—	65	130
Sutorman (29. jula 1877)	200	300	—	—	150	—	—	40	80
Vasojevići (15. avgusta 1877)	150	200	—	—	150	—	—	10	20
Buče (29. avgusta 1877)	50	150	—	—	—	—	—	4	15
Novo Selo (14. oktobra 1876)	150	250	—	10	—	—	—	20	50
Vraneš (31. maja 1877)	148	—	—	15	150	—	—	11	19
Novo Selo (3. juna 1877)	50	100	—	—	—	—	—	3	7
Stožer (5. juna 1877)	50	120	—	50	150	—	—	10	37
Rječine (11. juna 1877)	200	320	—	—	—	—	—	16	40
Nozdre (14. juna 1877)	121	300	—	—	—	—	—	26	70
Tara (11. jula 1877)	200	300	—	10	300	—	2	17	26

	G	U	B	I	C	I			
	Turski							Crnogorski	
	mrtvih	ranjenih	zarobljenih	konja	pušaka	topova	zastava	mrtvih	ranjenih
Farmaci (30. jula 1877)	100	100	—	—	50	—	—	30	40
Beri (23. avgusta 1877)	35	66	—	—	—	—	—	4	10
Drobnjak (24. avgusta 1877)	150	250	—	5	200	—	—	20	40
Selenik (28. avgusta 1877)	706	50	—	10	250	—	—	35	46
Lješkopolje (8. septembra 1877)	172	600	—	5	700	—	1	15	30
Anamali (19. novembra 1877)	71	115	—	—	—	—	—	38	78
Podgorica (23. novembra 1877)	170	300	—	10	500	—	2	4	7
Možur (? decembra 1877)	200	200	—	10	200	—	—	7	24
Ulcinj (25. decembra 1877)	56	—	500	80	1000	—	1	3	8
Bratica (17. januara 1878)	200	—	600	20	800	—	2	7	18
Dinoši (18. januara 1878)	300	—	200	10	500	—	1	7	21
Kakaricka gora (31. januara 1878)	50	100	—	—	130	—	—	3	13
Manji okršaji i čarke:	1279	1702	85	10	650	—	—	126	255
Opsada:									
Nevesinja (16—19. jula 1876)	10	30	2	—	—	—	—	24	40

Zauzeće:									
Ključa (11. jula 1876)	—	—	—	—	150	2	—	—	—
Zlostupa (5. septembra 1876)	—	—	90	—	100	—	1	—	—
4 kule (12—13. septembra 1876)	40	—	160	—	200	—	4	20	30
Meduna (4. jula—20. oktobra 1876)	—	—	488	—	500	4	2	—	—
Opsada:									
Spuža (7. januara—19. nov. 1877)	300	350	—	—	—	—	—	30	57
Podgorice (30. oktobra 1876—31. januara 1878)	106	270	—	—	—	—	—	12	29
Zauzeće:									
Nikšića (22. jula—8. septembra 1877)	168	150	2889	5	3650	21	9	27	117
Presjeke (16. septembra 1877)	7	10	200	—	250	3	1	2	3
Bileće (16. septembra 1877)	5	13	350	—	500	3	2	2	3
4 fora u klancu Duga (18. i 20. septembra 1877)	11	18	226	14	250	1	4	—	—
Goranskog i Crkvice (24. i 25. septembra 1877)	3	12	314	—	500	3	2	2	3

	GUBICI								
	Turski							Crnogorski	
	mrtvih	ranjenih	zarobljenih	konja	pušaka	topova	zastava	mrtvih	ranjenih
Sutormana i 8 kula (13. i 14. novembra 1877)	20	—	155	—	250	7	6	—	—
Volovice (18. novembra 1877)	—	—	156	—	200	9	1	—	—
Šušnja, Čanja, Ratca (22—23. novembra 1877)	—	—	190	—	200	7	3	—	—
Golog brda i Nehaja (24—25. novembra 1877)	—	—	380	—	500	21	2	—	—
Bara (14. novembra 1877—10. januara 1878)	1200	—	1600	80	3000	15	6	40	160
Ulcinja (18. januara 1878)	400	—	500	10	1000	—	3	70	110
Vranjine, Lesendre, Grmožura	100	—	800	—	1200	8	5	8	19
Borbe sa brodovima turske pomorske sile	122	195	17	—	—	(4)	1	7	31
Gubici u toku celog rata:	51692	41353	10440	4250	58200	136	168	2972	6513

ka i 1 brdska zastava) platili gubitkom od 9.485 vojnika, dakle, gotovo trećinom vojske koja je pozvana pod zastavu. Ali se kod ovih gubitaka mora uzeti u obzir i to da su se Crnogorci, blagodareći dobroj nezi i vrlo velikoj fizičkoj snazi, većim delom oporavljali, tako da su njihovi ukupni gubici u mrtvim i za borbu nesposobnim invalidima iznosili najviše 4.000 vojnika, a ta je cifra ipak prilično velika. Kod Turaka su, pak (naročito 1876. godine) strašno harale zarazne bolesti, a stotine njihovih azijskih vojnika podlegle surovoj crnogorskoj klimi, dok su ranjenici umirali u masama još za vreme prenošenja ili u bolnicama zbog nedostatka nege, zbog fatalizma i tako dalje, te se ukupan broj mrtvih i za borbu nesposobnih povećava na 110.000 vojnika. Da li su ovi strašni gubici stajali u srazmeri sa zemljištem koje je Porta osporavala Crnoj Gori?

Zaista, krvavije je borbe retko bilo u istoriji, ali isto tako i slavnije za pobednika! Ako se uzme u obzir šta je mala Crna Gora postigla u ovom trogodišnjem ratu sa nedovoljnim sredstvima i uprkos mnogih grešaka nekih „vođa“, mora se junacima Evrope, „crnogorskim sokolima“, odati najveće poštovanje. Svaki će se nepristrasan čovek sigurno bez ikakvog ustezanja složiti sa sudom mog pokojnog prijatelja, pukovnika V. Ristova, koji mi je pisao:

Crnogorci su junački narod, a njihova junačka dela nisu manja od dela starih Grka i Rimljana. Tim ljudima odajem najveće vojničko poštovanje!

TREĆA GLAVA

VOJNIČKI OSVRTI

OPŠTA RAZMATRANJA

Dvogodišnja borba Crne Gore protiv Porte interesantna je u svakom pogledu. Ako je dovoljno interesantna sama činjenica da je jedna sićušna kneževina preduzela napad na ogromnu carevinu, nepristrasni posmatrači će se još više začuditi ako prate pojedine faze borbe i vide kako su neznatne snage jedne male države uspele da na svakom koraku tuku višestruko nadmoćne neprijateljske snage i da na kraju ostanu sjajni pobedilac. Pored ovog opšteg interesa, tursko-crnogorski rat je zanimljiv i za vojne stručnjake zbog načina kako su obe strane vodile rat. Stoga i nije tačno mišljenje jednog vojnog časopisa koji tvrdi da ovaj rat nije poučan. Ovde se radi o tome da se izvuku ove skrivene pouke. Ceo je ovaj rat izrazito planinski, a to što on nije uvek vođen po pravilima iz taktičkih udžbenika ne predstavlja baš naročito veliko zlo. Videćemo da se principi planinskog ratovanja, po kojima bi se ratovalo, na primer, u Švajcarskoj ili Tirolu, ne mogu uvek primeniti i u Crnoj Gori. Iako su ove zemlje izrazito planinske, ipak bi se rat u Crnoj Gori morao voditi drukčije nego u Tirolu. Pri tom znatnu ulogu igra faktor kultura. U Tirolu postoje mnogi izgrađeni putevi, industrijsko stanovništvo, železnice koje vezuju razne pokrajine i bogati gradovi. U Crnoj Gori, pak, postoje samo neprohodne pešačke staze, kojima se bez vodiča ne može kretati; stanovništvo je ratničko i nema šta da izgubi

ako mu se popale sela, jer se crnogorska kuća može podići za par dana, ne košta ništa, i u njoj nema tog nameštaja koji se ne bi mogao izraditi za nekoliko dana, i to bez ikakvih troškova. Pored toga, Crnogorci se bore na sasvim drukčiji način od Švajcaraca ili Tirolaca; snabdevanje hranom im zadaje mnogo veće teškoće, a planine se potpuno razlikuju od onih u pomenutim zemljama.

Prirodna posledica svega toga bila je da su Crnogorci i Turci morali da ratuju na sasvim drugi način nego što bi to radili Švajcarci i Tirolci sa onima koji bi upali u njihovu zemlju.

Ali bi bilo pogrešno ako bi se sada otišlo u drugu krajnost i tvrdilo: ako je to tako, ne bi se moglo od Crnogoraca i Turaka zahtevati da svoj način ratovanja nekako prilagode „evropskom". Zahtevati od njih tako nešto značilo bi preterivati. Za crnogorske i turske komandante bilo bi vrlo dobro da su bili upoznati i sa teorijom, jer bi tako mogli izbeći mnoge greške. Time ja ne stojim na „evropskom tlu", kao što se o tome nepovoljno izrazio jedan deo kritike, već razmatram samo ono što se zaista moglo ostvariti. U to vreme ja još nisam proučavao teoriju tako široko kao kasnije a sada, posle potrebnih vojničkih studija kojima sam se otada bavio, još čvršće stojim na svom ranijem stanovištu. Docnije ću podrobnije opisati pojedine faze ovog rata sa čisto vojničkog gledišta.

Sa etnografske tačke gledište moramo sa interesovanjem pratiti napore i junaštva jednog malog naroda koji je time dokazao da u njemu postoji ogromna prirodna snaga, i pored toga što su ga neki uporno prikazivali kao propao i razbojnički narod. Pored toga, važno je da se zaustavimo na činjenici da se sa strane „surovih, krvoločnih i divljih" Crnogoraca, za vreme ovog dugotrajnog i sa ogorčenjem vođenog rata protiv petstogodišnjeg zakletog neprijatelja, ne može zabeležiti nijedan slučaj svireposti, dok na strani „čestitih, poštenih i dobroćudnih Turaka" ima takvih slučajeva na stotine.

Što se tiče odsecanja noseva i ušiju, takav se zločin nije mogao pripisati nijednom Crnogorcu. Posle bitke kod Meduna odsečeni su doduše jedanaestorici Turaka nosevi, ali to nisu učinili Crnogorci već Albanci iz Zatrijepča, koji su se dotle borili u redovima Turaka i tu se naučili

zverstvima. Nekoliko dana pre bitke prešlo je njih 700 na crnogorsku stranu pa su s Turcima radili ono što su dotle činili Crnogorcima. Pošto je knez naredio da se streljа pet krivaca, tako se nešto nije više ponovilo. A to, ipak, nije smetalo turskoj vladi da napravi odvratan snimak tih unakaženih vojnika i da ga iskoristi u propagandne svrhe. Ona je, svakako, postigla svoj cilj i stvorila neraspoloženje protiv Crnogoraca, da su, na žalost, čak i inače neutralne „*Wiener illustrierte Zeitung*" reprodukovale taj snimak i dodale uz njega odgovarajući komentar.

Uvek sam bio pristalica odsecanja glava jer sam smatrao da to tako mora da bude, misleći da je svejedno da li će se neprijatelj ubiti za vreme borbe ili će mu se odseći glava kad moli za milost. Licemerni propovednici humanosti nazvaće me, prirodno, varvarinom zbog ovih pogleda, ali oni ne poznaju tamošnje prilike. Više puta sam dokazao da je ova navodna okrutnost samo posledica nužde, pošto nema mogućnosti za čuvanje zarobljenika, a meni izgleda smešno ako bi se ti zarobljenici ponova pustili na slobodu, jer u tom slučaju vođenje rata ne bi imalo nikakvog smisla. Na kraju krajeva, ni Crnogorci ne traže nikakvu milost. Hercegovački su ustanici u početku puštali zarobljenike na slobodu, jer su tim velikodušnim gestom hteli da podstaknu Turke da i oni čine to isto. Ali, uzalud. Turci su postali još okrutniji, usled čega su ustanici od septembra 1875. bili prinuđeni da zarobljenike učine bezopasnim time što su im odsecali glave. Zbog toga sam, pri opisivanju načina crnogorskog vođenja rata, to odsecanje glava stalno isticao kao postojeći običaj, ali nisam bio u pravu. Knez Nikola je imao slabost da popušta propovednicima humanosti i zabranio je odsecanje glava. Tako se desilo da su Crnogorci u toku rata uspeli da zarobe gotovo 11.000 Turaka — koji su svi opet pušteni na slobodu! Pa zašto se onda čovek bori ako razoružanom neprijatelju omogući da svog velikodušnog protivnika ponova (a možda i sa uspehom) napadne? Rat je svakako krvav zanat, ali ako se već vodi, to mora biti dosledno, inače bi bilo bolje ako bi se priredila velika tuča u kojoj bi bilo samo modrica i gde bi se pobeda merila po broju zarobljenika i modrica. Uostalom, zarobljenicima se nikad nisu odsecale glave posle, već za vreme bitke tako da

tu ne može biti govora o nekoj hladnoj svireposti. Pored toga, preterana je bila kneževa velikodušnost kad je pustio tolike zarobljenike bez ikakvih obaveza. On je tom prilikom morao da traži bar otkup, jer Crna Gora nije tako bogata da bi se mogla odreći nekoliko stotina hiljada forinti koje bi Turska sigurno platila.

U toku celog ovog rata nije se ništa primetilo ni u pogledu „pljačkaštva" Crnogoraca. Nijedno neprijateljsko selo nije bilo opljačkano, nijedno privatno stado nije oterano, nijednog civila nije zabolela glava. Jedini izuzetak je pljačkanje i spaljivanje Ljubinja posle njegovog zauzimanja na juriš, a to se dogodilo protiv volje kneza koji je zato smenio krivca Dakovića. Stoka koju su Crnogorci zaplenili bila je državna svojina, određena za ishranu turskih trupa; a iz sela koja su oni docnije spalili pucalo se na Crnogorce; i Nemci su na isti način kažnjavali francuska sela! Štaviše, evropske vojske vole sistem kontribucije, a Crnogorci ga nisu primenjivali. Turci su, naprotiv, bez ikakvog razloga spaljivali svako crnogorsko selo, a u Lješanskoj nahiji i na Morači vršili su i nasilja nad ženama i decom.

Ako se pri svem tom setimo još i slabosti (ili, ako se hoće, velikodušnosti) kneza koja je izražena time što je oslobođenim zarobljenicima vratio oružje, moramo priznati da nijedan evropski narod nije vodio rat tako malo krvoločno ni tako korektno kao Crnogorci.

Ovim su ratom Crnogorci u očima svakog nepristrasnog i poštenog čoveka srušili sva ona odvratna shvatanja koja su ranije iz neznanja postojala o njima. Crnogorac ne seče ni nos, ni uho, pa čak ni glavu; on nije ni pljačkaš, ni razbojnik, ni palikuća. On je samo junak nadahnut prevelikom ljubavlju prema otadžbini. Velika i odlučna borba je završena i Crnogorci ubuduće pripadaju samo kulturi.

ORGANIZACIJA CRNOGORSKE VOJSKE

Montekukuli[23] je jednom prilikom kazao: „Za vođenje rata potrebne su tri stvari: novac, zatim novac i najzad opet novac".

[23] Austrijski vojskovođa (1609–1681), učestvovao u ratu protiv Turaka 1663–1664. — *Prim. prev.*

Ova je izreka, uopšte uzev, pravilna, i to bar utoliko što nijedna civilizovana država — izuzev možda Švajcarske i Srbije — ne bi bila u stanju da bez novca stvori vojsku. Dok je još bila necivilizovana, Crnoj Gori nije u slučaju rata bila potrebna ni prebijena para. Svaki se sam laćao oružja, hranio se na svoj, odnosno na neprijateljev trošak, i nije znao ni za kakvu platu. Tako je bilo i u pretposlednjem ratu 1862. godine. Otada je Crna Gora stupila u red civilizovanih država usled čega je, pre svega, morala da misli na to kako da se zaduži i organizuje vojsku.

Što se tiče ovog prvog, ono je usled subvencija postalo izlišno; Napoleon III je, sve do svog pada, plaćao godišnje 50.000 franaka „kao potporu za civilizatorske težnje" Crne Gore, koja je u to vreme bila još prilično daleko iza civilizovanih zemalja; Rusija je takođe slala Crnoj Gori godišnje 40.000 rubalja „kao potporu crkvama i školama", a ta je suma docnije udvostručena; i Austrija je od 1866. godine bila obavezna da plaća Crnoj Gori 20.000 forinti. Do toga je došlo na sledeći način.

Kada je pomenute godine italijansko-austrijski rat bio već neizbežan, italijanska vlada je u Barleti[24] prikupila jedan ekspedicioni korpus sa transportnim lađama, usled čega se proširila vest o nameravanom desantu u Dalmaciji. Istovremeno je bečki dvor obavešten o pregovorima koje je italijanska vlada nameravala da otpočne sa Crnom Gorom. Zabrinuta za Boku Kotorsku koja je naznačena kao cilj ove italijanske diverzije, austrijska vlada je dala nalog gospodinu Koporčiću da preduzme potrebne protivmere. On je stupio u vezu sa Cetinjem i u maju krenuo za Njeguše, gde su s njim konferisali veliki vojvoda Mirko (otac kneza Nikole) i knežev sekretar Sundečić. Rezultat ove konferencije je bio ugovor po kome je Crna Gora obećala da će oružjem sprečiti svako italijansko iskrcavanje u Boki i da će odobriti povratak u zemlju svim proteranim Crnogorcima, dok se Austrija obavezala na plaćanje subvencije od 20.000 forinti godišnje.

Čim se saznalo za ovaj ugovor, Italijani su se odrekli svog prvobitnog plana i svoj ekspedicioni korpus uputili sada ka Visu.

---

[24] Barleta – pristanište u južnoj Italiji severno od Barija. – *Prim. prev.*

Ovu sam činjenicu podrobnije izneo stoga što je poznata samo pojedincima kao i zato da bi se videlo koliko je Crna Gora bila lojalna prema Austriji i kako ponekad i mala zemlja može koristiti. Da nije bilo ovog ugovora, Boka bi danas bila izgubljena za Austriju.

Posle ovog udaljavanja vratićemo se opet našoj temi.

Kad već nije imao prilike da se zaduži (redovni budžet je poslednjih godina pokazivao prihod od 300.000 forinti i rashod od 130.000 forinti; ovaj višak je predstavljao vanredan prihod koji je bio upotrebljavan za izgradnju puteva i sl. i potrebe vojske), knez ipak nije izgubio iz vida da popravi bojnu gotovost svoje vojske.

Crnogorci su 1862. godine imali samo puške kremenjače i takve iste pištolje, usled čega su bili u znatno gorem položaju od Turaka, koji su bili naoružani izolučenim puškama. Proslavljeni junak iz toga rata, Mirko, prvi je upozorio kneza na potrebu novog naoružanja. Zato je od Austrije kupljeno 16.000 izolučenih pušaka koje su se punile spreda (puška tipa „vencl"), Srbija je poklonila 5.000 pušaka, a Rusija 2.500 ostraguša tipa „krnka"[25], dok je Francuska organizovala lutriju od čijeg je prihoda nabavljeno 12.000 pušaka tipa „minije". Docnije, prilikom izbijanja ustanka u Hercegovini, knez je kupio još 5.500 ostraguša tipa „krnka", 5.000 ostraguša tipa „verndl", 1.200 revolvera i 500 sabalja. Beograđanin Laza Trifković poklonio je Crnoj Gori 500 pušaka, 500 sabalja i milion metaka. U pogledu municije, Crna Gora je dobila od Srbije na poklon 11.150 funti baruta i 79.000 funti olova. Pored toga, u Obodu kod Rijeke[25a] popravljen je stari mlin

---

[25] Prilikom kupovine oružja na račun Rusa, Božo Petrović je sramno kompromitovao ime Crne Gore. On je dobio nalog da poruči puške, čiju je isplatu Rusija bila spremna da izvrši. Pregovarajući sa bečkim fabrikantom oružja Markusom, Božo je pred samo zaključenje posla zatražio od fabrikanta da ispostavi veći račun i da s njim podeli višak od 2.000 forinti. Fabrikant se tome kao pošten trgovac usprotivio. Božo, koji nije shvatio poštene motive ovog odbijanja, začuđeno je rekao: „Ta nemojte biti tako detinjasti, jer to ne plaćamo mi već ruska vlada. A, pored toga, nemojte se bojati da će se stvar otkriti. Ja sam knežev brat od strica i predsednik Senata!" Pod tim okolnostima je sasvim razumljivo što fabrikantu nije inponovalo ni jedno ni drugo, već je prosto odbio da se bavi tako prljavom trgovinom. Zamislite sada kakvo je tek „lepo" mišljenje stekao taj čovek o Crnogorcima! — *Prim. autora.*

[25a] Crnojevića. — *Prim. prev.*

za barut, podignuta je fabrika za puške i municiju, dok su u crnogorskoj vojsci radili na obuci srpski instruktori koji su 1866. i 1870. godine došli na Cetinje. Od oruđa su Crnogorci imali samo 6 neizolučenih topova od četiri funte koje je kupio vladika Petar II, 8 neizolučenih poljskih topova, zaplenjenih od Turaka kod Grahovca (1858), zatim tuce starijih, još upotrebljivih topova, oduzetih od Turaka i Francuza, i oko 50 prastarih topovskih cevi istog porekla. Zato je Srbija poklonila knezu 12 izolučenih brdskih topova od 4 funte, a Austrija 8 izolučenih brdskih topova od 3 funte sa priborom. Radi sopstvene proizvodnje nabavljeno je 1870. godine: lima za 1 milion čaura, 90.000 funti šalitre i 1.200 funti sumpora. Fabrika municije koja je u početku mogla da isporučuje samo 12.000 metaka dnevno, docnije je bila toliko proširena da je sada u stanju da izrađuje 100.000 komada dnevno. Prilikom izbijanja rata 1876. godine Crnogorcima je stajalo na raspolaganju sledeće naoružanje:

8.000 ostraguša tipa „krnka“, 5.000 ostraguša tipa „verndl“, 5.500 srpskih, 16.500 austrijskih i 12.000 francuskih izolučenih pušaka sa punjenjem spreda (što ukupno iznosi 47.000 pušaka), 1.200 revolvera, 1.400 pištolja kapslara, 30.000 pištolja kremenjača, 1.000 sablji, 16.000 handžara i tako dalje.

Prema organizaciji od 1874. godine, crnogorska vojska prvog poziva imala je da bude jaka 16.870 vojnika i podeljena u 2 divizije po 2 brigade, od kojih svaka sa po 5 bataljona. Svaki bataljon treba da ima 4—8 četa sa po 114 vojnika (2 oficira, 10 podoficira, 100 vojnika i 2 nosioca ranjenika). Pored 20 bataljona, postojao je još jedan eskadron perjanika od 100 vojnika, 4 baterije od po 4 topa i 36—40 vojnika (na Cetinju, u Grahovu, na Ostrogu i u Danilovgradu), 2 baterije od po 2 topa i 20 vojnika (u Viru i Manastiru moračkom) i 1 četa pionira od 100 vojnika. To je ukupno iznosilo 16.473 pešaka, 100 konjanika, 197 artiljeraca i 100 pionira.

Po razrezu od 1874. godine svaka je kapetanija imala da dâ pešadiji i to:

CRNA GORA

KATUNSKA NAHIJA

		stotinaša	barjaktara	desetara	boraca	
Kapetanija						
„	Cetinje	3	3	33	336	—
„	Njegoš	4	4	40	408	—
„	Ćeklići	2	2	28	286	—
„	Bjelice	2	2	30	306	1 vojvodu 1 pisara
„	Cuce	4	4	40	408	1 pisara
„	Grahovo	4	4	45	459	1 pisara
„	Rudine	4	4	36	367	—
„	Ozrinići	5	5	49	500	1 pisara
„	Zagarač-Komani	4	4	47	480	1 pisara
..	Pješivci	5	5	51	520	1 pisara
„	Lukovo	5	4	33	336	1 pisara
„	Župa	4	4	40	408	1 pisara

13 [12] kapetanija daju: 46 stotinaša, 45 barjaktara, 483 [472] desetara, 4.924 [4.814] borca, 8 pisara i 1 vojvodu.

UKUPNO: 5.520 [5.386] vojnika

CRMNIČKA NAHIJA

		stotinaša	barjaktara	desetara	boraca		—
Kapetanija							
„	Brčeli	2	2	21	214		—
„	Podgor	2	2	17	174	1	serdara
„	Boljevići	2	1	15	153	1	vojvodu
„	Dupilo	2	2	20	204	1	komandira
„	Sotonići	1	1	10	102	1	sveštenika
„	Gluhi Do	4	4	36	367	1	pisara
„	Seoce	1	1	5	51	1	—

7 kapetanija daju: 14 stotinaša, 13 barjaktara, 124 desetara, 1.265 boraca i još 5 ljudi.

UKUPNO: 1.428 [1.421] vojnika

RIJEČKA NAHIJA

		stoti-naša	barjak-tara	dese-tara	bora-ca	—
Kapeta-nija						
„	Ljubotinj	4	4	40	408	3 razna
„	Dobrsko	2	2	18	184	1 pisara
„	Građani	1	1	15	153	—
„	Ceklin	8	8	80	816	1 pisara 1 kapetana

4 kapetanije daju: 15 stotinaša, 15 barjaktara, 153 desetara, 836 [1.561] borca, 2 pisara, još 3 čoveka i 1 kapetana.

UKUPNO: 1.750 vojnika

LJEŠANSKA NAHIJA

		stoti-naša	barjak-tara	dese-tara	bora-ca	—
Kapeta-nija						
„	Donja	4	4	41	418	1 pisara
„	Gornja	4	4	41	418	—

2 kapetanije daju: 8 stotinaša, 8 barjaktara, 82 desetara, 836 boraca i 1 pisara.

UKUPNO: 937 [935] vojnika

BRDA

BJELOPAVLIĆKA NAHIJA

		stoti-naša	barjak-tara	dese-tara	bora-ca	—
Kapeta-nija						
„	Petrušinovići	4	4	46	469	1 pisara
„	Martinići	2	2	21	214	1 pisara
„	Pavkovići	6	6	58	592	1 pisara
„	Vražegrmci	2	2	27	275	1 pisara

4 kapetanije daju: 14 stotinaša, 14 barjaktara, 152 desetara, 1.550 boraca i 4 pisara.

UKUPNO: 1.738 [1.734] vojnika

PIPERSKA NAHIJA

	stoti-naša	barjak-tara	dese-tara	bora-ca	—
Kapeta-nija					
„ Zavala	4	4	40	408	1 pisara
„ Stijena	3	3	32	326	1 pisara
„ Crnci	2	2	21	214	1 pisara
„ Bratonožići	5	4	38	388	1 pisara
„ Brskut	1	1	15	153	1 pisara

5 kapetanija daju: 15 stotinaša, 14 barjaktara, 146 desetara, 1.489 boraca i 5 pisara.

UKUPNO: 1.674 [1.669] vojnika

MORAČKA NAHIJA

Kapeta-nija	stoti-naša	barjak-tara	dese-tara	bora-ca	pisara
„ Moračka	4	4	42	428	1 pisara
„ Rovci	3	3	33	337	—
„ Drobnjaci	4	4	40	408	1
„ Uskoci	3	3	35	357	1

4 kapetanije daju: 14 stotinaša, 14 barjaktara, 150 desetara, 1.530 boraca i 3 pisara.

UKUPNO: 1.580 [1.711]vojnika

VASOJEVIĆKA NAHIJA

Kapeta-nija	stoti-naša	barjak-tara	dese-tara	bora-ca	pisara
„ Konjuhe	2	2	23	234	1
„ Kralje	3	3	33	337	1
„ Trepča	2	2	25	255	1
„ Zabrđe	3	3	33	337	1
„ Lijeva Rijeka	2	2	22	224	1
„ Buče	1	1	13	133	1

6 kapetanija daju: 13 stotinaša, 13 barjaktara, 149 desetara, 1.520 boraca i 6 pisara.

UKUPNO: 1.707 [1.701] vojnika

Rekapitulacija

Crna Gora: 26 kapetanija, 83 stotinaša, 81 barjaktara, 842 [831] desetara, 8.586 [8.476] boraca i još 21 čoveka.

Brda: 19 kapetanija, 56 stotinaša, 55 barjaktara, 597 desetara, 6.089 boraca i još 18 ljudi.

Ukupno: 45 kapetanija, 139 stotinaša, 136 barjaktara, 1.439 [1.428] desetara, 14.675 [14.565] boraca i još 39 ljudi.

Već pre samog izbijanja rata poginulo je mnogo Crnogoraca koji su se još ranije priključili ustanku ali se, s druge strane, mora uzeti u obzir i to da godišnji priraštaj stanovništva iznosi oko 1.600 duša, tako da se može računati da godišnji priraštaj samo I poziva iznosi 160 vojnika. Ovo se, znači, opet izravnalo te se stoga mirne duše može uzeti da se predviđeno brojno stanje poklopilo sa stvarnim.

Priključivanjem ustanika crnogorska je vojska povećana za oko 6.000 Hercegovaca, 1.500 Vasojevića, 2.000 Bokelja, 1.500 Kuča, 1.000—1.200 Dalmatinaca, graničara, Hrvata, Srba, Italijana i Francuza i dostigla jačinu od 29.000 vojnika. Broj bataljona bio je, zbog veće pokretljivosti, još ranije povećan na 27, pa zatim na 30, da bi sada izneo 42, dok je broj četa u bataljonu određen na 6. Ali je još pre prvog sudara s neprijateljem knez morao da pošalje austrijske podanike kućama, tako da je Crna Gora stvarno raspolagala samo sa 26.000 vojnika. Bataljon, dakle, nije imao više od 600 vojnika. Dvadeset devetog jula 1876. formiran je 43. bataljon od 700 Albanaca koji su prebegli u Crnu Goru, a pred početak borbi iz 1877. godine popunjene su praznine sa 2.060 Crnogoraca II poziva i 1.000 Hercegovaca, tako da je Crna Gora imala za vreme rata oko 30.000 vojnika.

STANJE U CRNOGORSKOJ VOJSCI

Kao što se vidi, organizacija crnogorske vojske bila je tako jednostavna i skromna da joj ne možemo pripisati nikakav udeo u uspesima crnogorskog oružja. Ti se uspesi mogu pripisati sasvim drugim faktorima, a to je

delom odličnom kvalitetu svakog pojedinog crnogorskog vojnika, delom naročitom načinu borbe i delom sposobnostima nekolicine vojvoda.

Niko neće moći da porekne da je Crnogorac u najvišem stepenu junačan i hrabar, da ne zna za strah i da je, jednom rečju, rođeni junak. Činjenice govore o tome dovoljno ubedljivo. Crnogorac je moderan Spartanac: i on se kao „junak" oseća nadmoćnim nad svim ostalima i prezire kulturu koja raznežuje čoveka, a borbu smatra kao najlepšu i čoveku jedino doličnu svrhu života. Isto kao ni Spartanci, ni Crnogorci se ne osvrću na brojno stanje neprijatelja pre nego što se bace na njega. I oni bi Turcima na pretnju: „Nas ima toliko da će naše strele zakloniti sunce", bili u stanju da odgovore: „Utoliko bolje, borićemo se u hladu". Crnogorac kaže isto što i Frundsberg[26]. "Što više neprijatelja, to više časti!" Njegova je lozinka: Sve za otadžbinu i slobodu!

Za ilustraciju ove moje tvrdnje dovoljno je već ako ukažemo na nepobitnu činjenicu da, iako niko nije prisiljavan da ide u rat, ipak nijedan Crnogorac nije ostao kod kuće. Čak su i pripadnici ostalih poziva ostali kod kuće tek po najstrožem naređenju kneza. Nikola je, naime, došao na srećnu misao da sačuva podmladak usled čega je samo starijima izuzetno dozvoljavao da se priključe I pozivu radi njegove popune. Crnogorski patriotizam je utoliko dostojniji divljenja što potiče iz najčistijih pobuda. Svi su znali da do pljačke neće doći, u prvom redu zato što je knez najstrože zabranio, a potom i što su predeli koji su se imali zauzeti isto tako siromašni kao i sama Crna Gora. Pored toga, Crnogorci su se morali vrlo često sami hraniti, pošto je služba snabdevanja bila u žalosnom stanju. Onaj kome su to lična sredstva dozvoljavala hranio se sam, a samo su najsiromašniji dobijali sledovanje od države. Zatim se mora uzeti u obzir još i to da vojnici nisu primali platu. Plate su dobijali oficiri i podoficiri, a one su bile toliko male da se isplati da ih ovde iznesemo:

---

[26] Frundsberg (1473—1528) je najpoznatiji komandant nemačkih „*Landsknechta*" (najamnih vojnika) koji su se borili za svačiji račun i na raznim ratištima širom Evrope. — *Prim. prev.*

Komandujući vojvoda I klase (divizijar)	600	forinti
„ „ II (brigadir)	400	„
Serdar ili vojvoda (general) bez komande	200	„
Komandir (pukovnik) ili kapetan	80	„
Donji komandir (major)	40	„
Stotinaš (kapetan) ili barjaktar (potporučnik)	12	„
Desetar (podoficir) ili pisar (sekretar)	5	„

To su njihove godišnje prinadležnosti! Doduše, većina vojvoda i neki oficiri imali su i drugih prinadležnosti, i to: predsednik Senata 1.500 forinti, potpredsednik 1.200, senatori 200—300, sekretar Senata i ađutanti po 300, perjanici 80 forinti i tako dalje. Ali, ako divizijski general nema tu sreću da zauzima jedno od tih sporednih mesta, onda on prima isto toliko koliko i austrijski potporučnik. Ako bi ikada jedan austrijski potporučnik uvideo da sa svojih 50 forinti mesečno ne može daleko otići, neka pomisli na svoje crnogorske kolege koji primaju mesečno samo jednu forintu. Eto, dakle, kolika je to sreća biti crnogorski potporučnik! U pogledu službe snabdevanja napomenuću još i to da je po zakonu u stvari svaki imao da ponese municiju i hranu samo za prvih 8 dana, a posle bi država snabdevala siromašnije. Međutim, ni imućni se nisu ustručavali da prime sledovanje od države.

Pošto je Kneževina bila mala, mobilizacija se mogla izvršiti neverovatno brzo. Cela se vojska mogla za dva dana prikupiti na ma kojoj tački Kneževine, a to je, s obzirom na bedne pešačke staze, zaista iznenađujući uspeh. Mobilizacija se vršila na sledeći način:

Knez izdaje naređenje koje se odmah šalje svim telegrafskim stanicama. Odatle odmah jure konjanici u obližnja sela i za nekoliko časova je cela zemlja na nogama. Serdar obaveštava kapetane, ovi stotinaše, ovi opet svoje desetare, koji sazivaju svojih 10 ljudi i odmah kreću u glavno mesto kapetanije. Tamo ih prima i pregleda kapetan, koji ih potom vodi na mesto određeno za koncentraciju. Crnogorac pri tom ne vrši nikakve pripreme niti se dugo opršta. Čim se u selu objavi naredba o pozivanju obveznika, on odlazi kući, skida pušku sa zida — pištolje, revolver i handžar ionako stalno nosi sa sobom — stavlja municiju za pojas, a nekoliko glavica luka i nešto krom-

pira stavlja u torbu koju veša o rame, zatim uzima dva vrlo dugačka i uzana hleba pod mišku, poljubi ženu i decu i kreće na put — najviše jedan sat posle dobivenog naređenja. Ako ima stoku, nju tera za njim žena ili sestra. Te žene obrazuju tada vojničku komoru. Druga zemlja, drugi običaji!

Što se tiče sposobnosti pojedinih rodova oružja, dozvoliću sebi da o tome iznesem neke primedbe:

Pešadija, iz koje se sastoji gotovo cela crnogorska vojska, takva kakva je, predstavlja uzoran rod oružja i neće biti preterano ako budem tvrdio da Crnogorac, u pogledu individualnih sposobnosti, nadmašuje pešake svih narodnosti.

Istina je da ta pešadija nije naročito upoznata sa strojevim pravilom; koliko je meni poznato, sa crnogorskim se bataljonom mogu vršiti samo ovi evolucioni poreci: frontalno postrojavanje, zahođenje desno i levo, obrnuti marš, kretanje u koloni prostih ili dvojnih redova iz sredine, streljački stroj, marš u manevarskim i marševskim kolonama, prikupljanje na boku i napredovanje u skokovima. Čak se i ovi evolucioni poreci izvode u borbi vrlo retko. Doduše, ako znamo da je retko dolazilo do borbe na otvorenom polju, onda ni ova neuvežbanost vojnika nije imala teške posledice.

Ovde će se postaviti pitanje: zašto se crnogorska vojska ne uči prema nemačkom, austrijskom ili nekom drugom dobrom pravilu? Odgovor na to je vrlo prost: crnogorska vojska ne bi mogla da podnese pravilnu obuku. Ako bi se danas Crnogorci stvarno mogli privoleti na to (a to bi, izgleda, bilo apsolutno nemoguće) da se podvrgnu nemačkoj stezi i disciplini, lišili bi se onih prirodnih osobina koje ih tako neuporedivo osposobljavaju za planinsko ratovanje, a opet ne bi bili sposobni da se, na primer, sa nemačkom vojskom ogledaju na otvorenom bojnom polju. Ali, kao što smo već rekli, Crnogorci se ni u kom slučaju ne bi mogli toliko izvežbati i disciplinovati pošto se sva njihova priroda buni protiv svake stege i potčinjenosti. Ja to sam na sebi osećam, iako sam primio nemačku kulturu te sam Crnogorac samo upola. Ako bih u regularnoj vojsci morao voditi četu, osećao bih se vrlo nelagodno; ali je zato slobodan i nezavisan život u

planinskom i gerilskom ratu moja najveća radost. To mi je sigurno u krvi.

Već za vreme obuke pod rukovodstvom srpskih instruktora moglo se čuti gunđanje starijih Crnogoraca: čemu ovo kruto i besmisleno maršovanje gore i dole? Šta će nam to koristiti? U ratu ćemo se boriti na naš stari način i niko neće misliti na izvršenje takvih pokreta.

Ipak ne poričem da je za Crnogorce bilo od najveće koristi to što su od srpskih oficira bar unekoliko bili obučeni. Time su manje ličili na veliku cigansku gomilu nego ranije. Pored toga, očita je bila korist od uvežbanih taktičkih radnji (evoluiranja) u obema bitkama na otvorenom polju (kod Danilovgrada 10. oktobra 1876. i Ždrebaonika 24. juna 1877), koje su se završile pobedom brojno slabijih Crnogoraca. Naročito nam lep primer toga pruža bitka kod Ždrebaonika. Razdvojeni u više odvojenih odeljenja, Crnogorci su formirali dvovrsni front i dočekali stojeći na otvorenom polju napad turske garde koju je predvodio Sulejman-paša. Kao što nam je poznato, uzastopni napad ostalih crnogorskih delova doveo je do potpunog poraza Osmanlija.[27]

Kad, dakle, govorim o velikoj sposobnosti crnogorske pešadije, ne mislim pri tom na njenu taktičku izvežbanost niti na krajnje oskudan oficirski kor, već samo na prirodne odlične osobine Crnogoraca.

Bez obzira na njegovo junaštvo, hrabrost i patriotizam, mora se imati u vidu da je Crnogorac rođeni borac čija prirodna darivitost nadoknađuje nedostatak obrazovanog oficirskog kora. Jer, stvarno, retko se pravi Crnogorac brine za naređenja svog komandanta. Pri tom se mora naglasiti da ovaj u borbi obično zaboravi da zapoveda svojim potčinjenim (ja ovde mislim samo na niže oficire; komandir, ili vojvoda, imaju stalno u rukama svoj bataljon, odnosno brigadu). U tome se Crnogorcu

---

[27] Vojnički obrazovani čitaoci sigurno će sa velikim inresovanjem pročitati članak, dug četiri štampana tabaka, koji sam objavio pod naslovom „Turska taktika u crnogorskom ratu“ u „Organ der mil. wissensch. Vereine“ sveska IX. Mnoge greške iz ove knjige tamo su ispravljene, a opisi pojedinih *bitki* daleko su opširniji. — *Prim. autora.*

mora donekle dati za pravo, jer teoretsko znanje nižih oficira nije ni za dlaku više od znanja njihovih vojnika. Kao što je poznato, niži oficiri nemaju nikakvu teoretsku nastavu, već oficir postaje onaj koji se istakne ličnom hrabrošću. Tako je 1858. godine postavljen za komandira čete čak i jedan 13—godišnji dečak koji je kod Grahovca sabljom posekao dva Turčina.

Iako sada stvari ne stoje potpuno kao pre, oficirski se čin još uvek stiče ličnom hrabrošću. Međutim, dalje napredovanje, za komandira ili vojvodu, zavisi već od pokazane nesumnjive oštroumnosti i sposobnosti. Ratnu školu učili su samo knez, oba Radonjića i Vrbica, pa je vrlo čudnovato što su baš ove četiri ličnosti pokazale toliku nesposobnost. I oba su Martinovića svršila vojne škole u Austriji, ali su oni onda stvarno služili u austrijskoj vojsci i na taj su se način osposobili za dobre artiljerijske oficire.

Crnogorski su komandanti davali samo opšte dispozicije, na primer, da li treba posesti ili braniti ovaj ili onaj položaj, kuda treba maršovati, da li sačekati napad neprijatelja ili ga napasti; zatim su ocenjivali podesan momenat za ispad i tako dalje. Ali je način sprovođenja svega toga prepuštao komandant nahođenju svojih ljudi. On je dobro znao da je instinkt njegovih Crnogoraca za planinsko ratovanje dovoljno razvijen, te stoga može očekivati da će svaki uraditi ono što je celishodno. Niži oficir nije imao pri tom šta da radi, sem da u svakom pogledu bude svojoj četi svetao primer hrabrosti.

Sledeća velika prednost crnogorskog pešaka je njegova velika spretnost u rukovanju oružjem. Još od svoje desete godine Crnogorac se vežba u rukovanju pištoljem, potom puškom i najzad handžarom. Najponosniji je ako pri često priređivanim gađanjima pokaže svoju veštinu. I zaista su izvanredni uspesi crnogorskih strelaca. Ima ljudi koji su na 1.200 koraka pogađali svakim ispaljenim metkom tikvu, a iz revolvera (koji je pravo čudovište 12 mm) na 180 koraka jabuku. Kad sam jednom prilikom prisustvovao takvom jednom gađanju u metu, video sam kako su gotovo svi redom pogađali nar na udaljenju od 600 koraka, dok sam ja, usled kratkovidosti, isti rezultat postigao tek sa polovine tog udaljenja. Međutim, sa re-

volverom sam bolje prošao. Većina Crnogoraca pogodila je mojim sopstvenim „lefošeom“ (9 mm) malo naslikano srce na 80, dok sam ja to uspeo na 60 koraka. Iz ovih se primera vidi da su Crnogorci izvrsni strelci. Ogromni turski gubici su velikim delom posledica znatne crnogorske sigurnosti pogađanja. Za vreme borbe ta se sigurnost nikako ne umanjuje pošto je Crnogorac, dok leži iza zaklona i dejstvuje vatrom, primerno hladnokrvan. On se raspali tek onda kad se zaori naređenje za napad handžarom.

Tada se u svakom Crnogorcu dešava velika promena. Za tren oka nestaje njegove mirnoće, hladnokrvnosti i ukočenih i gotovo bezizraznih crta lica, koje tada oživi, a u oku mu zablista borbenost i želja za osvetom. On tada pušta zaglušujući, oštar i Turcima dobro poznati ubojni poklič; munjevitom brzinom izvlači strašno oružje iz korica, baca pušku i skače iz svoga zaklona. Napuštajući skrovište baca se na mrskog neprijatelja. Dešava se često da se ovaj uplaši strašnog prizora mnogobrojnih đavola sa isukanim handžarima i počne da beži! A tada, teško njemu! Nemilosrdno ubijajući juriša tada Crnogorac za njim, neprekidno mašući handžarom oko glave i zadajući svakim udarcem teške rane. Rezultat je onda potpuno uništenje neprijatelja bez sopstvenih gubitaka. Najsjajniji primer za to je Vučji Do, gde su Turci izgubili 4.300, a pobednici samo 188 vojnika.

Ako pak, neprijatelj pruži otpor, tada se razvija borba prsa u prsa koja se obično, i pored brojne slabosti, završava pobedom Crnogoraca. Turska brojna nadmoćnost retko dolazi do izražaja, pošto se tada bori čovek protiv čoveka, a tu se opet pokazuje u najboljem svetlu individualna sposobnost Crnogoraca. Herkulovog stasa i sa ogromnom snagom, od detinjstva vičan rukovanju oružjem, Crnogorac začas razoruža i ubije svog protivnika. Tu dolazi do izražaja telesna kondicija; nema valjda naroda na svetu čiji bi predstavnici nadmašili Crnogorce snagom i spretnošću. Ja sam, doduše, u alpskim zemljama i Bavarskoj naišao na klipane s kojima ne bih započinjao svađu. Kažu da ni Pomeranci ne zaostaju za Bavarcima što se tiče tuče, ali je kod tih ljudi surova telesna snaga retko tako udružena sa spretnošću i okret-

nošću, kao što je to slučaj kod nas. I Anadolci su prave ljudeskare, pa su ipak protiv nas uvek izvlačili deblji kraj.

Ne može se poreći da su duhovne osobine kod Crnogoraca neobično razvijene. Među njima se, i pored nedovoljne školske spreme, ne mogu naći takve „budale" kakve sam isuviše često sretao prilikom strojevih vežbi u nemačkoj i austrijskoj vojsci.

Najzad, treba napomenuti da Crnogorci neverovatno mnogo podnose štrapac i tegobu. To je, uostalom, sasvim razumljivo ako se ima u vidu život Crnogorca, tako bogat oskudicama i tegobama. Još za vreme mira on živi od hleba, luka, povrća, sira, a ponekad i mesa ili ribe. Siromašan kao crkveni miš, on raste u takvoj oskudici, da je za njega — baš kao i za Spartance — rat pravi odmor i prijatna razonoda. Pošto retko koja kuća u Crnoj Gori ima vrata i prozorska stakla, to Crnogorac još od najranijeg detinjstva živi u prirodi, i to na vrlo oštrom vazduhu ovih brdskih krajeva. Stoga se i može razumeti što je on neverovatno čvrst, a dokaz je što jedini lekar u Crnoj Gori — lični lekar kneza — nikad nema posla.

Sledeći prirodni uzrok tog nedostatka lekara i nezaposlenosti ličnog kneževog lekara je činjenica da Crnogorci (ukoliko ne poginu u borbi) dočekuju duboku starost. Poznavao sam jednog ustanika starog 118 godina, koji je još 1768. godine, kao dečak, pobio u bici kod Velestova svoje prve Turke i sada, sa čitavim arsenalom za pojasom, išao u rat protiv krvnog neprijatelja. Taj je junak bio tako dobro očuvan da bih mu dao najviše 80 godina. Njegove opaljene grudi, izlagane vetru i nevremenu, izgledale su kao pergament kroz koji se moglo izbrojati svako rebro. On je još prilično čvrsto koračao uz svog pra-praunuka, starog već 20 godina koji je možda već bio otac malog deteta.

Ako se tome doda i izvanredna spretnost Crnogoraca u penjanju na stene — to se u ovim pustim predelima samo po sebi razume — videćemo da nijedan vojskovođa ne bi mogao da poželi bolji materijal. Radi ilustracije marševske sposobnosti crnogorskih mišića podsetiću samo na činjenicu da za vreme povlačenja od Nevesinja

(viđi I deo, str. 73—76), a posle neprekidnog marša od 14 časova preko „drvlja i kamenja" i po najjačoj pripeci bez hrane i vode, nije zaostao nijedan jedini vojnik od njih 16.000! A pred sam marš bili su pod oružjem još šest časova! U tome nas neće niko dostići!

Treba napomenuti i to da se Crnogorci vrlo retko drže onih „puteva" koji su na sekcijama ucrtani debelim crtama, a koje je u stvari teško naći na terenu, već da iz mesta u mesto idu obično najkraćim putem, spuštajući se pravo niz strmine i penjući se isto tako na suprotnu stranu.

I, najzad, još nešto o opremi pešadije. Kao što nam je već poznato, oružje se sastoji iz puške koja se, zavisno od zemljišta, nosi na leđima ili o ramenu; iz handžara i 2—3 pištolja ili revolvera, koji su svi za pojasom. To bi vojniku jedne strane vojske možda izgledalo vrlo nezgodno ali, zaista, nema ničeg praktičnijeg od toga, jer prilikom stalnog i neizbežnog penjanja sablja se ne bi mogla upotrebiti pošto bi stalno udarala o noge. Bajonet je nepotreban pored handžara, a ovaj se može nositi samo o pojasu. Isto tako se o pojasu nose i pištolji i revolveri koji moraju biti stalno pri ruci. Nenaviknut se čovek nelagodno oseća s tim oružjem na trbuhu i to tim više što ono prouzrukuje bolove u stomaku, ali se već za nekoliko dana toliko navikne, da mu ono docnije nedostaje kada se opet opremi na evropski način i trbuh oseti tako slobodnim.

Ostali se deo opreme sastoji iz struke u obliku pelerine koja se takođe veša preko ramena, ali se nikad ne savija na austrijski način; zatim iz torbe slične vojničkoj torbici koja zamenjuje ranac i u kojoj, pored hleba, sira i luka, stoje i rezervni meci; ostali meci, pored novca i drugih sitnica, nalaze se u pojasu; i, najzad, u opremu spada i okrugla čuturica.

Na odmoru — u čemu knez Nikola nije dozvoljavao da se oskudeva — navlačio se, u slučaju kiše, kožni pojas preko oružja, glava se umotavala u struku, legalo se na zemlju i mirno spavalo, pri čemu je čovek kisnuo. Po lepom vremenu struka je služila kao ćebe, šinjel, kaput, dušek ili jastuk.

Posle pešadije došla bi na red konjica, a pošto je ona u crnogorskoj vojsci tako neznatna, opisaćemo je samo sa nekoliko reči.

Kao što nam je poznato, stalnu konjicu obrazuje zapravo samo jedan eskadron perjanika. Kad se ukaže potreba za većim brojem konjanika, nove eskadrone formiraju oni koji pripadaju pešadijskim bataljonima ali u ratu učestvuju na konju, jer im to omogućuje imovno stanje. Kod Severne su vojske, na primer, formirana na taj način tri nova eskadrona od po 100 konjanika, a kod Južne jedan. U poslednjem je, dakle, ratu bilo angažovano 500 konjanika, ali ne kao konjica, već kao neka vrsta pešadije na konjima, koja je upotrebljavana za izviđačku i predstražarsku službu. U Crnoj Gori ima ukupno 3.000 ljudi koji znaju da jašu, ali je veliko pitanje da li se svi oni mogu snabdeti konjima, tj. da li ima dovoljno konja (u šta jako sumnjam). Jer 1870. godine popis je pokazao da u Crnoj Gori ima samo 2.214 konja. Taj se broj verovatno popeo docnije na 2.500, a od toga bi možda bilo sposobnih za konjicu oko 1.800 konja. U poslednjem je ratu zaplenjeno oko 2.200 konja, a u novostečenim krajevima ima ih oko 800, tako da Crna Gora sada raspolaže sa oko 5.500 konja, od kojih bi se za konjicu sigurno moglo upotrebiti najmanje 4.000. Doduše, time se ova konjica, u poređenju sa mađarskim husarima ili poljskim i nemačkim ulanima, još ne bi mogla nazvati odličnom pošto bi konji, iako su po brdskom terenu vrlo izdržljivi i u tome bolji od svih ostalih rasnih konja, u ravnici, koja zapravo predstavlja pravo poprište konjice, ostavljali dosta bedan utisak, jer su mali, mršavi i ružni.

Ni sa jahačima nije sve u redu. Istina je da su Crnogorci izvrsni jahači — po malim ravnicama smo u stanju da jurimo kao vetar i takmičimo se sa svakim eskadronom na svetu, ali u tome se još ne sastoji stvarna jačina jedne konjice. Nije dovoljno samo prikupiti i naoružati izvestan broj odličnih jahača, već se ti ljudi moraju za svoj zadatak i dobro obučiti. Ubeđen sam da bi jedan jedini austrijski ili nemački eskadron pregazio u prvom sudaru svih pet crnogorskih eskadrona, jer ne postoji ništa nespretnije od crnogorske konjice. Ona ne bi znala da izvrši nijedno prestrojavanje niti bi se mogla suprot-

staviti neprijateljskom udaru, a juriš bi s njome bio vrlo opasan poduhvat. Uz to veoma sumnjam da se crnogorska konjica uopšte može obučiti. Konjica Severne vojske bila je pod komandom Steva Radonjića koji se školovao u jednoj austrijskoj vojnoj akademiji, a potom je služio u gotovo svim rodovima austrijske vojske. Svuda se pokazao kao beskoristan bekrija, sa velikim darom samo u pogledu zaduživanja, na veliku žalost austrijskog cara koji je ove dugove (mislim 30.000 forinti) morao da plati i hteo da od Radonjića napravi čestitog čoveka. Stoga je sasvim razumljivo što njegovim postavljanjem za komandanta konjice ova nije postala elitan rod vojske.

Konjica je inače u borbi upotrebljavana samo kao pešadija, a to znači ne za napad na neprijatelja ili preotimanje baterije — što bi, svakako, bilo teško — već za borbu peške. Njeno je naoružanje odgovaralo pešadiji, samo s tom razlikom što su mnogi konjanici umesto puške nosili karabin i umesto handžara sablju.

O soju konja već sam ranije govorio. Zaista, ne postoji ništa čemu bi se čovek više divio od izdržljivosti ovih životinja. Samo onaj ko je bio u Crnoj Gori i video naše strašne puteve poverovaće mi kad tvrdim da bi svaka druga životinja, pa čak i najplemenitiji engleski, andaluzijski ili arapski konj, uginula posle prvih nekoliko sati. Turci, koji su inače imali brdske konje, izgubili su 7.000 grla, od kojih smo mi zaplenili samo 2.200. Sedlanje crnogorskih konja umnogome se razlikuje od načina koji je ovde uobičajen. Nedostaju žvale i, umesto okruglih uzengija, imaju obično široke, četvrtaste arapske, na kojima počiva cela noga. Mamuze nisu uobičajene, pošto se konju mogu nabiti u slabine četiri šiljasta ćoška sa dna uzengije koja su okrenuta naniže. U upotrebi je tursko sedlo koje je i napred i pozadi visoko, te izgleda kao da konjanik sedi u korpi, i to vrlo udobno. Iako se i sa ovdašnjim načinom zauzdavanja i sedlanja vrlo udobno jaše, smatram da je crnogorski način bolji jer čovek sedi mnogo udobnije i sigurnije.

Crnogorski jahaći konji potkovani su na sasvim drukčiji način nego ovde. Naime, potkovica se sastoji iz tanke, ovalne ploče, čija je spoljna ivica zadebljana; u sredini je ovalni otvor. Potkovica ima 4—6 eksera sa jakim

glavicama. Da su konji potkovani ma na koji drugi način bilo bi im nemoguće da se makar i jedan sat pentraju po strmom stenju, a da pri tom ne padnu. A ovako je sigurnost naših konja zadivljujuća i tolika da je to prosto za priču.

Sada smo došli do trećeg glavnog roda oružja — artiljerije. Koliko je zastupljen u crnogorskoj vojsci ovaj rod „koji priprema pobedu"? Da li je tako beznačajan kao „konjica", ili tako sposoban kao pešadija?

Na početku rata je crnogorska artiljerija bila u više nego bednom stanju. Doduše, Crnogorci su imali 20 izolučenih brdskih topova, ali je od njih upotrebljeno samo 12, i to po 4 kod Severne i Južne vojske i po 2 kod brigade u Vasojevićima i Crmnici. Ali je i dejstvo ovih 12 topova bilo više nego bedno. O bateriji Severne vojske zna se samo toliko da je knez Nikola došao na ludu pomisao da njome stvori brešu na zidovima Nevesinjske tvrđave, dok je baterija Južne vojske imala da „bombarduje" Medun. Ostale manje baterije nisu verovatno ni dejstvovale (bar se u biltenima tih komandanata nikad ne pominje sadejstvo artiljerije).

Do tako beznačajnih uspeha artiljerije došlo je usled nedovoljne obuke. Crnogorci nisu nikad ranije bili prijatelji ovog roda oružja koji u modernim bitkama igra tako značajnu ulogu. Naime, taj rod nije bio u skladu sa njihovom taktikom, o kojoj ćemo docnije govoriti. Stoga je i došlo do toga da su mnogobrojna oruđa, zaplenjena u ratovima protiv Mlečana, Turaka i Francuza, ostavljena postrani. Čak se i danas u Crnoj Gori mogu naći, na mestima gde niko ne bi ni slutio, ogromne topovske cevi bez lafeta razbacane po zemlji. Sa 6 neizolučenih topova od 4 funte, koje je vladika Petar II kupio 1849. i 1851. godine, zatim sa 8 turskih topova, zaplenjenih kod Grahovca, i sa nekoliko topova zaplenjenih 1862. godine, mogla se i pre formirati solidna artiljerija. Ali, na to se tada nije mislilo. Tek su 1866—70. godine srpski instruktori naučili Crnogorce da rukuju novim izolučenim oruđima. Dotle je samo Mašo Vrbica, koji je završio Artiljerijsku školu u Petrogradu, imao bar pojma o posluživanju neizolučenih oruđa, dok su mu izolučena, kao i svima ostalima, bila potpuno nepoznata.

Međutim, izgleda da su znanja koja su preneli srpski instruktori bila vrlo brzo zaboravljena, jer kada su oba mlada Martinovića izašla iz austrijske vojske i vratila se u svoju otadžbinu, našla su tu potpuno zapuštenu artiljeriju. Oni su zato (1874. godine) predložili knezu da reorganizuju ovaj važan rod oružja. Knez Nikola je na taj predlog pristao tim pre što je svojim ministrima Plamencu i Vrbici već izdao nalog da reorganizuju celu vojsku. Usled toga su se oba Martinovića dala odmah na posao (stariji je 1869. godine bio komandir raketne baterije u Boki, a mlađi pitomac Vojne akademije u Krakovu). Oni su hteli da znanje koje su stekli u austrijskoj artiljeriji prenesu svojoj otadžbini. Formiran je odred artiljeraca, a baterije su razmeštene na 6 mesta, gde su imale da vrše školska gađanja. Maša Vrbicu su oba ova oficira podučavala u modernoj artiljeriji, pa je postavljen za „šefa artiljerije", dok su se njegovi učitelji morali zadovoljiti time što je jedan postao direktor artiljerijskih radionica, a drugi ađutant ministra vojnog. Savo Martinović je dao pametan predlog da se neizolučena oruđa koja su još bila upotrebljiva dovedu u ispravno stanje i iskoriste za naoružanje zaprečnih utvrđenja u klancima koja su se imala podići, ali je ovaj njegov predlog odbio knez sa motivacijom da „Crnoj Gori nisu potrebna utvrđenja niti su joj ikad bila potrebna, a Crnogorci se nikad neće u njih zatvarati".

Ali, ovako duhovit odgovor kneza nije bio sve! Martinovići su naređivali da se vrše stalne vežbe, a knez je, naprotiv, usled svog poznatog i nesnosnog tvrdičluka, zabranio sva školska gađanja jer municija, koja bi se tako „beskorisno" rasipala, suviše košta!!! Ali je svojim artiljercima najmilostivje dozvolio da se revnosno vežbaju u sklapanju i rasklapanju, tovarenju i rastovarivanju brdskih topova i bio je sav srećan kad je saznao da su crnogorske tobdžije u stanju da izvrše ovu radnju za 3 minuta. On je to smatrao kao vrhunac artiljerijske veštine, verovatno zato što to ništa nije stajalo.

Pod ovim uslovima shvatićemo zašto crnogorska artiljerija nije imala veće uspehe.

Za vreme rata morao se uzeti u obzir nov činilac: zaplenjeni su izvrsni turski topovi sa punjenjem odostrag,

čime se znatno povećala i brojnost artiljerijskog materijala. Prvih pet Krupovih topova (od 3 funte) zaplenjeno je kod Vučjeg Dola pa su se imali upotrebiti za „opsadu" Bileće. Međutim, niko nije znao da rukuje topovima sa punjenjem odostrag, pošto su i Martinovići u austrijskoj vojsci videli samo topove sa punjenjem spreda. Nešto uz pomoć turskih zarobljenika, a nešto zahvaljujući instinktu, Crnogorci su najzad naučili da rukuju „esenskim infantima", i uperili su ih na Bileću. Ali neizvežbane tobdžije nisu mogle da stvore brešu u debelim zidovima fora, te je tako „opsada" bila obustavljena.

Time smo opisali ulogu artiljerije u ratu 1876. godine, a sada dolazi na red njena uloga u 1877. godini.

Padom Meduna pala su Crnogorcima u ruke 4 izolučena pozicijska oruđa koja su se imala upotrebiti za opsadu Nikšića. Već ranije stigao je tamo ruski pukovnik Filipenko koji je radio na modernizovanju crnogorske artiljerije. On je obučavao nekoliko Crnogoraca u upotrebi moderne artiljerije, podigao livnicu granata, usavršio mlinove za mlevenje baruta na Rijeci, izrađivao torpeda kojima je trebalo da se brani ušće Rijeke i obala, pa je tvrdio da je u stanju da na Rijeci izlije, u slučaju potrebe, čak i topovske cevi. On je podigao i fabriku pušaka i podučavao Crnogorce u upotrebi zaplenjenih turskih ostraguša („henri-martini", „pibodi", „remington" itd.) za koje je izrađivao i municiju.

Kao što se vidi, sasvim je drukčije bila opremljena crnogorska artiljerija kad je stupila u rat 1877. godine. Pre toga je bilo kupljeno 10 Krupovih i 16 italijanskih „lahite" topova, tako da je sada u artiljerijskom parku bilo 55 izolučenih oruđa, među kojima je bilo 15 Krupovih sa punjenjem odostrag i 4 pozicijska. Ali još nije bio u potpunosti otklonjen nedostatak dobrih tobdžija usled čega su od tih 55 oruđa dejstvovala samo 32. Municija je popunjena onako kao što je već rečeno u II knjizi na strani 163.

I stvarno, uskoro se artiljerija Južne vojske, pod komandom mlađeg Martinovića, vidno istakla. Najpre je sadejstvovala u bici kod Martinića, zatim je zadala dosta glavobolje posadama Spuža i Podgorice (vidi stranu

177—178 II knjiga). I u bici kod Jelenka — Ždrebaonika artiljerija je živo učestvovala.

U međuvremenu je i stariji Martinović doveo artiljeriju Severne vojske pred Nikšić i tamo razorio for Ozriniće. Docnije, kad je ona već i kod Krsca svojski sadejstvovala, artiljerija Severne vojske je za vreme devetodnevne bitke činila upravo junačke podvige. Ona je 18. juna počela da dejstvuje i održala položaj kod Povije; 20. su 3 baterije, postavljene kod Dubrave, odbile uzastopne napade Vejsel-paše. Samo se njima može pripisati da su osujetile Sulejman-pašine pokušaje od 21. da pređe Zetu; 23. su 2 baterije pod Vrbicom sprečile neprijatelja da se dočepa Zetske visoravni na njegovom desnom krilu; što napad Sulejman-paše na Ždrebaonik od 24. nije uspeo, mora se delimično pripisati artiljeriji kod Danilovgrada: i najzad, 25. je uglavnom artiljerija vodila borbu.

I u bici kod Manastira moračkog svojski je sudelovala jedna mala baterija.

Najpre je artiljerija upotrebljena za opsadu Nikšića. Dok je na Trebješkoj glavici izgrađivan položaj za 4 pozicijska oruđa, dotle su iz brdskih topova gađana spoljna utvrđenja, te se tako sa uspehom za 4 dana, pod dejstvom crnogorskih topova, srušilo 6 forova, dok je sedmi ućutkan, a u Nikšiću je zapaljeno više kuća.

U međuvremenu je završeno i postavljanje baterije za otvaranje breše. Ona je otpočela dejstvo protiv tvrđave 27. jula. O njenom dejstvu, kao i o daljem radu artiljerije, treba pročitati stranu 251—252 u II knjizi. Kao što nam je poznato, docnije su stigla i 4 Krupova opsadna oruđa koja su dovela do pada tvrđave.

Usled tog uspeha crnogorske artiljerije knez je odlučio da pomoću nje zauzme i ostale tvrđave. Kao što se to vidi u II knjizi na strani 274—276, Crnogorci su zaista uspeli da zauzmu sve forove u klancu Duga, zatim male tvrđave Bileću i Goransko i nekoliko manjih blokhauza.

Posle predaha u oktobru otpočelo je zimsko ratovanje u kome je artiljerija igrala presudnu ulogu. Usled strahovitog dejstva crnogorskih oruđa pretvoreni su u prah i pepeo Bar i tuce ostalih tvrđava i forova. I citadela Skadra upoznala bi dejstvo crnogorskih zrna da nije zaključen mir.

Sad je crnogorska artiljerija bila u sasvim drukčijem položaju nego pre dve godine, kada su se na prste mogli izbrojati Turci koji su poginuli usled njenog dejstva. Blagodareći zaplenjenim topovima, oruđa je bilo toliko i tako dobrih, da bi se dobrom reorganizacijom crnogorske artiljerije mogao stvoriti rod oružja vredan poštovanja, kojim bi se udvostručila moć vojske ne samo u odbrani, već i u napadu. O tome će docnije biti više govora.

Tehnički su rodovi oružja bili u crnogorskoj vojsci vrlo slabi ili ih uopšte nije bilo. Inžinjerije nije bilo niti je ikad postojala; zato je i opsada Nikšića i Bara bila tako dugotrajna. Pionirska jedinica, istina, formirana je još 1866. godine, ali je bila tako bedna da nisam siguran da li danas uopšte postoji, jer o njenom radu za vreme rata nisam ništa čuo. Štaviše, ne verujem da je ikad imala odgovarajući inžinjerijski materijal, na primer, mostovi tren. I izrada puteva teško bi pala tim pionirima.

Komora je tipičan primer bespomoćne, trome i neverovatno nezgrapne komore koja sputava sve pokrete trupa. Ona se sastojala iz oko 8.000 tovarnih grla (mazgi i konja) koja su vodile žene i pripadnici II i III poziva. Organizacije komore nije bilo usled čega je dolazilo do strašne zbrke koja je kočila sve operacije i pripremala brzi kraj svim crnogorskim ofanzivama. Da je bilo samo malo pameti, ta se komora mogla prilično urediti. Dobro bi bilo da su pozvali nekoliko sposobnih ruskih intendantskih ofcira koji bi napravili red. Ali, do toga nije došlo zbog crnogorske uobraženosti, a svaki junak smatrao je da mu je ispod časti ako radi na tako nižem i sporednom poslu kao što je komora. Svaki bataljon je za vreme marša pratila njegova komora koja se sastojala ne samo od tovarnih grla, već i od stoke povedene za klanje. Ne sme nas onda čuditi što je pod tim uslovima marš ličio na seobu naroda.

Iz tih je razloga i služba snabdevanja bila bedna. Još se dobro sećamo da jednom, za vreme opsade Nevesinja, hrane nije bilo dva dana.

Što se, pak, tiče poljskog telegrafa, Crna Gora je išla ukorak sa napretkom. Položen je, naime, poljski telegraf od Ostroga do Krsca.

Sanitetska služba bila je vrlo bedna. Nekada lekari nisu ni bili potrebni jer su Crnogorci bili toliko spretni da su umeli da izleče i najteže rane. Kao primer navodim Krca Petrovića koji je zadobio više od tuceta teških rana, a danas je zdrav i svež kao riba, tako da se ne može ni primetiti da je ikad bio ranjen. Kuršum mu je prošao kroz vrat, u raznim delovima tela ima još nekoliko zrna, zadobio je nekoliko dubokih udaraca jataganom i bio je uboden na više mesta. Marku Miljanovu je prošle godine prošao kuršum kroz pluća, ali je on već posle mesec dana opet preuzeo komandu. Petru Filipovu otkinula je bomba list tako da je cevanica bila ogolićena sve do kolena, ali se on ipak i dalje borio kao i dotad. Jednog drugog Crnogorca proburazio je sabljom jedan turski oficir, tako da je oštrica izašla na leđa, ali je ovaj ipak ubio oficira iz revolvera i potom se srušio; međutim, već je posle nekoliko nedelja stajao opet u redovima boraca. Takvi slučajevi nisu usamljeni već je to opšta pojava. To se umnogome mora pripisati neobično jakoj konstituciji očeličenog Crnogorca, ali se ne može poreći da su stari Crnogorci, u pogledu previjanja i lečenja rana, bili vrlo vešti tako da su ranjenici imali mnogo više poverenja u svoje zemljake nego u one lekare koji su bili tako valjani da su pohitali u Crnu Goru iz Rusije i Austrije. Inače, broj ovih dobrih ljudi nije bio tako velik, a posao nije bio težak. Bilo je potrebno, svakako, mnogo odricanja da se u tim krajevima obavlja sanitetska služba. Ti su lekari rukovodili bolnicama na Cetinju, Grahovu, na Rijeci, u Bioču, na Ostrogu i u Manastiru moračkom, dok su se otmene ruske dame kao i druge milosrdne sestre požrtvovano posvetile nezi ranjenika.

Za vreme borbe u svakoj je četi bilo po 2 vojnika koji su odnosili ranjenike. U tu su svrhu bili snabdeveni lakim nosilima, sandučetom za lekove i zavojnim materijalom. Na ruci su nosili crveni krst. Izvan dometa oruđa ranjene su onda prihvatale žene koje su ih negovale ili odnosile u bolnice.

Vojna policija je bila nepotrebna, pošto u crnogorsvoj vojsci nije bilo ni vojnih begunaca, ni pljačkaša, ni zločinaca.

Verske obrede obavljali su popovi koji su se, kao i svi ostali, nalazili u borbenim redovima. Oni su ponekad vršili i funkciju oficira. Za obavljanje verskih obreda ostavljali su oružje i preko ratničkog odela navlačili crkvene odežde.

Što se tiče Generalštaba, bolje je da o njemu ne govorim. U ratu 1876. godine pošteno se obrukao Radonjić, a 1877. Vrbica. Prvi je svojim planom prouzrokovao neuspeh ofanzive, a usled „duhovitih" predloga drugoga došlo je do napuštanja klanca Duge i do devetodnevne bitke. Bilo bi, dakle, bolje da se knez Nikola, kao i u staro vreme, snalazio sam, bez Generalštaba.

O CRNOGORSKOJ TAKTICI

Tajna uspeha crnogorskog oružja leži, kao što sam već pomenuo, delimično u tradicionalnoj taktici, prilagođenoj terenu. Kad se ona upozna, neće nas više začuditi ako prilikom prelistavanja crnogorske istorije naiđemo gotovo na svakoj strani na borbe u kojima je šaka Crnogoraca uništila jaku tursku vojsku.

Svako ko lično ne poznaje Crnu Goru i Crnogorce neće moći da shvati kako se jedan tako mali narod (1570. god. imala je Crna Gora samo 30.000, 1712. samo 50.000, 1796. samo 80.000, a 1840. godine samo 120.000 stanovnika) odupirao u toku 500 godina stalnim napadima države sa 40—60 miliona stanovnika, koja je još pre 160 godina bila najsilnija država Evrope. Još više ćemo se začuditi ako nam padne u oči da je Porta ponekad slala protiv Crne Gore ogromnu vojsku koju je redovno uništavala šačica Crnogoraca. Setimo se samo tri velika napada: 1712. godine poraženo je kod Podgorice 107.000 Turaka od 5.000 Crnogoraca. Turci su tom prilikom izgubili 40.000, a Crnogorci samo 318 vojnika. Godine 1768. razbilo je kod Velestova u osamnaestočasovnoj bici 3.000 Crnogoraca tursku vojsku od 60.000 vojnika. Turci su tu izgubili 20.000, a Crnogorci 515 vojnika; 1796. godine uništilo je u klancu Krusi 6.000 Crnogoraca tursku vojsku od 30.000 vojnika tako da je od nje ostalo svega tri Turčina.

Iako će ovi podaci izgledati svakom neverovatni, oni su ipak istorijski potpuno dokazani. Premda se današnja taktika Crnogoraca jako razlikuje od ranije, ipak će svako ko ih bude video danas u borbi potpuno razumeti kako su se nekad mogle uopšte odigrati pomenute bitke. Stoga ćemo, pre svega, objasniti nekadašnju taktiku Crnogoraca. Iz toga ćemo videti zašto je danas za Crnogorce teže da se odbrane od trostruke nadmoći neprijatelja nego nekad od desetostruke.

U ranijim vremenima nije između Turaka i Crnogoraca nikad zaključen formalan mir, već je rat trajao neprekidno 400 godina, svodeći se decenijama samo na obostrano četovanje. To bi tako išlo sve dok Turci ne bi izvršili napad jačom vojskom, pa je nastajao tzv. pohod koji se redovno svršavao turskim porazom, posle čega se za izvesno vreme opet prelazilo na obostrano četovanje. Doduše, mnogi je pohod bio samo veliko četovanje. Četa predstavlja skup ljudi spremnih za akcije. Njihova se jačina kretala od 10, 20, 50, a često i nekoliko stotina Crnogoraca koji su prelazili na tursku teritoriju sa namerom da tamo na svoju ruku ratuju, odnosno da plene. Takva su četovanja preduzimale porodice, bratstva, plemena, pa čak i cela nahija. Pri tom su se događaji odigravali ovako:

Pošto bi stigli na neprijateljsku teritoriju, ljudi bi napali neko selo, oterali stada i sve rekvirirali po miloj volji. Ukoliko ne bi naišli na otpor, oni bi poštedeli živote stanovnika, a u protivnom su pokušavali da zauzmu selo na juriš. Ako bi u tome uspeli, poklali bi sve muško stanovništvo, a njihove bi glave u znak pobede odneli kućama, gde bi ih naticali na kočeve baštenskih ograda. A ako bi stanovnici davali hrabar otpor, tako da bi zauzimanje na juriš iziskivalo previše žrtava, oni bi se zadovoljavali time da unište i opustoše sve čega su se mogli dočepati, a potom bi se povukli. Kad bi se pobojali da će ih goniti, delili su se u tri grupe. Prva je terala kući stada i sklanjala na sigurno mesto ostali plen, druga je vršila juriš na selo, a treća je kao rezerva štitila ostale dve od eventualne pomoći protivniku.

Ovakva su četovanja bila nužna zbog neplodnosti kamenite pustinje koja nikako nije mogla da ishrani sta-

novnike, pošto su sve ravnice bile u turskom posedu. Uostalom, ni Turci nisu bili bolji već mnogo gori. Crnogorci nisu nikad mučili zarobljenike, a još manje su zlostavljali žene i decu jer to nije osobina njihovog nacionalnog karaktera. Turci su, naprotiv (bar oni koji su stanovali oko Crne Gore), bili poznati po svojoj svireposti. Teško nesrećnom Crnogorcu koji bi im živ pao u ruke! Muke kojima je tada bivao podvrgnut ne mogu se opisati. Pošto su nameravali da Crnogorce po mogućstvu potpuno istrebe, Turci su ubijali i decu i žene koje su prethodno obeščastili. Glave poginulih Crnogoraca nabadane su na bedeme tvrđava.

Takva četovanja, preduzimana od Turaka isto tako često kao i od Crnogoraca, smenjivala su se godinama na najraznovrsniji način. Najzad bi jednog pašu izdalo strpljenje te bi odlučio da Crnogorce primerno kazni. Prikupio bi sve svoje snage i provalio u Crnu Goru.

Na granici su bile stalne straže koje su svako približavanje turske vojske objavljivale okolnim selima pomoću vatre ili kurira. Na to bi se odmah skupili svi sposobni za borbu, a pošto bi najugledniji Crnogorac primio komandu, vojnici bi poseli tesnace kojima je neprijatelj morao proći. Kad se pojavljivala neprijateljska prethodnica, ako je bila slabija, odlučivali su da je unište. Stoga bi najveći deo odlazio u zasedu levo i desno od puta iza kamenja i stena dok bi nekoliko desetina vojnika zakrčilo i utvrdilo izlaz iz tesnaca. Potom bi jedna desetina pošla ususret neprijateljskoj prethodnici kako bi je namamila u tesnac, što je obično i uspevalo. Turci bi tada gonili šačicu neprijateljskih vojnika koji su odstupali, a kada bi ušli u tesnac, on bi i pozadi njih bivao zaprečen i posednut tako da su se Turci našli sada u mišolovci. Ponekad su se Turci predavali i iskupljivali za po jednu svinju, što je za njih predstavljalo strašnu sramotu. Ali, obično su pokušavali da se probiju što im je retko uspevalo. Tučeni sa svih strana i nesposobni da nanesu sakrivenim Crnogorcima ozbiljne gubitke, Turci su tada obično ginuli do poslednjeg. Kad bi primetili da će Turcima uspeti proboj, Crnogorci bi vadili handžare i napali neprijatelja. U borbi hladnim oružjem Osmanlije su uvek izvlačile deblji kraj.

Kad im se približavala nadmoćna turska vojska, Crnogorci su se ograničavali na odbranu tesnaca i puteva kojima je neprijatelj morao proći. Tada bi se sakrili iza stena na liticama s obe strane puta i neprekidno bi dejstvovali vatrom na neprijatelja u prolazu. Ta je vatra, uz izvanrednu crnogorsku sposobnost u gađanju, bivala ubitačna i ona bi obično sprečila neprijatelju dalje nastupanje i forsiranje puta. Ako bi se neprijatelj dao u bekstvo, Crnogorci bi ga gonili isukanim handžarima i pobili bi sve koje bi stigli.

Ako bi se Osmanlije ulogorile, Crnogorci bi pokušali da ih napadnu što je, usled poznate turske bezbrižnosti, dosta često uspevalo. Iz takvih bi se napada razvile i velike bitke, kao one iz 1712. i 1768. godine. U tu bi svrhu Crnogorci opkolili neprijateljski logor i ušunjali se u njega pred samu zoru, pošto bi prethodno u najvećoj tišini likvidirali logorsku stražu. Tada bi počeli da ubijaju vojnike na spavanju, dok se konačno ne bi uzbunio ceo logor. Ali to im nije ništa smetalo, pošto su se često 10—20 puta slabiji Crnogorci gubili na velikom prostranstvu logora, tako da su uplašeni i zaprepašćeni Turci, koji u pomrčini nisu videli neprijatelja, pucali jedan u drugog ili se zbunjeni davali u bekstvo, pri čemu su im paše obično davale dobar primer. Vrlo retko su napadnuti Turci dolazili toliko sebi da bi pobedonosnim Crnogorcima mogli da pruže ozbiljan otpor. Ovi bi, pak, svojim jezivim ratnim pokličima, toliko zastrašili užasnute i paničnim strahom obuzete Turke da su ih sve sekli, jer se u mraku nije moglo videti koliko su malobrojni.

Tako su nekad ratovali Crnogorci. Sad se već može razumeti što su se, potpomognuti zemljištem, mogli rugati svim naporima neprijatelja. Danas je to već drukčije; moderno je naoružanje prouzrokovalo potpun preokret u crnogorskoj taktici.

Pre toga su Turci vrlo retko vozili artiljeriju sa sobom, a ako su to činili, onda su ta vučena oruđa bila tako nezgrapna, da sigurno ne samo što nisu bila ni od kakve koristi, već su, naprotiv, predstavljala teret za vojsku. Videći te stare zaplenjene topovske cevi, često sam lupao glavu oko toga kako su Turci uopšte uspeli da prevuku tako ogromna oruđa preko crnogorskog krša, pošto su neki

topovi bili kalibra 15 cm, a same cevi su im bile teške oko 1.200—1.500 kg.

Danas Porta ima odlična artiljerijska oruđa. Krupovi brdski topovi od 6 cm izbacuju čelične granate težine 2,3 kg, a zajedno sa lafetom oruđa su teška svega 216 kg. Ti su se topovi pokazali kao vrlo pokretni, laki za rukovanje i tačni u pogađanju. Pored toga, Turci upotrebljavaju i brdske haubice tipa „vitvort" od 4,77 cm čija je cev teška samo 65 kg, a izbacuju granate težine 2 funte, zatim Turci imaju i poljska oruđa istog tipa i kalibra ali od 6 funti, čija je cev teška 157,5 kg, i Krupove poljske topove kalibra 7,85 cm, koji su zajedno sa lafetom teški 704 kg, a izbacuju granate teške 4,3—5 kg.

Sa takvim su oruđima sada Turcima omogućene operacije u Crnoj Gori. Na mazgama mogu da ponesu koliko hoće brdskih oruđa, a u većini slučajeva dolazi i do njihove upotrebe. Veliki domet izolučenih oruđa omogućuje im da već izdaleka dejstvuju granatama po onim grebenima na kojima leže Crnogorci. Revolveri kojima su sada Turci naoružani umesto pištolja kremenjača, učinili su značaj handžara prilično iluzornim jer, umesto da se od handžara brane jataganom (pri čemu su Turci uvek izvlačili deblji kralj), oni Crnogorca koji napada jednostavno ubijaju iz revolvera. Odlične puške Osmanlija („henri—martini" kalibra 11,43 mm, sa početnom brzinom od 402,2 m, „pibodi", kalibra 10,5 mm i „remington", kalibra 12,12 mm, sa početnom brzinom od 352,7 m) omogućuju im da već izdaleka obaspu crnogorske položaje kišom zrna, što im olakšava sam napad. Ukratko, moderno vatreno naoružanje oduzelo je handžaru njegovu nekadašnju glavnu ulogu i jako otežalo prepade. Doduše, poboljšanje vatrenog oružja koristilo je i Crnogorcima, ali oni imaju nešto slabije puške od Turaka („krnka", kalibra 15,24 mm; „verndl", kalibra 11 mm, sa početnom brzinom od 305,1—435 m; „vencl", kalibra 14 mm, sa početnom brzinom od 373,5—391,5 m) i vrlo malo revolvera, a pored toga, više vole borbu hladnim oružjem. Videli smo da je brojno znatna crnogorska artiljerija ipak bila slabo korišćena. Stoga se svuda čuju Crnogorci kako se žale na štetan uticaj modernog vatrenog oružja na njihov način ratovanja.

26*

Uobičajena taktika Crnogoraca je danas sledeća: ofanzivne se bitke potpuno izbegavaju, pošto u napadu gine uvek mnogo više ljudi nego u odbrani, a u Crnoj Gori je svaka kap krvi skupa jer je nenadoknadiva. Zato je crnogorska strategija stavljena pred zadatak da i nastupanje podesi tako da se odvijaju samo defanzivne bitke. To na prvi pogled izgleda teško ali je, blagodareći planinskom zemljištu, ipak izvodljivo. Crnogorci u ma kom pravcu preduzimaju ofanzivu, potiskuju manja neprijateljska odeljenja i tako se približuju napadnom objektu. Neka taj napadni objekat bude, na primer, neka tvrđava. U tom se slučaju, prirodno, mora očekivati dolazak deblokadne vojske te se, prema tome, i izdaju potrebna naređenja. Jedan odred odgovarajuće jačine opseda tvrđavu, dok ostatak ljudstva zauzima najpovoljniji položaj na pravcu sa koga se očekuje neprijatelj. Ti se ljudi utvrde uz sam put, posednu svaki kamen ili žbun okolnih stena i očekuju napad. Ako do njega ne dođe, oni i dalje mirno opsedaju, kao što je to, na primer, bio slučaj sa Nikšićem te je onda samo neprijatelj kriv ako dođe do pada tvrđave. Da bi to, pak, sprečili, Turcima ne preostaje ništa drugo nego da izvrše napad.

Taj su napad Osmanlije vršile na dva načina: nastupali su polako i neprekidno dejstvujući, kako bi najpre uzdrmali crnogorske položaje, ili su, pak, jurišali ne dejstvujući uopšte vatrom. U prvom slučaju oni odlično zaklonjenim Crnogorcima nisu nanosili velike gubitke, ali su sami do crnogorskih položaja bivali prosto desetkovani. A kad bi se sasvim približili Crnogorcima, ovi bi tada obično jurnuli sa svih strana sa isukanim handžarima i smelo napali neprijatelja koji je tada mogao da ispali najviše dva plotuna pre borbe prsa u prsa, iz koje su Crnogorci redovno izlazili kao pobednici.

Sprovodeći onaj drugi način napada, Turci bi, doduše, dolazili do podnožja neprijateljskih položaja bez suviše velikih gubitaka ali su, s jedne strane, vojnici, usled napornog trčanja, bili gotovo bez daha, dok su se, s druge strane, Crnogorci retko pojavljivali tako da su zadihani Turci bivali prinuđeni da se pod puščanom, revolverskom i pištoljskom paljbom penju uz stene. A kad bi uspeli da stignu gore, toliko su bili van sebe od umora da su ih

Crnogorci odatle zbacivali bez po muke. Crnogorci su obično puštali Turke da nekoliko puta ponove napad kako bi ih što više rastrojili i, tek kad bi primetili da je to rastrojstvo u turskim redovima dostiglo vrhunac, prešli bi u opšti napad handžarom i gonili pobeđenog neprijatelja.

Sada ćemo razumeti zašto su Turci uvek imali pet, deset i dvadeset puta veće gubitke nego Crnogorci.

Zarobljenici se ranije nisu uzimali, jer milost niti je davana niti primana, pošto se nije znalo šta da se radi s njima. Zbog toga su zarobljenici često bili poubijani još za vreme bitke, a to je dalo povoda za optužbe o crnogorskom varvarstvu, iako je to stvarno učinjeno iz humanih razloga. To, istina, kao i mnogo štošta, zvuči paradoksalno ali je ipak tačno. Šta da se radi sa turskim ranjenicima koji leže na bojnom polju? Poneti ih Crnogorci nisu mogli, pošto su imali jedva dovoljno ljudi za nošenje i negu svojih ranjenika. Pored toga, u Crnoj Gori su ostajali kod kuće samo žene, deca i iznemogli starci koji su negovali ranjenike. A oporavljeni Turci bi po svom običaju počeli da iz zahvalnosti siluju žene, sve ubijaju, žare i pale i najzad bi pobegli, a u tome ih niko od prisutne nejači ne bi mogao sprečiti. Ako se, dakle, ranjenici nisu mogli poneti zar ih je onda trebalo ostaviti? To bi bilo okrutno jer bi morali dugo da umiru. Najbolje je, dakle, bilo brzo ih osloboditi muka i to odsecanjem glave. Vešti Crnogorci činili su to samo jednim jedinim zamahom tako da ranjeni Turčin nije imao vremena ni da oseti bol. Da ih probodu bilo je nesigurno, a za streljanje je municija bila skupa. Uostalom, glave su odsecali i svojim ranjenicima, kad su mislili da će ovi pasti neprijatelju u ruke. Obično su to i sami ranjenici tražili jer, teško onom ko bi pao živ Turcima u ruke! Taj bi umro u najtežim mukama. U novije vreme oni Crnogorci koji imaju revolver, ispaljuju samo po pet metaka, dok poslednji čuvaju uvek za sebe, ukoliko bi morali da se predaju. Danas Crnogorci, kao što je već pomenuto, retko seku glave, pošto je to knez zabranio, dok o odsecanju noseva i ušiju već decenijama nema ni govora.

Taktika je potpuno prilagođena zemljištu i mnoge bi se krupne greške izbegle da knez i njegov Generalštab ponekad nisu patili od fiks-ideja da vrše pokrete koji su

u udžbenicima taktike označeni kao korisni za borbu u normalnim prilikama, ali se ovde na licu mesta i u datim prilikama slažu kao pesnica i oko. Jedna te ista stvar ne mora da odgovara svakome. Kao što crnogorska taktika ne bi bila podesna za Nemce ili Francuze, isto tako bi za Crnogorca bila nepodesna taktička načela koja važe u običnom ratu. Ta se načela baš zato moraju prilagoditi lokalnim prilikama.

ČETVRTA GLAVA

CRNOGORSKA VOJSKA U BUDUĆNOSTI

CRNOGORSKE VOJSKOVOĐE

Pre nego što pogledamo organizaciju i prilike buduće crnogorske vojske moramo se pozabaviti njenim generalima.

Iako je naklonjeni čitalac mogao već iz opisanog toka rata da stvori mišljenje o crnogorskim vojskovođama, ipak ne smatram suvišnim da u kratkim crtama predstavim sve vojvode i najvažnije serdare.

Ovde bi zapravo trebalo opisati i vojničke sposobnosti kneza kao vrhovnog komandanta, ali smatram da je to izlišno, pošto je njegova sposobnost — ili, ako se hoće, njegova nesposobnost — iz celog izlaganja već dovoljno poznata.

Počeću zato s **Petrom Stevanovim Vukotićem,** pošto on, kao veliki vojvoda, zauzima najviši rang posle kneza.

Vukotić je neosporno jedan od najvećih junaka Crne Gore, mada nije i jedan od njenih najsposobnijih vojskovođa. Džinovskog i herkulskog stasa, sa plemenitim crtama lica koje imponuju, on ne čini samo utisak vredan poštovanja već i utisak koji osvaja. Iako je star oko 52—55 godina, čovek mu ne bi dao više od 40.[28] Svoju junačku

---

[28] Njegovu dosta dobro pogođenu sliku naći će čitalac u knjizi „Il Montenegro“ (Crna Gora) od Irijarta (Milano 1878, braća Treves, strana 148). — *Prim. autora.*

karijeru otpočeo je već pod Petrom II i nastavio je pod Danilom, a odlikovao se već u ratu 1853. godine. Pet godina docnije borio se kao Mirkov pomoćnik u slavnoj bici kod Grahovca, u kojoj je pobio nekoliko desetina Turaka. Godine 1860. doživeo je radost da knez zaprosi ruku njegove kćeri Milene i njom se venča. Kao knežev tast, Vukotić je sada imao još veći uticaj na vladu; postao je potpredsednik Senata i za svoja slavna dela dobio 1862. godine veliki krst Ordena za oslobođenje Crne Gore i dinastički Orden sv. Petra, pošto je već ranije bio odlikovan Medaljom Obilića i sa ostala tri stepena Danilovog ordena. Posle Mirkove smrti (1867) imenovan je za velikog vojvodu na koji je položaj, po mišljenju Crnogoraca, imao tim više prava što je dotad svojeručno ispratio do večne kuće više od 120 Turaka, tj. što je bio veliki junak. Postao je i šef kneževe telesne garde. Godine 1875. dobio je prilikom carevog putovanja i austrijski Orden svetog Stevana ili Leopolda. Ni u ruskim ordenima nije baš oskudevao. Njegovi uspesi u sadanjem ratu već su poznati čitaocima. On je, doduše, opravdao svoje staro junaštvo, ali je bio isuviše slab prema greškama kneza i njegovog Generalštaba i nije ih energično sprečavao. Time je došao u nezgodan položaj te je sam sebi morao da pripiše to što su se na njemu slomila kola i što mu je knez podmetnuo one greške i propuste koje je sam počinio sa Vrbicom i Bogoljubovim. Doduše, ne može se poreći da se Vukotić, u pogledu strategijskog talenta i taktičke pronicljivosti, nije mogao ravnati s Plamencem, Miljanovim i Vukovićem. U pogledu ličnog karaktera, on je bio častan čovek i vrlo ljubaznog ophođenja. Pre rata je sa dvorom bio u donekle zategnutim odnosima, usled čega je dugo izbegavao Cetinje.

Knežev brat od strica **Božidar (Božo) Petrović** bio je posle kneza najuticajniji čovek u Crnoj Gori. Njegov otac Drago, koji je umro 1870. godine, bio je najmlađi brat kneza Danila. Ovo srodstvo i prilična Božova arogancija, kao i studije koje je u Parizu mogao da svrši (da je bio manje raskalašan), veoma su imponovali knezu. Međutim, Božova je spoljašnost bila sve samo ne imponujuća — sićušan, mršav, upalih obraza i sve drugo samo ne duhovita pogleda, Božo je sa 32—35 godina izgledao znatno

stariji.[29] Kao što sam već napomenuo, on se u Parizu „školovao“ do svoje 20. ili 22. godine, a potom je 1867. godine imenovan (posle smrti Mirka) za predsednika Senata (i taj mu je položaj odgovarao isto toliko koliko i seljaku položaj profesora estetike), verovatno zato da bi najviši položaj posle kneza ostao u rukama Petrovića. Njegova su dela do rata ravna nuli, a za vreme rata, kao što smo videli, ispod nule. Svoje je „pobede“ lako izborio u senci dvojice najboljih vojskovođa Crne Gore. Smatram za svoju dužnost da doprinesem istini time što ću razotkriti prevaru koja potiče sa Cetinja — o „Božovim pobedama“. Ako ma koja krunisana glava, ili njen bliski rođak, „lično“ preuzme komandu nad jednom vojskom, onda je opštepoznato da se samo njegovom načelniku štaba imaju pripisati eventualne pobede. A to neće sprečiti zvanične, a i većinu nezvaničnih izveštaja, da slavu pripišu „uzvišenom gospodinu“. Isto je tako i u Crnoj Gori. Zvanični izveštaji — a drugi za javnost i ne postoje — moraju, prirodno, da rastrube: „Opet velika pobeda Južne vojske kojom komanduje Božo“. U samoj Crnoj Gori vrlo dobro se zna da su vojskom stvarno komandovali Miljanov i Plamenac, dok je Božo igrao uvek samo lepu ulogu „petog točka na kolima“. Ali radilo se o tome da brat od strica i ljubimac kneza stekne veliki renome u inostranstvu, usled čega je i Popović morao da piše „o pobedama Boža, najvećeg junaka Crne Gore“ da su mu sve prsti pucali. Srpske i nemačke novine uzimale su onda Popovićeve izveštaje „novo za gotovo“; naravno, rezonovalo se, on je na licu mesta i mora to da zna! — i preštampavale to dirljivo dizanje u nebo Boža, tako da su čitaoci, informisani o stalnim „Božovim pobedama“, počeli najzad čvrsto verovati da mi nemamo većeg vojskovođe od ovog šupljeglavca. Razume se da on u Beču nije propustio nijednu priliku da svuda dokazuje kako je stvarno veliki vojskovođa. To je isto tvrdio, na primer, i jednom srpskom generalu. Kada ga je ovaj upitao za njegove stra-

---

[29] U pomenutoj knjizi Irijarta, na strani 149, nalazi se đoduše slika sa natpisom „Božo“, ali ona s njim nema nikakve sličnosti. Na prvi pogled ja sam mislio da je to slika državnog sekretara Gavra Miljanova Vukovića. I, stvarno, treba samo olovkom dati nosu više rimski oblik pa da se dobije dobra Gavrova slika. — *Prim autora.*

tegijske i taktičke manevre, Božo je sa prezrivim smeškom odgovorio:

Taktika? Ona se u Crnoj Gori ne može primeniti zbog terena, a strategija nam nije potrebna: čim primetimo neprijatelja, mi se, ovakvi kakvi smo, bacamo handžarom na njega.

Ovaj isuviše duhoviti odgovor, koji ukazuje na „duboko" vojničko znanje, zapanjio je generala u tolikoj meri da je zaboravio dalje da pita, ali mi je, na moju najveću radost, klimajući glavom, ispričao ovu čudnovatu izjavu „najvećeg vojskovođe" Crne Gore. Pri tom je zapitao gde je Božo stekao toliko krstova jer, kad ga je video, bio je okićen „kao magarac na Cvetnu nedelju". Ja sam se samo osmehnuo i slegao ramenima.

Što se tiče ličnog Božovog karaktera, njegove su glavne crte bezgranična arogancija, zajedno sa neznanjem. Bez srca, hladan i nepodnošljivo ohol, on je u narodu sasvim omrznut.[30]

Posle ove zamorne slike potražićemo jednu prijatniju; posle formalnog vrhovnog komandanta Južne vojske videćemo sada stvarnog.

Marko Miljanov Popović ovenčao se u ovom ratu besmrtnim lovorikama. U samoj Crnoj Gori njega smatraju prvim junakom i najboljim vojskovođom. Star je oko 42 godine, visok, vitak kao jela, ponositog ali neusiljenog hoda, ima smeđu ali već prilično prosedu kosu.[31] Jednom prijatelju, koji ga je pitao zašto je tako rano osedeo, on je sam rekao: „Svaka od ovih sedih dlaka predstavlja jednu brigu, a to je kako bi se naša braća mogla osloboditi od

[30] Čuo sam da je Božo bio van sebe od besa kad je saznao da sam ga tako drsko raskrinkao i pokazao njegovo pravo lice. Mi, doduše, nikad nismo imali ni najmanji međusobni spor, ali je on bio ubeđen da ja tako pišem iz lične mržnje (kao da za to imam razloga!) Kad je bio u Beču i saznao od jednog Srbina, zaposlenog kod nekog ovdašnjeg lista, da sam i ja tu saradnik, zamolio ga je bolećivim glasom: „Izgleda mi da me gospodin Gopčević smatra tajnim neprijateljem. Molim Vas da mu kažete da to nije tačno. Ja sam, naprotiv, uvek bio njegov dobar prijatelj!" — *Prim. autora.*

[31] Njegovu sliku naći ćemo u 7. broju „Srpske zore" od 1878. godine (može se poručiti kod T. Stefanovića, viteza od Vilova. Beč, Burggasse br. 24; sveska staje 50 krajcara), kao i u srpskom kalendaru „Orao" za 1879. godinu (Pajević, Novi Sad — 50 krajcara). — *Prim. autora.*

turskog jarma". Pogled mu je ozbiljan, gotovo tmuran, zbog čega ga upoređuju sa Srđom Zlopogleđom.

Miljanov je najpopularniji čovek Crne Gore; svako ga dete poznaje i kliče radosno čim ga ugleda: „Junače Miljanov! Sokole sokolova!" Naročito ga obožavaju Albanci koji tvrde da ga kuršum neće. U pogledu karaktera on se može nazvati najčasnijim čovekom Crne Gore. Umreće za pravdu i obraz. Stoga je on oličenje iskrenosti; govori ono što misli ne razmišljajući o tome da li će istina vređati druge ili ne. Ni kod kneza nije bio naročito omiljen jer mu je često bez ustručavanja iznosio svoje mišljenje. On je sa Pekom Pavlovićem, svojim najintimnijim prijateljem, predstavljao opoziciju vladi, iako je Peko bio mnogo ćutljiviji i nije se usuđivao da toliko govori.

U pogledu duha mora se Miljanovu priznati da je bio pronicljiv. Iako nije imao nikakvo školsko obrazovanje, on je ipak nadmašivao većinu svojih drugova. Pored njega su Vrbica, Radonjić itd. samo bedni patuljci, a da i ne govorimo o nulama kao što su Božo i Simo Popović! Miljanov je tek kao kabadahija kneza (lični gardist) naučio od njega samog da čita i piše. Pa ipak, kakva inteligencija u tom čoveku, kakvo zdravo mišljenje i kakva oštroumnost! Kad govori, čovek se mora diviti njegovoj rečitosti. Slatko i očaravajuće teku sa njegovih usana misli po logičnom redu jedna za drugom, zanosno, uverljivo, ubedljivo. U društvu je Miljanov zabavan i prijatan; on voli šalu i za tren oka pridobija svakog stranca.

Od svoje supruge Ljeposave koja mu je u mnogo čemu slična, ima tri ćerke, od kojih ga najstarija Anđelija, kao dobri duh, prati u svim borbama. Soko rađa samo sokolove!

Imenovan za vojvodu Kuča, on se odlikovao u svim borbama, zbog čega je postao tako slavan da su ga znale sve zemlje od Save do Ohridskog jezera i od Jadrana do Dunava. Dovoljna je bila samo njegova reč pa da u početku rata privoli Kuče Drekaloviće da se priključe Crnoj Gori. Još ranije ga je knez imenovao za senatora, jer je uvideo vrednost njegovih saveta. A pošto se Marko, koji nikad nije izgovorio neistinitu, laskavu ili ulizičku reč, nije mogao sprijateljiti sa Božovim glupim idejama

i pošto je sa žaljenjem primetio rđavi uticaj na vladu jedne tako izrazite budale kakav je bio Simo Popović (knežev sekretar), on se povukao svojim Kučima. Znamo da sve Božove pobede treba pripisati njemu i Plamencu. Izvestan ološ, koji je zavideo njegovoj slavi i uticaju i bojao se njegove popularnosti, hteo je da ga prošle godine mučki ubije. Srećom, njegova je odlična konstitucija savladala opasnu ranu. Neka još dugo poživi na dobro Crne Gore!

Na isto toliku slavu može polagati pravo i ministar vojske **Ilija Plamenac**, koji je dugo s Miljanovim delio komandu nad Južnom vojskom. Teško mi je da kažem ko je od njih veći vojskovođa. Mislim da su gotovo jednaki. Plamenac ima oko četrdeset godina; ima simpatične crte lica, ali se impozantnost njegove pojave umanjuje usled njegovog rđavog držanja (ide gotovo povijen). Ima plavu kosu i plave oči, a nosi, kao i Miljanov i Vukotić, samo brkove i ide obično u jednostavnom odelu.[32] Ranije je bio sveštenik, a junačku karijeru otpočeo je pod Danilom. Ako se ne varam, otac mu je bio Turo Plamenac, senator koji je 1858. godine oteo od Turaka Spič. Njegov brat Savo Plamenac ima za ženu Stanu, sestru kneza Nikole, a živi u svojoj Crmničkoj nahiji, dok je Ilijino stalno mesto stanovanja Cetinje. Pošto je za vreme rata 1862. godine stekao veliku slavu, postao je posle senator i vojvoda. Pošto pop, koji je prolivao krv, ne sme više da služi liturgiju, to Plamenac već dugo nije vršio nikakve svešteničke funkcije. Godine 1868. naimenovan je za ministra vojske, kada je u pogledu organizacije crnogorske vojske stekao besmrtne zasluge. Bez njegove neumorne brige vojsci ne bi bilo omogućeno da dobije tako slavan rat. Kao i Vukotić, i on ima veliki krst Danilovog ordena, dinastički Orden sv. Petra, nekoliko austrijskih (među njima, ako se ne varam, i Leopoldov orden), italijanskih i ruskih ordena (među njima i Orden sv. Đorđa). Izgleda da je od Napoleona dobio i Legiju časti. On je svoja odlikovanja potpuno zaslužio. Čitalac se u ovoj knjizi već upoznao s njegovim junačkim delima a ja sam ih nepri-

---

[32] Njegovu prilično uspelu sliku naći ćemo u 8. svesci „Srpske zore“ od 1876. godine. — *Prim. autora.*

strasno opisao i nisam ga poštedeo ni kritike gde je to bilo potrebno (prilikom borbi kod Anamalija i Ulcinja). Tu ga je zanela njegova preterana revnost, pri čemu je zaboravio na pravila mudrosti. Zato je utoliko sjajnije pokazao svoj dar vojskovođe za vreme bitke kod Danilovgrada (od 8. do 10. oktobra), čiji je opis, na žalost, vrlo nepotpun, letimičan i netačan. Čitalac koji se za to naročito interesuje, naći će opširan opis u mom navedenom članku u časopisu „Organ der militär-wissenschaftlichen Vereine". Po svom karakteru Plamenac je vrlo vedar, ljubazan i predusretljiv čovek, jednom rečju, Crnogorac starog kova. Mnogobrojna putovanja koja je morao da preduzme kroz celu Evropu u interesu svoga resora, stvorila su od njega dobro upućenog i iskusnog čoveka, iako je bio bez ikakvih škola. Usled njegovog skromnog nastupa nije se do ovog rata ni slutilo koliki je njegov dar za vojskovođu; ni ja — iako sam mu se divio kao organizatoru — nisam mnogo očekivao od njegovog naimenovanja za glavnog komandanta Južne vojske. Izgleda da ga je Božo bolje poznavao, jer je zamolio kneza da opozove to naimenovanje Plamenca i da komandu nad Južnom vojskom da njemu — ali da Plamenac i Miljanov ostanu pod njime. Rezignacija kojom je reagovao na to ministar vojske samo je povećala moje divljenje prema njemu.

Treći od vojskovođa je serdar Vasojevića, vojvoda **Miljan Vuković,** koji se dostojno pridružio obojici imenovanih junaka. Star je otprilike 50 godina i otac sekretara Senata; ima divan stas i spoljašnjost koja osvaja. Video sam na Cetinju njegovu sliku koju je izradio Čermak — bio je u krasnoj bundi koju je obično nosio. Prema toj slici on je u 35. godini morao biri vrlo lep čovek. I sad još ima markantne crte, ali mu je sunce opalilo lice, a nisu ga mimoišli ni tragovi od napora. Bez obzira na to, on je stasit čovek sa izgledom koji imponuje.[33]

Rođen je u Vasojevićima, hrabrom crnogorskom plemenu, gde je i proveo najveći deo života. Iako su sačuvali svoj polusuvereni položaj, Vasojevići su tek od 1860. godine (i to samo polovina) zvanično pripali Crnoj Gori, ali

---

[33] Njegovu uspelu sliku naći ćemo u već pomenutoj knjizi Irijarta na strani 65, iako samo sa natpisom „Crnogorski senator". — *Prim. autora*

su uvek osećali da su jedno sa svojom crnogorskom braćom i borili se uz njih u ratovima. Zato je verovatno i Vuković učestvovao u borbama pedesetih godina; sigurno znam samo to da je 1862. godine sa svojim Vasojevićima — 2.000 ljudi — pobedonosno branio severoistočnu granicu Crne Gore od triput ponovljenih napada 15.000 turskih vojnika, kojima je naneo isto tako osetne gubitke kao i u ovom ratu. Za to je dobio Veliki krst. Pri tom je uvek izdavao tako dobra naređenja, da se sa čuđenjem pitamo je li moguće da čovek, bez ikakvog školskog obrazovanja, koji nema pojma o vojnim naukama, bude obdaren tolikim instinktom i tako retkom oštroumnošću. Ne usuđujem se da tvrdim da bi Vuković bio u stanju da dobro vodi vojsku i prilikom nastupanja, ali je sigurno da ga možda nijedan Crnogorac ne bi prevazišao ako bi slabim snagama trebalo zadržati daleko nadmoćnijeg napadača. Besprimerno oštrim vojničkim okom birao je Vuković sebi najpogodniji položaj, određivao svojim ljudima gde će ko da bude i rukovodio odbranom tako spretno da ga dosad još niko nije uspeo da potisne. Znalački bi određivao pravi trenutak za prelazak u napad, pa bi svojoj šačici ljudi naređivao da se baci na rastrojenog neprijatelja i pobeda bi pripala njemu. Zbog udaljenosti bojišta i njegovog drugorazrednog značaja, Vukovićevo je ime slabo prodrlo u javnost. Zato je i car zaboravio da ga odlikuje Ordenom sv. Đorđa koji je dobio šupljeglavi Božo! Možda će car kroz ove redove saznati za Vukovićeve zasluge i dodeliti mu zasluženo odlikovanje.

U pogledu karaktera, Vuković je strogi poštenjačina. Nepokolebljivo ozbiljan i preterano skroman, on je ratnik u punom smislu te reči. Kamo sreće da su svi Crnogorci kao on!

Ako uporedimo crnogorske vojskovođe prema njihovim sposobnostima, videćemo da pomenute tri vojskovođe spadaju u prvu i gornju grupu; u drugu spadaju već pomenuti Vukotić, kao i vojvode Pavlović i Sočica. U treću bi došli Vrbica, Pejović, Đurović, Musić i Zimonjić, a u četvrtu Radonjić, Đaković i Piletić. Zatim dugo, dugo ne bi bilo ničega, a posle svega toga došao bi Božo. Od vojvoda koji u poslednjem ratu nisu komandovali, trebalo bi u drugu grupu uvrstiti Filipova i Krca, a u četvrtu Mata-

novića, Cerovića, Martinovića i Kusovca. Kneza bih, prema njegovim sposobnostima, uvrstio između četvrte grupe i Boža.

Pridržavajući se ove podele, dolazimo sada do **Peka Pavlovića**[34] koji je još kao vođa ustanika stekao izvesnu slavu. Pavlović je rođeni Crnogorac. Star je već preko 50 godina; to je valjan junak koji je poslao hurijama[35] već gotovo hekatombu[36] Osmanlija. Irijart u svojoj knjizi „La Bosnie et l'Hercegovine" ima o Peku prilično nepovoljno mišljenje koje je od istine daleko isto koliko i sunce od zemlje. On ga okrivljuje da je sprečavao izvođenje čuvenih Ljubibratićevih planova usled čega je došlo do neuspeha, zatim, da je rafiniranom okrutnošću diskreditovao ustanak, da je sklon podmićivanju, da je potpuno neobrazovan i tako dalje. U svemu tome ima, po mom mišljenju, vrlo malo istine. Usled toga što je bio zasenjen ljubaznošću Ljubibratića, Irijart je govorio samo s njima, a Peka je poznavao samo površno i pisao jednostavno ono što mu je Ljubibratić pričao. A ovaj je bio ili u srpskoj ili austrougarskoj službi (mišljenja su o tome podeljena). Istina je, međutim, da on to nije radio u interesu ustanika već neke strane vlade. Pored toga, on se pokazao potpuno nesposobnim. Ustanici su zato bili njime nezadovoljni, a naročito crnogorski nastrojeni elementi nisu hteli da slušaju vojvodu koga su smatrali izdajnikom. Oni su se zato okupili oko Pavlovića, u čije su sposobnosti imali više poverenja. On je sa Cetinja dobio nalog da pripazi na Ljubibratića i spreči sve ono što bi bilo štetno po interese ustanka. On je to i uradio i uzastopnim pobedama učvrstio poverenje i oduševljenje ustanika te ga je najzad knez Nikola naimenovao za vrhovnog ustaničkog vojvodu tako da su mu bili potčinjeni Sočica, Zimonjić, Musić, Melentije, Trifković, Vukalović, Petković, Guzina, Boško, pop Milo itd. Kada je saznao za to, Ljubibratić je izgubio svaku nadu te je dozvolio da ga Austrijanci zarobe. Govori se čak da se o tome još ranije

---

34 Njegova slika postoji u pomenutom kalendaru „Orao". — *Prim. autora.*

35 Hurije su žene u Muhamedovom raju. — *Prim. prev.*

36 Hekatomba — od grčke reči *hekaton*, što znači žrtva od sto goveda. — *Prim. prev.*

s njima dogovorio. Sad je Pavlović bio sam vrhovni komandant te je održavao ustanak sve do crnogorske objave rata; on je, potpomognut od navedenih komandanata, izvojevao sjajnu pobedu kod Muratovice, branio klanac Dugu i potukao Turke kod Kleka. Već nam je poznato šta je radio u tursko-crnogorskom ratu, a isto tako znamo i za njegova odlikovanja.

Pavlović ima veliki dar za planinsko ratovanje, a da ne oskudeva ni u vojničkoj pronicljivosti dokaz je njegov savet koji je dao u bici kod Vučjeg Dola (I deo strana 82). Gerilski način ratovanja, kakav je zahtevao ustanak, predstavlja njegovu specijalnost; stoga on u poslednjem ratu i nije celishodno iskorišćen.

Lazar Sočica je Hercegovac, ili je, pak, rođeni Crnogorac koji se u Hercegovini samo naselio. Ja ga lično ne poznajem, pošto je stalno boravio u Pivi, čiji je vojvoda bio. Stoga i ne mogu da opišem ni negovu ličnost niti karakter[37]. Međutim, čuo sam uvek da je svuda bio vrlo omiljen i da uživa veliki ugled. On se 1875. godine latio oružja i podigao na ustanak dotle mirnu Pivu pri čemu je imao nekoliko uspešnih borbi. U septembru se pročuo brzinom kojom je na juriš zauzeo veliki broj turskih forova i blokhauza u Gacku i Pivi. Zarobljenike je tom prilikom velikodušno pustio na slobodu. Docnije je učestvovao u svim borbama i imao velikog udela u pobedama kod Muratovice i klanca Duga, pri čemu je oko sebe sakupio najjaču četu dobrovoljaca. Poznato nam je njegovo junaštvo u crnogorskom ratu, a naročito su poznati njegovi slavni podvizi za vreme devetodnevne bitke u kojoj je noćnim zauzimanjem stenovitog visa najpre lišio Sulejmana svih postignutih prednosti, a zatim ga je svojim obuhvatom naterao na povlačenje. Veliki je njegov udeo i u sjajnim pobedama nad Hafiz Ahmed-pašom. Iz svega se može zaključiti da Sočica ima naročit dar za gerilsko ratovanje, čije prednosti odmah iskorišćuje gde god mu se za to ukaže prilika. Ja bih ga nazvao crnogorskim Garibaldijem.

Sad smo došli do treće grupe, a počećemo je sa **Mašom Vrbicom,** ministrom unutrašnjih poslova, trgovine i poljoprivrede.

---

[37] „Srpska zora" (broj 5 od 1876. god) donosi njegovu sliku za koju ne znam da li liči na njega. — *Prim. autora.*

To je čovek srednjeg rasta, star 48 godina, crne kose i (ako se dobro sećam) smeđih očiju. On pada u oči naročito zbog svog krupnog stasa, jer ima dobro uhranjen stomak. On je, isto kao i knez i Radonjić, uvek nosio lepo doteranu kratku bradu.[38]

Vrbica je do svoje 14. godine pohađao osnovnu školu na Cetinju, učestvovao je 1852. godine u Danilovom pohodu na Pipere, kao i u ratu 1853. godine. Tada je bio (pored Mirka, Vukotića, Martinovića, Krca i Pejovića) među ona 22 Crnogorca koji su branili Ostrošku pećinu posle čega je postao stotinaš. Po završenom ratu poslao ga je Danilo u Petrograd gde se školovao 3 godine i obučavao u artiljeriji. Po povratku naimenovan je za kapetana Njeguša, a 1856. godine dobio je zadatak da pokori pobunjene Kuče. On je to i uradio, a potom je prešao na tursku teritoriju, zauzeo Medun, pa ga onda junački branio od Turaka koji su došli radi osvete. Kad je već bio u škripcu, izvršio je ispad i probio se, kojom mu je prilikom spasla nogu kanija od sablje, jer se kuršum odbio od nje. Posle toga je imenovan za komandira i viteza Danilovog ordena. Učestvovao je u slavnoj bici kod Grahovca (1858. godine) zbog čega je dobio počasnu sablju i krst komandirskog reda. Godine 1861. priključio se hercegovačkom ustanku u kome ga je spasao smrti njegov buđelar (kuršum se zadržao u njemu), a 1862. godine, za vreme pobedonosne bitke kod Kite, bio je ranjen u ruku. Za svoja dela u ovom ratu dobio je Medalju Obilića i još jednu za hrabrost. Godine 1864. proputovao je u političkoj misiji kroz Srbiju i Rumuniju te je po povratku (1865. godine) postao ađutant i komtur[39]; 1869. godine bio je komandant granice protiv Bokelja, kad je dobio viteški krst Ordena Franje Josifa; 1870. godine zahvalio se na službi ađutanta, a 1871. napao je sa 5.000 ljudi Lipovo, oteo ovo

---

[38] Njegov portret, pored opširne biografije iz mog pera, naći će se u 9. svesci knjige *„Ueber Land und Meer"*. Njegov se portret nalazi i u knjizi *Irijarta* na strani 60–61. Lica koja stoje levo od kneza (koji sedi na panju) su: prvi (s profila i sa brkovima) ađutant Matanović, pored njega je Vrbica, s njegove leve strane moj prijatelj dvorski slikar Kikerec, levo od njega pisac ove knjige (sasvim napred), a iza mene Blažo (Božov brat). — *Prim. autora.*

[39] Komtur je nosilac ordena najvišeg reda. — *Prim. prev.*

selo od Turaka i prinudio ih na nepovoljan ugovor o Veljem brdu; 1872. godine proputovao je kroz Italiju, Nemačku i Austriju; u Vojvodini je bio demonstrativno slavljen, ali je odbio ponuđeno mu mesto predsednika „Omladine"; 1873. godine pratio je kneza Nikolu na svetsku izložbu u Beč, a po povratku odlikovan je Velikim krstom, postao je vojvoda i ministar unutrašnjih poslova, poljoprivrede i trgovine; 1874. godine učestvovao je u reorganizaciji vojske i postao komandant artiljerije. Iste godine je, kao komesar po pitanju Podgorice, završio tu aferu u korist Crne Gore; 1875. godine komandovao je u Mircu Crnogorcima koji su se pojavili u carevu čast i zato je postao komtur Ordena Franje Josifa. Potom se živo bavio pomaganjem ustanka; 1876. godine bio je crnogorski predstavnik u srpskoj vojsci gde je obrazovao Handžar-legiju, borio se s njom kod Aleksinca, bio ranjen u nogu i dobio Takovski krst. Još nam je u sećanju njegov nesrećni rad kao načelnika Generalštaba (1877) i docnije kao komandanta artiljerije u zimskom ratu.

Vrbica je izvanredno lukav i prepreden čovek koji je bio prosto stvoren za crnogorskog diplomatu. Na žalost, on pored srpskog zna vrlo malo ruski i svega nekoliko italijanskih reči. On je rođeni politički intrigant i agitator, čije su zasluge za zemlju neosporne, mada bi bilo dobro da ima i lepših osobina. Međutim, njegov se karakter, na žalost, mora najoštrije osuditi. On je u najvećoj meri neiskren, podmukao, neveran, škrt i gramziv, a stoga i negostoljubiv, tvrdica, zavidljiv i nepoverljiv. Primljena dobročinstva i usluge zaboravlja vrlo lako, a uvrede nikako. Njegove najneprijatnije, a ujedno i najprezrenije osobine su strašno srebroljublje i tvrdičluk. Čak sam i ovde čuo od jednog vrlo uglednog i znamenitog Srbina da je Vrbica sklon i primanju mita, ali ja ne verujem da bi on bio u stanju da za pare izda svoju otadžbinu, bar za sada ne postoji razlog da se to pretpostavi. (Može se uočiti da i dobre i slabe strane prikazujem nepristrasno.) U samoj se Crnoj Gori, doduše, pričaju sasvim neobične stvari o poreklu njegovog ogromnog imetka. Naime, Vrbica je najbogatiji čovek Crne Gore. On sam tvrdi da se toliko obogatio zahvaljujući trgovini rujem. Drugi pričaju da se obogatio zelenaštvom, jer je sirotinji pozaj-

mljivao novac sa 50 posto kamate i nemilosrdno plenio njena imanja. Treći opet kažu da je novac uzimao gde god ga je bilo, dok mi je jedan serdar došapnuo: „Čudnovato je baš to što niko ne zna kako je Vrbica došao do tolikog imetka; ranije on nije imao ništa."

Bilo kako bilo, neosporna je istina da je Vrbica isto toliko bogat koliko i tvrdica.

Serdar **Pero Pejović** ličio je po svojoj spoljašnjosti na Vukotića: ista visoka, krupna i veličanstvena pojava, isti imponujući pogled, iste vatrene oči i interesantne crte lica, samo im se glas bitno razlikovao. Dok je Vukotić komandovao glasom koji je ličio na grmljavinu, Pejovićev glas je promukao. Uostalom, ova dva junaka nisu slična po crtama lica iako imaju istu kosu i bradu.

Pejović je čovek četrdesetih godina. Istakao se u ratu 1862. godine, a zatim je dugo bio konzul u Skadru, gde se istaklo njegovo lukavstvo usled čega je Turcima uvek bio trn u oku. Doduše, njegova gorda ponositost nije donosila poboljšanje odnosa između Crne Gore i Porte, a pošto se opšte ogorčenje protiv njega pojačalo u tolikoj meri da su na njega čak vršeni atentati, morao je biti opozvan. Posle naimenovanja za serdara i senatora boravio je uglavnom na Cetinju, a u poslednjem je ratu dodeljen Severnoj vojsci, ali bez komande. Kod Vučjeg Dola je zarobio Osman-pašu, a Selim-paši je odrubio glavu. U drugoj godini rata, kao što smo videli, poslat je sa 1.600 vojnika u Drobnjake da brani ovaj deo Crne Gore. Još se sećamo njegovog udela u pobedi kod Manastira moračkog nad Mehmed Ali-pašom i u pobedi nad Hafiz Ahmed-pašom.

Po karakteru on je sušta ljubaznost i poštenje, junak starog kova. Jako mi je žao što se on, usled jednog nesporazuma, dugo ljutio na mene. Knez mu je izrazio svoje nezadovoljstvo zato što mi je, navodno, savetovao da pošaljem depešom izvesnu vest u Beč. Međutim, Pejović mi je ovu vest samo saopštio, a Nenadović mi je dao onaj savet. Prema tome, kneževa zamerka trebalo je da pogodi Nenadovića. Ovaj se opet toliko uplašio što je oneraspoložio kneza, pa je ćutao, a pošto ga nisam hteo odati, nesporazum je dugo ostao nerasvetljen.

Vojvoda **Mašo Đurović** nam je poznat iz toka samoga rata. Pošto ga lično ne poznajem, ne mogu ni da pružim podatke o njegovoj ličnosti i karakteru. Poverena mu je bila odbrana Crmničke nahije što je i uradio na opšte zadovoljstvo, mada je 1876. godine bio vrlo neobazriv te je bio napadnut. I 1877. godine moglo se od njega s pravom zahtevati da, umesto tako dugotrajnog besposličenja, preduzme pohod na Bar, Spič ili Žabljak. Pored toga, izgleda da je imao instinkt za planinsko ratovanje i da je lično bio vrlo hrabar.

Župnik don **Ivan Music** i pop **Bogdan Zimonjić** su dva najistaknutija predstavnika borbenog sveštenstva (setimo se popa Melentija Perovića, Mila, Žarka, Mitrofana itd.), ne uzimajući u obzir bivšeg popa Plamenca. Razlikovali su se samo po veri. Musić je katolik, a Zimonjić pravoslavni. Obojica su ranije bili vođe ustanika. Don Musić je bio najugledniji župnik Popovog polja koje je naseljeno uglavnom katolicima. On je postupio drukčije nego većina katoličkih župnika koji ne samo što su ostali mirni, već su bili i neprijateljski raspoloženi prema ustanku; on je svoje vernike pozvao na oružje. Veliki broj katolika — preko 1.000 boraca — stupio je pod njegovu zastavu i borio se uspešno protiv zakletog neprijatelja. Irijart, čije neznanje često i dovoljno uočavamo, tvrdi da je Musić, posle četvoromesečnih borbi, prešao Turcima, a to predstavlja upravo smešnu klevetu. Musić je došao na austrijsku teritoriju i bio je interniran na Pelješac ili Korčulu (mislim na Korčulu). Uspeo je da sa nekoliko desetina svojih drugova pobegne odatle, posle čega se opet priključio ustanku. Po izbijanju rata naimenovan je za crnogorskog vojvodu, bio je odlikovan i dobio je počasne darove, a knez Nikola ga je jako protežirao, kako bi iskoristio njegov uticaj na katolike. O njegovim sam junačkim delima dosta pisao u ovoj knjizi. Prošle godine primio je komandu nad jednom od novoformiranih brigada, a istovremeno i Orden sv. Đorđa. Za gerilski rat ima neosporan dar, a to su dokazali već i njegovi manevri (na Popovom polju) protiv Muktar-paše.

Bogdan Zimonjić[40] je pop, star oko 60 godina i gatački vojvoda. On je najintimniji prijatelj Sočice. Oni su uvek bili tako nerazdvojni da su se mogli nazvati Kastorom i Poluksom.[41] Kad je 1877. godine vojska bila podeljena u 11 brigada, Zimonjić je više voleo da služi u brigadi svog prijatelja kao prekobrojan iako je imao isti rang kao i Sočica. Za vreme ustanka komandovao je gatačkim ustanicima, njegov prijatelj Sočica onima iz Pive, Baćević onima iz Banjana, Vukalović onima iz Zubaca i Musić onima sa Popovog polja. Ipak, on je svoje akcije obično izvodio zajedno sa Sočicom. Tako su obojica svojim dolaskom i odlučila bitku kod Muratovice. Njegova ćemo dela naći u ovoj knjizi na odgovarajućem mestu. Istaći ću samo njegovo poslednje junaštvo, a to je zauzimanje na juriš stenovitog brda za vreme devetodnevne bitke.

Sad smo došli do ministra spoljnih poslova i prosvete **Stanka Radonjića.**

Radonjić je star kao i knez, čiji je prijatelj i savetnik bio već više godina, a to znači da ima 35—37 godina. Kosu i bradu nosi kao i knez Nikola koga želi da podražava; štaviše, ne može se poreći i da liči na njega.[42] Razume se da je on, prema tome, lepa i stasita pojava. Na žalost, on je na to kao i na znanje koje bi mogao da ima jako uobražen i pokazuje priličnu oholost koja, doduše, nije kao Božova, ali jasno pokazuje da sebe preterano ceni.

Radonjić je jedan od retkih Crnogoraca koji su učili u inostranstvu. On je zajedno sa knezom završio Ratnu školu u Sen Siru, zbog čega je smatrao da je postao najbolji vojskovođa Crne Gore. Međutim, bez obzira na to što taktika koja se predavala krajem pedesetih godina, ne odgovara više modernim zahtevima, mora se uzeti u obzir i to da celokupno vojničko obrazovanje ne vredi mnogo ako ne postoji prirodan vojnički dar. Inače bi svako mogao „učiti za vojskovođu“, a to je dokaz više da

---

[40] Njegovu sliku donosi broj 5 „Srpske zore“ iz 1876. godine. — *Prim. autora.*

[41] Kastor i Poluks — blizanci — junaci grčke mitologije — sinovi Zevsa (glavnog boga starih Grka) i boginje Lede. — *Prim. prev.*

[42] U Irijartovoj knjizi „Crna Gora“ na strani 153, nalazi se njegova ne naročito uspela slika. On stvarno ima lepše crte i ljubazniji izraz lica. — *Prim. autora.*

se vojskovođa rađa, a ne postaje! Ko je učio taktici Karađorđa, Plamenca, Miljanova, Skender-bega, Abd-el-Kadera[43], Andreasa Hofera[44], grčke junake iz borbe za slobodu i tako dalje?

Radonjić nije rođen za vojskovođu; možda će u diplomatskoj službi imati više sreće.

Ja bih mu, svakako, savetovao da se ubuduće zadovolji time da komanduje brigadom pod jednim od naših istinskih vojskovođa; biće bolje i za njega i za nas.

Za ministra je Radonjić postavljen 1868. godine, a 1870. imenovao ga je knez i za svog general-ađutanta, koji položaj i danas zauzima. U diplomatskoj službi bio je verovatno vrlo koristan jer su mu, blagodareći znanju francuskog i italijanskog jezika, poveravane ponekad misije koje je obavljao na zadovoljstvo kneza. Zato ga je ovaj u početku rata imenovao i za vojvodu i postavio za svog načelnika štaba. Poznato nam je da je Radonjić kao takav pokvario ceo rat. Pogodan trenutak za zauzimanje cele Hercegovine bez borbe bio je propušten usled njegovih puževskih marševa i njegove srednjovekovne taktike opsađivanja, a smešnim strategijskim dispozicijama, koje su prouzrokovale poraz kod Bišine, učinjen je kraj celoj ofanzivi. Bolno je to kad moramo da kažemo: dispozicije tog čoveka prouzrokovale su nesrećan ishod rata koji su Srbi vodili (detaljno objašnjenje po ovome dao sam već u prvoj krizi na str. 45—46). Doduše, svojim dobrim držanjem kod Danilovgrada on se donekle iskupio, ali se kao patriota još ljutim na njega zbog Bišine (ne lično, jer za to nemam razloga). Kad je posle rata bio sa Božom poslat na Carigradsku konferenciju, nije zbog tvrdoglavosti Porte ništa uradio, te se najzad oprostio rečima: „Nadam se da ćemo s oružjem u ruci biti srećniji nego u našim diplomatskim pregovorima". Tada nije stavljen na probu, jer je kao predstavnik Crne Gore poslat u ruski Glavni štab, a to mu je mesto više odgovaralo nego da je

---

[43] Znameniti arapski emir (1807—1887) iz Sirije koji se borio protiv Francuza, nekoliko ih je puta pobedio, bio zarobljen i interniran, najzad je pušten, te je umro kao prijatelj Francuza u Damasku. — *Prim. prev.*

[44] Tirolski narodni junak, koji je digao ustanak protiv Napoleona; zarobljen i streljan u Mantovi 1809. godine. — *Prim. prev.*

bio u našoj vojsci. Tamo je, navodno, lično učestvovao u borbi usled čega ga je car odlikovao. Njegovom se karakteru najzad ne može ništa prebaciti ako se ne uzme u obzir da je sebe precenjivao i da je zato bio ohol. Ali, od Boža je, svakako, bio deset puta bolji.

Vojvode **Anto Daković** i **Jole Piletić** malo su se isticali. Prvome je na njegovu molbu septembra 1876. poverena samostalna komanda, ali je on proigrao ovo poverenje svojim samovoljnim držanjem. Umesto da napadne Muktar-pašu s leđa (čime bi ovaj verovatno bio prinuđen na predaju), krenuo je ka Ljubinju gde je, doduše, pocepao Turke na dva dela i zauzeo varoš na juriš, ali se pri tom ogrešio o kneževo naređenje kad je naredio da se varoš zapali i opljačka. Stoga je bio razrešen dužnosti i uklonjen.

Njegov drug Jole Piletić bio je samo pomoćnik komandanta a ime mu se pominje samo prilikom bitke kod Danilovgrada.

Time smo iscrpli sve vojskovođe koje su u ovom ratu komandovale samostalnim jedinicama. Preostaje mi samo još da pomenem i one stare junake koji su nekada „svirali prvu violinu“, a sad su bili zapostavljeni u korist mlađih. Ovde je reč uglavnom o **Krcu Petroviću** i **Petru Filipovu Vujoviću.**

Krco je bio knežev stric (brat Danila I) i star oko 50—55 godina, malo debeo i (što je u Crnoj Gori velika retkost) niskog rasta. Po njegovom dobroćudnom licu sa crvenkastim nosom ne može se videti da je to nekada slavljeni junak koji je lično ubio nekih stotinu Turaka. Sa smeđom kosom i (ako se ne varam) plavim očima imao je uvek ljubazan, dobroćudan izraz lica, jer i jeste duša od čoveka. Ne usuđujem se da tvrdim da je bio baš veliki strateg, ali je sigurno bio dobar junak te mu se isto tako mogla poveriti komanda kao i Đuroviću i Pejoviću i to tim pre što je bio vrlo popularan. On je za vreme Danila bio iza Mirka glavnokomandujući i u ratovima 1853. i 1862. godine, kao i kod Grahovca, stekao je besmrtne lovorike. On je prve Turke pobio već kao 13-godišnji dečak te je docnije postao strah i trepet za neprijatelje. Tuce vrlo teških rana nije moglo da slomi njegovo čelično telo. Njegove grudi pokrivaju najviša ruska, austrijska, francuska i

crnogorska odlikovanja. O njegovim se junaštvima pričaju čuda. Kod Vučjeg Dola je po starom običaju besneo među Osmanlijama, posekao tuce i gonio Muktar-pašu do kapije Bileće.

Petar Filipov Vujović liči u mnogo čemu na Krca, ali ne po spoljašnosti, jer je Filipov star već 65 godina, visok i hramlje. Naime, topovsko zrno mu je otkinulo butinu sve do kosti. Taj vedri stari junak je veoma veseo i živahan čovek; on je toliko ljubazan da pridobija svakoga. Kad govori prosto viče kao kakav Italijan i rado priča o svojim doživljajima. On je već pod vladikom Petrom II počeo da seče turske glave i dosad je verovatno posekao više od jedne hekatombe. Godine 1853. poverena mu je odbrana Crmničke nahije. Dugo se držao sa svojom šakom Župljana protiv 18.000 vojnika Osman-paše. Kad je najzad morao da se povuče pred nadmoćnijim neprijateljem i kada je paša stigao u ravnicu, on ga je još iste noći napao i naneo mu osetan poraz. Filipov je popularan i slavljen ne samo u Crnoj Gori već čak i u Turskoj.

Ovim se starim junacima mora dodati i serdar Savo Martinović, mnogo slavljeni pesnik, zatim vojvoda Đuro Matanović, stari intrigant i agitator, serdari Savo Plamenac i Škrnjo Kusovac, onda (doduše, još mladi), ministar finansija Đuro Cerović i komandiri Mitar Bjelov, Trifko Vukalović, Melentije Perović, Simo Baćević, Gligorije Milićević i drugi.

O REORGANIZACIJI CRNOGORSKE VOJSKE

Kao što čujem, knez ima nameru da iskoristi povećanje broja stanovnika Crne Gore za temeljitu reorganizaciju vojske. Ako on to zaista namerava, onda zaslužuje svako priznanje.

Prema projektu, sve bi vojne snage Kneževine brojale za nekoliko godina 60.094 vojnika, od kojih bi 30.410 služilo u I, 11.444 u II i 18.240 vojnika u III pozivu. Prema privremenom projektu, bataljoni bi ubuduće umesto šest imali osam četa po 114 vojnika. Bataljon bi, dakle, imao 912 vojnika od kojih bi svi bili borci.

I poziv:

32 bataljona (po 8 četa od 114 vojnika)	po 912 =	29.184	vojnika	
1 eskadron perjanika	po 100 =	100	„	
3 „ strelaca na konju	po 100 =	300	„	
6 Krupovih brdskih baterija kal. 6 cm (po 4 topa i 40 vojnika)		240	vojni.	24 topa
4 baterije izolučenih topova od tri funte		160	„	16 topova
5 baterija izolučenih topova od četiri funte		200	„	20 topova
5 Krupovih opsadnih baterija kal. 12 (po 4 topa i 25 vojnika)		125	„	20 topova
1 četa pionira		101	vojnik	

SVEGA: 32 1/8 bataljona, 4 eskadrona, 20 baterija sa 30.410 vojnika i 80 topova

II poziv:

12 bataljona (kao i kod I poziva)	po 912 =	10.944	vojnika	
1 eskadron	po 100 =	100	vojnika	
? baterija poljske, tvrđavske i brdske artiljerije (sve izolučene)		400	vojnika	50 topava

SVEGA: 12 bataljona, 1 eskadron, oko 12 baterija sa 11.444 vojnika i 50 oruđa.

III poziv:

20 bataljona (kao i kod I i II poziva) po 912 = 18.240 vojnika.

Ukupna jačina: 64 1/8 bataljona, 5 eskadrona, 32 baterije sa 60.094 vojnika, 130 topova. Konja bi se moglo naći 5.000, a mazgi 10.000. Za ofanzivu bi se mogao upotrebiti samo I i najviše još polovina II poziva, dakle, oko 36.000 vojnika i 100 topova.

Ako bi se ovaj projekt zbilja ostvario, s njime bih se potpuno složio, ali sam slobodan da o njemu ipak dam neke primedbe koje mi izgledaju dosta važne, da bi ih crnogorska vlada uzela u ozbiljno razmatranje. Nadam se da će mi u većini stvari svaki vojnik dati za pravo i zato me u tom pogledu i interesuje mišljenje vojnih časopisa.

Uobičajena podela na tri poziva pokazala se praktičnom, ali bih u tome ipak želeo jednu malu izmenu. Naime, dosad je muško stanovništvo bilo raspoređivano ovako: od 17. do 48. godine starosti u I, od 15. do 60 (a preko 48 i ispod 17 godina) u II i od 10. pa do smrti (a preko 60 i ispod 15 godina) u III poziv.

Knez Nikola zaslužuje svaku pohvalu zato što je čuvao mladi naraštaj te je iz II poziva pozvao samo starce. Iz istog bih razloga predložio sledeću izmenu: I poziv da bude od 17. do 55. godine starosti; II od 16. do 75. godine i III poziv od 12. godine života do smrti. Na taj bi način starci, koji su u Crnoj Gori inače još svi držeći, ratoborni i iskusni borci, bili pozvati pre mlađeg naraštaja.

Dalje, nisam sasvim saglasan sa formiranjem tako jakih bataljona. Između vojske jedne velesile i crnogorske postoji, svakako, velika razlika, a tako jaki bataljoni su isto toliko štetni kao i nekadašnji veliki austrijski pukovi. Pokretljivost bataljona ima naročito za Crnu Goru veliki značaj. Stoga bih predložio sledeću organizaciju pešadije:

Taktička jedinica: *bataljon*, sastav 4 čete po 105 vojnika (1 stotinaš, 1 barjaktar, 10 desetara, 1 trubač, 90 boraca, 2 nosioca ranjenika). Računajući i komandanta bataljona (donji komandir), barjaktara i bataljonskog trubača, bataljon bi imao 423 vojnika. Ako znamo šta u ovim krajevima znači broj od 423 vojnika, nećemo smatrati da je taj broj suviše mali čak i ako bi za vreme rata pao na 380 ili 250. Pri kraju rata ni naši bataljoni nisu prosečno bili jači od 450 vojnika.

Spomenuo bih još da četne zastave treba odlučno izbaciti; jedna zastava na 100 vojnika je besmislica koje nema ni u jednoj vojsci na svetu. Ko će neprijatelju pružiti takve šanse? U Austriji samo puk ima zastavu; stoga je čak isuviše ako ubuduće svaki bataljon dobije zastavu. Četni barjaktari nosili bi, prema tome, samo taj naziv (kao što su u ostalim vojskama „Fähnrich“, „alfiere“ i tako dalje — „zastavnik“) i imali bi, kao i dosad, rang potporučnika. Bez te nezgodne zastave mogli bi oni mnogo bolje da posluže kao zamenici stotinaša nego do sada. Jedini razlog kojim bi se opravdao toliki broj za-

stava bio je taj da se neprijatelj ubedi da su crnogorske snage osam puta veće od stvarne jačine. Ali pošto svi znaju da Crnogorci imaju četne zastave, ovaj razlog otpada pošto neprijatelj neće biti obmanut tim mnoštvom crvenih krpa. Najpametnije bi bilo da se zastave dodele samo brigadama.

Ratna oprema svakog pešadijskog bataljona mogla bi se odrediti prema ovom: svaki bi vojnik dobio jednu ostragušu, jedan ili dva revolvera i jedan handžar; zatim 76 puščanih i 24 revolverska metka i dvodnevni obrok hrane (ne računajući meso). Komora bataljona mogla bi se sastojati od po 4 mazge sa municijom i 4 sa hranom, koje bi ostale neposredno uz jedinicu; 6 mazgi sa dvodnevnim obrokom; 2 mazge sa rezervnom municijom i 2 sa prtljagom obrazovale bi trupnu komoru koja bi se mogla povremeno i odvajati.

U pogledu naoružanja hteo bih da pomenem i to da bi bilo od velike prednosti odlučiti se samo za jedan sistem. Zato bi crnogorska vlada dobro učinila ako bi s tim tucetom sistema pušaka organizovala gađanja i odlučila se za najbolji (verovatno „henri-martini“), a ostale puške prodala i time sprovela jednoobrazno naoružanje. Isto tako bi se i pištolji morali prodati i zameniti revolverima, jer je revolver u našem načinu ratovanja i u našim brdima od najveće važnosti.

Takvom bi se organizacijom od *I poziva* doblio 72 bataljona umesto projektovanih 32. Ako uzmemo u obzir povećanje I poziva, kao posledicu povišenja obaveze za taj poziv do 55. godine života, možemo pretpostaviti da ovo nije preterano mnogo. U tom bi se pozivu mogle sada formirati 24 brigade po 3 bataljona. Svakom brigadom komandovao bi komandir i s njim, njegovim ađutantom i jednim intendantskim podoficirom brigada bi brojala 1.272 vojnika. Brigadna komora bi, sem one 54 bataljonske mazge, imala još 1—2 prtljažne mazge, zatim isti broj profijantskih i municijskih mazgi i 6—8 grla za klanje. Tako bi na brigadu došlo 57 mazgi i 7 grla stoke za klanje. Konja bi u brigadi bilo po jedan za komandira i ađutanta, za donje komandire, nekoliko rezervnih konja i svakako nekoliko za stotinaše, što ukupno iznosi oko 10 konja.

Po dve brigade mogle bi formirati jednu diviziju pod komandom vojvode II klase ili serdara. Ona bi, zajedno sa ađutantima, brojala oko 2.550 vojnika. Iz dve (ili više) divizija mogao bi se formirati armijski korpus pod komandom vojvode I klase (koji bi se možda zvao vrhovni vojvoda), a iz dva (ili tri) armijska korpusa jedna armija.

Što se tiče *konjice*, bilo bi preporučljivo da se obrazuju manji eskadroni (čete) od oko 53 vojnika (1 stotinaš, 1 barjaktar, 10 desetara, 1 trubač i 40 konjanika). Prirodno, i ovde barjaktar ne bi nosio zastavu. Tako bi se dobilo 9 eskadrona. Ratna oprema konjanika bi se sastojala iz jednog karabina ostraguše, 2 revolvera i jedne sablje, a od municije svaki bi konjanik nosio po 46 karabinskih i 24 revolverska metka.[45] Od hrane bi svaki nosio obrok za dva dana (izuzev mesa). Komora jahaće čete imala bi dve mazge, natovarene hranom i oko 5 rezervnih jahaćih konja.

Po tri čete mogle bi se združiti u jedan eskadron, koji bi bio pod komandom donjeg komandira i brojao bi 162 vojnika zajedno sa 1 potkivačem i 1 intendantskim desetarom. Tu bi došla još po jedna mazga za municiju i za hranu i jedno grlo za klanje. Komora eskadrona imala bi tada 12 mazgi, 15 rezervnih jahaćih konja i 1 grlo za klanje. Komanda nad celokupnom konjicom mogla bi se poveriti jednom komandiru.

Artiljerija bi se morala potpuno reorganizovati, jer ne valja ako je gotovo svaka baterija drugog kalibra i drugog sistema. Treba se odlučiti za „krup" ili „hacijus" (Uchatius)[46], a sva ostala oruđa trebalo bi prodati. Zbog toga što u crnogorskoj vojsci već postoji 6 baterija, možda bi se trebalo odlučiti za Krupova brdska oruđa kalibra 6 cm, čija je cev teška 117 1/2 kg, lafet 109 kg, a zrno, čije je punjenje teško 0,22 kg, a početna brzina 984 sto-

---

[45] Ako bi karabini bili sistema „verndl", isti bi se meci mogli upotrebiti i za karabine i za revolvere, što bi imalo velike prednosti. — *Prim. autora.*

[46] *Uhacijus* je austrijski general iz 19. veka, poznati balističar i konstruktor topova, koji je naročito poznat po tome što je prvi lio bronzu za topovske cevi koje su upotrebljavane čak i u prvom svetskom ratu (poljski top 80 mm M. 5). — *Prim. prev.*

pe (299, 79 m/s) teži 2,35 kg. Ali je broj od 15 baterija ipak nedovoljan, te bi se morao povećati na 25 ili bar na 21. Projektovani opsadni park od 5 Krupovih topova kalibra 12 cm potpuno odgovara. Sve baterije imale bi po 4 oruđa i sledeću poslugu:

Brdska baterija kalibra 6 cm: 45 vojnika (1 stotinaš, 1 barjaktar, 2 kumbaradžije — odgovara austrijskom naredniku — 4 desetara, 36 tobdžija, 1 potkivač ili zanatlija). Od ovog broja treba jedno tuce naoružati karabinom, revolverom i handžarom, a ostatak samo handžarom i sa po 2 revolvera. Municija: na karabin po 24, na revolver po 12 metaka. Komora: 8 konja za nošenje cevi i lafeta, 14 konja za nošenje 600 zrna sa punjenjem, 2 mazge za hranu za 2 dana i 2 rezervne mazge ili konja.

Tri baterije mogle bi formirati jednu brigadu pod komandom donjeg komandira, čije bi brojno stanje iznosilo 149 vojnika, zajedno sa ađutantom, trubačem i intendantskim podoficirom. Komori bi se dodalo još 14 konja za rezervnu municiju, 2 mazge za prtljag i laku municiju (puščanu i revolversku) i 1 grlo za klanje.

Za posluživanje jedne opsadne baterije bilo bi dovoljno 24 vojnika (1 stotinaš ili barjaktar, 1 kumbaradžija, 2 desetara i 20 tobdžija). Potreba komore zavisila bi od prilika.

Ali kad se već misli na opsade, potrebna je i *inžinjerija*, od koje bi bila dovoljna jedna četa od 116 vojnika (1 stotinaš, 2 barjaktara, 14 desetara, 98 sapera i 1 trubač). Naoružanje bi se sastojalo iz karabina, 1—2 revolvera i handžara, a podela municije bila bi kao kod artiljerije. Oprema bi se sastojala iz oko 100 alatki za zemljane i 50—55 za drvodeljske radove, koje bi se tovarile na oko 8 mazgi. Zatim bi trebalo duplo više mazgi za rezervni i minerski alat, za eksploziv i municiju, kao i 4 za hranu i prtljag.

Isto tako je neophodno ponovno formiranje pionirskog odreda. I ovde bi bio dovoljan jedan mali bataljon od 2 čete po 100 vojnika. Od toga bi dve trećine bile naoružane puškom i tesakom, a ostatak samo tesakom. Svaki bi vojnik eventualno mogao da ima i revolver. Svaka bi četa dobila mostovi tren sa materijalom za most od 50 m,

kao i odgovarajući broj alatki za zemljane i drvodeljske radove.

Za *sanitetske jedinice* kao i za *komoru* imale bi se, kao i do sada, upotrebiti žene, kao i obveznici II i III poziva.

Prvi poziv Crne Gore izgledao bi, po ovom predlogu, ovako:

Formacija	Oficira	Podofira	Boraca	Ukupno	Mazgi i konja	Stoke za klanje
Pešadija: 72 bataljona (po 423 vojnika) po 4 čete (po 105 voj.) po 10 desetina (po 10 voj.)	648	3024	26.784	30.456	1488	144
Štabovi i komore 24 pešadijske brigade (po 1.272 vojnika)	48	24	—	72	120	48
Štabovi i komore 12 pešadijskih divizija (po 2.550 vojnika)	48	24	—	72	72	—
Konjica: 9 četa (po 53 vojnika) od toga 3 čete perjanika — po 5 desetina (po 10 vojnika)	18	45	414	477	540	—
Štabovi i komore za 3 eskadrona	4	3	3	10	10	3
Artiljerija: 21 Krupova brdska baterija, kalibra 6 cm (po 4 topa i 45 vojnika) po 2 voda (po 2 topa i 22 vojnika)	42	126	777	945	546	—
Štabovi i komore 7 artiljerijskih brigada	14	7	7	28	112	7
5 Krupovih opsadnih baterija kalibra 12 cm (po 4 topa i 24 vojnika)	5	15	100	120	?	—

Tehničke jedinice: 1 četa inžinjerije (116 vojnika), 2 čete pionira (po 100 vojnika)	6	34	276	316	298	—
Ukupno: 84 brdska oruđa 20 opsadnih oruđa	833	3.302	28.361	32.496	3.186	202

Od toga bi došlo: na pešadiju 30.600, na konjicu 487, na artiljeriju 1.093, i na tehničke jedinice 316 vojnika.

II poziv — rezerva — obuhvatio bi po mom projektu oko 12.000 vojnika koji bi se mogli organizovati na ovaj način:

72 dopunske čete za popunu praznina, nastalih u I pozivu u toku rata; podela kao i gore = 7.560 vojnika.

5 četa tvrđavske artiljerije po 42 vojnika = 210 vojnika.

10 bataljona posadnih trupa za posedanje sopstvenih ili osvojenih neprijateljskih mesta, za izolovanje blokiranih forova itd. = 4.230 vojnika.

III poziv — poslednja odbrana — bio bi otprilike iste jačine i upotrebio bi se za odbranu tesnaca i forova, a inače bi se mogao upotrebiti i kao komora I poziva. On bi se svakako mogao formirati u 20 bataljona (8.460 vojnika), posle čega bi za komoru preostalo još 3.500 vojnika.

Po tom bi planu Crna Gora mogla da, pri pozivanju muškog stanovništva, počev od 12. godine života, ima pod zastavom 56.500 vojnika sa 124 topa. Od toga bi za ofanzivu bilo upotrebljivo 36.726 vojnika sa 84 topa. Svaki od 6 armijskih korpusa I poziva brojao bi u normalnim prilikama 5.330 vojnika i 12 topova, tj. 12 bataljona pešadije, 1 četu konjanika i 1 artiljerijsku brigadu (3 baterije).

Međutim, ne bi bilo dovoljno preduzeti samo mehaničku reorganizaciju vojske već se ona mora temeljitije reorganizovati i u stručnom pogledu. Ubuduće nećemo se moći pouzdati samo u instinkt; u tolikoj vojsci moraju viši oficiri imati bar površno teoretsko znanje. Stoga knez treba da iz svojih i državnih sredstava dodeli stipendije za dvanaestak mladića koji bi se svake godine slali u Nemačku, Austriju i Rusiju radi školovanja u vojnim akademijama. Car će sigurno, iz velike ljubavi prema

Crnogorcima, školovati dvanaestak mladića na svoj račun, kao što je to velikodušno uradio austrijski car sa Stevom Radonjićem i kao što to i danas čini sa Vrbičinim sinovima. Ako bi se na ovaj način godišnje slalo oko 30 pitomaca, Crna Gora bi za 10 godina imala najmanje 200 sposobnih oficira. Glavnu pažnju treba obratiti na artiljerijsku obuku, jer je pravilno upotrebljena artiljerija najstrašnije oružje, a ona bi došla do velikog izražaja naročito u našoj taktici. Ako Crnogorci nastupaju, kako će neprijatelja drukčije pokolebati nego artiljerijom? Ako su u odbrani, zar ih neće dobro postavljena artiljerija najuspešnije potpomoći u odbijanju neprijateljskog napada? Predviđena 84 brdska topa pojačala bi našu vojsku za najmanje 25.000—30.000 vojnika. Zato ne treba nikako zadocniti sa nabavkom prvoklasnog artiljerijskog naoružanja. Nama ne nedostaju oruđa, jer imamo 130 izolučenih topova, ali je glavni uslov uvođenje jedinstvenog sistema. Kako bi brzo pali Nikšić i Bar da smo imali izvežbane artiljerce i dovoljno artiljerije!

Crna Gora će ubuduće imati da brani i ravnicu: naša nova granica od Dinoša do Skadarskog jezera izložena je svakom napadu. Pri eventualnom napadu s te strane dobre će nam usluge činiti jedan mali konjički odred. Zato se ne treba zadovoljiti time da se 3 eskadrona formiraju samo od pešaka na konju, već treba formirati pravi konjički odred (iako mali), koji bi bio obučen na moderan način tako da može vršiti i izdržati konjičke juriše. Zato je, pored solidnih instruktora, potreban i komandant konjice koji je teoretsku i praktičnu obuku završio u jednoj evropskoj vojsci, ali ne samo po imenu, kao što je to bio Stevo Radonjić.

Isto to važi i za inžinjerijske i pionirske jedinice. Ova dva pomoćna tehnička roda moraju tako urediti solidni i iskusni oficiri da potpuno zadovolje sve zahteve koji bi im se mogli postaviti.

Gde da se nađu ovi solidni i iskusni oficiri? Baš među onim Crnogorcima koji se isprva budu slali u inostranstvo na 3—5 godina. Do tada se možemo pomoći ruskim instruktorima.

Veća dužina naših granica kao i teža odbrana pojedinih njenih delova primoraće nas u budućnosti na po-

dizanje utvrđenja. Veština mora pomoći prirodi. Klobuk bi nam bio vrlo potreban. Pošto ga nismo dobili moramo pokušati da osiguramo put za Grahovo pomoću jakih utvrđenja. Ni Bileća nije ostala u našim rukama; zato između Kosijereva i Klenka moramo podići utvrđenja koja bi zapečila tu komunikaciju. Utvrđenja bi trebalo podići i kod Turuntaša i Bjelaca radi sprečavanja napada od Korita. Krstac se mora pretvoriti u jako utvrđenje; klanac Duga može se lako načiniti neprolaznim. Utvrđenja Goranskog moraju se znatno povećati, a kod Nedvine se mora podići jedan for. Sve prelaze preko r. Tare, a naročito most kod Mojkovca, trebalo bi osigurati jakim utvrđenjima. Kolašin, Nikšić, Spuž, Podgorica i Žabljak imaju se sačuvati kao utvrđenja i ponovo dovesti u ispravno stanje, pošto će za napadače predstavljati najveće prepreke. Utvrđenjima treba osposobiti i Bučje i Šekulare da bi zadržali neprijatelja koji bi tu upao. Mokra planina, Pazarište, kao i severnoalbanski Alpi imaju se osigurati na prevojima. Veoma je važno podići jedan for kod Dinoša, kao i izraditi jake mostobrane kod mosta na Cijevni i kod Malih Gostilja. Mostobrani moraju štititi i prelaze preko Morače kod Botuma i Kurjoća, kao i most preko Cijevne kod Mahale; kod Plavnice treba podići jedan for.

Prema Berlinskom ugovoru, između Skadarskog jezera i mora ne smeju se podići utvrđenja, a postojeća se moraju porušiti. To bi za nas bilo fatalno, jer bismo ovu obalu morali eventualno da napustimo i ograničimo se na odbranu prevoja Sutorman koji bi se, doduše, mogao jakim forovima učiniti neprolaznim. Ali pošto se ugovora obično niko ne pridržava strogo, napominjem da bi se u tom slučaju morao ponovo utvrditi Bar, dok bi se for Volovice bilo bi dovoljno nekoliko topova od 8 coli i nepotope oklopne brodove; zbog dominirajućeg položaja Volovice bilo bi dovoljno nekoliko topova od 8 coli i nekoliko isto takvih merzera.[47] Putevi za Skadar morali bi se osigurati jakim utvrđenjima, a retki prelazi za Boku su inače takve prirode da se mogu zatvoriti sa nekoliko zapreka na prevojima.

---

[47] Ovi bi imali da probiju slabe palubne oklope. — *Prim. autora.*

Za izvršenje ovih radova treba iz Rusije dobaviti sposobne inžinjerijske oficire koji će rekognoscirati teren i utvrđenja podići po svom nahođenju.

Najzad, neka se crnogorska vlada seti da su za odbranu obale — torpeda od neocenjive vrednosti.

Možda će se neki od mojih predloga smatrati pravilnim te će se po njemu upravljati. Ali u tom pogledu moja nada nije baš velika, pošto se na žalost kaže: *Nemo propheta in patria.*[48]

---

[48] Niko nije u svom selu prorok. — *Prim. prev.*

SADRŽAJ

ČETVRTA GLAVA

Rad Južne vojske do 1. septembra

PETA GLAVA

Događaji do dugog primirja

DRUGI DEO

Rat u 1877. godini

PRVA GLAVA

Uvod. Borbe u Albaniji

DRUGA GLAVA

Ofanziva turske Severne vojske

TREĆA GLAVA

Događaji do svršetka rata

TREĆI DEO

Zimski rat 1877/78. godine

PRVA GLAVA

Zimski rat 1877.

DRUGA GLAVA

Zimski rat 1878.

TREĆA GLAVA

Vojnički osvrti

ČETVRTA GLAVA

Crnogorska vojska u budućnosti

PREGLED SKICA

SPIRIDON GOPČEVIĆ

CRNOGORSKO-TURSKI RAT

*

Redigovao prema originalu
dr VUK VINAVER

*

Lektor
STEVAN KOJIĆ

*

Tehnički urednik
ANDRO STRUGAR

*

Korektori
STANA STANIĆ
BLAGOJE SVORCAN

*

Štampanje završeno marta 1963. godine
Tiraž: 3.000

Štampa: „Kultura“, Beograd, Makedonska 4